

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Владан М. Здравковић

**ПРОЈЕКТОВАЊЕ И ПЛАНИРАЊЕ
РАНОВИЗАНТИЈСКОГ ГРАДА
- Јустинијана Прима (Царичин град?)**

докторска дисертација

Београд, 2020

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Vladan M. Zdravković

**DESIGN AND PLANNING
OF THE EARLY BYZANTINE CITY
- Justiniana Prima (Caričin Grad?)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2020

**ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ
ЗА ОЦЕНУ И ОДБРАНУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Ментор: др РАДИВОЈ РАДИЋ, редовни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

Чланови комисије:

1. др ВЛАДА СТАНКОВИЋ, редовни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

2. др ИВАН СТЕВОВИЋ, редовни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

3. др ВУЈАДИН ИВАНИШЕВИЋ, дописни члан, Српска академија наука и уметности

Датум одбране: _____

Сени моје мајке.

ПРОЈЕКТОВАЊЕ И ПЛАНИРАЊЕ РАНОВИЗАНТИЈСКОГ ГРАДА

- Јустинијана Прима (Царичин град?)

(Резиме)

Оснивање Царичиног града на месту где пре тога није постојало насеље и на којем се након гашења живота у том рановизантијском граду насељеност није никада повратила, пружа нам могућност подробног испитивања урбаног планирања односно начина на који је град осмишљен с почетка VI века као и прилику да у планерски пројектованој урбаној агломерацији разазнамо поједине примењене архитектонске процедуре током његове изградње.

Разматрање теме оснивања новог града у касној антици и раној Византији неизоставно укључује шири методолошки приступ који се односи пре свега на постављање исправног историографског оквира у којем је град подигнут, који даје околности у којима је такво насеље организовано али и циљеве који су хтели да се постигну његовим оснивањем. Разнородност грађевинских програма остварених у више царских владавина пре Јустинијановог *renovatio imperii* као громогласног контекста урбаног и архитектонског препорода у време његове власти, омогућило је поређење не само обимности и карактера грађевинских кампања него и издвајање оног дела таквих владарских програма који су се односили на царске грађевинске програме у ужем смислу односно на архитектонске подухвате који су омогућавали остварење политичких циљева и доприносили снажењу империјалног култа. У том смислу посебна пажња је посвећена царским патронатима исказаним према родним провинцијама и градовима односно насељима која су изнедрила царева као категорији царских грађевинских програма у оквиру којих је Јустинијан изградио и Царичин град (Јустинијану Приму ?) надамак родног села Таурисион у Средоземној Дакији.

Циљ овог рада био је да се успостави исправније сагледавање империјалних програма у завичајној провинцији Јустина и Јустинијана где је у име првог цара краткотрајне династије спроведен патронат над градовима Средоземне Дакије док је Јустинијан осмислио свој програм урбане обнове и административне рестаурације дијецезе Дакије у целини, који је крунисан изградњом Јустинијане Прима као њене црквене и у извесном обиму цивилне престонице.

Консолидација безбедносних прилика у дијецези и посебно на њеној дунавској граници утицала је на укупни фортификацијски програм Царичиног града који се није зауставио само на градском периволосу него је подразумевао и изградњу више нових тврђава и обнову већ постојећих, које су браниле прилазе новој престоници покрајине.

Политички задатак који је Јустинијана Прима имала да оствари јесте учвршћење црквене номенклатуре у дијецези и њено потпуно одвајање од Солунског викаријата кроз оснивање сопственог архиепископата док је у питањима цивилне управе један мањи део административних капацитета који се односе на становништво Дакије можда био измештен из префектуре у Солуну.

Напоредо разматрање процедура приликом оснивања неколико градова као империјалних задужбина рефлектовало се и на разумевање редоследа процедура и хронологије изградње Јустинијане Приме, које су се у највећој мери заснивале на Константиновским традицијама успостављеним приликом утемељења 'Другог Рима'. Из свих тих разлога, протоколарних када је у питању оснивање града, политичко-административних када су у питању његови задаци и деловање у дијецези и на крају остварење 'вечног сећања' кроз монументализацију места порекла његовог оснивача, проистекао је закључак да је осмишљавање архитектонског и грађевинског програма за Јустинијану Приму спроведено уз непосредан увид самог Јустинијана односно од високо образованих царских архитеката (*mechanikoi*) из престонице.

Троделна организација града са епископеоном у бедемима акропоља, административним средиштем у Горњем граду и мартријалним (ходочасничким) центром у Доњем граду одаје захтеве и избор цара за садржај урбса престонице дијецезе на које је уследио архитектонски одговор изабраног архитектонског тима *mechanikoi*.

Садржај града у бедемима следио је од Константинових времена утемељен образац за унапређење постојећих насеља или оснивање нових градова који се сводио на грађевинско-архитектонску тријаду – фортификацијске и хидрауличне радове као и црквени програм. Градови који су тежили узвишенијем административном статусу по правилу су морали да остваре и основни урбанистички програм који се односио на уређење њиховог административног средишта и урбане опреме изградњом или обновом градских палата (магистрата) и градских тргова (форума и агора), главних трговачких авенија са колонадираним портицима (стоама) или зиданим тремницима (емволима). Код свих градова које су основали цареви посебна пажња је посвећена архитектонској поставци која манифестује империјални култ и која подразумева на различите начине уређене империјалне форуме са царевом ефигијом.

У делу рада који се односи на организацију радова уочи и током изградње града предложена је пара-архитектонска односно геодетска и геометарска процедура преношења градског тезиса на терен употребом једноставног система грџа – геодетских станица за које су поједини грађевински задаци били везани. Тај систем је илустрован на примеру Громе 4 за коју је везано визирање и трасирање фортификације јужног бедема Доњег града и посебно градских врата на тој деоници периволоса. Да су геометрија и пратећа алгебра били присутни у поступку трасирања и пројектовања такође илуструје примена основних геометријских фигура – правилних полигона и ортогона, од којих неки одају вишу математичку образованост пројектанта као употреба правилног деветоугла (нонагона) у изградњи Водене куле и источне угаоне куле на јужном бедему Горњег града.

У закључку тезе, сублимирано је приказан пут широког спектра политичких и историјских околности које су утицале на избор административне категорије града и његове улоге од царског оснивача и потом одговарајући урбанистички склоп и избор архитектонског садржаја као капацитета који су омогућавали испуњење тих задатака.

Поливалентна улога Царичиног града (Јустинијане Приме?) се неминовно одразила и на његов трипартитни склоп и архитектурну појавност јер је град истовремено снажио империјални култ његовог оснивача, био седиште архиепископије Дакије (*diocesis Illyriciana*) и дела цивилне администрације као и центар ходочашћа (*sedes martyria*) ка моштима мартира чији нам идентитет још није познат. За прилике у дијецези Дакији пребогат програм који је Јустинијан спровео у Царичином граду остварен је у највећој мери али је очигледно и да су поједине градске четврти остале сасвим неурбанизоване што је за последицу имало изградњу

густог стамбеног насеља мање репрезентативне и готово руралне архитектуре у залеђу главних урбанистичких потеза остварених у првој етапи изградње града.

Археолошки локалитет Царичин град располаже великим преимућствима у погледу могућности за разматрања сублимираних римско-хеленских искустава у урбаном планирању. Наравно, богато наслеђе архитектонске праксе и планирања класичног периода које се несметано развијало током више векова, уткано је у урбанистички и појавни концепт Царичиног града који нам, као сведено пројектована урбана агломерација рановизантијског периода даје могућност дубоког увида у садржај и форму једног ранохришћанског града, где је хришћански карактер насеља нарочито наглашен јер је окосница градског плана садржала црквено седиште – епископеон и посебно уређен ходочаснички центар. Као једнослојни локалитет, без оптерећења насеобинским слојевима из векова који су следили и нарочито услед велике очуваности и степена истражености, Царичин град представља споменичку агломерацију погодну за истраживање урбане историје и процеса планирања у рановизантијском периоду, без премца у нашој земљи.

Кључне речи:

Јустинијан I, Царичин град, Византологија, Историја архитектуре, Археологија, Урбано планирање, форум, Архитектонско пројектовање, Геометрија

Научна област: Историја Византије

Ужа научна област: историја архитектуре ране Византије

УДК: _____

DESIGN AND PLANNING
OF THE EARLY BYZANTINE CITY
- Justiniana Prima (Caričin Grad?)

(Summary)

The founding of the Caričin Grad on a place where there was no settlement before and where after the end of life in that early Byzantine city the population never regained, gives us the opportunity to examine urban planning in detail, i.e. the way the city was designed in the early VI century. In the planned urban agglomeration, we can distinguish certain applied architectural procedures during its construction.

Consideration of the topic of founding a new city in late antiquity and early Byzantium inevitably includes a broader methodological approach which refers primarily to setting the correct historiography framework within which the city was built, which gives the circumstances in which such a settlement was organized but also the goals they wanted to achieve through its establishment. The diversity of construction programs realized in several imperial mandates before Justinian's *renovatio imperii* as a gloriously proclaimed context of urban and architectural revival during his reign, made it possible to compare not only the scope and character of building campaigns but also to single out the part of such government programs related to imperial construction programs in a narrower sense, that is, to architectural endeavors that enabled the achievement of political goals and contributed to the strengthening of the imperial cult. In that sense, special attention is paid to the imperial patronages expressed towards the native provinces and cities, i.e. settlements that gave birth to emperors as a category of imperial building programs within which Justinian built the Caričin Grad (*Justiniana Prima?*), near his native village *Taurisium* in *Dacia Mediterranea*.

The aim of this paper was to establish a more correct view of the imperial programs in the native province of Justin and Justinian, where patronage of the cities of *Dacia Mediterranea* was carried out on behalf of the first emperor of the short-lived dynasty, while Justinian devised his program of urban renewal and administrative restoration of the diocese of Dacia, crowned by the construction of *Justiniana Prima* as its ecclesiastical and to some extent civil capital.

The consolidation of security conditions in the diocese and especially on its Danube border affected the overall fortification program of the Caričin Grad, which did not stop only at the city walls, but also included the construction of several new fortresses and the reconstruction of existing ones, which defended the approaches to new diocese metropolis. The political task that Justinian Prima had to accomplish was the aggregation of the ecclesiastical nomenclature in the diocese and its complete separation from the Vicariate of Thessaloniki through the establishment of an archbishopric, while in matters of civil administration not so significant part of the administrative capacities related to the population of Dacia was possibly dislocated out of Thessaloniki.

The parallel consideration of the procedures during the founding of several cities as imperial endowments also reflected on the understanding of the sequence of procedures and chronology of the

construction of *Justiniana Prima*, which were mostly based on the Constantine traditions established during the founding of the "Second Rome". For all these reasons, protocol when it comes to founding the city, political-administrative ones that refers to its tasks and activities in the diocese and finally the achieving of 'eternal memory' through monumentalization of the place of origin of its founder, point to the conclusion that the design of architectural and building program for *Justiniana Prima* was conducted with the direct insight of Justinian himself, that is, by highly educated imperial architects (*mechanopoi*) from the capital.

The tripartite organization of the city with the *episcopeion* in the walls of the Acropolis, the administrative center in the Upper Town and the martyrial (pilgrimage) center in the Lower Town reveals demands and the choice of the emperor for the content of the *urbs* of the diocese capital.

The content of the city core in the ramparts followed the established pattern from Constantine's time for the improvement of existing settlements or the establishment of new towns, which was reduced to a building-architectural triad: fortification and hydraulic works as well as the church program. Cities that aspired to a higher administrative status, as a rule, had to realize the basic urban program related to the arrangement of their administrative center and urban equipment by building or renovating city palaces (magistrates) and city squares (forums and agoras), main merchant avenues with colonized porticos (stoas) or masonry porches (emboloi). In all cities founded by the emperors, a special attention was paid to the architectural setting that manifests the imperial cult and which implies in various ways arranged imperial forums with the emperor's effigy.

In the part of my work related to the organization of works before and during the construction of the city, a para-architectural or geodetic and geometric procedure of transferring the city thesis to the terrain was proposed using a simple system of gromae - geodetic stations to which certain construction tasks were related. This system is illustrated in the example of Groma IV, which is related to sighting and tracing down the fortifications of the Southern wall of the Lower Town and especially the city gate on that section of the enclosure. That geometry and accompanying algebra were present in the process of geodetic surveying and designing is also illustrated by the application of basic geometric figures – regular polygons and orthogons, some of which show higher mathematical education of the designer as the use of a regular nine-angle polygon (nonagon) in the construction of the Water Tower and the eastern corner tower on the same Southern wall of Upper Town.

In a synthesized conclusion of the thesis, the path of a wide range of political and historical circumstances that influenced the choice of the administrative category of the city and its role by the imperial founder has been exposed. These influences also determined the appropriate urban structure and choice of architectural content as capacities that enabled the fulfillment of political tasks for the new metropolis defined by the Emperor.

The polyvalent role of the Caričin Grad (*Justiniana Prima*?) inevitably reflected on its tripartite structure and architectural appearance because the city simultaneously strengthened the imperial cult of its founder, was the seat of the archbishopric of Dacia (*diocesis Illyriciana*) and to some extent its civil administration and finally, the center of pilgrimage to the relics of martyr(s) whose identity is not yet known to us. For the circumstances in the diocese of Dacia, the rich building program that Justinian commissioned for Caričin Grad was realized to the greatest extent, but it is obvious that some city districts remained completely unurbanized, which resulted in the construction of a dense housing cluster of less representative and almost rural architecture.

The archeological site of Caričin Grad has great advantages in terms of considering sublimated Roman-Hellenic experiences in urban planning. Of course, the rich heritage of architectural practice

and planning of the classical period, which developed unhindered over the centuries, is woven into the urban and appearance of the architectural concept of the Caričin Grad, which, as a rationally designed urban agglomeration of the early Byzantine period, gives us a deep insight into the content and form of an early Christian city, where the Christian character of the settlement is especially emphasized because the city contained an ecclesiastical center - the Archiepiscopal see and a specially arranged pilgrimage center. As a single-layered site, without the burden of settlement layers from the centuries that followed, and especially due to the great preservation and degree of research, Caričin Grad is a unspoiled agglomeration suitable for researching of urban history and planning process in the early Byzantine period, unparalleled in our country.

Key words:

Byzantology, History of Architecture, Archaeology, Urban planning, Architectural Design, Geometry

Scientific field: History of Byzantium

Scientific subfield: history of early Byzantine architecture

UDC number: _____

Садржај

Увод	9
Прилике у царству у владавинама пре Јустинијана	13
1.1. Црквена сцена, theatrum ecclesiae	21
1.2. Илирик и кућа Леонида	27
1.3. Анастасије I Дикорус	36
1.3.1. Анастасијева административна и монетарна политика	42
1.3.2. Анастасијеви грађевински програми	48
.....	58
Стање у Илирику уочи инаугурације Јустина I	58
2.1. Урбанизација Илирика	61
2.2. Јустин I - Flavius Iustinus	71
2.3. Јустинијан I	78
2.3.1. Јустинијанова верска политика	81
2.3.2. Јустинијаново законодавство.....	87
2.3.3. Јустинијанова монетарна политика.....	92
2.3.4. Јустинијанова административна, војна и верска политика на истоку	95
2.3.5. Јустинијаново уређење прилика на Лимесу Арабикусу.....	101
2.3.6. Рат против Вандала.....	110
2.3.7. Рат против Острогота	114
2.4. Домети и последице Јустинијанових ратова на западу	120
Империјални грађевински програми	125
3.1. Теодориков urbis renovatii у Италији	130

3.2.	Грађевински империјални програм Флавија Зенона	133
3.3.	Анастасијев грађевински опус	152
3.4.	Градитељски патронат Јустина и Јустинијана	159
3.4.1.	Јустинијанови грађевински програми према Прокопијевом енкомиијуму	162
3.4.2.	Јустинијанове грађевинске кампање у дијецези Оријент	182
3.4.3.	Јустинијанов архитектурни манифест у Цариграду	188
3.4.4.	Грађевински програми у освојеним провинцијама	195
Империјални грађевински програми и задужбински градови		202
4.1.	Оснивање архиепископије у Јустинијани Прими као црквеној престоници дијецезе Дакије	221
4.2.	Грађевинско-архитектонски програм Царичиног града – Јустинијане Приме	238
4.3.	Урбанистичко-архитектонски концепт Јустинијане Приме	253
4.3.1.	Порекло концепта	256
4.3.2.	Хронологија зидања	260
4.3.3.	Оснивање и консекрација	264
4.3.4.	Агрименсори и геодетско постављање тезиса плана града на терен	287
Закључак		307
Библиографија		321
	Примарни извори:	321
	Литература:	328
	Прилог I:	349
	НОВЕЛА XI	349
	Прилог II:	350
	Листа епиграфских споменика са преводима	350
Биографија аутора		353

Списак илустрација

Слика 1 - Карта Римског царства око 400. године. <i>Haldon, The Palgrave atlas of Byzantine history, Map 2.1.</i>	17
Слика 2 - Територија префектуре Илирик са границама дијецеза Дакије и Македоније пре времена власти Јустинијана.	23
Слика 3 - Садовски фортификацијски систем у кључу реке <i>Vim (Utis)</i> на месту Студенец са три постаје германских федерата.	34
Слика 4 - План града Дирахијума са главном тврђавом и квадрибургијем и уцртаном диспозицијом мацелума. (<i>Hoti, Archeological and Historical Data for Durrachionin, 86, Fig.1.</i>) ...	46
Слика 5 - Ситуациони план града Даре - Анастасиопоља и Нове Јустинијане.	54
Слика 6 - Два листа из касног средњовековног издања Нотиције Дигнитатум (<i>Peronet Lamu, 1436. године</i>).	63
Слика 7 - Територија префектуре Илирик са границама дијецеза Дакије и Македоније након Јустинијанових административних интервенција.	95
Слика 8 - Ситуациони прегледни приказ распореда најважнијих урбаних средишта и утврђења дуж лимеса Арабикус на фронту ка Персији, односно на источној граници дијецезе Оријент.	103
Слика 9 - Приказ територије крајњих северозападних епархија дијецезе Ориента на тромеђи дијецеза са Асианом и Понтиком.	138
Слика 10 - Размештај руралних насеља и границе дистрикта Дирахијума. <i>Shpruza, Colonia Iulia Augusta Dyrrachinorum, Fig. 10.</i>	153
Слика 11 - План велике пјачете мацелума у Дирахијуму са приказом просторија радњи у спољном прстену око кружне стое са неубичајеним габаритним поделама у односу на круг пјаче. (<i>Baronio, Il cosiddetto macellum-forum di Durazzo, Fig.5</i>)	154
Слика 12 - План велике пјачете мацелума у Дирахијуму са уцртаним стилобатом и плинтама база стубова кружне стое (црвено) и плавом бојом означеним мермерним плочама са епиграфским урезима и симболима. (<i>Baronio, Il cosiddetto macellum-forum di Durazzo, Fig.12</i>)	156

<i>Слика 13 - Дијецеза Дакија у време Јустинијанове власти.</i>	164
<i>Слика 14 - Општа диспозиција запречних бедема који су чинили Јустинијанов систем клаустре у подручју Термопила на седлима планина Калидромос и Дуо Вуна.</i>	167
<i>Слика 15 - Тврђава Миропол са клаустром која је затварала планинску путању преко пролаза Дуо Вуна, тзв. 'Дема' теснац.</i>	168
<i>Слика 16 - Просторни ситуациони приказ деонице магистралног правца Виа Игнације на прелазу из епархије Родопе у Македонију Приму.</i>	171
<i>Слика 17 - Анастасијев град-тврђава Анастасиопол са Јустинијановим надградњама запречном диатихизмом, аквадуктом и лукобраном на језеру Вистонида.</i>	172
<i>Слика 18 - Мапа главних путања којима су омасовљене варварске војске проваљивале преко северног лимеса у дубину европских провинција царства где се нарочито издвајају Виа Дијагоналис - Виа милитарис и Виа Игнација.</i>	179
<i>Слика 19 - Деоница фронта ка Персији на границама епархије Месопотамије и области Тур Абдин.</i>	184
<i>Слика 20 - Приказ густине насељености Јустинијанове префектуре Африке са истакнутим локалитетима где су потврђене грађевинске интервенције централних власти након 535. године.</i>	199
<i>Слика 21 - План XIII-ог региона Константинопоља, утврђено предграђе Галата или Сикеон. Janin, Constantinople Byzantine, N^o X.</i>	217
<i>Слика 22 -.....</i>	230
<i>Слика 23 - Општи план археолошког локалитета Царичин град из 2006. године. (документација Археолошког института у Београду)</i>	246
<i>Слика 24 - Поглед на Акропол на локалитету Царичин град са запада.</i>	258
<i>Слика 25 - План хидрауличног чворишта у Доњем граду са евидентираним трасама оловних цеви за развод свеже воде у Горњем граду и претпостављеним прикључцима других снабдевачких разводних линија чија места извода из резервоара цистерне нису истражени. .</i>	263
<i>Слика 26 - Археолошко - топографски план Константинопоља приложен код Рејмонда Јанина. Janin, Constantinople Byzantine, N^o I.</i>	273
<i>Слика 27 - Општа диспозиција фортификацијских радова на Царичином граду (Јустинијани Прими).....</i>	284
<i>Слика 28 - SCHEMA GROMAE, геометријска процедура за распоређивање геодетских станица - грџма у оквиру хексадецималне премерне мреже методом ad quadratum.</i>	292
<i>Слика 29 - Збирни приказ распореда грџма и свих грађевина из корпуса јавних радова који су до сада евидентирани на Царичином граду.....</i>	293

<i>Слика 30 - План империјалног форума на Царичином граду са уцртаним остацима плочника и приказаним одступањима од правилне кружности. План је урађен 2006. године у ком тренутку финална истраживања Грађевине са ступцима северно од форума још нису била предузета.</i>	297
<i>Слика 31 - Реституција опште појавности кружног империјалног форума на Царичином граду са претпостављеним стубом са царском ефигијом у средишту трга и пропилонима на местима уличних прикључака.</i>	298
<i>Слика 32 - Терен у Доњем граду са у потпуности истражене две цркве, подигнутих уз једину раскрсницу у том делу града.</i>	300
<i>Слика 33 - План полигоналне (деветоугаоне) основе субструкције Водене куле на југозападном углу бедема Горњег града.</i>	301
<i>Слика 34 - Прелиминарна геометријска анализа деветоугаоне контуре основе Водене куле Горњег града са установљењем одступања од углова који важе за правилни деветоугао где су углови по правилу при центру полигона 40 а по периметру 140 степени.</i>	302
<i>Слика 35 - Ситуациона геометрија грађевинског програма везаног за референтну тачку LOCUS GROMAE IV. Ситуациони план јужног бедема (34.а) и Геометријска табла LGIV (34.б).</i>	303
<i>Слика 36 - Геометријско одређење величине и позиција квадрата фланкирних кула употребом дванаестоугаоника пречника $\sqrt{5}M$.</i>	304
<i>Слика 37 - Геометријско одређење дебљине и позиција главног бедема и зидова кула употребом квадрата над збиром страница кула и њиховог размака.</i>	305
<i>Слика 38 - Општи изглед Царичиног града према резултатима Архитектонске студије појавности архитектуре која је археолошки документована на терену.</i>	314
<i>Слика 39 - Панорамска визура ка планини Радан на западу са које је вода високог квалитета доведена до Царичиног града - Јустинијане Приме.</i>	320

Æ DE PRIVILEGIIS ARCHIEPISCOPI PRIMAE IUSTINIANAE Æ.

Idem A. Catelliano viro beatissimo archiepiscopo Primae Iustinianae.

Multis et variis modis nostram patriam augere cupientes, in qua prima deus praestitit nobis ad hunc mundum quem ipse condidit venire, et circa sacerdotalem censuram eam volumus maximis incrementis ampliare: ut Primae Iustinianae patriae nostrae pro tempore sacrosanctus antistes non solum metropolitanus, 5 sed etiam archiepiscopus fiat, et certae provinciae sub eius sint auctoritate, id est tam ipsa mediterranea Dacia quam Dacia ripensis nec non Mysia prima et Dardania et Praevalitana provincia et secunda Macedonia et pars secundae Pannoniae, quae in Bacensi est civitate. Cum enim in antiquis temporibus Sirmii praefectura fuerat constituta, ibique omne fuerat Illyrici fastigium tam in civilibus quam in episcopalibus 10 causis, postea autem Attilanis temporibus eiusdem locis devastatis Apraemius praefectus praetorio de Sirmiana civitate in Thessalonicam profugus venerat, tunc ipsam praefecturam et sacerdotalis honor secutus est, et Thessalonicensis episcopus non sua auctoritate, sed sub umbra praefecturae meruit aliquam praerogativam. Cum igitur in praesenti deo auctore ita nostra respublica aucta est, ut utraque ripa Danubii iam nostris civitatibus frequentaretur, et tam Viminacium quam Recidiva et Litterata, quae trans Danubium sunt, nostrae iterum ditioni subactae sint, necessarium duximus ipsam gloriosissimam praefecturam, quae 15 in Pannonia fuerat constituta, iuxta Pannoniam in nostra felicissima patria collocare, cum nihil quidem magni distat a Dacia mediterranea secunda Pannonia, multis autem spatiis separatur prima Macedonia a Pannonia secunda. Et quia homines semper bellicis sudoribus inhaerentes non erat utile reipublicae ad primam Macedoniam per tot spatia tantasque difficultates venire, ideo necessarium nobis visum est ipsam praefecturam ad superiores partes trahere, et iuxta eam provinciae constitutae facilius sentiant illius mediana. Et ideo tua beatitudo et omnes praefatae Primae Iustinianae sacrosancti antistites archiepiscopi 20 habeant praerogativam et omnem licentiam suam auctoritatem eis impertire et eos ordinare, et in omnibus supradictis provinciis primum honorem, primam dignitatem, summum sacerdotium, summum fastigium: ut a tua sede creentur et te solum archiepiscopum habeant, nulla communionem adversus (eos) Thessalonicensi episcopo servanda; sed tu ipse et omnes Primae Iustinianae antistites sint eis iudices et disceptatores: 25 quicquid oriatur inter eos discrimen, ipsi hoc dirimant et finem ei imponant et eos ordinent, neque ad alium quendam eatur, sed suum cognoscant archiepiscopum omnes praedictae provinciae, et eius sentiant creationem, et vel per se vel per suam auctoritatem vel clericos mittendos habeat omnem potestatem omnemque sacerdotalem censuram et creationis licentiam. Sed et in Aquis, quae est provinciae Daciae ripensis, ordinari volumus a tua sanctitate episcopum, ut non in posterum sub Meridiano episcopo sit constituta: sed Meridianus quidem maneat in Meridio, nulla ei communionem cum Aquis servanda; Aquensis autem episcopus habeat praefatam civitatem et omnia eius castella et territoria et ecclesias, ut possit Bonosiacorum scelus ex ea civitate et terra repellere vel in orthodoxam fidem transformare.

Ut igitur sciat beatitudo tua nostri numinis dispositionem, ideo praesentem legem ad tuam venerabilem sedem transmisimus, ut in perpetuum tale beneficium habeat patriae nostrae ecclesia in dei omnipotentis gloriam et nostri numinis sempiternam recordationem. Quando autem tuae sedis gubernatorem ab hac luce decedere contigerit, pro tempore archiepiscopum eius a venerabili suo concilio metropolitanorum ordinari sancimus, quemadmodum decet archiepiscopum omnibus honoratum in ecclesiis provehi, nulla penitus Thessalonicensi episcopo neque ad hoc communionem servanda.

Beatitudo igitur tua quae nostra sanxit aeternitas modis omnibus ad effectum perducere non differat. 40

Dat. xviii. kal. Mai. (Belisario v. c. cons.) [a. 535.]

NOV. XI

Justinian, Wilhelm Kroll, and Rudolf Schoell. *Corpus Iuris Civilis*: Vol. 3. Berolini: Apud Weidmannos, 1877.

Novel 11.

Concerning the privileges of the archbishop of the first Justinian.

(De privilegiis archiepiscopi primae Justinianae.)

The same emperor (Justinian) to Catellianus, blessed Archbishop of the First Justinian.

Wishing to increase the honor of our native country, where God first permitted us to see the world, we want to enlarge it also as far as possible in connection with sacerdotal power. So the holy bishop, for the time being, our first Justinian, shall not only be a metropolitan, but also an archbishop, and certain provinces shall be under his jurisdiction, namely, Inland Dacia (mediterranea Dacia), Dacia on the River Bank (Dacia ripensis), the First Mysia, Dardania, Prevalitana, the Second Macedonia and part of the Second Pannonia in the territory of Baca.

1. For since in ancient times there was a prefecture of Sirmium, the head of Illyria in civil and episcopal matters, but it was subsequently, in the times of Attila, devastated, and Apraemius, the praetorian prefect of the Sirmian state fled to Thessalonica, and then in addition to holding the prefecture, secured the bishop's honor, the bishop of Thessalonica obtained a high standing, not through his authority as bishop, but under the shadow of the prefecture.

2. And since at the present time our state has been increased through the grace of God, so that both banks of the Danube wash our cities, and Viminacium, Recidiva and Litterata, situated across the Danube, are again subject to our sway, we have thought it necessary to transfer the prefecture, formerly constituted in Pannonia, to our nearby fortunate fatherland, since the Second Pannonia is not far distant from inland Dacia, but the Second Macedonia is far away from the Second Pannonia.

3. And since it is not beneficial to our state that men always engaged in labors of war should be compelled to go to the First Macedonia over such long distance and with so much difficulty, it therefore appeared necessary to us to establish the prefecture further north, so that the provinces near it might receive quicker assistance.

4. Your Beatitude, therefore, and all (future) holy bishops of the aforesaid First Justinian shall have the prerogative of archbishop, with power to govern the aforesaid provinces and regulate them (in ecclesiastical affairs), and have therein the highest honor, dignity, eminence and position in the priesthood, so that (priests) shall be appointed by you and shall have you as their only archbishop, having nothing further in common with the Bishop of Thessalonica, and you yourself and all (future) bishops of the First Justinian shall be their judges and arbitrators; and whatever dispute arises among them, you yourself shall settle it and put an end to it and regulate them. Recourse shall not be had to any one else, and all the aforesaid provinces shall acknowledge their archbishop and his appointment. He shall have power either personally or by his authority, to dismiss clergymen, and shall have all sacerdotal government and right of appointment. And we want a bishop to be appointed by Your Holiness in Aqua, which is in the province of Dacia on the River Bank, who shall not hereafter be under the Bishop of Meridianum. The bishop there shall remain in Meridianum, having nothing to do with Aqua. The bishop at Aqua shall have jurisdiction over the aforesaid city and all its fortresses and territory and churches, so that he may expel the crime of the Bonociaci from that city and territory and bring (the people) to the orthodox faith.

In order that Your Beatitude may know our wish, we have, therefore, transmitted this law to your venerable seat, so that the church of our fatherland may perpetually enjoy this beneficial grant, to the glory of God, and in eternal memory of our majesty. When, moreover, the occupant of your seat, happens to pass from the light of day, the new archbishop shall be appointed by the venerable council of metropolitan bishops (stationed there), in the manner in which it becomes an archbishop, honored by all, to be promoted in churches, the Bishop of Thessalonica also having nothing to do with this.

Your Beatitude must not delay to put these provisions of Our Eternity in force and effect in every respect.

Given at Constantinople, April 14, 535.

Justinian Novel XI, Justice Fred H. Blume, Annotated Justinian Code and Justinian Novels.,
<http://www.uwyo.edu/lawlib/blume-justinian/>

Based on the Krueger Codex and Schöll Novels.

The same Augustus to Catellianus, most blessed archbishop of Justiniana Prima

In our desire for numerous different ways by which to enhance our own homeland, in which God granted that we should make our original entry into this world which he himself created, we wish also to make very large augmentations in its priestly eminence. Thus the most holy primate of the First Justiniana, our homeland, is to be not merely a metropolitan, but in fact an archbishop, and is to have certain provinces under him: Dacia, both Mediterranea itself and Ripensis; also the First Moesia, Dardania, the province of Praevalitana, the Second Macedonia and the part of the Second Pannonia which is under the city of Bacis.

1. In ancient times, the seat of the prefecture had been at Sirmium, which had been the capital of Illyria for civil and ecclesiastical matters alike, as a whole. Later, however, when the Sirmium region was devastated in Attila's times, the praetorian prefect Apraemius had left the city of Sirmium for Thessalonica, as a refugee. The priestly honour had then also followed the prefecture itself; and in the shadow of the prefecture, rather than by his own authority, the bishop of Thessalonica earned a certain prerogative.
2. At the present time, our realm has grown larger, under God, and both banks of the Danube are now populated with cities of ours. Because Viminacium, as well as Recidiva and Litterata, which are on the far side of the Danube, have been once again made subject to our rule, we have deemed it essential to locate in our own homeland, close to Pannonia, the Most Illustrious prefecture itself, which used to have its seat in Pannonia - the Second Pannonia being no long way from Dacia Mediterranea, whereas there are great distances separating the First Macedonia from the Second Pannonia.
3. It was disadvantageous for our realm that people constantly involved in the exertions of warfare should be making their way to the First Macedonia over such distances and such difficulties; for that reason, it seemed to us essential to move the prefecture itself further inland, so that the provinces lying near it should more easily feel the benefit of its care.
4. Therefore, your beatitude and all most holy primate archbishops of the aforesaid Justiniana Prima are to have the prerogative, with all licence to impart their own authority to others, and to appoint them; in the abovementioned provinces they are to hold primacy of honour, primacy of rank, the supreme priesthood and the supreme position. It is by your eminence that they are to be appointed, and it is you that they are to have as their sole archbishop; no involvement with them is to be retained by the archbishop of Thessalonica. You yourself, as with all the primates of Justiniana Prima, are to be their judges and arbitrators. They themselves are to settle, and put an end to, any difference that should arise between them, and to keep them in order; no-one else is to have suit brought before him, but all the aforesaid provinces are to recognise their own archbishop and acknowledge his appointment. Either in person, or on his authority, or by clerical delegates, he is to have all power, all priestly rank, and licence to appoint.
5. We also wish a bishop to be ordained by your holiness in Aquae, which is part of the province of Dacia Ripensis, so that in future it is not to be under the bishop of Meridium. The bishop of Meridium is to stay in Meridium, and no involvement is to be retained by him with Aquae; whereas the bishop of Aquae is to have the city aforesaid, with all its fortresses, territories and churches, to enable him to drive the wickedness of the Bonosiaci out of that city and land, or else to convert them to the orthodox faith.
6. So that your beatitude should know what our Divinity has directed, we have despatched the present law to your venerable eminence, with the purpose that the church of our homeland may have such a benefit in perpetuity, to the glory of Almighty God and in everlasting remembrance of our Divinity.
7. When it falls to the holder of your high office to depart this life, we decree that the archbishop should at that time be appointed by his venerable council of metropolitans, as befits the elevation in the churches of an archbishop respected by all. No involvement is to be retained in the hands of the archbishop of Thessalonica in this matter, either.

Your beatitude is therefore to make no delay in bringing into effect, without fail, what our Eternity has decreed.

Given April 14th 535

The Novels of Justinian. A Complete Annotated English Translation. Translated by D. J. D. Miller, edited by P. Sarris, University of Cambridge, Cambridge 2018

Увод

Време власти Јустинијана I (525-565) представља последњи период стабилности пространог Источног царства, бар у првом делу владавине цара из Илирика, које се наставило на консолидациону и реформаторску владавину Анастасија I (491-518) и својеврсни деветогодишњи интерлудиј Јустина I (518-527) између две јаке царске владе. Разматрање царских грађевинских програма у време источних царева V и VI века не може се наравно исправно сагледати уколико се архитектонско-грађевински узлети и остварени подвизи у тој области не поставе колико је то могуће у историјска збивања, чија је усковитланост у појединим периодима директно одређивала смер развоја и несвакидашње обиме грађевинских опуса појединих царева. Време промена или ‘критични векови’ како су и VI и VII век оцењени у осврту Аверил,¹ само по себи се може узети као разделница две епохе, ако раздобља одређујемо према цивилизацијским узлетима и суновратима, у којима је време просперитета достигнуто у време Јустинијана постепено јењавало у сусрет драматичном VII веку, када су велика царства и са њима велике религије искусила тектонске промене и неопходност егзистенцијалног прилагођавања на нове историјске околности.

Врхунац градитељства остварен у време власти Јустинијана збио се на измаку вишедеценијске историјске линије у којој су домети царева у области грађевинарства осцилирали у складу са њиховим политичким агендама и историјским околностима, али су грађевински програми неколицине предузетних августа заиста деловали као катализатори убрзаног развоја грађевинске технологије и укупне архитектонске мисли пре свега услед покретања и организовања велелепних пројеката монументализације хришћанских светих места или урбаних обнова у појединим областима царства. У том смислу, дуготрајна масивна градилишта у време Зенона (474-491) на истоку и Теодорикова обнова урбаних средина у Италику упућују на неопходност разматрања околности које су утицале на осмишљавање њихових грађевинских програма, како би се, с једне стране стекао увид у готово сталну узлетну путању грађевинарства у Источном царству а онда и појасниле околности које су омогућиле

¹ Cameron, *Late antiquity and Byzantium*, 34.

Јустинијану остварење сопственог грађевинског програма, по достигнутом обиму и грандиозности без преседана у ранијим временима. У овом раду, са више аспеката, од економских до црквено-политичких, разматра се раздобље од инаугурације Зенона 474. године до краја владавине Јустинијана 565. године, дакле периода знатног трајања у којем су остварени неки од епитома касноантичког грађевинарства и архитектонске праксе на тлу Источног царства и у њиховој сенци, на различитим идејним основама саграђени градови у местима рођења царева, као дела монументализације империјалног стандарда.

Историјски дуга и стална линија развоја урбанизма у антици изнедрила је од IV – V века типолошки читав спектар урбаних агломерација на чију је изузетну диверсификацију утицало више фактора. У Источном царству које је захватало огромно подручје источног Медитерана од Дунава на северу до Асуана на југу и од Триполија до Мартириопоља, диверсификација урбаних и прото-урбаних ентитета узрокована је у првом реду разликама у достигнутом степену урбанизације и дужини одржања таквог начина живота у појединим подручјима а онда и културолошке традиције које су у различитим царским покрајинама некада упорно одржаване као баштина и спона са вредностима из ранијих времена. Наравно, свеprisутни привредни и економски чиниоци јесу онај стални оквир у којем је остварена материјализација агломерација свих категорија, где су снажнија економска струјања и нарасе стабилан раст или одржавање многољудности популације омогућавали стабилност и унапређење културе живљења у организованим и урбанистичким регулама уређеним насељима. У том смислу занимљива је анализа економских кретања у антици из угла економиста где је дата индикативна спрега раста популације као конзумента тзв. еластичних добара и економског прогреса у провинцијама царства.²

Међутим, у свим тим развојним процесима који су флукутирали у складу са историјским околностима јасно се опажају две урбанистичке културолошке традиције које су једна другу допуњавале у време просперитета и експанзије римске урбанизације и колонизације, а то су управо традиционално римско-етрурско схватање уређења цивилизованог живота у урбанистички артикулисаном градском окружењу и наравно, хеленистички приступ концепту урбаног живота који је успео да из партикуларизма хеленских градова-држава изнедри основне постулате и параметре за организовање живота слободног грађанства у једном полису. На подручју европског дела Источног царства те су се урбанистичке традиције сусреле у време римске колонизације Илирика и Тракије, где су простране области без урбанистичких традиција дуж дунавског лимеса биле у средишту пажње више римских царева током спровођења колонизације и урбанизације тих простора. Неизбежни сусрет римских колонијалних урбанизованих муниципијума и старих хеленских полиса у средишњим и јужним областима Балкана резултовао је прихватањем муниципалних надлежности, права и обавеза од грчких

² Jongman, *The Economic Archaeology of Roman Economic Performance*, 95-109.

булетериона без великог задирања у локалне урбанистичке легислатуре и та муниципација је спроведена односно прихваћена од дуготрајнијих хеленских урбаних средишта највише у циљу стандардизације градских управа и њихове релације према државном фиску у царству у целини.

Иако је општи консензус да је од V века процес рационализације фортификацијског периметра градова у Источном царству био увелико на снази, умањење површине урбса ради ефикасније одбране није спроведен једнако свуда јер су многи стари административни центри и просперитетни градови, полиси и метрополе истока, задржали своје старе и дуге бедемске трасе. Можда је пресудни чинилац био у одржаваној многољудности таквих урбаних средишта, њиховој виталној економској и популационој снази али је такође чињеница де је значајан број градова извршио редуцирање брањене површине и релокацију свог бедемског периметра. Током V и VI века устаљује се перцепција грађевинско-архитектонског програма односно групе јавних радова чије остварење је доприносило да насеље може да буде достојно статуса града.

У грађевинским програмима неколицине царева пре Јустинијана велики број градова је уздигнут из насеља која су била обдарена империјалним патронатом у подизању градских бедема и водоснабдевачке инфраструктуре као приоритетних јавних радова, тек након којих се могло приступити изградњи низа јавних здања (градских већница и магистрата, колонадиране главне улице и складишта, купатила и црквених здања), односно свих оних грађевина које су ‘украшавале један угледни град.’³ Изградња нових градова рâne Византије подразумевала је неколико категорија таквих царских пројеката, од оснивања нових војних упоришта на активним границама, установљења нових административних чворишта и центара у циљу муниципације области односно њене административне артикулације, уздизања насеља у споменичке градове са јаким мартиријалним или светитељским култовима или оснивања новог урбаног ентитета у месту рођења владара.

На све побројане категорије империјалних оснивачких подухвата неизбежно су утицале политичке околности тренутка у којем се планирани пројекат спроводио. Пре хришћанских царева Филип Арабљанин је у време велике нестабилности спровео оснивање Филипопоља и урбанизацију своје родне провинције прилагођавајући грађевински програм скраћеном времену одвијања од свега неколико година (244-249) колико је његова власт трајала. Зенон је такође у драматичним околностима око борбе за одржање власти 475- 488, успео да покрене и спроведе програм урбане обнове родне Исаврије и да у њој подигне не само задужбински град у месту рођења него и да метрополу провинције обдари ходочасничим комплексом такве магнитуде какво је било светилиште Свете Текле. Грађански рат и борба за власт условила су карактер Зеноновог патроната над планинским делом провинције Исавријског декаполиса, који је обележен акцентом на рефортификацији области и темељној реконструкцији главних тврђава у

³ Evagr., *HE* 3.37;

Исаврији што се пресликало и на Зенонопољ, који је саграђен као снажно планинско упориште. Јустинијаново задужбинарство се разликовало у више аспеката од сличних подухвата ранијих царева, пре свега јер се демонстрација његовог и Јустиновог патроната прелила са родне Средоземне Дакије на читаву дијецезу Дакију док је осмишљавање концепта оснивања града у месту рођења обављено у светлости узбурканих односа са патријархатом у Риму и почетка реконкисте северне Африке и обарања готске краљевине у Италији.

Из тих разлога неопходно је сагледати шири историјски контекст и дешавања у царству у неколико царских влада пре доласка Јустинијана на власт, у време којих су политичке околности диктирале умногоме карактер империјалних грађевинских програма као и место одвијања грађевинских кампања, актуелних односа централне администрације односно цара са црквеним ауторитетима и учесталост природних несрећа и њихове размере, због којих су одвијања појединих пројеката продужена.

Источно царство је држава које је трпела сталне притиске на својим границама од којих су по жестини војних сукоба ратови са сасанидском Персијом и прекодунавским варварима чинили дунавски и источни лимес стално активним фронтovima. Ти фронтови нису никада били истоветни по начину на који су се одвијали ратни окршаји јер непријатељ није био исти па је и развијана засебна војна доктрина по којој се деловало према тако снажном и организованом непријатном суседу каква је била Персија у време Кавада (Kawād, 488-531) и Хозроја (Khosrow I, 531–579), док се друга стратегија конципирала за заустављање или пацификацију варвара који су продирали у европски део царства, у неколико наврата допирући до бедема престонице. Грађевински програми спроведени од Анастасија и Јустинијана за обезбеђење тих граница у великој мери илуструју и стратегију којој такви програми припадају.

Окосница империјалне политике у области источног лимеса и након тешког губитка Низибиса била је увек попуњавање лимитропије према Персији и њеним арапским савезницима системом масивно утврђених и многољудних градова, називаних од тадашњих аутора ‘штитовима царства’, који су могли да се одупру омасовљеним персијским нападима и да послуже као логистички заклон такође масивним империјалним комитатусима који су учествовали у ратним операцијама на истоку. Градови са импресивним утврђењима као Амида, Калиникум или Едеса прелазили су својим периволосима заштићене површине од 120ha док су још компактнији урбани ентитети, са изразито војним карактером и даље остајали у групи полиса али пре свега у форми градова-тврђава попут славне Даре или Мартириопоља, Зенобије и Дура Еуропоса, чији су фортификацијски периметри захватили два до три пута мањи брањени простор од ‘штитова или бедема царства’.

Сасвим другачија организација и приступ фортификацијским радовима спроведени су од Анастасија и Јустинијана у префектури Илирик и Тракији, где се од сталног обнављања и

појачавања безбедности подунавске лимитропије рестаурацијом старих и уметањем нових утврђења, стигло до таквих стратешких фортификационих замисли какве су зналачки постављене зидане баријере и тврђаве које су контролисале главне нападачке путање на Балкану а онда и до масивних линијских фортификација, Анастасијевог Тракијског зида и Великог зида на Тракијском Херсонесу.

Ни један царска владавина није изнедрила само један империјални програм јер је у питању серија грађевинских кампања које су спровођене и реализоване најчешће као одговор на новонастале околности, попут санације земљотресом или другом стихијом разорених градова или изнуђене обнове ратом девастираног подручја. Стога, након шире слике историјских дешавања у време појединих царских влада а која су се веома често рефлектовала и на ситуацију у Илирику и Балкану, од велике је користи стицање дубљег увида у грађевинске програме и архитектонске подухвате спроведених у име Зенона, Анастасија, Јустина и Јустинијана. На тај се начин рашчлањују циљани ефекти њихових царских пројеката, међу којима посебно место заузимају пројекти урбанизације места порекла царева и демонстрација њиховог еургетизма према родној провинцији или како је то учинио Јустинијан, према дијецези. Таква разматрања такође бацају више светлости на порекло конципирања архитектонског садржаја који је археологија евидентирала на локалитету Царичин град, односно на урбанистички склоп и административни статус Јустинијанове метрополе и црквене престонице Дакије.

1.

Прилике у царству у владавинама пре Јустинијана

Тежи ломови и политички заокрети пратили су смене на престолу Источног царства још од времена Теодосија II (408-450) и његовог, догађајима изнуђеног, зазирања од ојачале германске струје у врху власти. Уроте које су довеле до ликвидације високих војних званичника на фронту према прекодунавским варварима и изгубљене битке услед недовољног умећа војсковође германског порекла навеле су дотадашњег великог поклоника германских савезника, цара Теодосија II да одбрану од хунске навале 447. године ка Константинополису повери

Исавријцу, Зено Флавију⁴. На тај начин исавријски корпус бива за дужи период утаборен у самој престоници, оличен спочетка у непосредној пратњи и правој приватној регименти Флавијевих букелара (*bucellarii*). Стога се може тврдити да је изградња опозиције германској странци у Константинополису отпочела у време царевања Теодосија II иако је та иста опозиција морала истрпети још једну владу прогерманског цара Маркијана (*Marcianus*, 450-457) да би тек у трећој царској власти, у време цара Лава I (*Leo I*, 457-474) успела да потисне високе званичнике германског порекла.

Басен доњег Дунава био је сцена масовних људских струјања у IV веку, попут средишњег западног лимеса германикус нешто касније⁵, када су германска племена северно од Рајне прегазила људством слабо опремљену границу Западног царства.

Готски избеглички таласи су продрли дубоко у балканско копно јужно од доњег Дунава, у просторе већ депопулисаног Илирика и Тракије, где се бар у историјском смислу нису задржали довољно дуго да би оставили значајнији цивилизацијски траг. Римски прагматизам у политици према племенима северно од лимеса оличен је у устаљеној пракси “пријема” (*receptio*) којом су се веће или мање контролисане групе варвара насељавале са империјалне стране границе, на територији провинција, како у Западном тако и у Источном царству. *Receptio* је омогућавао попуну депопулисаних територија али и њихов економски опоравак јер су имиграционе групе чином добровољног потчињавања (*deditio*), разврставане готово искључиво на радну снагу која обрађује земљу и оне подобне за војну службу (*laeti, tributarii*).⁶ У каснијем IV и V веку изгледа да је овај систем добио оштрије обресе у смислу да се усељеницима давала извесна локална самосталност кроз статус империјалних федерата (*foederati*), којима се уговором давала земља (*foedus*) на коришћење чиме је и статус нових насељеника у царству унапређен у односу на раније периоде.⁷

Цар Источног царства, Валенс (*Flavius Valens*, 364-378), можда и доследно својој политици на унутрашњем плану⁸, несмотрено је препустио да *receptio* готских избегличких

⁴ Nicks, *The Reign of Anastasius I*, 36-38. Зено Флавиус постаје конзул под Теодосијем Другим (448) а потом бива унапређен у заповедника Оријента – *magister militum per Orientem* (449).

⁵ Одмах потом уследио је нови миграцијски продор Бургунда, Вандала, Свева и Алана 406-8. године ка Рајни код Вормса. Franconi, *The Economic Development of the Rhine River Basin*, 232-233.

⁶ Whittaker, *Barbarian settlements*, 335-336.

⁷ Салијски Франци (*Salii*) били су размештени у Галијској Токсандрији (*Toxiandria*) 358. године од стране Јулијана (*Julianus Caesar*) у статусу федерата али тек након што су војно поражени: “*Quibus paratis petit primos omnium Francos, eos videlicet quos consuetudo Salios appellavit, ausos olim in Romano solo apud Toxiandriam locum habitacula sibi figere praelicenter.*” *Amm. Marc.* XVII.8, 3-4.

⁸ Наметање царске воље у црквеним питањима Валенс је спроводио одлучно као при присиљавању ортодокса на помирење са аријанским учењем, при томе не презајући од прогона ортодоксних епископа и уступања одузетих црквених здања аријанском свештенству. (Fedwick, *The Church and the Charisma of Leadership in Basil of Caesarea*,

племена Тервинга (*Tervingi*) и Греутунга (*Greuthungi*) буде спроведен од граничних гарнизона. Учестали инциденти су на крају довели до масовног и насилног прелаза Греутунга када су оба племена ујединила војне снаге у походу кроз небраћену Тракију до одсудног сукоба са царским легијама код Хадријанопоља 378. године и погибије Валенса.⁹ Од тог момента може се пратити тзв. ‘германско питање’ у оквиру касног царства, у светлости популационог оснажења које је оно донело провинцијама дуж северне границе али и истрајавања политичке кризе која је уз неколико драматичних обрта досегла до дубоко у V век.

‘Германско питање’ се односи на збирно разматрање бурних дешавања са корпусом германских племена која су сукцесивно успевала да се у различитим аранжманима са царским властима оба дела империје уселе на територију царства или да у пресудним тренуцима искористе нараслу популациону снагу и насилно продру преко северног лимеса. Погибија Валенса код Хадријанопоља 378. године и затирање породице Аспара 471. године дају временски распон од безмало једног века у којем је германо-готско питање прошло неколико кључних мена, од војним притисцима изнуђених погодности за поправљање статуса насељених Гота до несвакидашње унутрашње миграције у Италику да би у завршном чину и након свега неколико генерација готски корпус био укључен у крупне политичке игре око престола.¹⁰

Трајним дефинисањем линије разграничења на западу, установљењем чврсте границе на Рајни и консолидовањем деоница у Норикуму и у Панонији уз ток Дунава, постављена је вештачка демаркација између самопрокламованог цивилизованог света и света мрачних шума северне Европе из чије таме су варварски етноси струјали ка лимесу. (*Слика 1.*) Организовање такве границе није никада значило херметично затварање царства за спољни свет већ пре економско, војно и административно дефинисање граничних подручја царства ради ефикасног управљања ресурсима и спровођења надзора над територијама у варварикому са северне стране државне међе. Као што је погрешно схватати лимес као ригидну линијску војну инсталацију тако и империјалну политику на граници не треба схватати као отворену и сусретљиву према племенима која су се временом примакла и населила на северним прилазима царству.

103-105) Хитајући из Анадолије ка Готима на Дунаву стиче се утисак о намери Валенса да се један део пристигле људске масе искористи за насељавање и ревитализацију провинција и војске а да се други део избеглица војно порази.

⁹ Питер Хедер и Џон Метјуз (P. Heather – J. Matthews) преносе Амијана Марцелина који извештава о великој улози коју је Улфила одиграо око припремања уласка Тервинга на територију Тракије 376. године и амбасди коју је велики мисионар предузео на двору Валенса из чега је извучен закључак да су Тервинзи били християнизовани радом Улфиле уочи преласка Дунава. Heather - Matthews, *The Goths in the Fourth Century*, 126.

¹⁰ Бјури даје преглед германо-готских миграција и избијање Источних Германа на историјску сцену од времена Константина, указујући на пролазност германских државних творевина од којих су се само одржале краљевине Франака и Саксонаца на западу уједно наглашавајући непостојање истоветног етничког именоватеља за германске миграторне групе и племена. Према писању Бјурија и поред обрачуна са Аспаром и ослобађања источног трона од германске стеге за царевања Лава I, главни терет остrogотских немира на Балкану имали су да решавају његови наследници. Вуру, *A History of the Later Roman Empire*, 97-101.

Широки појас који је био од интереса за војне гарнизоне и администрацију са обе стране границе, пратио је лимес у највећој мери с краја на крај Европе, од Северног до Црног мора. Ова административна трака са уређеним званичним граничним прелазима сама по себи је привлачила и подстицала насељавање германских племена дуж западних деоница лимеса пре свега из економских разлога, ради промета и трговине али и службе у царској војсци или региментама аристократа. Врло брзо германска насеља у варварикуму северно од Рајне су популационо нарасла до те мере да се и пре кризе у V веку морао осећати снажан притисак на 'германској граници' (*Limes Germanicus*).¹¹

Западна деоница лимеса у Европи и граница ка Персији били су војно најактивнији фронтови који су једнако напрезали и економију царства и изнуривали војни систем.¹² Константин је био први од царева који је показао изузетну агилност у консолидацији и одбрани северне границе царства, демонстрирајући притом све видове 'превентивне одбрамбене војне стратегије'¹³ према групацијама племена која су могла прерасти у опасност на лимесу. Уређење прилика на границама веома се разликовало од лимеса до лимеса, што је условљено поднебљем и природом непријатеља са којим се међа дели. Ретке су војне инсталације линијског типа какве су подигнуте у Британији ка Пиктима и Скотима. На увек опасном фронту ка Персији и Парћанима граница у форми линеарног лимеса никада није могла да буде постављена и ту се од самих почетака одбрана организовала по дубини, уз ослоње на неколико снажних и добро гарнизонираних тврђава.

¹¹ Археолошка истраживања у скорије време су изнедрила изненађујуће популационо снажна сеоска насеља Германа на лимесу на Рајни. Хронолошко распоређивање долињских сеоских агломерација и типичних насеља на бреговима (Höhensiedlungen) дато је у форми прегледа у Steuer, *The hierarchy of Alamannic settlements*. 82-96. О тзв. аграрној раносредњовековној револуцији и стандардима обраде земље источно од Рајне и у јужној Немачкој IV – VII века: Henning, *Did the agricultural revolution go east with Carolingian conquest*, 331-359.

¹² На германској деоници северне границе је било позиционирано чак осам легија у другом веку да би овај број био увећан довођењем легије из Британије у време Стилихона 407. године. Од времена трајног дефинисања границе на Рајни и Дунаву 68. године готово свих 28 легија било је размештено дуж граница царства у седамнаест провинција. *Not. Dig. Legiones*, 309-311.

¹³ Сагледавање римске стратегије на лимесу као превентивне први је увео Теодор Момзен: Mommsen, *The Provinces of the Roman Empire*. Једном достигнуте границе империје веома ретко су коришћене за даља освајања и у том смислу глобална војна стратегија царства је уистину дефанзивна. Са друге стране Едвард Лутвак наводи два изолована примера *agri decumates* (југозападна Немачка) и Дакије, које схвата као инсталиране мостобране царства за превентивна деловања у варварикуму, што није наишло на широко прихватање од других аутора. Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire*, 177-178.

Слика 1 - Карта Римског царства око 400. године. *Haldon, The Palgrave atlas of Byzantine history, Map 2.1.*

У Европи, западни лимес (*Limes Germanicus*) изискивао је сасвим другачији приступ и политику према увек снажним германским племенима од стратегије на источној деоници европског лимеса, у Мезији и на доњем Дунаву, где мочварама и разливеним водама притиснуте прекодунавске територије нису нудиле тако повољне насеобинске услове за трајно насељавање варвара. Од Трајановог обрачуна са незгодним Дачанима, на северној обали Дунава не бележи се дуготрајно задржавање племенских групација пре доласка Источних Гота и за њима Хунског савеза. Из тих разлога је политика на овој граничној деоници морала да буде много ефикаснија у смислу брзог деловања према придошлицама јер агрегација веће популације варвара на левој обали са неповољним пребивалишним условима, неминовно је након краћег задржавања водила ка насилним покушајима продора на територију царства. У том смислу је илустративна политика Константина према Сарматима када их је у великом броју уселио на империјалну територију 334. године, вероватно предвиђајући исправно да ће толики број избеглица несумњиво постати велико оптерећење за мезијски лимес уколико се питање контролисаног усељења не реши одмах. Цареви позног царства по правилу су били слаби према издашним

регрутним изворима каква су била махом германска племена или њихови делови који су под надзором скућени¹⁴ било у праве мале војне колоније или деташирани као још мањи, за контролу још подобнији војни контингенти у дубини империје.

Масовни продори и груписање варвара на деоници дунавске границе у Мезији и Панонији, довели су Илирик у средиште пажње као неисцрпног регрутационог извора, око којег су вођене читаве војно - политичке кампање крајем IV и почетком V века између Западног и Источног царства. Упорни маневри Стилихона да Илирикум приведе Западном царству као његове најисточније провинције, сведоче о важности територија у дубини копненог залеђа Далмације за војсковође западног дела империје, који су правилно уочили да Илирикум, осим рудног богатства нуди и стални извор домородног људства као и регрутне основе настале услед прилива прекодунавских етноса на лимес од Норикума до Мезије. Иако на крају неуспешни, ови су подухвати способног Стилихона око Илирика остали упамћени и у каснијим временима, када се велики покрети војних контингената замењују административним маневрима црквених и царских власти око коначног уређења спорне провинције.

Један такав маневар, уздигнут до ранга царског пројекта, спроведен је и у време владавине Јустинијана, оснивањем нове метрополе у средишту Дакије као седишта црквене и вероватно тек малог дела секуларне администрације. Популациони пад домородног становништва Илирика и Мезије, нарочито мушког дела популације, може да се прати од сукоба Константина и Лицинија у IV веку.¹⁵ Други, свеprisутни чинилац у даљем проређивању насељености ових провинција, односи се на регрутацију људства за одбрану или војевање на удаљеним источним границама царства, где је моћна сасанидска Персија остала у свим вековима моћан и непријатан противник.

Стога не изненађује успех готске провале и насилног усељења на територију европског дела Источног царства у другој половини IV века иако су, да би опстали на територији Тракије, морали да се изборе са нападима два царска противника – Грацијаном на западу и Валенсом на

¹⁴ Амнан Марцелин извештава о контингенту заробљених Аламана (*Alamannos gentis*), који су од Теодосија I (*Theodosius*) добили земљу (*fertilibus pagis*) у северној Италији око реке По (*Padum*) и сличну ситуацију у којој су од Грацијана поражени готски Таифали (*Taifalos*) лошије прошли, јер су распоређени као радна снага на пољима (*rura cultures*) у агерима Мутине, Регија и Парме (*Mutinam Regiumque et Parmam Italica oppida*): **Amm. Marc.**, XXVIII. 5.15, XXXI.9.4.

¹⁵ У Изводу Валесија (*Origo Constantini imperatoris sive Anonymi Valesiani pars prior*), у два наврата наведена је магнитуда погинулих у окршајима Константина и Лицинија, у бици код *Cibalae* (Винковци) 20 хиљада (**Amm. vall.** 1.5.16) и у бици код Кризополиса (Χρυσόπολις) 25 хиљада. (**Amm. vall.** 1.5.27); чак иако су бројеви претерани, низ битака сличног обима морао је довести до осетног губитка људског ресурса и у Илирику и у Мезији 316-324. године, од кога се регрутациони капацитети ових провинција нису никада опоравили. Илустративни извештај о лошој насељености Илирика и Мезије и пре грађанског рата с почетка IV века, налазимо и код Флавија Еутропија (с.320-с.390?), у његовој *Краткој историји (Breviarium Historiae Romanae)*, где историчар из Бордоа наводи пресељење становника римске Дакије на десну 'депопулисану'обалу Дунава у време Аурелијана (*Aurelianus*, 270-275). (**Eutrop. Brev.**, IX.15)

истоку. Валенсова пропаст 378. године је тим пре трагичнија јер је управо он успео да унесе клицу хришћанства, додуше у аријанској форми,¹⁶ међу Фритигернове Тервинге, што можда открива припрему за мирно спровођење контролисаног уселења християнизованих Гота, односно на организовани *receptio*.

Генеа војно-политичких проблема око Илирика сеже до времена Константинове победе над Лицинијем, када је ова провинција подељена на њен источни и западни део. Кратко време ко-регента два ривала свело је територију под контролом Лицинија на Тракију односно на територију која ће касније бити дефинисана као дијецеза Тракија. Константинова префектура Илирик имала је седиште администрације у Сирмијуму, који је био и најчешће табориште војске Илирика, једне од три регионалне, префектурне војске,¹⁷ насталих након Константинове смрти деобом његове масивне централне армије – *comitatus*¹⁸ између његових синова.

Одлучна акција на померању демаркационе линије између два дела државе у Илирику на запад, уследила је у време почетка царевања Теодосија I 379. године, непосредно након Валенсове погибије, када је Илирик подељен на његов западни и источни део - *Illyricum orientale*, који је сада обухватао две македонске дијецезе и Дакију са намештењем преторијске префектуре (*praefectura praetorio*) у Солун. За Западни Илирик (*Illyricum occidentale*) седиште администрације је остало у Сирмијуму али у виду викара испред префекта Италика, чиме је Западни Илирик припојен префектури Италика. По свему, деловање Теодосија је било пресудно за останак већег дела Илирика у границама Источног царства. Само је Панонија остала ефективно прикључена префектури Италика док су све дијецезе и провинције које су чиниле Источни Илирик постале део Источног дела империје по свему судећи већ након смрти Теодосија I 395. године.¹⁹ Бјурџи (J.V. Burg) преноси Касиодора и поставља 437. годину као

¹⁶ Сам Валенс је исповедао полу-аријанство, вероисповест хомоијанског уверења (*homoiousios*); Теодосије је протерао хомоијанског епископа Демофилуса Константинопољског (*Demophilus*, 370-380) одмах по издавању Солунског едикта док је Други васељенски сабор у Константинопољу 381. године осудио следбенике македонијанске јереси.

¹⁷ Константин I је био главнокомандујући централне војске, са ослонцем на двојицу подређених заповедника, команданата пешадије (*magister peditum*) и коњице (*magister equitum*). Његов *comitatus* је подељен на војске Галије, Илирикума и Истока, од којих су Константин II и Констанс следили очев пример у управи армијом у Галији и Илирику док је Констанције поделио своју војску на два дела уз ослонац на заповеднике у рангу *magister militum*: Elton, *Warfare and the Military*, 332.

¹⁸ У Новој историји (*Historia nova*) Зосим је оштро критиковао формирање гломазне Константинове централне војске повлачењем регименти са лимеса, *Zos., Hist. Nea*. II.34. Оспоравање ових опаски касноантичког аутора из Константинопоља, налазимо у више расправа (Tomlin, *A.H.M. Jones and army of the fourth century*, 149-150) где се указује на постојање мобилних царских комитатуса и пре Константина али и на упитну кредибилност тадашњих сведока збивања да у потпуности разумеју измењену војну стратегију услед промењених околности, пре свега на границама царства. Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire*, 230, n. 211.

¹⁹ Теодосијево присуство у Илирику подразумевало је спровођење војних операција на челу војске Илирика против Гота у широком захвату од Наисуса и Сингидунума до Сирмијума а у једном потезу и у региону Мурсе (*Pannonia II*). То значи да је источни цар у договору са Грацијаном деловао на територији укупне Константинове префектуре

крајњу сигурну временску одредницу када је највећи део Западног Илирика, источна Панонија и Далмација, потпао под управу Теодосија II,²⁰ када је та територија уступљена Источном цару као мираз његовој кћери Лицинији Евдоксији, приликом њене удаје за тадашњег западног цара Валентинијана III.²¹

Последњу реч у решавању готске кризе у IV веку ипак је имао сâм Теодосије I, решавајући све спорове са германском краљевском елитом и спроводећи потпуни *receptio* 380. године за све Германско-Готе који су прихватили ауторитет последњег краља Атанарика. Теодосијев *receptio* Гота био је широког замаха, од попуњавања испражњених регименти на дунавском лимесу и укључења у царску војску до трајног насељавања са одређеним елементима аутономије за велики контингент Острогота у Анадолији. У деценијама које су следиле, усељени Готи су редовно демонстрирали војно-политичку снагу било унутрашњим провалама у Тесалију и Епир и повезивања са Стилихоном, било устајањем против царске власти каква је била велика побуна управо Острогота у Малој Азији, коју је несрећно покушао да искористи Гајна 400. године. У наредних седамдесетак година, закључно са погубљењем Аспара 471. године, спроведена је начелна пацификација Гота у Источном царству али је право олакшање за власти Истока уследило тек након миграције огромног корпуса Гота под Теодориком Амалијцем 488. године са Балкана у Италику.

Илирик из своје базе у Солуну. И Грацијан и Теодосије су прославили победу над варварима 379. године што говори о заједничком деловању као и препуштању Илирика Теодосију иако је сам Грацијан у кампањи против варвара дуж дунавског лимеса стигао и до Виминацијума 382. године. Burns, *Barbarians Within the Gates of Rome*, 47-64.

²⁰ Бенет Салвеј прецизира да је у Синекдему Хијерокла (**Hiérocl.**, *Synec.* ed. E. Honigman, 1939, 21), Друга Панонија (*Pannonia Secunda*) убележена као последња провинција дијецезе Дакије администрирана намесником *praeses* именованим у Константинопољу; у cf. *Not. Dig.* Occ. 1.51, 2.29, с. 400. године је наведена као прва провинција дијецезе Илирикум (*Illyricum*) под управом *consularis* постављеног од западне администрације. Преузето из: Salway, *The publication and application of the Theodosian Code*, 1-40, n. 63.

²¹ Bury, *A History of the Later Roman Empire*, 226, n.55: **Cassiod.**, *Variae*. XI.1.9 (Placidia) *remisse administrat imperium . . . nurum denique sibi amissione Illyrici comparavit factaque est coniunctio regnantis divisio dolenda provinciis.*

1.1. Црквена сцена, *theatrum ecclesiae*

Како су територије цивилне префектуре Илирик у највећем делу потпале под управу Источног царства почетком V века, фокус надигравања Рима и Константинопоља око Балкана се пренео са војно-политичких маневара на деликатно поље црквене јурисдикције у спорним дијецезама, на које је врло брзо архиепископ Рима, као патријарх Запада истакао своје право. Чврста црквена администрација лојална Риму је већ била инсталирана у некадашњем Западном Илирику²² док је за управљање источним дијецезама папа Иноћентије I успоставио викаријат при префектури у Солуну 412. године, где је солунски епископ у рангу викара односно папског изасланика, имао првенство над свим источним митрополијама и епископијама Илирика.²³

Папски викаријат у Солуну је несметано деловао све до “Грчке шизме” у време Акакија, патријарха у Константинопољу 471-89. године и објављивања Хенотикона.²⁴ Издавањем свог едикта "*Cunctos populos*" о јединственој католичкој никејској вери²⁵ у Солуну 380. године, Теодосије I је громогласно најавио једини исправни пут који јединствена (католичка) хришћанска црква треба да следи, што је и охрабрило настојања црквених кругова у Константинопољу да од припајања Илирика Источном царству прошире јурисдикцију престоничке патријаршије на епископије у источним дијецезама префектуре, у намери да се границе деловања црквене власти на истоку подударају са територијама световне власти. У три царске владавине куће Теодосија, Теодосија I, Аркадија и Теодосија II (408-50), јасно је дефинисано једино важеће вероисповедање свете Тројице као основног начела христологије искључујући и аријанство али и неколико новонасталих тумачења природе Христа као погрешних учења. Од Солунског едикта 380. године до смрти цара Маркијана 457. године, последњег владара из династије Теодосија, никејско уверење се усталило као основица христологије на коју су се црквени кругови Константинопоља увек позивали током бурних обрачуна са више учења која су одступала од закључака Никејског сабора. Велика повољност

²² Jeremić-Ilić, *Evidence of Early Christianity on the Danube Limes*, 364.

²³ Епископ Солуна у својству папског викара имао је право надгледања избора сваког епископа у провинцији као и личног рукоположења митрополита. Wessel, *Leo the Great*, 164-166.

²⁴ Komatina, *Crkva i država u srpskim zemljama*, 395-398.

²⁵ CTh XVI.1.2;

историјског периода у којем је владала кућа Теодосија јесте што се династија прелила и на западни део царства, односно што су, бар у световним стварима, Рим и Константинопољ били вођени више деценија владарима једне породице.

То је несумњиво било од велике користи и у усаглашавању црквене политике јер је и папски патријархат чврсто стајао на никејским и касније халкедонским уверењима, иако је по питању црквеног уређења Илирика и даље истицао првенство у односу на Константинопољ, који је задржао световну управу над префектуром али чија је црква уздигнута у ранг архиепископије тек 381. године. Проглашење законика Теодосија Другог (*Codex Theodosianus*) 438. године у Константинопољу и његова примена на западу уз све локалне различитости које су прилике у Италику под Валентинијаном III условљавале наредне 439. године, такође је било могуће спровести са великом ефикасношћу јер су на престолима два дела једне државе били чланови исте царске породице.

На пољу легислатуре и у Илирику, очигледно се осећала недоследност у спровођењу световне и црквене власти јер је администрација Теодосија II покушала да издавањем указа преторском префекту Илирика, Филипу, још 421. године прошири јурисдикцију архиепископа Константинопоља на дијецезе Источног Илирика, али је покушај осујећен интервенцијом папе Бонифација I (418-422) као и неслагањем Теодосијевог стрица, западног цара Хонорија (*Flavius Honorius Augustus*, 395-423).²⁶ Из истог документа, преписке цара и префекта Илирика, дознајемо да се указ односио на провинције дијецезе Дакије у којима се говорио латински као и дијецези Македонија где је у доминантној употреби био грчки језик.

Уз латински као званичног језика у провинцијама северне дијецезе Источног Илирика, можда је најсликовитији израз културолошког гравитирања овог подручја ка Западу, живот и деловање Никите из Ремесијане (338-414), познатог црквеног мислиоца, поете и мисионара из дијецезе Дакије. Његов мисионарски рад међу домородним политеистима у провинцији, трачким Бесима (*Bessoi*) и новонасељеним Готима, али и преписка са Паулином, епископом града Ноле, који је посветио две поеме²⁷ мисионару из Илирске Дакије, дају обресе живота једног високообразованог припадника клера у Илирику крајем IV и почетком V века. Никитина перцепција нижих друштвених слојева за нас је драгоцену у његовој познатој поетизованој проповедној аналогји о рударима (*auri leguli*) у рудницима злата на територији провинције, империјалним погонима о којима прве учене назнаке доноси тек обилазак Артура Еванса ових

²⁶ Указ Теодосија II из 21. јула 421. године насловљен на Филипа (*Philippus*), преторског префекта Илирика, проширује права епископа Константинопоља да пресуђује у црквеним питањима префектуре која је обухватала и провинције диоцезе Дакије као латинског говорног подручја као и традиционално грчких провинција дијецезе Македоније. CTh 16.2.45, *Idem aa. Philippo praefecto praetorio Illyrici*.

²⁷ Paul. Nol., *Car.* VII, XXVII;

простора 1883. године, који лоцира њихове трагове око Скупија и Улпијане.²⁸ Илирик је на измаку царске власти куће Теодосија био јасно дефинисана цивилна префектура, какву је описује и *Notitia Dignitatum*, чија је западна граница следила административну деобу царства са размеђом чврсто устаљеном у Срему и дуж Дрине. (*Слика 2.*) Након смрти Теодосија I 395. године, обједињена префектурна администрација била је трајно инсталирана у Солуну. Две дијецезе префектуре садржале су четрнаест провинција, шест у Дакији и осам у јужнијој Македонији.²⁹ У цивилним метрополама биле су уређене катедре митрополија које су биле суфрагани епископату Солуна. До краја IV века све су митрополије биле успостављене у Илирику иако тај процес није био једновремен за све области.³⁰

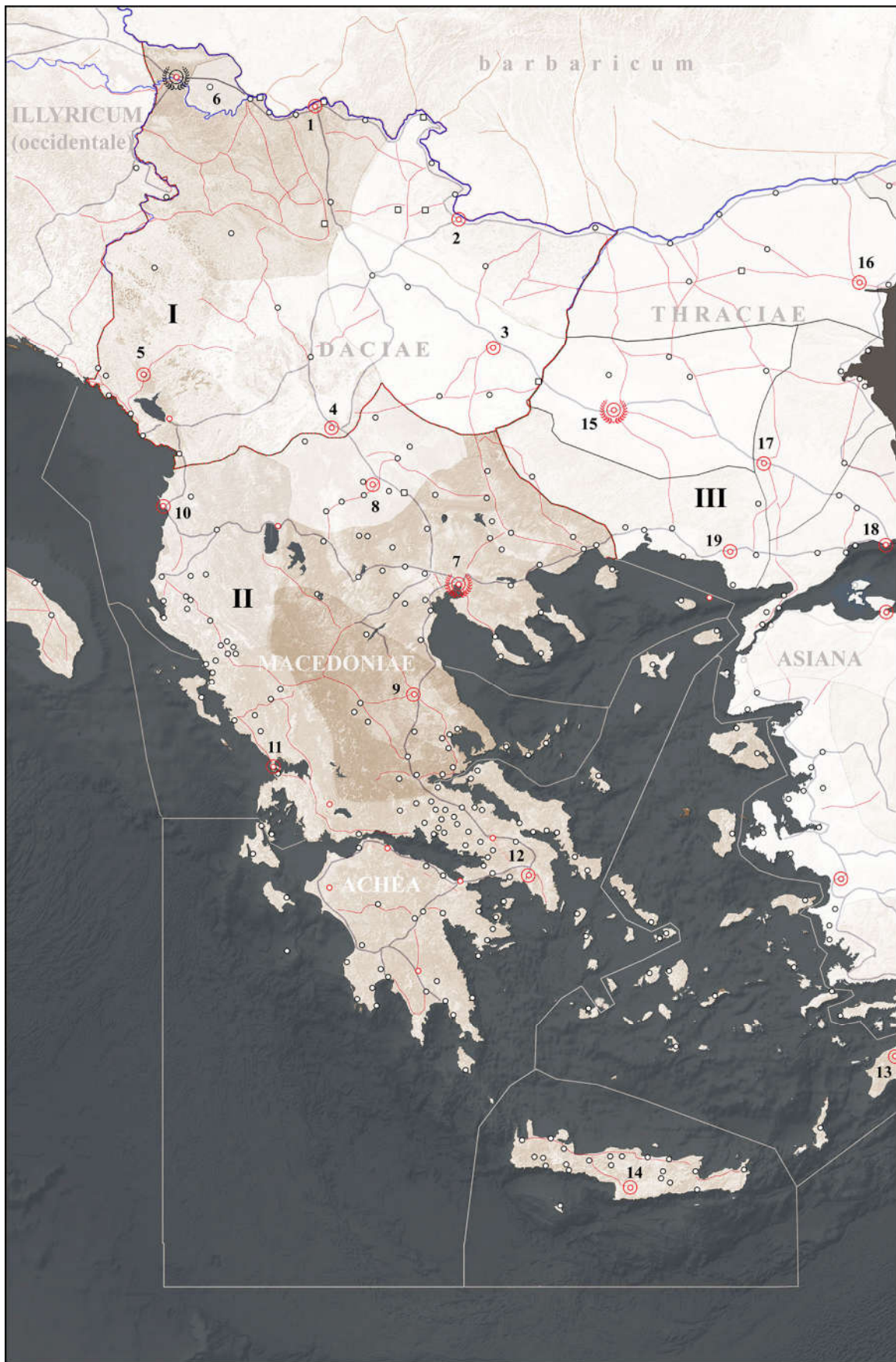
Након 395. године световна власт је у потпуности била у надлежности Константинопоља док се у деценијама које су уследиле, у црквеним питањима тзв. 'Црква Илирика' ослањала на Рим преко папског викаријата успостављеног у Солуну као седишту не само преторске префектуре цивилне администрације него и најпрестижнијем епископату који је по рангу био изнад митрополија и епископија обе дијецезе.

*Слика 2 - Територија префектуре Илирик са границама дијецеза Дакије и Македоније пре времена власти Јустинијана. Седиште преторске префектуре је у Солуну након губитка старе престонице у Сирмијуму на северној граници. I) Дијецеза Дакија: 1. Метропола Мезије Приме - Виминацијум, 2. Метропола Приобалне Дакије - Рацијарија, 3. Метропола Средоземне Дакије - Сердика, 4. Метропола Дарданије - Скупи, 5. Метропола Превалиса - Диоклитија и 6. Друга Панонија са Басијаном; II) Дијецеза Македонија: 7. Метропола Македоније Приме - Солун, 8. Метропола Македоније Секунде - Стоби, 9. Метропола Тесалије - Лариса, 10. Метропола Новог Епира - Дирахијум, 11. Метропола Старог Епира - Никопол, 12. Метропола Ахаје - Атина, 13. Метропола Киклада - Родос и 14. Метропола Крита - Гортина. У дијецези Тракији (III) означена је престона метропола Тракије Филипољ 15. Метропола Мезије Секунда - Маркијанољ, 16. Престона метропола Хамимонта - Хадријанољ, 17. Метропола Европе - Хераклеја Тракијска, 18. Метропола Родопе - Трајанољ 19. (Извори: *Hierocl., Synec., Not. Dig.*).*

²⁸ Евансова мапа Дарданије (Sketch Map of Dardania, Arthur J. Evans, *Archaeologia*, vol. XLIX, *Ancient Illyria: An Archaeological Exploration*), приложена је у Burn, *Niceta of Remesiana*, xviii.

²⁹ Свака провинција имала је за своју престоницу метрополу и то: у дијецези Дакији, (после 437. године) Друга Панонија - Сирмијум, Прва Мезија - Виминацијум, Приобална Дакија - Рацијарија, Превалитана - Скодра, Дарданија - Скупи и Средоземна Дакија - Сердика; у дијецези Македонији, Нови Епир - Дирахиум, Друга Македонија - Стоби, Прва Македонија - Солун, Тесалија - Лариса, Стари Епир - Никопол, Ахеја - Коринт, Киклади - Родос и Крит - Гортина.

³⁰ Valeva - Vionis, *The Balkan Peninsula 321-378*, 315-380.

Након 395. године световна власт је у потпуности била у надлежности Константинопоља док се у деценијама које су уследиле, у црквеним питањима тзв. ‘Црква Илирика’ ослањала на Рим преко папског викаријата успостављеног у Солуну као седишту не само преторске префектуре цивилне администрације него и најпрестижнијем епископату који је по рангу био изнад митрополија и епископија обе дијецезе. Црква у источној престоници у том раздобљу по свему судећи и није могла да преузме јурисдикцију над митрополијама префектуре јер, следећи црквену хијерархију и без обзира што је био смештен у самој престоници, епископат Константинопоља није по свом рангу био изнад митрополија било које дијецезе, односно није заузимао исти престижни, ‘над-митрополитански’ положај као апостолске катедре у Риму, Антиохији и Александрији.³¹ Тај неравноправни положај епископата у Константинопољу уочен је још на Сабору у престоници 381. године, када је епископу Константинопоља додељен ранг првог после епископа Рима јер је на челу епископата у граду који је наследио Рим.

Тек 451. године, на Сабору у Халкедону, епископије три дијецезе, Тракије, Понта и Азије, постали су суфрагани цркве у Константинопољу и њеног архиепископа. Изгласавање Трећег канона 381. године којим се епископу Константинопоља као Новог Рима, додељују прерогативи епископа Рима, употребљено је као аргумент у покушају Теодосија II да прошири јурисдикцију епископата Константинопоља на дијецезе Илирика 421. године, приликом спора око избора новог епископа у Патрасу и Коринту.³² Веома жив отпор папе Бонифација I том приликом није био усмерен на питање првенства између две престоничке епископије него права Римског патријархата, која су се односила на директно постављање митрополита у суфраганским дијецезама и надгледање избора епископа.³³ Безмало стотину година касније, али у време након што је ранг епископије у Константинопољу уздигнут на ниво архиепископије и патријархата, спор око епископа Ларисе довешће до актуелизовања проблема црквене јурисдикције у Илирику и дипломатског дуела папе Хормисде и Јустинијана I. Том приликом Јустинијан се позивао на указ Теодосија II који је он сâм са својим јуристима озваничио уписом у сопствени Законик 534. године.

³¹ Skedros, *Civic and Ecclesiastical Identity in Christian Thessalonike*, 252-253.

³² Филип Шаф преноси оцену Валесија (*Valesius*) о погрешном тумачењу писања Теодорета (*Theod.*, XXVIII,266, п.916) које се односи на деловање великог проповедника Светог Јована Златоустог (Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος) након његове инсталације на епископски трон у Константинопољу у време владавине цара Аркадија (*Flavius Arcadius*, 383-408) у Понту, Тракији и Азији, истичући да је у питању уређење црквених прилика у цивилним дијецезама и да је Јован Златоусти у том периоду био на челу титуларног патријархата. У пуни патријаршијски капацитет архиепископат Константинопоља је уведен тек Трећим канонима Сабора у престоници одржаном 381. године, који је необично дуго наилазио на оспоравање цркве у Риму чије папе га нису, према Хифелу (С. J. Hefele), признале званично све до успостављања латинског патријархата у Константинопољу 1204. године. Hefele, *A History of the Christian Councils, Vol. II*, 357-359.

³³ Dunn, *Boniface I and Roman Ecclesiastical Supervision*, 221-235.

Трећа страна која је често наступала опортуно према актуелним приликама у односима Рима и Константинопоља, јесте сама тзв. ‘Црква Илирика’, односно епископије две дијецезе, Македоније и Дакије. Приликом сваког спора који је остао забележен у историјским списима, епископати Илирика нису увек наступали једногласно и често су доприносили генерисању проблема у црквеној легислатури, дајући подршку ставовима и једне и друге стране у различитој мери. Током спора око постављања новог епископа Патраса и потом коначно Коринта, Перигена (*Perigenes*), значајан број епископа Илирика и посебно Тесалије окренуо се Константинопољу и тим “одбеглим” првосвештеницима Бонифације се обраћа у преписци са “*sibi per omnia recognoscat occursum*”, дисциплинујући их до краја спора преко викара у Солуну, митрополита Руфуса.

Друга прилика када су епископи Илирика демонстрирали самосталност у опредељивању било је време Акакијеве шизме (484-519), када су се привремено дистанцирали и од Рима и од Константинопоља, дајући времена римском патријарху да сузбије реafirмацију Хенотикона и деловање мијафизита.³⁴ Супремација римског патријархата у Илирику наставиће се, уз краће прекиде, до коначног преузимања црквене власти над епископијама две дијецезе у време цара Лава III (717-741), половином VIII века. До тог времена црквена организација у Илирику ће проћи и несвакидашња превирања у периоду оснивања и постојања нове Јустинијанове архиепископије у метрополи Средоземне Дакије, Јустинијани Прими.

³⁴ Коначно враћање под папину јурисдикцију епирски епископи потврдили су у писму послатом папи Хормизди након што је то исто претходно учинио и митрополит Никопоља Јован, 516. године. *Coll. Avell., Epist.* 119; Dvornik, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*, 125-127.

1.2. Илирик и кућа Леонида

Поткрај IV века из готских редова је изронио Аларик који је са својим германским солдатекама опустошио Тесалију, Епир и Пелопонез 397. године, да би недуго након изнуде чина *magister militum per Illyricum*, усмерио своје походе ка Италику и Риму који осваја 410. године. Слика Илирика је била много суморнија након смрти моћног Теодосија I јер више није било царског ауторитета који је на бази империјалних уговора са готским федератима (*foedus* из 382. године), много лакше излазио на крај са захтевима и незадовољствима германског корпуса у Источном царству. На основи личног уговора са готским поглавицама, у време када је *receptio* био коначно спроведен, сâм Теодосије је у неколико наврата демонстрирао владарску лојалност спрам готских регименти и уопште германском елементу у царској војсци, немилосрдно спроводећи одмазду над грађанством Солуна које се побунило против готског гарнизона у граду 390. године или одужујући се Атанарику, приредивши му краљевску сахрану 381. и недуго потом, опет у Константинопољу 383. године, сахранивши Улфилу (*Wulfila*) по римским обичајима и уз почасно чинодејство епископа који је био у осмој декади живота.³⁵ Спровођење Теодосијеве ‘Готске политике’ допринело је у највећој мери пацификацији уселиених Германа, њиховом укључењу у царске регименте као и попуну посаде дуж дунавске границе. Са одласком Аларикових Гота у Италију, притисак незгодних федерата на Балкану је нестао а са њима и главно језгро аријанства у Источном царству, иако се још задуго ‘германска вероисповест’ задржала дуж лимеса, где су и даље у значајном броју Готи били регрутовани у посаде утврђења.³⁶

Владавина Теодосија II обележена је тешком провалом Хуна и додатним пустошењем северних провинција Илирика, свега три деценије након миграције Гота у Италију. Од хунског разарања градова на лимесу, укључујући и Наисус у Средоземној Дакији, та урбана средишта се никада нису опоравила у некадашњој величини. Тек са деловањем Анастасија и династа куће Јустина, дунавски лимес је у значајнијој мери био опорављен али у сасвим измењеном, скромнијем издању у односу на стање у време Тетрархије или Константиновог бављења

³⁵ Wolfram, *History of the Goths*, 74-75.

³⁶ Познати су епископи аријанског и полуаријанског – хомоинејанског уверења са подручја дунавске границе и то Валенс из Мурсе и Урсакије (*Ursacius*) из Сингидунума, о којима је тадашњи епископ Сирмијума Германије (*Germinius*), писао 366/7. године осталим епископима дијецезе Дакије, обавештавајући их о раскиду односа са та два црквена великодостојника. Burn, *Niceta of Remesiana*, XXVI-XLI.

северном границом царства. Избијањем Хунског савеза на дунавску границу, динамика варварског присуства на лимесу више није била иста. Германо-Готи који су избегли у великој маси испред Хуна, на крају су успели да се уселе на територију империје и дају огромни допринос у попуни царских регименти свежим снагама али и да изазову тешке унутрашње немире, било војним уцењивањем владе у Константинопољу или спровођењем пљачкашких одмазди над градовима Тракије и Тесалије.³⁷

При томе, побуњене војсковође германског порекла су махом били изгласавани претходно за готске рексе (*rix*), дакле водеће, краљевске представнике германског корпуса којима је по федузу из 382. године следило и место главнокомандујећег германским одредима. Одмазде над градовима на Балкану нису спровођене насумице јер су, осим демонстрације војне снаге, биле усмерена на вршење притиска на преторску префектуру у Солуну, разарањем градова на територији дијецеза те префектуре.

Бар код двојице изгласаних краљева Гота, Аларика и Теодорика Амалијског, кажњавање градова Илирика изнудило је давање високих војних звања и то Аларику чин заповедника војске Илирика – *magister militum (per Illiricum)* а Теодорику *magister militum praesentalis*, једног од двојице главних војних заповедника у источном царству, изнад којих је по војном рангу био само цар. Међутим, царска цивилна и војна администрација у свим тим превирањима је остала оперативна са нетакнутом ресурсном базом, рудницима, погонима за прераду и радионицама оружја и војне опреме. Та империјална инфраструктурна мрежа у Илирику је била жива све до напада Атилиних Хуна, па и тада се одржала у подручјима ван девастираног појаса ничије земље.³⁸

Следећи закључке Бјурија,³⁹ осим несумњиво тешких последица хунских напада дуж дунавског лимеса, установљење средишта хунског савеза северно од граница царства и нарочито Атилино инсистирање на стварању ничије земље у широком захвату од Норика до Доње Мезије (*Aquae*) и по дубини до Наисуса, довело је до поништења спољног германског притиска на границе царства за више деценија, све док се прекодунавски Германи као хунски

³⁷ Осим Тиудемировог заузимања Наисуса, уочљиво је да ни у једном походу Гота против Балканских градова у каснијим временима, није нападнут и разорен ниједан војни логистички центар са производњом војне опреме, нити су разорени рударски погони и регије. Када је у питању спољна инвазија, каква је била хунска 441. године, значајно је да су Атилине хорде разориле и три утврђена муниципијума у којима су биле инсталиране фабрике војне опреме – Рацијарију, Хореум Марги и Наисус. *Not. Dig. Or XI. Magister officiorum.* 35-39; Lee, *War in Late Antiquity*, 89-94.

³⁸ О спремности војних власти Илирика, најтеже погођене префектуре у време хунских провала, говори податак сачуван код Приска о присутности самог *dux illirici* Агинтеја (*Agintheus, magister militum per Illyricum*) наомак разрушеног Наисуса, на линији разграничења према територији коју је контролисао Атила 448-49. године. *Prisc. frag.* 11.2.

³⁹ Bury, *A History of the Later Roman Empire*, IX .3., 278-279;

федерати нису ослободили господара, након Атилине смрти 453. године.⁴⁰ Промисљена политика цара Маркијана према варварским етносима који су се затекли на северним границама у тренутку распада Атилиног номадског царства, помогла је у извесној мери рестаурацију граничних покрајина, пре свега саглашавањем са насељавањем новог федератског корпуса Острогота у северној Панонији и потом Мезији док су Руги, Скири, Херули и Гепиди, остали у варварикуму у широком појасу северно од лимеса, од Норика до прекодунавске Дакије.

Иако је опоравак северног лимеса захтевао деловање више царева још једном се подручје Илирика показало као изванредни ресурс за регрутовање германско-хунских најамника који су се сада у великом броју стављали на располагање граничним командама. Међутим, даља ‘варваризација’⁴¹ војске и поготово командујућих структура, до те мере је угрожавала политичку стабилност у Константинопољу да је обрачун са Алано-Готом Аспаром и његовом про-германском струјом био неминован већ током владавине првог цара из династије Леонида, Лава I (457-740). Уништење породице Флавија Ардабура Аспара, који је у том тренутку био на месту заповедника германског корпуса у царској војсци и потискивање утицаја германске струје, спроведено је увођењем домородних горштакских Исавријаца у решавање крупних државних питања у Константинопољу, као довољне војне противтеже германским региментама. Сâм Лав (*Leo Trax Magnus* или код Јорданеса *Leo Bessica*), као војни царски кандидат, изгледа да је био скромног порекла од покрштених трачких Беса, иако је у изворима наведено да је из ‘Илирске’ Дакије.⁴² Дијецеза Дакија је обухватала шест провинција и међу њима Средоземну и Приобалну Дакију и могуће је да је Лав пореклом из некадашње Аурелијанове односно Средоземне Дакије јер су Беси насељавали јужније територије Тракије око Старе планине (*Haemus*), која је делом залазила и у провинцију Средоземне Дакије. Први цар из редова Леонида био је стога пореклом са територије префектуре Илирик, из окружења у којем је

⁴⁰ Овде треба истаћи да су незаустављивој провали Хуна преко слабо брањеног дунавског лимеса претходиле германске размирице у Тракији (убиство Вандала Јована *magister militum per Thracias* 441. године) или тежак пораз Аспарове војске од Хуна код Херсона на Криму 443. године, што је све заједно изазвало огромно незадовољство Теодосија II према германском заповедништву у корист исавријског елемента, након извојеване победе над Хунима у Тракији од стране Флавија Зенона, претходника Тарасикодисе, чије ће име будући цар из Исаврије понети. Све заједно упућује на присуство исавријске контратеже германској струји далеко пре владавине Лава I. Nicks, *The Reign of Anastasius I*, 35-36.

⁴¹ Појам ‘варваризација војске’ је предмет актуелних дискусија – овде се превасходно мисли на нараслу војно-политичку тежину германског корпуса у царској војсци у Илирику и Тракији до власти Лава I. Тимо Стиклер (Stickler, *The Foederati*, 495-515), даје виђење овог питања у касноантичкој римској војсци на западу. Међутим, варваризација – германизација војске ни у ком случају није значила слабљење њене војне ефективности: Sabin, de Souza, *Battle*, 417.

⁴² **Cand.**, IX., 135: “*Inchoat historiam ab electione Leonis, qui e Dacia Illyrica oriundus, quum militari agmini Selymbrianisque cohortibus praesset, Asparis studio imperium adeptus est.*”

својевремено мисионарски деловао Никита из Ремесијане, ширећи никејско хришћанство међу домородним Бесима, не-хеленизованим Трачанима.⁴³

И пре коначног обрачуна са Аспаром, Лав I је демонстрирао у ком правцу ће се развијати његова владавина када је изазавао побуну готских јединица ускраћивањем исплаћивања редовног дохотка 455. године Валемировим Остроготима у Панонији или када је 467. године наложио префекту у Солуну да војску префектуре пошаље у помоћ Скирима а не Готима, насупрот саветима Аспара. Један од кључних потеза био је оснивање царске гарде *excubitores*, палатијалне страже која ће због непосредне везаности за личност цара и у каснијим царским владавинама играти значајну улогу.

На спољном плану, Лав је доживео огромни неуспех у пропалој поморској експедицији против вандалског краља Гејзериха у Картагини 468. године, што је умногоме убрзало пад заговорника про-германске струје, оптужених за издају пројекта. Ради даљег потискивања германских званичника са високих функција у војсци, убрзано је регрутован велики број Исавријаца у административни миље Константинопоља и нарочито попуну регименти престонице и Тракијске војске.

Лав I се одлучио за исавријске горштакe превасходно због познате ратоборности и војничке подобности популације из планинске области на југу Мале Азије уз *limes Isauricus*. Колико је било важно царској влади да пројекат са исавријским савезницима успе, говори прихватање одабраног исавријског првака Тарасикодисе (*Tarasicodissa Rousoumbladadiotes*)⁴⁴ у царску породицу преко његовог венчања са Аријадном, кћери Лава I и његовог даљег унапређења на положај преторијског префекта Истока (*magister militum per Orientem*).

Свестан омражености Исавријаца у престоници, Лав I је одредио унука, седмогодишњег Лава II за непосредног наследника трона док би Тарасикодиса – Зенон био регент, али је након смрти Лава 474. године уследила и прерана смрт Лава II па је његов отац Флавиус Зенон (*Flavius Zeno Perpetuus Augustus*), коначно крунисан за цара 474. године. Смена власти у Константинопољу је по правилу најопаснији период царске владавине, где три изборна чиниоца играју кључну улогу –војска, црква и сенат. Градска популација престонице се такође укључивала у временима када је царски трон био узурпиран или је распоред снага у борби око власти био неодлучан. Од Лава I црква је била укључена у обред крунисања царева али је у свим временима било нужно исправно царско одређење према актуелним црквеним питањима у царству. Тренутак инаугурисања Зенона за цара је посебно био оптерећен непомирљивим, дуго

⁴³ Беси (*Bessi*) су сматрани за најсиромашнију друштвену касту и док их Страбон злонамерно означава као разбојнике (*Strabo*, VII. fr. 49-56), били су познати као рудари у области западног Хема и Родопа, које Паулин из Ноле назива Скитима (*Scythae*), Гетима (*Getae*) и Дакима (*Daci*). Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, 264-265.

⁴⁴ Fl. Zenon 7 (Augustus 474-491), *PLRE* 2, 1200-1202.

трајућим сукобом ортодокса и монофизита, где су монофизити наступали у јединству и са нараслом снагом монаштва у три патријархата Источног царства. За разлику од Западног царства где је једини центар црквене моћи био римски патријархат, на истоку су црквена питања била администрирана из седишта четири патријархата међу којима архиепископија у Константинопољу није имала пресудну реч.

Махом опредељени за халкедонска уверења, хијерарси у престоници су 474. године имали против себе чак три патријарха - у Антиохији, Јерусалиму и Александрији, који су заступали изразито монофизитске ставове, без обзира што су закључци сабора у Халкедону 451. године прогласили римско-константинопољско тумачење природе Христа као једино исправно. Неомиљеност Зенона у Константинопољу проистицала је превасходно због његовог ниског порекла из забачене и никада у потпуности административно уређене провинције, иако су се Исавријци бар номинално изјашњавали као ортодокси.

Сасвим је сигурно да су осуђивани и срдачни односи које је Зенон успоставио док је био *magister militum per Orientem* са главним носиоцем монофизитизма у Сирији, Петром Гнафејем (*Peter Gnapheus*), патријархом Антиохије. Краткотрајни продор монофизита на високе позиције у Константинопољу, у време узурпације престола и власти од стране Василиска (*Flavius Basiliscus Augustus*, октобар 475. – јун 477. године) и његов стрмоглави пад, илуструју колика је важност давана исправном христолошком уверењу владара.

Иако се Сенат изјаснио за Василиска понајвише због његовог високог порекла, јер је био брат Лавове удове Елије Верине, инсталирање монофизитизма у срце престонице и сузбијање јурисдикције патријархата у Константинопољу над епископатима Азије⁴⁵ али изнад свега прокламација Енцикликала 476. године,⁴⁶ определила је у коначном исходу и Сенат и популацију престонице за ре-инаугурацију Зенона на владарски престо. Готско – исавријска војна опозиција према Зенону била је разбијена привлачењем исавријских војсковођа на Зенонову страну након масакра исавријске популације у престоници, у време Зеноновог егзила у Исаврији. Колико је заверенички савез окупљен око Василиска био шаролик говори не само етничко порекло учесника него и њихова христолошка опредељеност – Василиск је био мијафизит, Теодор Страбон аријанац а један од два исауријска заповедника, моћни Ил (*Illos*) је следио халкедонске диофизите.⁴⁷ Теодор Страбон је од 473. године држао позицију *magister*

⁴⁵ Овај акт царске – секуларне власти усмерен на осуду закључака Халкедонског сабора, дочекан је срдачно од стране синода у Ефесу где је царска посланица окарактерисана са ...”*Ваши свети и апостолски Енцикликал*”; заједно са Хенотиконом Зенона, Василисков Енцикликал јесте рано издање цезаропапизма у виду преузимања надлежности једног екуменског сабора, што је изазвало жустру реакцију папе Симпликија (*Simplicius*, 468-483) и екскомуникацију патријарха Константинопоља и Александрије. *Evagr., HE* III.105-108.

⁴⁶ *Evagr., HE* III.4;

⁴⁷ Livrea, *The Last Pagan at the Court of Zeno*, 2-32.

militum коју је добио након војног притиска на Лава I, нападом на два града дијецезе Тракије – Филипопољ у провинцији Тракији и Аркадиопољ у Родопима.⁴⁸

Том приликом је издејствовао и одређен степен аутономије за своје “тракијске” Готе али је због садејства са Василиском у завери против Зенона и као члан породице погубљеног Аспара остао без привилегија и статуса федерата. Већ 478. године у Илирику и Тракији биле су присутне две групације Острогота – тракијски побуњени федерати Теодорика Страбона и новопристигли “панонски” готски федерати, које је ближе престоници и Зенону водио Теодорик Амалијац, син Тиудемира. Решавање нове федератске кризе на Балкану убрзала је изненадна смрт Теодорика Страбона 481. године, када су се два готска контингента коначно ујединила у деловању под заједничким краљем Теодориком Амалијцем.

Са приликама у Илирику и Дарданији имали су прилике Амалијски Готи да се упознају још у време похода Теодориковог оца Тиудемира (*Thiudimer*) који је заузео Наисус⁴⁹ и издејствовао насељавање свог германског корпуса у дијецези Македонији у време цара Лава I. У време Теодориковог похода дуж Виа Игнације (*Via Egnatia*) на месту заповедника војске Илирика био је Унулф (*Onoulphus*), брат Одоакара, док је мирно преузимање Дирахијума Теодорику омогућио амалијски сродник Сидимунд, у време Лава I у одличним везама са царским двором. Бројност и пре свега позиције које су заузимали царски званичници германског порекла крајем V века, изоштравају слику о позицији не само Гота као федерата него и њихових вођа, који су се у својим подухватима кретали по Балкану у познатом окружењу 473-489. године.

Царска војска Илирика вођена Сабинијаном Магнусом, који је постављен за *magister militum per Illyricum* 479. године након што је Унулф пребегао у Италију, сатерала је Теодорикове трупе у уску регију око Дирахијума, наносећи му осетне губитке и не дозволивши му да настави са даљим пљачкањем градова у дијецези Македонији. Остроготска криза је завршена након тешких преговора Зенонових изасланика и Теодорика, краткотрајним насељењем тог корпуса Острогота у регију Нове (*Novae*) у трачкој провинцији Доња Мезија и коначном миграцијом Гота у Италију.⁵⁰

Током тих преговора, сачуван нам је податак да је у то време постојала већа ненасељена регија у Дарданији која је понуђена Теодорику за насељавање што, са у истом контексту раније

⁴⁸ Страбон је напао иста два града које је разорио и Атила 443. године. **Theophanes**, AM5867/159.

⁴⁹ Јорданес нам доноси и податак о заузимању Улпијане у Дарданији и то из правца Наисуса “преко тврђаве Херкулис (Житорађа), ”*per castrum Herculis transmisit Vlpiana*”, односно да су Тиудемирови заповедници Астат и Инвила (*Astat et Invilia*) своје чете довели до Улпијане (која се мирно предала), користећи Клаудијеву *via compendia*. Већи број освојених градова по свој прилици није био у већој мери разорен. **Jord., Get.** LVI. 285 (55/66).

⁵⁰ **Exc. Val.** 9.42.: “*deinde misit ad civitatem Novam, ubi erat Theodericus dux Gothorum, filius Walamerici.*”

споменутом Пауталијом, говори о постојању више пространих депопулисаних области (*agri deserti*) у дијецези Дакији крајем V века.⁵¹

Учестале побуне германских федерата током V века одраз су очигледног незадовољства стеченим статусом на територији Источног царства. *Foedus* из 382. године постигнут у време Теодосија I је постао анахрон у време два Теодорика. У пацификацији Визигота, Теодосијева ‘Готска политика’ је дала резултате јер се побуне германских регименти бележе тек у време смене власти након смрти Теодосија I. Иако Визиготи нису никада били одсудно војно поражени због чега није спроведен *deditio*, након неколико окршаја постало је јасно и германским поглавицама да у коначном исходу превагу односи пре свега економска снага и у људским ресурсима издржљиво царство, које је на војна угрожавања успевало да изнова одговори окупљањем војске, без обзира да ли се битка добија или губи. *Foedus* из 382. године био је намењен искључиво групацији Тервинга са којима је цар непосредно склопио уговор а не за све Готе који су у више наврата и у различитим околностима усељени на територију јужно од Дунава.⁵²

Посебност федератских уговора IV и V века огледа се и у њиховој орочености односно неопходности обнављања у време translације власти.⁵³ За Атанариков контингент Визигота уприличена је *foedera* према којој су Готи насељени на територије које су ослобођене дажбина све док су испуњавали своју војну дужност у оквиру царске војске, пре свега у чувању границе и попуни помоћних јединица, за чије су извршење добијали и редовни доходак из царске касе (*annonae foederaticiae*).⁵⁴ По свој прилици, главни генератор незадовољства германских федерата у Источном царству током петог века јесте немогућност укључивања у аграрни и фискални систем царства, односно стицања права власништва над земљиштем које им је додељено, што је у спрези са достизањем статуса грађанства.⁵⁵ Аграрни систем у пограничним провинцијама доживео је озбиљне ударце у време учесталих провала прекодунавских етноса и његово стање се мора разматрати и у ширим размерама, када је у првом плану деградација или опоравак руралних насеобина дуж дунавског лимеса префектура Илрик и Ориенс или појединачно од региона до региона, јер сва подручја нису била девастирана у истој мери. У тракијским провинцијама Доњој Мезији и Скитији ова су разматрања од посебног значаја јер су то предели којима су усељени готски федерати најчешће стремили за трајно насељавање.

⁵¹ Bury, *A History of the Later Roman Empire*, XII.5., 419-420;

⁵² Székely, *Theodosius and the Goths*, 79-90;

⁵³ Sivan, *On Foederati, Hospitalitas*, 760-761;

⁵⁴ Székely, *Theodosius and the Goths*, 84-86;

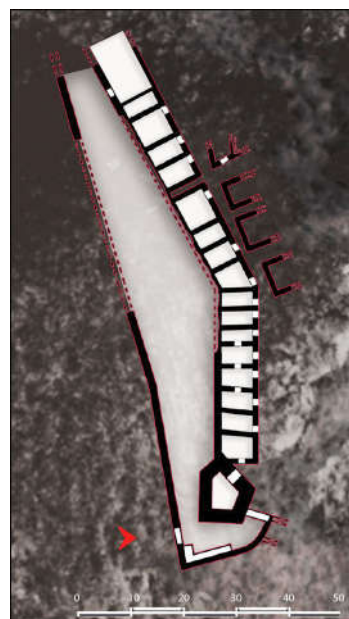
⁵⁵ На западу се у време Валентинијана III јавља и *fiscus barbaricus*. Механизам насељавања варварских федерата подробније је изложен у: Halsall, *Barbarian Migrations*, 422-447.

a)

б)

ц)

Слика 3 - Садовски фортификацијски систем у кључу реке Вит (Utis) на месту Студенец са три постаје германских федерата. 1. Големаново кале (утврђено насеље са црквом), 2. Гарнизонирана тврђава Садовецко Кале, 3. Утврђење Кожухарско кале и 4. палисадни грудобран валума у речној долини – 'Шарампов'. Систем је контролисао важну раскрсницу путева на реци која је уједно била и административна граница између две дијецезе. б) Утврђење са федератским насељем Големаново кале (према Hoddinott, *Vulgaria in Antiquity*, 256-257) и ц) тврђава Садовецко кале: Динчев, *Ранновизантијските крепости в Българија*, Обр. 27. Големановото кале при Садовец през VI в. (по Bersu 1938, 32, fig. 1), Обр. 29. Садовското кале от VI в. при Садовец (по Welkov, 1935, 150, Abb. 2).

Археолошка истраживања у довољној мери осликавају слику девастације аграрног система у Тракији северно од Хема и нарочито ближе Дунаву, па се поставља питање у којој су мери новонасељени хунски и готски федерати могли да буду ефикасно укључени у седентарну аграрну економију, с обзиром на полуномадски или номадски карактер егзистенцијалне економије прекодунавских варвара.⁵⁶ Стога и последње велико кретање Теодорикових (амалијских) Острогота на Балкану не треба уско везати за амбиције достизања статуса који су остварили следбеници Теодорика Страбона у Тракији већ стицање земље на којој ће Готи бити признати као земљопоседници и у свему равноправни са грађанима царства. Излазак Гота из Источног царства 488. године управо је била контролисана миграција ка територији која ће германској популацији омогућити једнак легислатурни статус који су уживали римски грађани.

Остроготски препород Италика речито илуструје амбиције које је Теодорик морао имати много раније на уму као и идеју о обнови италских идеала државности, којима су тешки ударци задати у време оснивања варварских краљевина на тлу Западног царства. На темељу бар номиналног готског поштовања за традицију римског начина живота исказаног кроз величање римских закона од стране самог Теодорика,⁵⁷ као “вредности које разликују живот варвара од цивилизованих људи”, отпочела је обострано прихваћена романизација⁵⁸ новопристиглог готског живља, насељеног доминантно у областима северне Италије, око Равене и долине реке По. Важан аспект уживања добробити које доноси римски *civilitas*, јесте могућност учествовања у газдовању имањима која се обрађују и на чији производ власник има права, како би могао да одговори на законске фискалне обавезе према властима. Федератски уговори са Визиготима на западу, у Галији и Аквитанији, обезбеђивали су савезничким насељеницима привилегије ветерана без катастарске деобе и доделе земљишта⁵⁹ док је за северни Италик данас стечен умногоме подробнији увид о имовинско-правној ситуацији у време власти Теодорика 493-526. године. Формула *hospitalitas* (*hospitium*), по свему судећи је остала на снази пре свега из практичних војних разлога јер је институција прихвата војног особља у домаћинства била уређена статутарно и где је боравак војске био пре свега временски ограничен. Међутим, по први пут је извршена препарцелизација катастарске матрице регија насељених Остроготима,

⁵⁶ Dumanov, *Mobility as a factor in the migration*, 10;

⁵⁷ Arnold, *Theoderic*, 107.

⁵⁸ Романизација Германа на истоку била је највероватније такође у видокругу царских власти након постизања федуса 382. године, ако се апстрахују делови панегирика Темистија из 383. године – *да ће (попут Галата који плаћају намете као и ми, боре се у нашим ратовима и поштују наше законе), ускоро и Скити то исто чинити...* Темистијев говор сачињен је са позиције потпуног потчињавања готског корпуса односећи се према њима као да су *dediticii* али треба истаћи да високопарност ораторског наступа није обистињена у потпуности, бар не за све Готе. Sivan, *On Foederati, Hospitalitas*, 762, n.17.

⁵⁹ *ibid.*, 767-772;

при чему су парцеле на чије су приходе Одоакарови следбеници имали право (*sortes Herulorum*) прешле у власништво победничке германске стране.⁶⁰

Донатан Арнолд преноси Волфрама о етничкој слици германске миграције са Балкана,⁶¹ где су Готи повукли са собом и бројне Руге и друге не-германске становнике балканских провинција. Па ипак, велики број готских федерата је остао било у војној служби у војсци Илирика и европског дела префектуре Ориент или у форми полуасимилованих популацијских цепова, расутих по федератским насебинама или кроз ‘хоспиталитије’ у градовима. Археологија је потврдила више утврђених федератских постаја у Тракији (Садовец, Големаново и Садовско Кале),⁶² (*Слика 3.*) али осим таквих материјалних остатака можда је најважнија културолошка заоставштина готског присуства на тим просторима аријанство које се, иако прокажено као јерес у каснијим временима, одржало јако дуго на Балкану, у срединама где је и германска популација опстајала до потпуне асимилације.⁶³

1.3. Анастасије I Дикорус

Долазак Анастасија Драчанина Дикоруса на власт 491. године са положаја *decuriones silentarii* је можда најбеспрекорније спроведено преузимање трона у историји Источног царства, где је популација Константинопоља коначно добила цара који је пореклом од племенитог ромејског рода (Ρωμαίος). Подобност Анастасија за трон обезбеђена је, међутим, тек након што

⁶⁰ Одоакаров службеник Либерии спровео је расподелу имања међу Теодориковим Готима и то на тај начин да постојећа геодетска катастарска матрица није у већој мери била нарушена. Пројекат је спроведен преко чиновника *delegatores* који су уписали сваку појединачну парцелу као документ (*pittacia*) и омогућавао је учешће Германа у власништву на више начина – када се парцела није могла делити додељено је право на исплату трећине прихода са имања (*tertiae*) али су готски власници могли да учествују у власништву као партнери (*consortes*) са локалним земљопоседницима у статусу *praediorum communion*. Dopsch, *The Economic and Social Foundations of European Civilization*, 94.

⁶¹ Arnold, *Theoderic*, II, 50, n.1; Wolfram, *History of the Goths*, 279.

⁶² Dumanov, *Mobility as a factor in the migration*, 10;

⁶³ Место најдуже деловања Улфиле (*pontifex ipseque primas*) било је у Доњој Мезији, северно од Старе планине (локалитет Момина Крепост у Трнову); на том месту је, окружен християнизованим Готима Минорес, превео Библију на готски језик користећи готски алфабет који је такође саставио у ту сврху. Литургија на готском језику бележи се чак и у IX веку у Томију (Констанца). Milev, *Wulfila's Cultural Heritage*, 125-137.

је царски кандидат на изричит захтев патријарха Еуфемија, потписао да ће се током своје владавине строго придржавати халкедонских уверења.⁶⁴ Стална линија незадовољства престоничке популације у време власти Зенона, текла је од тренутка публикавања Хенотикона и царског балансирања са монофизитима, односно његове хетеродоксије, што се доживљавало као напуштање халкедонских становишта зарад превазилажења христолошких сукоба у цркви. Вршећи притисак на Анастасија пред његову инаугурацију, тврдокорни ортодоксни патријарх Еуфемие је, заједно са Зеноновом удовом Аријадном и Сенатом, обезбедио привидни примат халкедонској католичкој цркви спрам монофизитизма у Антиохији и Александрији. Сâм Анастасије је, и поред заветовања на заступање халкедонских уверења, током своје власти сасвим отворено заступао монофизите у престоници исповедајући умерену варијанту, мијафизитизам.⁶⁵

Крунисање је обављено на хиподрому у царској ложи – катизми (*kathisma*), од крунисања малолетног Лава II и Зенона, новог места инаугурације царских кандидата у односу на раније Марсово Поље (Κάμπος του Τριπουνάλιου) и Евдомон, ван бедема престонице. Враћање места крунисања у бедеме града пре је израз новог распореда политичких чинилаца у Константинопољу, где је од Зенонове владе израженији политички утицај тешко контролишуће снаге циркуских фракција, Плавих и Зелених, на чију су подршку у престоници рачунали новокрунисани цареви, што је било очигледно значајније новим царским властима него акламационо извикивање од стране војске на Трибуналу, где је изложеност кандидата не увек наклоњеном расположењу царских регименти постао сувишан ризик.⁶⁶

У временима након Константина, те две странке као и фракција Црвених, усвојиле су христолошка опредељења као још један колизиони чинилац, где су у срединама са већинским монофизитским опредељењем и Зелени били снажнији као у Антиохији и Александрији, док су превагу у Константинопољу односили већински ортодокси, односно Плави. И поред тога,

⁶⁴ У Теофановој Хроници стоји да је тадашњи патријарх у Константинопољу Еуфемие (*Euphemios*) сматрао Анастасија “недостојним и хришћана и царства”, јер је његова мајка исповедала манихејство док је његов ујак следио аријанство. **Theophanes**, AM 5962 /208.

⁶⁵ Анастасијев монофизитизам исказан је и кроз и коначни обрачун са патријархом којег је протерао из Константинопоља у време када се по Марцелину Комесу супротставио ортодоксној већини у престоници. По сведочењу Теофана, сукоб Анастасија и патријарха Еуфемие отпочео је много пре његове инаугурације, када га је Еуфемие понизио тврдећи да је следбеник христолошког учења Еutihија. **Marcell.**, *Chron.*, 494-495.

⁶⁶ Корени снажења градских фракција сежу, по свему судећи, у време реорганизације распореда седења на Хиподрому у доба Теодосија II, о чему извештава Јован Малала у Књизи XIV своје Хронике. (**Jo. Mal.**, *Chron.* XIV, 351-352). У Књизи X пак, описује се насиље већих размера које је проистекло из сукоба Зелених и Плавих у Антиохији у време власти Гаја Јулија Цезара; насиље је прерасло у погром над Јеврејима у граду Тиберију (*Tiberias*), што би било рâно сведочење о моћи ових фракција да изазову неконтролисане сукобе у водећим урбаним срединама царства, далеко раније од додељивања почасне трибине Зеленима на Хиподрому у Константинопољу 416. године. Магнус Зетерхолм међутим, одбацује наратив Малале о антиохијским нередима у време Цезара у потпуности, што је подрбно образложио у: Zetterholm, *The Formation of Christianity in Antioch*, 114-117.

витални корпус Зелених у престоници значио је и сталну присутност монофизита и других нехалкедонаца, на које су се цареви истих уверења по правилу ослањали. Монофизитска уверења Анастасија била су пред јавности у престоници пригушена декларативним заветовањем на заступање халкедонских закључака, што је могло да у довољној мери умири фракцију Плавих, поготово јер је Анастасије подржавао Црвене који су се начелно ујединили са том странком у престоници.⁶⁷

Па ипак, моћна опозиција према избору Анастасија оформила се јако брзо у корпусу Исавријаца, заосталих иза Зенона и Лонгинуса у престоници, што је увело новог цара у седмогодишњи коначни обрачун не само са исавријским побуњеницима него и са читавом непокорном провинцијом. Од Анастасијеве пацификације Исавријаца, ратоборни горштаци су и даље били добродошли у војну службу царства али је њихово расељавање у потпуности онемогућило давнашњу праксу отпора централним властима и разбојништва на путевима удаљене провинције. Велики корпус Исавријаца је насељен и у Тракији⁶⁸ након завршетка рата у Исаврији 492 – 497. године, поетизовано монументализованог у Христорурсовој Исаврици (τὴν Ἰσαυρίας ἄλωσιν).⁶⁹

Разарање исавријских тврђава и заплена опреме и блага присталица узурпатора Лонгина у неким савременим списима означено је као Анастасијево пустошење Исаврије.⁷⁰ Могућност да се Исавријски претендент на престо, Зенонов брат Лонгин, нађе на челу снажне војске у централној Анадолији, говори да је Зенон Исаврију унапредио у упориште своје стране, сигурну базу у којој је могао наћи уточиште у случају кризе. Велике количине новца и оружја које је опрезни Зенон склонио у тврђаве и градове родне провинције, посведочене су код Теофана,⁷¹ док су окосницу војске око Лонгина и Верине могле да чине две исавријске легије вођене својим дуксом (*dux et praeses Isauriae*), чије постојање се наводи у Нотицији Дигнитатум.⁷²

⁶⁷ Jo. Mal., *Chron.* XVI;

⁶⁸ Theophanes, 5988, 211-212;

⁶⁹ Jeffreys, *Writers and Audience*, 127-141.

⁷⁰ Пустошење Исаурије (*Suid. chi* 525) могло је да уследи као казна за пљачку анадолских градова од стране Лонгинових војсковођа Нинилингија (*Ninilingis, comes et praeses Isauriae*), Атенодора (*ex ordine senatorio*) и Конона (*Conon, ex Arameae episcopus*) у првим окршајима 492. године (*Theophanes*, AM 5985, 211); међутим, у светлости масовног расељавања Исавријаца које је уследило много је извесније да је Анастасије вратио део државних средстава које је Зенон издашно употребио за *urbis renovatio* Исавријског Декаполиса, међу којима су и заплена Ила и завереника које је Зенон поделио декаполису у завичају: Hodgkin, *Italy and Her Invaders*, 64.

⁷¹ Theophanes, AM 5985, 211;

⁷² Под *comes rei militaris per Isauriam et praeses*, односно касније искључиво *dux Isauriae*, у Нотицији се наводе две легије - *Legio secunda Isaura* и *Legio tertia Isaura*. (*Not. Dig.* Or. VII, XXIX) Трећа легија *Prima Isaura sagittaria*, спадала је у састав *pseudocomitatenses*, дакле не у примарни корпус главне мобилне војске *comitatus*, из чега би следило да су њене јединице давале тврђавске гарнизоне у Исаврији. Jones, *The Later Roman Empire*, 1091.

Победа у грађанском рату омогућила је Анастасију да спроведе прави егзодус Исавријаца њиховим присилним размештањем на Балкану, што је само по себи подигло углед остарелом цару јер је чин расељавања побеђених горштака подсећао на поразе које су ранији цареви наносили варварима.⁷³ Слика тријумфа допуњена је, осим пригодном Христорусовом шестотомном Исавриком и изградњом архитектонског белега – “Бронзане” палате Халке (Χαλκῆ Πύλη)⁷⁴, коју је у форми главног вестибила царског палатијалног комплекса саградио архитекта Етерије (*Aetherius*).⁷⁵

Осим непосредне опасности по актуелну царску власт и централну управу у држави, рат у Исаврији и нарочито коначна пацификација никада романизоване провинције, била је увод у сређивање укупних прилика на источним границама царства јер је, по свему судећи, Анастасије био изузетно упућен не само у црквена збивања него и војно-политичку ситуацију у граничним подручјима ка Персији и Арабији.

Иако није прихваћен за епископа Антиохије 489. године⁷⁶, сâмо кандидовање за висок црквени положај говори и о добром познавању текућих струјања у источној цркви али неизоставно и о упућености у укупну политичку ситуацију у Антиохији и Оријенту у целини. Опремљен таквим капацитетима Анастасије није презао од директног мешања у црквена питања, користећи владарски ауторитет за промовисање монофизитских гледишта која, ма колико била ублажена дипломатском побожном реториком, никада нису била прихваћена у халкедонски ортодоксно опредељеном делу цркве.

Након прокламације Зеновог Хенотикона и раскола изазваног шизмом несрећног патријарха Акакија, Анастасије је несмотрено продужио несугласице са римским патријархатом, покушајем да уведе монофизитски састављен Трисагион у литургију у Великој цркви 512. године, проузрокујући тако и одијум у Риму и велике нереде ортодокса у престоници. Колика је озлојеђеност ортодоксне популације према очигледно монофизитском цару била, сведоче велика размера и снага побуне федерата под *comes foederatorum* Виталијаном (*Vitalianus Thrax*)

⁷³ Тријумфална парада плена и заробљених узурпатора и Исавријаца као и њихово потчињавање пред царем и публиком у циркусу јесте управо познати римски *calcatio colli*, потпуно понижење савладаног противника. Croke, *Poetry and Propaganda: Anastasius I as Pompey*, 447-66.

⁷⁴ Станковић, *Цариградски патријарси и цареви Македонске династије*, 268.

⁷⁵ “Бронзана” палата или “Дом од Злата” како је назива Брајан Кроук, леп је пример промоције империјалног култа кроз спој више уметности, пре свега градитељског умећа и песништва, амалгам који је изнедрио више касноантичких архитектонских здања са утканим материјализованим стиховима панегирика ктиторима. Данас је у готово неизмењеном стању остала једино црква Светих Сергија и Вакха, чији је поткуполни архитрав опточен именима царског пара исклесаним у унцијалу. Најлепша је свакако морала бити задужбина Јулиане Аници, судећи по описима и евидентираним остацима раскошног здања цркве Светог Полеукта. Анастасијев споменик рату у Исаврији, осим монументализације улаза у Велику палату, носио је на прочељу стихове Христорусове поеме, састављене у форми панегирика победничком цару. Croke, *Poetry and Propaganda: Anastasius I as Pompey*, 448.

⁷⁶ *Theophanes* 5983, 208;

која је избила 513. године, бар званично, због смене два про-халкедонска патријарха, Македонија у Константинопољу и Флавија у Антиохији. У овој етапи власти не може се говорити о помирилој црквеној царској политици, јер је Анастасије спроводио политичке обрачуна са халкедонски опредељеним клером, инсистирајући да новоизабрани патријарси потписују декларацију о одбацавању халкедонских уверења у корист Хенотикона.

Таква царска самовоља, као одраз по Теофану, ‘злогног’ владања – “*pessime imperavit*,” умногоме вуче корен из сличног понижења које је патријарх Еуфимије приредио Анастасију уочи крунисања. Масовно подржана од ортодокса на Балкану, Виталијанова побуна је искористила замах огромног верског незадовољства у цркви и популацији Тракије и Илирика царевом верском политиком, али је један од кључних разлога за изразиту лојалност федератског корпуса било неисплаћивање редовног годишњег дохотка - *annonaе foederaticiae*.⁷⁷ Виталијанова побуна, без обзира што је њен носилац био поражен,⁷⁸ актуелизовала је до крајности сукоб две христолошке опције, уводећи нове катализаторе у њено решавање, међу којима је пресудно деловање монаштва из провинције Скитије (*Scythia Minor*).

Покушаји хетеродокса и умерених монофизита да са Хенотиконом и потискивањем ортодоксног клера са утицајних положаја приволе халкедонске следбенике на приближавање две христолошке струје, довели су до неодрживог црквеног раскола у царству које је од Никејског сабора тежило једној универзалној католичкој цркви. До Јустина I једина акција са ортодоксне стране ка покушају да се несугласице превазиђу нуђењем конструктивног и обострано прихватљивог решења, била је формула скитских монаха.⁷⁹ Теопаскитска догма је, међутим, имала да сачека неколико деценија до коначног усвајања на V васељенском сабору у Константинопољу 553. године, где је суштина ‘скитске формуле’ у нешто преиначеном издању уграђена у Десети канон.⁸⁰ Анастасијева оштра верска политика усмерена на поништавање

⁷⁷ Nicks, *The Reign of Anastasius I*, 53-54.

⁷⁸ У главним улогама војних заповедника са обе зараћене стране током Виталијанове побуне нашли су се војсковође који су били учесници у рату са Персијом 502-503. године, када су као војсковође царске војске војевали против Кавада. Сам Јустин, будући цар, био је истог војног ранга као и Виталијан а обојица подређени двојици *magister militum praesentales*, Патрицију и Хипатију. Током окршаја у Тракији са Виталијаном Хипатије, царев сестрић, био је заробљен и понижен, док се Јустин истакао током поморског напада Виталијана на престоницу, када је заробио један његов бојни брод у Златном рогу. (Jo. Mal., *Chron.* XVI. 16; *Evagr.*, HE III.43) Бјури преноси опис Јустиновог учешћа у поморском сукобу записаном код Јована Антиохијског. (Bury, *A History of the Later Roman Empire*, XIII. 4., 452, n. 99)

⁷⁹ Viezure, *The Election of Paul the Jew* 563-575.

⁸⁰ Теопаскитска формула гласи: *Unus ex Trinitate passus est*, а у Десетом канону Анатема против Три Поглавља је унето: " Εί τις ουχ ομολογεί, τον εσταυρωμένον σαρκί κύριον ημών Ἰησοῦν Χριστόν εἶναι θεόν αληθινόν, και κύριον της δόξης, και ένα της αγίας τριάδος ο τοιοῦτος ἀνάθεμα ἔστω." Hefele, *A History of the Christian Councils*, Vol.IV, 336. Настојања скитских монаха да одбране Халкедонску доктрину од несторијанства не би била промовисана у вишим црквеним круговима без подршке Јустинијана I, који се и сам упустио у разматрање

закључака Халкедонског сабора и дисциплиновање ортодоксног клера, у неколико наврата угрозило је не само мир у престоници него и његов положај као цара, као када је издавањем едикта о додавању измењеног Трисагиона⁸¹ прво у Великој цркви а наредног дана и у цркви Светог Теодора, изазвао највеће нереде про-халкедонски опредељене популације Константинопоља у својој владавини, које је зауставио тек јавном понудом абдикације на Хиподрому, 8. новембра 512. године.⁸²

Виталијанову побуну искористио је да нареди погубљење протераног патријарха Македонија, док је потпуно удаљавање цркве Илирика изазвао преузимањем утицаја над епископатома Солуна, који више није имао митрополијске ингеренције над епископијама у дијецезама Дакији и Македонији, јер се четрдесет епископија ставило у суфраганство директно римском патријархату, заобилазећи институт солунског викара.⁸³ Низ од тројице западних патријарха (Геласије, Анастасије II и Симахус), који су се у кратким интервалима смењивали у Риму, остао је на чврстим становиштима ортодоксног Халкедона, инсистирајући у кореспонденцији са Анастасијем на одбацивању Хенотикона и одустајању источног цара од улоге *Pontifex Maximus*. Цезаропапизам монофизитског цара у Константинопољу наишао је на чврст одговор новоизабраног папе Хормизде, који је од Анастасија директно затражио поништење супресије халкедонаца и реинсталацију прогнаних патријарха, односно да цар прекине праксу самосталног вођења и решавања црквених спорова. Хормиздин *Libellus* је у истој мери био политички реалан колико и Анастасијев захтев да римски патријархат стане уз Хенотикон, па је превазилажење вишедеценијског несклада Рима и Константинопоља морало да сачека владавину про-халкедонског цара.

Шире посматрано, главна позитивна последица Анастасијеве верске политике била је што је непопустљивост према халкедонски опредељеном делу цркве и становништва, чврсто задржала источне провинције са већинским монофизитским становништвом у склопу царства, чиме је избегнуто њихово отуђење услед супремације ортодоксних Рима и Константинопоља. И Зенон и Анастасије наступали су са становишта владара државе у којој су богате и

спасоносне формуле, избегавши да употреби њен изворни облик и прилажући своју верзију у Другој анатематрактата Против монофизита. **Justinian, *Confessio fidei, Contra monophysitas*.**

⁸¹ Латински превод Малалине референце о контроверзи Трисагиона односно спорног стиха гласи: (*Hymno Trisagio*) “*Qui Crucifixus es pro nobis,*” *Miserere Nostri*. (Jo. Mal., *Chron.* XVI. 126.5) Марцелин Комес наводи да је Трисагиону додат четврти стих Геопаскитске догме, што је можда била Анастасијева осино спроведена рана проба формуле скитских монаха, без икакве претходне припреме јавности и свештенства. **Marcell., *Chron.*, 512, n.2, (36).**

⁸² **Theophanes** 6005, 240-241;

⁸³ Дисциплиновање “одбеглих” епископа Илирика забележено је код Марцелина Комеса за 516. годину, када је цар инсистирао да се пред њим појаве епископи: Лаврентије из Лихнида, Домнио из Сердике, Алкисус из Никопоља, Гајанус из Наисуса и Евангелије из Пауталије. Убрзо су међутим, епископи Никопоља и Пауталије отпуштени са двора из страха од побуне про-халкедонске војске Илирика (“*ad sedes proprias ob metu Illyriciani catholici niilitis extemplo remissis*”, **Marcell., *Chron.*, 516.**

просперитетне провинције у великој већини биле опредељене монофизитски и чији губитак би био увод у урушавање и Источног царства. Западно царство се увелико сматрало изгубљеним након ницања варварских краљевина на његовом тлу и нарочито обједињавањем већег дела територије у Теодорикову остроготску краљевину.

До нас су сведочења о владавинама та два цара доспела из пера махом про-халкедонски опредељених аутора, који су, иако у знатној мери избалансирано, ипак осликали царске верске политике као изразито непријатељске према закључцима Халкедонског сабора и ортодоксима, дајући предност патријархатима на чијем челу су инсталирани монофизитски епископи. У том смислу и један и други цар по питању верске политике у коју су се укључили у улози 'првосвештеника', одабрали су наметање империјалне формуле ортодоксима, дакле једној од страна захваћених расколом, уз процењене мање ризике које би незадовољство халкедонски опредељеног дела популације имало за царство.

Процењени ризици у случају супресије монофизита морали су изгледати далеко погубније, поготово ако у креирању царских религијских акција придодамо и јасну личну опредељеност оба цара за монофизитизам. Толерантнија религијска политика јединствене католичке цркве није могла да буде усмерена ка превазилажењу христолошког партикуларизма након диктирања Халкедонских смерница, нити ка кохабитацији различитих схватања природе Христа у различитим деловима империје, јер су императиви цркве различити од приоритета државности. На тој линији је и долазило до сукобљавања секуларне царске интервенције у религијским питањима и деловања полицентричне католичке цркве, у којој је у првом реду римски патријархат упорно подсећао источне царева на прерогативе који му припадају као апостолској цркви у решавању црквених питања.

1.3.1. Анастасијева административна и монетарна политика

Неупоредиво већи капацитети Анастасија да води државу у односу на претходника, испољени су током првих година након инаугурације у којима је, осим симултано вођеног рата у Исаврији, штедро приступио ревитализацији државних финансија и оздрављењу администрације. У три царске владе које су претходиле царевању Анастасија, државне финансије су биле запуштене у тој мери да фискални систем у целини није могао или је једва претрајавао тешке кризе какав је био неуспех Лава I са нападом на вандалску северну Африку.

Кризe са варварским упадима на Балкан, ратови са Персијом, корупција у државним намештењима али и скупи империјални пројекти, нарочито у време Зенона, празнили су државну касу брже него што је порески систем могао да је попуни, па су се бирократе у појединим царским владама довијали на разне начине да премосте мањак у фиску, најчешће увођењем непопуларних додатних намета, по правилу на највише оптерећене слојеве друштва, сељаштво и занатлије.

Анастасијев кабинет је спровео интервенције у пореском фискалном и монетарном систему ослањајући се пре свега на искуства у легислатури Источног царства али сасвим сигурно имајући све време у виду и решења која су раније била увођена и у Западном царству, без обзира што је оно опстајало у измењеној државној форми остроготског краљевства, јер је Теодорикова држава била устројена на још увек виталној традиционалној римској легислатури. Ефикасни финансијски промет кочио је додатно ненадограђени монетарни систем, где је недостатак стандардизације малих апоена новца претио сталном флукуацијом вредности злата, тежећи његовој инфлацији. Бирократски апарат Анастасијеве царске владе био је нарочито оснажен увођењем у челне позиције државне службе надасве способних и образованих људи, који нису били ни на који начин у вези са царском породицом. За ближе и даље сроднике, Анастасије је оставио висока популарна звања у војсци док су изузетно важна чиновничка намештења попуњавана људима високог образовања и компетенција, што је осигуравало спровођење пореских и монетарних реформи као и реорганизацију бирократског система у царству.

Промена у пореској бирократији је једна од мѐра која је последично највише утицала на начин рада градских управа у временима након Анастасијеве власти јер је успостављена нова организациона схемата у којој су сада главну реч у контроли прикупљања намета у градским дистриктима водили *vindices*, који су као владини фискални агенти, чије је намештење званично потврђено у самој престоници, спроводили надзор над градским куријама у процесу прикупљања и дистрибуције намета, имајући пред собом као главног одговорног намесника провинције (*praeses*). Анастасијеве реформе су у својој суштини афирмација нарасталих друштвених промена са пре свега све истакнутијом улогом цркве у свим равнима и у том смислу редефинисањем цивилне муниципалне управе, где је црквена власт добила важан део ингеренција у избору званичника у функцији заштите грађанства од злоупотреба власти, тзв. *defensores*. Могућност да епископ директно утиче на избор првака у капацитету *defensores* или *decuriones*, где је кандидат по новом закону морао да буде ортодокс и да положи заклетву пред епископом, умногоме је ојачао или уважио већ велики утицај еклисијалних власти у секуларним питањима управе градова.⁸⁴ То нарочито пада у очи када се упореди сличан аранжман у

⁸⁴ Анастасије је изричито законом из 505. године забранио да положај *defensores* заузме политеист (*Hellenes*): *Imperator Anastasius . Iubemus eos tantummodo ad defensorum curam peragendam ordinari, qui sacrosanctis orthodoxae religionis imbuti mysteriis hoc imprimis sub gestorum testificatione ...* (CJ 1.4.19). *Hellenes* су експлицитно наведени у

Западном царству где су епископи учествовали у избору дефенсора и куратора заједно са латифундистима и угледним члановима *curiae*, што је остављало стару могућност злоупотребе распоређивањем лакших намета на најбогатије слојеве једног муниципијума или градског дистрикта – провинције.

Анастасијев закон о избору званичника градских већа није укинуо постојање традиционалних римских курија али је у расподелу власти увео појачан бирократски надзор рада декурија, избора већника и јасније дефинисан статус црквених власти. Наравно, највећу популарност монофизитском цару и делимично аболирање од погрешних христолошких ставова међу поданицима, донело је укидање хрисаргирона, четворогодишњег намета који је посебно тешко погађао слој занатлија и трговаца и који је државну касу пунио још од Константина Великог.⁸⁵ Укидање таксе *chrysargyron* дало је утисак узлета занатству и надасве трговини у градовима царства јер је на први поглед растеретило ситне предузетнике али како је реч о малом учешћу ове таксе у укупном фиску, мера његовог укидања је могла релативно једноставним бирократским маневром да буде надомештена, прерасподелом једног дела царских добара – *res privata*, из које је законом оформљена нова канцеларија *comes sacri patrimonii*.⁸⁶

Друга важна мера јесте било олакшавање прикупљања и исплаћивања годишње *adaeratio annonae* царској војсци и федератима у злату (*chrysoteleia*) а не у добру, како наводи Јован Малала⁸⁷ – *tributum aureum, pro singulis jugis, per imperium, pendendem instituit*.⁸⁸ То је била погодност за обвезнике до које се дошло знатно касније него у Западном царству и која је омогућавала да се избегну кризе у исплати редовног дохотка у природи војсци, услед слабе жетве или девастације аграра ратом и непогодама, ситуација коју препознајемо у делу Виталијанове побуне који се односи на незадовољство војске у Тракији због ускраћивања аноне, где се као

такође његовом закону написаном у грчкој редакцији а који је Јустинијан уврстио у свој Законик - *De paganis sacrificiis et templis* (CJ 1.11.9 и 1.11.10), који су усмерени против 'хеленског празноверја' - *paganas superstitionis*. Corcoran, *Anastasius, Justinian, and the Pagans*, 183-208.

⁸⁵ Колико је хрисаргирон отежавао пословање и животе трговачких гилди и занатлија говори до верске прославе издигнуто славље у Едеси поводом вести о укидању непопуларног намета. (Ps.-Joshua, *Chron.* XXXI)

⁸⁶ Експерти правних наука данас сматрају да је *fiscus* током целог периода принципата био хибридна правна творевина која је напоредо давала допринос јавним улагањима царева, независно или комплементарно јавном фискалу – *aerarium*, који све време остаје јавна државна благајна. У том смислу и *patrimonium principis* је имао своју историју и развој од времена Октавијана, да би у време Севера била оформљена и финансијска канцеларија *res privata*. Мирослав Милошевић појашњава да се у правном погледу експерти данас не слажу која је од служби, *patrimonium* или *res privata*, задржала приватно правни режим када је у питању царска имовина. Милошевић, *Patrimonium principis*, 150-167.

⁸⁷ Jo. Mal., *Chron.* XVI. 10;

⁸⁸ Nicks, *The Reign of Anastasius I*, 220;

разлог наводи немогућност аграра Тракије да прикупи намет у природи због слабог рода и штете услед варварских честих упада.⁸⁹

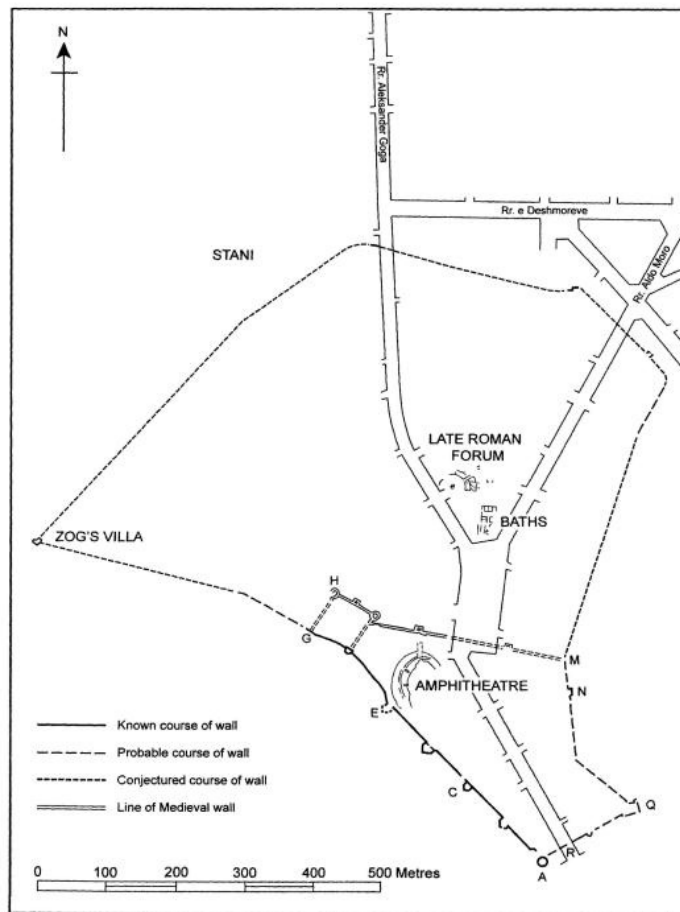
Са таквим променама административне и фискалне политике, Анастасије је у великој мери консолидовао финансије и тржишни промет у држави али је у исто време учинио много ефикаснијом прерасподелу намета ка свим пореским категоријама као и систем прикупљања такси и државне контроле над тим процесом, која је сада била непосреднија. Листа провинција и градова у којима су уведени *vindices* а која је прегледно изложена код Фионе К. Никс, убедљиво илуструје да је нови систем примењен с почетка у источним провинцијама и метрополама са тежиштем на Палестини (Бејрут), Сирији (Антиохија) и Египту (Александрија), као главним житницама царства а нарочито јер су престижни правници Анастасијевог бирократског тима били регрутовани управо у Бејруту, граду са тада чувеном правном школом, па је нова чиновничка матрица могла да буде уведена најлакше управо у тим областима. Ако се томе дода да су и Тракија али и доста раније Озроене и Месопотамија (505-6) биле у потпуности ослобођене давања аноне због ратних дејстава као и Евфратезије којој је ублажен намет за једну трећину услед биваковања царске војске на њеној територији, стиче се слика о флексибилности пореског система, где су у интерлудијуму у једној области у кризи, просперитетније провинције могле да изнесу захтеве фискаса док се прилике у погођеним подручјима не стабилизују.⁹⁰

Као ни у својој верској политици тако и у пореским реформама Анастасије није оцењен од поданика једнако јер су најбогатији сталежи и аристократија били озлојеђени праведнијом расподелом намета ка свим слојевима друштва али и отежаним избегавањем плаћања пореза и редуцијом трошкова и финансирања јавних прослава, банкета и манифестација у престоници. Строга фискална политика и одбацавање излишних трошкова двора донели су наравно и малициозне квалификације способном владару, који је уз успехе у попуни државних финансија стекао и статус тврдице у очима незадовољног или неупућеног дела популације. Прокопије бележи податак о огромној количини акумулираног злата у државној каси након смрти Анастасија,⁹¹ коју је омогућила пре свега трезвена монетарна и фискална политика царске администрације а не шкртост монарха.

⁸⁹ **Jo. Ant.**, fr.214 e.l; Bury, *A History of the Later Roman Empire*, 448;

⁹⁰ У источним провинцијама које су биле поприште битака у рату са Персијом 502-6. године, високе цене жита – хране потрајале су неколико година, до прве безбедне жетве 505. године, док су се прилике у целини средиле тек 509. године. **Ps.-Joshua**, *Chron.* XXXI; F. Trombley Introduction – “*Mesopotamian Society in the Persian War of 502-6*”, (iv) Economic impact (1-1i).

⁹¹ У Прокопијевој Тајној историји (**Procop.**, *Arc.* 19.7), наводи се количина од 320 000 фунти злата, недостижним залихама у чак три претходна царске владавине.

Слика 4 - План града Дирахијума са главном терђавом и квадрибургијем и уцртаном диспозицијом маџелума. (*Hoti, Archeological and Historical Data for Durrachionin, 86, Fig.1.*)

Иако Анастасије није иза себе оставио сјајне монументализоване црквене комплексе како је то учинио Зенон, у време његове власти отпочео је огромни градитељски подухват обнове безбедоносне војне и цивилне инфраструктуре, пре свега у ратовима јако уназађеним подручјима, дуж дунавског лимеса, обале Црног мора и ка персијском фронту. Епирско порекло цара допринело је да се Анастасије посвети и опоравку градова у Илирику, страдалих у готским провалама и земљотресима, где је наравно највећа пажња посвећена Дирахијуму – Епидамну. (**Слика 4.**) И поред замашног царевог градитељског програма након смрти Анастасија Јустин је наследио пуну државну касу и опорављен административни и фискални организам царства. Иако надасве трезвени Анастасије није имао повољност као Јустинијан I да његов амбициозни грађевински програм буде монументализован у писаном панегирику, онако студиозно и таксативно како је Прокопије славио градитељство свог суверена, већ из географског распореда и типологије остварених грађевинских подухвата, иако сигурно забележени у далеко мањем броју него што их је морало бити, може се стећи квалитетна представа о карактеру пројеката и

њиховој намени, односно о мотивима који су инспирисали Анастасија на њихово остварење. Сви пројекти Анастасија су следили или проистекли из појединих грана царске политике.

Тако се може тврдити да су политички подухват сређивања финансија и ревитализације трговине и промета пратили грађевински инфраструктурни пројекти, попут реконструкција пристаништа главних трговачких центара као Јулијанове луке у престоници,⁹² трговачке луке у Цезареји или санације светионика у Александрији.⁹³ Ана Комнина у Алексијади⁹⁴ доноси живописан извештај о реактивацији канала између језера Сапанка (*Lacus Sunonensis*) и Никомедијског залива (*Sinus Astacensus*) и контроле тока реке Сангарис (*Sangarius*) у време њеног оца, цара Алексија I (1081-1118), који је те регулационе радове спровео као део спољне одбране Никомедије а чију окосницу је чинила пре свега снажна тврђава “Гвоздена Кула”.

Према казивању принцезе Ане њен отац је уочио трагове древног канала за које му је речено да га је саградио цар Анастасије Дикорус, и то је једина референца о изградњи тзв. ‘Битинијског канала’ у време Анастасија. Бјури сматра да је тиме Анастасије испунио давнашњу идеју о којој је писао Плиније цару Трајану, о олакшавању и појефтињењу промета добара од реке Сангарис до Пропонтиде.⁹⁵ Потез од Халкедона до Никомедије и нешто даље до језера Сапанка, било је од изузетне стратешке важности у свим временима, јер је то главни империјални друм који је водио дубље у Анадолију и директно ка престоници у супротном смеру. У касној антици је постао деоница ‘Ходочасничког’ пута што све заједно даје довољан број разлога да се регулацији инфраструктуре на том подручју приступи свеобухватно. Канал би допринео смиривању плахе реке Сангарис али и омогућио пловидбу до Никомедијског залива, док би чинио и одређену водену запреку у широком луку око царског друма који је у време Јустинијанове власти био додатно обезбеђен и изградњом чувеног петолучног моста, око 560. године.⁹⁶

⁹² Marcell., *Chron.*, 509;

⁹³ Уз ревитализацију лучких капацитета Анастасије је увео и посебну таксу на промет робе у пристаништима и реорганизацију плаћања царине (*commerciarii*) у надлежности *comes commerciorum*. Малала наводи унапређење Прокопија из Антиохије у *comes Orientis* 507. године, који је у том тренутку био *ex Commercariis* (ἀπὸ κομμερχιαρῶν), Jo. Mal., *Chron.* XVI. 111.15.

⁹⁴ Anna Com., *Alexiad* X, 175-176.

⁹⁵ Bury, *A History of the Later Roman Empire*, 447;

⁹⁶ Треба истаћи опсервацију да су у појединим епохама снажни земљотреси уклесавали дубоке раседе између водених тела, геолошке руптуре које су могле да буду коришћене у сврху повезивања водотока у једну трасу. И у писму Плинија наводи се да је и он уочио трагове канала из ранијих времена, могуће је, међутим да се ради о раседима након снажних потреса, какав је био 123. Gürbüz - Leroy, *Science versus myth* 103–114.

1.3.2. Анастасијеви грађевински програми

Импереријални стандард односно промовисање царског култа такође се одразило на низ пројеката Анастасијеве царске канцеларије, иако ти пројекти нису, бар архитектонски, оставили савременике без даха. Ради се пре свега о комеморативним - споменичним обележавањима места везаних за царев живот и порекло, па је тако његов родни град у Новом Епиру добио нове бедеме и реконструисано урбано језгро са нарочито луксузно уређеном кружном пјачетом, данас познатом као *macellum*.

Према неким извештајима у Дирахујуму је Анастасије саградио и хиподром,⁹⁷ можда као уступак циркуским фракцијама у граду или да се јавне манифестације удаље од паганског амфитеатра који је у неком тренутку освештан изградњом мале капеле на његовим трибинама. У Константинопољу су, на имањима на којима је једно време живео пре инаугурације, подигнуте две мање базилике, црква Светог Михаила у оквиру манастира Светог Јулијана и ‘Ὁ Πρώδρομος ἐν τῇ ὀξίᾳ’,⁹⁸ док је славодобитна палата Халке можда наизразитији пример култа империјалне власти материјализованог у форми архитектонског манифеста.

Уз интервенције у урбаном ткиву градова, изградњом главних средишних улица – мезе и адекватне урбане опреме попут емвола, портика и тргова,⁹⁹ царски *imago* опредмећен у бронзаним скулптурама одговарајућих димензија био је саставни део архитектонског програма који је осмишљен да слави василевса и његова достигнућа.¹⁰⁰ Анастасијеве скулптуре су постављене на форумима у Константинопољу и Дари¹⁰¹ али сасвим сигурно и у Дирахујуму. Више обновљених градова је понело нова имена по Анастасију, што сведочи о ширини грађевинских програма спроведених у његово време у тим срединама, па следи да су и у таквим местима истакнуте пригодне цареве статуе, као у Сергиопољу – Анастасиопољу, Рацијарији – Анастасијани, Лаганији у Галати Прими (*Laganian – Anastasiopolis*), Анастасиопољу у Фригији

⁹⁷ Jo. Mal., *Chron.* XVII. 15;

⁹⁸ Nicks, *The Reign of Anastasius I*, 261;

⁹⁹ Jo. Lyd., *de mag.*, III. 47;

¹⁰⁰ Представе царева у бронзаним скулптурама изгледа да су биле најосетљивији део архитектонске поставке на који је публика реаговала стихијно а хроничари у складу са одређењима неретко са неодобравањем. У том смислу и скулптуре Анастасија биле су обаране и развучене по престоници у време нереда, док нпр. код Малале осећамо незадовољство у опису постављања Анастасијеве колосалне скулптуре на стуб на форуму Таури, (Jo. Mal., *Chron.* XVI. 13, 400-401).

¹⁰¹ Jo. Mal., *Chron.* XVI. 10;

Секунда, његовој тврђави Анастасиопољу у Тракији (*φρούριο Περιθεώριον*) и наравно, Дари (*Anastasioupolis*). Са владом Анастасија ишчезавају последњи одједи деитификације владара у значењу које је овај аспект царског култа имао у пре-хришћанском Риму, иако је управо Анастасије последњи цар коме је уз име додат префикс *divus*.

Обраћање касноантичким царевима истока атрибутом који је у хришћанству прокажен као изразито одбојан пагански обичај додавања божанског топоса смртним царевима, сасвим сигурно се наставио од стране Сената у Риму следећи традицију од времена Константина, који је на размеђи паганског и монотеистичког окружења био последњи цар коме је саграђен храм у славу његовог дивинитета. Оштро супротстављање Грацијана Сенату у Риму била је управо демонстрација дисконтинуитета са паганским значењем дивинизације владара која је у званичној кореспонденцији и титуларији прихваћена као израз божанске наклоности према царевој личности, што је сагласније хришћанској догми. Иако је данас углавном прихваћена перцепција овог аспекта империјалног култа као “благословљене” царево личности или сећања на њу, Бојн¹⁰² предлаже да се латински израз деитизације управо тако и прихвата када су у питању касноантички хришћански цареви.¹⁰³

Од Константина Великог програм дивинизације царево личности у паганским временима који је подразумевао и изградњу храмова и апотеозу свео се на литерарни префикс који се лако може тумачити као титуларни или почасни адитив. Са друге стране, цар је, иако у Константиновској традицији христијанофрон (*χριστιανόφρων*), такође могао да задржи *divus* као још једну назнаку – семантички симбол повезаности са божанским ауторитетом, која му је омогућавала да у улози изасланика практикује и улогу Првосвештеника, улоге коју је већина царева истока штедро користила у решавању црквених спорова, али због које су све време били осуђивани од стране патријарха запада за цезаропапизам.

Оштра црквена политика према про-халкедонски опредељеном клеру није одвратила Анастасија од оснивања или помагања изградње црквених здања у Константинопољу, којих је према Кармелу Капицију било чак дванаест.¹⁰⁴ Разложно је претпоставити да је већина тих задужбина била намењена монофозитском чинодејству, као дела Анастасијеве политике појачавања присуства монофизита у про-халкедонским или сасвим непријатељским

¹⁰² Boin, *Late Antique Divi and Imperial Priests*, 139-161.

¹⁰³ Примери који се наводе за Анастасија јесу код Марцелина Комеса - *divique Anastasii* (Marcell., *Chron.*, X. 532) и *Anastasii divae memoriae* у Седмој новели (Nov. 7.2.). *Ibid.*, 115-139.

¹⁰⁴ Уз листу дванаест Анастасијевих цркава Капици је приложио и два манастира (Абрамита и Свете Рабуле), започето Дагистејево купатило које је довршио Јустинијан као и три палате – триклиније: *triclinia* у Влахерни, Халке (*Chalke*) и Оатон (*Tholotòn*) у Великој (Светој) Палати. Capizzi, *L'imperatore Anastasio I*, 196-199. Такође, Kosiński, *The Emperor Zeno's Church Donations*, 635-649.

окружењима. Други, неупоредиво важнији пример таквог деловања монофизитског цара јесте у време реконструкције војне инфраструктуре ка фронту Низибиса, у чијем је залеђу помогао најистуренији огранак хришћанске монофизитске цркве у области Тур Абдин, у непријатељском окружењу сасанидских зороастра и несторијанаца, чија је архиепископија била инсталирана у Низибису.¹⁰⁵ Слична акција може се препознати и евентуалним помагањем изградње катедрале у Бостри, у контексту сређивања прилика дуж *limesa Arabicusa* и искорењивања паганизма у региону. Катедрална ротонда Светих Сергија, Бахуса и Леонтија завршена је 502. године у време ортодоксног архиепископа Јулијана, што отвара могућност да је започета у време Зенона а остављена без већег мешања Анастасија, да буде довршена на темељу Зенонове политике потискивања пагана, номинално након њихове подршке Илу.

Капитална демонстрација анти-хеленистичке политике Зенона била је конверзија Афродитиног храма у Афродизијасу у хришћанску базилику Светог Михаила,¹⁰⁶ чији одјек може бити изградња цркве Светог Ђорђа у Езри надомак Бостре, такође на темељима политеистичког храма 515. године. На северу Сирије, Анастасије је директно заслужан за унапређење Сергиопоља у утврђени ходочаснички центар Светог Сергија са седиштем митрополије са пет суфрагана према *Notitia episcopatum* за Антиохију (*Notitia Antiochena*),¹⁰⁷ док је у Египту, у области Мареотис, саградио ходочасничку постају Филоксените на Ходочасничком путу од Александрије до Абу Мине, надовезујући се тако на Зенонове донације том светом месту.¹⁰⁸ Анастасијев црквени архитектонски програм подразумевао је више пројеката који не стреме високим и луксузним архитектонским донетима али који остварују суштински важан допринос опстајања хришћанске цркве у непријатељском окружењу и на просторима изложеним нападима дуж источне границе царства. Ходочаснички центри у Сергиопољу (Анастасиопољу), светилишту Светог Ђорђа у Езри или Филоксените на путу за светилиште Абу Мине, отворили су нова струјања ходочасника свих христолошких уверења ка

¹⁰⁵ Снажно исказани патронат и евергетизам Анастасија у области Тур Абдин остао је упамћен спорадично у више црквених хроника тог изразито монофизитског подручја, док је у касној хроници Варшави, *Histoire du couvent de S. Hanania* из 1592. године, про-монофизитски цар означен као оснивач свих црквених здања у тој пограничној области царства. Пренето код Palmer, *Monk and Mason*, 52, п. 25.

¹⁰⁶ У религијски разнородном Афродизијасу V века, постојала је дуготрајна кохабитација хришћана, политеиста и Јевреја и могуће је да је нарасла ортодоксна популација града још у време Лава I стремила конверзији храма, што је био огроман грађевински подухват. У прилог бар отпочињању радова на архитектонском преображају политеистичког светилишта у време Зеноновог претходника говоре нумизматички налази. Chaniotis, *The Conversion of the Temple of Aphrodite*, 243-273.

¹⁰⁷ За митрополију Ресафе односно Сергиопоља наведена су пет суфраганска епископата: Зенобија (*Zenobias*), Orizon, Erigene, Orogizon и Агрипиас (*Agrippias*). Vailhé, *Une Notitia episcopatum d'Antioche*, 90-101.

¹⁰⁸ Коптски Енкомијум (*Encomium*) приписује изградњу насеља Филоксените (*Philoxenité*) у Марии Анастасију, али треба избећи наглашавање подршке монофизитском свештенству у Александрији као основног царског мотива – монаштво је одувек било про-халкедонски ортодоксно у Египту и њихов утицај није никада престао и у Абу Мини и у Скетику (*Scetis*), докле год је ходочаснички град постојао. Davis, *The Cult of Saint Thecla*, 127-128.

монументализованим почивалиштима моштију светаца, о којима су се старали и монофизитски и ортодоксни епископи. Оно што је било важно Зенону било је једнако важно и Анастасију а то је потискивање до нестанка хеленског паганизма и ојачавање католичке цркве на истоку у односу на остале не-хришћанске религије, самаританизма, јудаизма и зороастра.

Зенон је нанео пресудни ударац Самарићанима у форми потпуне државне и личне одмазде, након сламања једне од више узастопних побуна ове древне етно –религијске групације, када је уништио њихово светилиште на светој планини Геризим, на чијем месту је саградио октагон Свете Богородице Теотокос. У тој светлости треба рационализовати и Анастасијеву помоћ тврдокорно ортодоксном Светом Сави Освећеном (*S. Sabbas*, 439-532) на ширењу монаштва у провинцијама Оријента, нарочито у Другој Палестини која је је највише била погођена самарићанским устанцима јер су њихове традиционалне територије биле груписане у тој провинцији око Скитопоља. На тим подручјима ортодоксно монаштво је било на удару самарићанских побуњеника у свим устанцима (484, 495, 529/531, 556 и 572) након којих је помоћ централних власти била усмерена између осталог, и ка обнови девастираних цркава и манастира у провинцији.

Политика брзе демонстрације економске моћи државе у подручјима која су била девастирана било ратним недаћама или природним стихијама и земљотресима, спровођена је у време Анастасијеве владе доследно и без прављења разлике у регионима чији су градови, села и инфраструктура били обнављани. Таква деловања донела су цару признања и у писаним сведочанствима више аутора - Малала, Јован из Никијуа (Ἰωάννης Νικίου), Теодор Лектор, јер је царска влада реаговала ефикасно у више узастопних несрећа које су погађале градове у удаљеним провинцијама пространог царства. Земљотрес (*Coelestis irae vicissitudinem*) је разорио Родос а градске фракције у нередима су тешко девастирале урбано језгро Антиохије и делове главне авеније Месе у престоници. Провала Сабирских Хуна у Анадолију суочила је Анастасија по први пут са неопходношћу обнављања бедема градова и насеља у дубини државне територије, па је хунски напад 515-516. године произвео обимне радове на обезбеђењу градских фортификација у обе Кападокије.¹⁰⁹ У Антиохији су обновљене две базилике, Руфина и Зенодота, које су у сукобима Плавих и Зелених страдале заједно са оближњим комплексом намесникове палате па је сасвим извесно да је обнова јавних зграда била о трошку државне касе као и изградња нове, тријумфалне вестибилне палате Халке на месту, опет у фракцијским нередима разорених, јавних портика и старе капије Велике палате у Константинопољу.

Главна завештање Анастасијеве промишљене политике јавних радова јесте ревитализација фортификација и војних инсталација дуж угрожених фронтава, северном дунавском лимесу, у граничним провинцијама ка Персији и суседног *limes Arabicus*. Рат са

¹⁰⁹ Jo. Mal., *Chron.* XVI. 125. 10;

Персијом изнудио је по први пут координирану акцију царске канцеларије, управника источних провинција и заповедника на фронту ка Персији, у планирању и реализацији обимног програма не само обнове постојећих и у рату оштећених фортификација и агломерација свих категорија, него и изградњу нових војних упоришта, сходно новој стратегији која је уследила као одговор на агресивно суседство Сасанида. Важно је приметити да су фортификациони и инфраструктурни радови у градовима на подручју која су страдала од Кавадове војске, обновљени од нове царске администрације, што је у одређеној мери био испит за све званичнике који су водили пројекте али и за црквене власти које су сада биле активније укључене у цивилна питања, након нових Анастасијевих указа о ингеренцијама епископа у градским куријама. Тако је и хитна изградња јако утврђене Даре, као најугроженијег царског упоришта на фронту ка Низибису, била у рукама и царског војног званичника Феликисима (*dux Felicissimus*) и Томе (*Thomas*) епископа Амиде, где је улога црквеног великодостојника била усмерена на потпуну организацију и спровођење пројекта у целини,¹¹⁰ окупљање радне снаге међу локалном популацијом али и изградње епископије и дедикације нових црквених здања, нарочито базилике Светог Вартоломеја, заштитника града.¹¹¹

Са друге стране, Марцелин Комес¹¹² је сачувао драгоцен податак да је у име царске администрације надгледање логистике, финансија и одвијање радова вршио патрикије Калиопије (*Calliopius*), који је у то време био у звању *praefectus praetorio per Oriens*, односно надлежан за логистику царске армије на читавом фронту ка Персији.¹¹³ Такав двојни приступ администрације у изградњи новог града-тврђаве рефлектује се и у значају коју је нова метропола добила као седиште војног заповедника провинције *dux Mesopotamiae* и митрополије (после 514. године), која је имала два суфрагана - област *Turhabdion* (Тур 'Абдин) са седиштем епископа у Хаху (Khakh) и данас још неубициран *Mnashubion*.¹¹⁴ Палмер преноси и каснији запис о деловању епископа у улози организатора и надзорника обнове моћне тврђаве Рабдион, сачуван у "Животу Светог Симеона Маслиновог" (†734. године), у којем Мор Симеон налаже двојци локалних

¹¹⁰ Опширан приказ подухвата изградње новог града-тврђаве преноси Захарије из Митилене у својој Сиријској хроници, наводећи широко узимање учешћа у вођењу послова од стране не само епископа-митрополита Амиде него и његових презвитера и других клирика. У свему, интригантан је и податак да је нова метропола саграђена за свега неколико година на територији села које је припадало цркви Амиде па га је стога Анастасије и откупио. (**Ps.-Zach., Chron.** VII, Ch.VI)

¹¹¹ О спрези религијских убеђења у заштиту градова, градских врата или кула од стране у граду или тврђави похрањених моштију хришћанских светаца или мученика, видети у: Fowden, *The Barbarian Plain: Saint Sergius*, 45-50.

¹¹² **Marcell., Chron.**, XI. 518;

¹¹³ Scharf, *Der Patricius Calliopius*, 651-654.

¹¹⁴ Дара је имала само два суфрагана према *Nottitia Antiochena* (570), након губитка територија преко Тигра и нарочито важне тврђаве Констанција II, Рабдиона, као најисточније утврде царства, која је бранила област Тур Абдин са југоистока. (Palmer, *Monk and Mason*, 1-9)

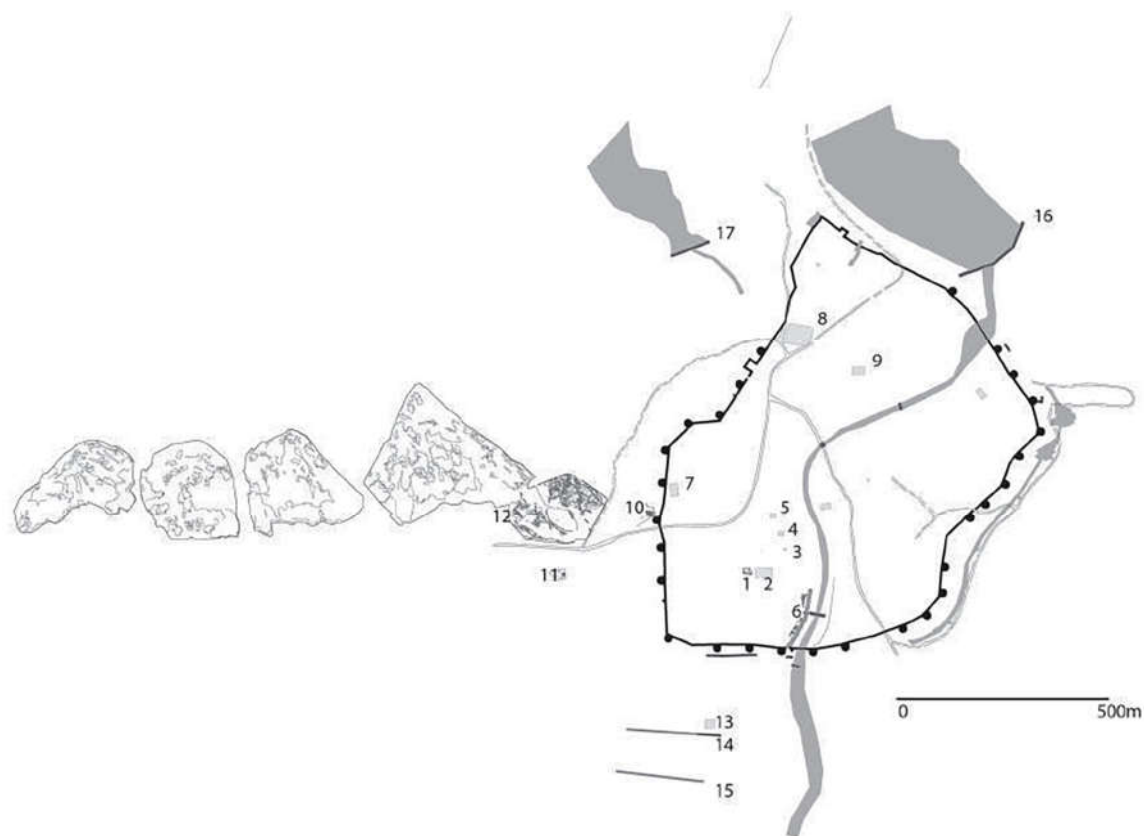
великаша да му организују и пошаљу радну јединицу од четири стотине људи, каменорезаца и радника, ради обнове напуштене тврђаве Тур ‘Абдин (Рабдион) и њену реконструкцију у рефугијум за становништво тог подручја.¹¹⁵ Сведочење о директном Анастасијевом покровитељству изградње главне цркве у Квартмину (*Qartmin*) налазимо у рукопису из осмог века о Животу Мор Габријела (*Mar Gabriel Vita*), епископу Тур ‘Абдина, који открива не само царску подршку изградњи црквеног здања него и састав радног тима и имена двојице архитеката које је цар послао из престонице.

Архитекти Теодор и Теодосије послати су на задатак да саграде цркву у далекој провинцији на темељима – тезису ‘од три света камена’ које су положили “*анђео и Мор Симеон*”.¹¹⁶ Нова утврђена метропола Месопотамије Дара – Анастасиопол (Слика 5.) саграђена је да надомести губитак стратешки најважнијег града у Тигритани, метрополе Низибиса, која је до цара Јулијана са две чувене тврђаве (Рабдион и Хесна Д’Кифа), чврсто контролисала своју деоницу границе ка Персији. Након повлачења и из Рабдиона, војсковође али и популација Тур ‘Абдина нису имали сигурно упориште за даље одупирање персијском надирању. Сасаниди су из непосредне близине у освојеном Низибису угрожавали граничне градове Констанцију (Вираншехир), Амиду (Дијарбекир) и Мартириопол (Силван), од којих је само “Црна Амида” имала бедеме који су могли да одоле концентрисаном нападу, какав је демонстрирао моћни Кавад 502-3. године. Стога је и Анастасијев подухват оснажења граничних градова и унапређења њихове безбедности био део ширег приступа реорганизације војног поседања упоришта дуж персијске границе сходно новој стратегији, осмишљеној на тешким искуствима из последњег рата са Кавадом.

Суровост и магнитуда окршаја омасовљених војних контингената обе стране изискивала је близину снажних упоришта, обезбеђених масивним фортификацијама, где су волумени циновских кула Амиде постали узор који није могао да се достигне једнако у свим тврђавама у кратком интервалу. Стога и Анастасијев подухват ревитализације отпорности градова и тврђава у области реке Тигар и северном, једнако угроженом Теодосиополу, није могао да у потпуности буде спроведен у време његове владавине.

¹¹⁵ *Ibid.*, 6-7;

¹¹⁶ Ендрју Н. Палмер је потанко анализирао приложене податке и опис цркве где је приложио и сопствени превод секције, из којег сазнајемо састав мајсторске зидарско-занатске групе којом су управљали цареви архитекти у подухвату изградње ‘Великог храма’ на темељима постављеним од ‘анђела и Мор Симеона.’ Главни пар архитеката, Теодор и Теодосије, користили су псеудоним ‘Синови Шафне’ (*Shufnay*) и за њих се претпоставља да су спровели највећи део Анастасијевог грађевинског програма у Тур Абдину. Палмер прецизира да је Анастасијева црква у Квартмину довршена највероватније 512. године на залагање Јована Са’оро, епископа Амиде који је у том граду такође подигао цркву Светих Четрдесет мученика Себасте и мост преко реке Тигар, што су такође пројекти јавних здања које је донирала царска каса. (*Ibid.*, 118-119)

Слика 5 - Ситуациони план града Даре - Анастасиопоља и Нове Јустинијане. Уз приказани фортификацијски периметар означене су и бране на реци Кордес са акумулацијом и мања противбујична брана северозападно од града. Низ од четири пространа каменолома оформио се на западним градским прилазима. Keser Kayaalp - Erdoğan, *Recent Research on Dara/Anastasiopolis*.

Ако је Дара саграђена за свега неколико година према Захарију (507-508), многе ствари по питању солидности изградње, инфраструктуре па и ефикасности одбране остале су да буду тестиране у првим персијским нападима и очигледно је да је реконструкција и надградња првобитних замисли архитеката митрополита Томе била неминовна у време Јустинијана, који је тај град претворио у “бедем царства”, да би парирао персијском Низибису који су сасанидски шахови (*Šāhanšāh*) претворили у “штит свог царства”.

Пример Анастасијевог деловања на истоку илустративан је за сличне грађевинске програме које је спровео на северним границама дуж Дунава и обала Црног мора. У том процесу нагласак је био на ревитализацији пре свега војне архитектуре у обиму и према захтевима времена и актуелне војне доктрине, која се на дунавском лимесу разликовала у значајној мери од оне на персијском фронту. Дунавски лимес Источног царства полазио је нешто западније од Таурунума (Земун) јер је граница између Теодорикове Паноније била успостављена између Остроготског Сирмијума и Басијане коју је готски краљ вратио Анастасију након протеривања Гепида (508) са тих простора. Границу од разрушеног Сингидунума до једнако разореног

Виминацијума чували су федератски Херули и Готи који су гарнизонирали девастиране утврде и положаје дуж Дунава ка Рацијарији.

За Сингидунум се може тврдити да га је у новој форми кастрона у потпуности обновио тек Јустинијан док се по забележеним налазима новца (IV-V век), који су највише груписани око Виминацијума и Сучидаве – Оескуса,¹¹⁷ може стећи наговештај о занављању активности у околини тих утврђења али не и потврда да су била ревитализована у време Анастасија.¹¹⁸ Огромни распон северне границе царства на Дунаву археологија је тек начела па је исхитрено тврдити да је администрација цара Анастасија спровела свеобухватну обнову фортификационог система лимеса и реконструкцију и бедема и урбаног ткива главних градова на јужној обали граничне реке. За неке Анастасијеве радове постоје и историографски подаци који су поткрепљени налазима на терену, као у самој Рацијарији где је евидентиран натпис уклесан у архитрав над капијом *Anastasiana Ratiaria semper floreat*.

За Хистрију и већину дунавских тврђава у Скитији сматра се да су обновљени према Анастасијевом програму¹¹⁹, док су на другим локалитетима евидентирани више или мање убедљиви археолошки налази, као у унутрашњости утврђења Диногетија, где се на основу попођавања базилике тегулама са царевим именом обнова тврђаве приписује Анастасију или јужније од границе на Дунаву, на локалитету Вавово Кале, где пронађени натпис спомиње Анастасија, што може да укаже на почетке обнове тракијских утврђења у унутрашњости пре Јустинијана.¹²⁰ Анастасијев допринос можда не треба посматрати искључиво кроз остварени грађевински програм на северном лимесу и у Тракији који је морао бити знатно већи од броја евидентираних локалитета на терену. Неупоредиво већи значај јесте у осмишљеном приступу уређења безбедносних прилика у пограничним провинцијама јер се тако велики подухвати какав је био ревитализација војне архитектуре на границама Илирика и Тракије није могао остварити у краћем временском року, односно морало се рачунати са тим да ће бити настављен и у наредним царским владама, поготово ако имамо у виду индиције да је остарели Анастасије покушавао да заснује и сопствену династију остављањем у власти неког од својих сродничких кандидата. Та глобална разматрања стања у царству и Анастасијев стратешки приступ у

¹¹⁷ Moasil, *The Danube Limes and the Barbaricum*, 79-120.

¹¹⁸ Новац произведен у престоници по свој прилици је споро увођен у балканске провинције – у прекодунавском варварикому односно у провинцијама уз доњи ток Дунава, евидентиран је јако мали број налаза што би указало на повлачење новца малих апоена из циркулације након 512. године. Vijovsky, *Gold Coin and Small Change*, 188.

¹¹⁹ Програм обнове за те градове изгледа да је био усмерен искључиво на бедеме и неретко црквена здања, иако је у Хистрији затечен и јавни простор у форми мањег форума. Рационалност царске подршке замашном грађевинском програму у градовима и тврђавама на лимесу огледа се и у агитацији на учешће богатих слојева и гилди међу локалном популацијом односно спровођење мунере. Poulter, *The use and abuse of urbanism*, 99-136.

¹²⁰ Curta, *The Making of the Slavs*, 155-158.

осмишљавању одбрамбених мера у угроженим деловима државе одсликавала се и у царевом бављењу Балканом и напорима за обнову његове безбедности као територије која је безмало у читавом веку истрпела небројене страхоте услед пре свега, учесталих и сурових провала варвара.

Све време у развијању такве политике према провинцијама на Балкану препознајемо широко сагледавање стања у целом царству и у том контексту развијања стратегије према његовим појединим подручјима, што је одлика способног државника који је пре свега Ромеј док је евентуални регионални идентитет становника Илирика (*Illirici*) био стављен у други план. Потврда Анастасијевог ширег приступа у развијању стратегије одбране европског дела царства од сталне претње са севера јесте његов најамбициознији подухват изградње Великог зида у Тракији који је, уз Велики зид на Тракијском Херсонесу, јасан показатељ нове војне доктрине усвојене у Анастасијево време, којом се формирала основица за против-дејства против масивних варварских напада из подунавља.¹²¹

Иако се ове две масивне линијске баријере хронолошки могу довести у садејство тек са Јустинијановом темељном реконструкцијом зида на Херсонесу, изградња Анастасијевог зида (*Μακρά Τείχη τῆς Θράκης*) у форми зидане запреке која се протезала од Црног до Мраморног мора (497-502)¹²², говори о реализацији једног дела нове Анастасијеве војне стратегије коју су Јустин и Јустинијан наследили и наставили да материјализују, пре свега радовима на зиду на Херсонесу а потом и на Анастасијевом Зиду (*Ἀναστάσειον Τείχος*).¹²³ У прилог томе иде и чињеница да ни Јустин а још мање његов славни сестрић нису напустили амбициозни пројекат свог претходника јер се читава административна подршка овој војној инсталацији, која је обезбеђивала логистику за напајање зида људством и провијантом,¹²⁴ наставила и у власти куће Јустинијана. Разложно је да се претпостави да је слична организациона схема уређена и за неупоредиво краћи бедем на Херсонесу, за који се зна да је постојао и раније, када се прво на полуострво склонио Зенон након Аспаровог покушаја да га уклони у Тракији а у сасвим

¹²¹ Sarantis, *The Strategic Role of Thracian Fortifications*, 415-425.

¹²² Време изградње Великог Зида Бјури смешта непосредно иза прве масовне провале Бугара Кутригура 493. године али с обзиром на два велика напада који су уследили 499. и 502. године и на обимност изградње баријере, Зид није могао да буде довршен пре 502. године. Вуру, *A History of the Later Roman Empire*, 436, п.33.

¹²³ Кроук је предложио раније датуме за изградњу Великог (Тракијског) Зида али је бар у време Зенона много извесније да је као у целини саграђена линијска баријера постојао само Дуги зид на Херсонсу, у доста слабијем издању од Јустинијанове касније фортификације. Огроман градитељски подухват изградње масивне зидане фортификације какав је Анастасијев Велики Зид био би забележен из бројних разлога у случају да је био спроведен од ранијих царева, пре свега услед дуготрајности и огромне логистике и цене коштања таквих радова, али то не искључује могућност да су могле да постоје саграђене мање фортификацијске деонице у ранијим временима, бар као заштита престоничких водовода. Croke, *The Date of the 'Anastasian Long Wall'*, 59–78.

¹²⁴ Wiewiorowski, *The Defence of the Long Walls of Thrace*, 273-285.

другачијем контексту када је Гајна са својим готским региментама без тешкоћа прешао баријеру, што сведочи да је зид био или депопулисан или у деградираном стању 400. године. Иако је Анастасије у власт увео већи број својих блиских сродника, дајући им пре свега висока војна намештења, ниједан није оставио иоле значајнији утисак да би се мудри василевс одлучио за њега као наредног царског кандидата. Ово тим пре, ако имамо у виду Анастасијеву ригорозну политику укључења у бирократски апарат искључиво људи са високим образовањем и смислом за организацију и спровођење административних послова са позиција високих државних чиновника.

Остаје недоумица зашто је Анастасије као агилни владар и способни државник, дочекао своје последње дане без озваниченог наследника, већ уведеног у власт, како би се велики државни пројекти наставили и усталили у већем степену сигурности. Избор Јустина 518. године, необразованог ратног ветерана, морао је тешко пасти већини блиских сарадника и чланова Анастасијевог реформског тима, од којих су поједини убрзо искусили суровост новог цара.¹²⁵ Сва је прилика да је Виталијанова струја, оснажена ортодоксном већином у цркви Константинопоља, искористила прилику након смрти Анастасија да на чело државе доведе тврдокорног ортодокса јер су први важни потези Јустина у власти били с једне стране, рехабилитација Виталијана у звање *magister militum praesentalis*, вероватно као чин уступка војсци, цркви и делу Сената и са друге стране, протеривање антиохијског анти-халкедонског патријарха Северуса и супресија монофизита, која се наставила више година по инаугурацији новог цара.¹²⁶

¹²⁵ Суровост исказану у ликвидацији дворана, оптужених за заверу против Јустина најлакше је приписати самом Јустину али је важније приметити да је постојао покушај истицања подобнијег кандидата, квалитетнијег бар по пореклу и образовању. Малала изричито наводи да су Јустина изгласали војска односно регимента *Excubitorum Palatium* и народ што би могло да значи да су, бар до удеса Амантија (*Amantium Praepositum*), његовог кубикларија Андреја Лаузјака (*Andream Lausiicum, cubicularium*) и Амантијевог рођака Теокрита (*Theocritum etiam Comitem*), идеју о Теокриту као новог цара подржавали већи део Сената и аристократија. (Jo. Mal., *Chron.* XVII. 131. 10)

¹²⁶ Jo. Mal., *Chron.* XVII. 132. 15, 133. 20;

Стање у Илирику уочи инаугурације Јустина I

Од времена Теодосија II до устоличења Јустина префектура Илирика је задржала коначни облик својих административних граница у оквиру Источног царства. Сирмијум, који је са Другом Панонијом Гала Пласидија дала на управу источном цару приликом склапања политичког брака Лициније Еудоксије и Валентинијана III, био је чврсто у рукама Теодориковог краљевства након протеривања Гепида.¹²⁷

Разграничење остроготске државе и Источног царства успостављено је између Сирмијума и Басијане, коју је Теодорик уступио Анастасију у име смиривања непријатељстава 508. године, док је Сирмијум остао једини територијални губитак Илирика, не велики по површини подручја али болан због значаја империјалног града и некадашњег седишта префектуре. Тежак пораз који је нанет комитатусу Илирика код Хореум Маргија¹²⁸ или код Маргума¹²⁹ говори о оснаженој војној моћи Острогота и претензији Теодорика да његова државна творевина буде прихваћена на истоку као рестаурирано Западно царство. Пораз царске војске у Мезији односно упад Теодорикове регименте као подршке гепидо-хунском поглавици Мунду, који је харао граничном провинцијом у дијецези Дакији, може лако да се тумачи као оживљавање старе идеје о враћању Илирика Западном царству, онако како су то покушавали да спроведу и Рицимер и Стилихон пре Теодорика.¹³⁰

Епизода са побуном Мунда и поразом царске војске под заповедништвом Сабинијана, тадашњег *magister militum per Illiricum*, дата сажето код Марцелина Комеса и сликовито опевана у Енодијевом Панегирику, даје нам посредно слику стања у најудаљенијем северозападном кутку империјума Источног царства средином прве декаде VI века. Мундо, као побуњени

¹²⁷ Salway, *The publication and application of the Theodosian Code*, 20;

¹²⁸ Marcell., *Chron.* 505;

¹²⁹ Jord., *Get.* 300-301;

¹³⁰ У Енадијевом Панегирику (из 507. године) краљу Теодорику, наводи се да је Мундо био одметнути федерат. (Ennod. Paneg. XII. 60.,63; 84, n.22). Такође, идеја о враћању Сирмијума у историјске границе Западног царства подвучена је у завршници хвалоспева победи на Маргумплануму (*Margo planum*): '*Interea ad litem suam Eomana regna remearunt: dictas more veterum praecepta Sirmienses: de suis per vicinitatem tuam dubitant, qui hactenus nostra tenuerunt.*' Hodgkin, *Italy and Her Invaders*, 439-443.

федерат, није био ни нова ни последња појава на северној граници након распада хунског савеза али је индикативно да је остроготско потискивање Гепида из Сирмијума и Паноније инструментализовало федератски контингент на простору Горње Мезије да се окрене против царске власти, нарочито након тешког пораза који су Мундови федерати нанели царској војсци, у којој су као доминантна регимента били Бугари.¹³¹ Како се битка одиграла у долини Велике Мораве, по Комесу надомак Хореум Маргија, следи да је Сабинијан своју војску повео из правца Наисуса, где изгледа да је војна команда војске Илирика¹³² остала све време од времена хунског расапа тог града 448. године, односно да није било враћено у такође девастирани Виминацијум, који је наведен у Нотицији Дигнитатум као првобитно седиште *comes Illyrici*, у периоду пре хунског напада.

Непознато је да ли је Анастасије спровео неке ревитализационе мере и радове у Виминацијуму и у Мезији па се стиче утисак да је у завршници Анастасијевој власти део лимеса око Сингидунума остао ван домашаја његовог програма рефортификације границе, односно да је подухват раздељен на територије граничних провинција и да је био усмерен на обнову најугроженијих градова и тврђава а не као гранични систем у целини. Разложно је закључити да је програм рестаурације какав је спроведен у Рацијарији био планиран и за Виминацијум, јер су оба гранична града уједно и престоне метрополе својих провинција али питање да ли су и у којем обиму радови на обнови спроведени у Виминацијуму остаје отворено.

Са друге стране, Енодијев хвалоспев иако литерарно разуђен, даје нам неколико занимљивих детаља о стању у Сирмијуму, који је заузет без већих борби и у који је победнички ушао Теодориков војсковођа Пиција (*Pitzia*), не спроведећи одмазду према становницима града, што говори да се градска популација одржала под Гепидима, односно да се град опоравио у извесној мери од хунског разарања.¹³³ Са груписањем Херула као нових федерата око Сингидунума, Горњомезијска граница је тек краткотрајно консолидована и у том стању је дочекала Јустинијанову рестаурацију.¹³⁴

¹³¹ Даље податке о невероватној каријери Мунда даје Марцелин Комес за 530. годину где наводи да је Мундо, сада у звању *Illyricanae utriusque militiae ductor* односно *master militum per Illyricum*, однео две победе, над 'Хунима' у Илирику и Бугарима у Тракији. (**Marcell., Chron.** 530) О преласку Мунда и његових Гепида у Јустинијанове федерате 529. године извештава Малала наводећи да је пре тога био потчињен Теодорику. (**Jo. Mal., Chron.** XVIII. 451. 46.) Детаљна анализа проблема идентитета Мунда дата је у: Amory, *People and Identity in Ostrogothic Italy*, 397-399.

¹³² Кроук преноси Амијана Марцелина и прецизира да је у Наисусу била команда *magister militum per Illyricum*, док су подручни заповедници – *duces* били распоређени у Сингидунуму (Прва Мезија) и Рацијарији (Приобална Дакија). **Marcell., Chron.**, 53-55.

¹³³ Hodgkin, *Italy and Her Invaders*, 439.

¹³⁴ Усељавање Херула у Илирикум бележи и Прокопије (**Procop., Bell.** VI.15. 1) који даје и приказ миграције тог племена у више праваца након пораза од Лангобарда. **Procop., Bell.** VI.14-15; Сарантис је сагласан са Стајном

Смрт цара Анастасија I означила је не само сутон власти куће Леонида, него и репер на историјској линији у трајању од читавих 70 година од разарајућих хунских напада, временског интервала значајне дужине у којем се могу испратити све кризе до времена власти Јустинијана I. Историјски драматична збивања оставила су тешке последице на становништво европског дела Источног царства али су и само царство ставиле пред неочекиване изазове. Важно је приметити да ниједан напад прекодунавских варвара, па ни Атилиних Хуна, није могао да обори државу РOMEја, колико год да су разарања била тешка.

Виталност Источног царства претрајавала је једновремене ратове на више фронтова и оног тренутка када би Константинопољу пошло за руком да ослободи велике армијске корпусе закључењем споразума са Персијом, свака криза са варварима у Илирику и Тракији била би брзо решавана. У том смислу, најтежи противници царству на дунавској граници биле су само државне творевине Хуна и касније Аварски каганат, што је усмерило царску политику ка прекодунавским етносима у правцу сталног праћења стања међу бројним племенима, осматрање склапања савеза или уситњавања услед унутрашњих сукоба, настојећи да најагресивније чиниоце порази али и укључи као пацификоване корпусе на депопулисана подручја Балкана.¹³⁵

Након тридесет година притиска на северну границу империје од стране Атилине краткотрајне номадске државе, у време након њеног распада, хунски одреди су се радо стављали у службу царске војске, једнако као што су то чинили Бугари – Кутригури, када је жестина њиховог напада на дијецезу Тракију ослабила услед консолидације границе на доњем Дунаву и када је магнитуда губитака у окршајима са царском војском исцрпла капацитете за даље масовне провале у унутрашњост империјума. Готска пустошења која су нанела толико штете балканским провинцијама од 471. године до Теодорикове миграције у Италију 488. године, била су усмерена ка богатим градовима централног и јужног Илирика, јер таквих градова у северној и сиромашнијој дијецези Дакији није било у великом броју. Главни правци свих варварских снажнијих напада били су од Дунава ка Наисусу у Горњој Мезији и од дунавске границе ближе делти и Скитији дуж обале Црног мора у Тракији. Од Наисуса чешћи су забележени продори главним војним путем ка Сердици и даље ка престоници а знатно ређе су се побочнице варварских војски одвајале ка Улпијани и из тог смера ка Македонији.

(Stein) да су се Херули прво населили у подручје око Басијане у *Pannonia Sirmiensis* око 512. године, града који је био враћен Анастасију од Теодорика две године раније (510). Sarantis, *The Justinianic Herules*, 361-402.

¹³⁵ Ретки су примери одбијања спровођења *deditio* у потпуности, односно ускраћивања права на обитавање на територији царства након потпуног савладавања побуњених варвара. Прво насељавање Херула 512 . године о којем говоре и Марцелин Комес и Прокопије, завршило се њиховим потпуним покорвањем од стране Анастасија, који је одбацио могућност да након пораза преживели северњаци остану у федератским везама са царством, па их је протерао 515-516. године. Turlej, *Herulian settlements in Byzantium*, 163-176.

2.1. Урбанизација Илирика

Неколико путних праваца је чинило окосницу путне мреже на Балкану па и у Илирику. То су пре свега познати правци, *viae publicae* Константинопољ – Сингидунум (*Via Militaris – Via Diagonalis*) и Константинопољ – Дирахијум (*Via Egnatia*).¹³⁶ Док је *Via Egnatia* пресецала средиште префектуре на свом току кроз дијецезу Македонија и њену метрополу Солун, за дијецезу Дакија је од највеће важности била и трансверзала Клаудијеве *compendie* Улпиана – Наисус, пробијене као деонице пута Лисус (*Lissus*) – Рацијарија, који је повезивао подунавску област Трајанове колоније (*Ulpia Traiana Ratiaria*) са приморјем Епира. На ову главну путну тријаду наслањали су се пре свега војни империјални правци попут Дунавског пута уз *limes – Via Istrum (viae militaris)* а онда и вернакуларно разграната мрежа локалних муниципалних и споредних путева, *viae rusticae, viae vicinales*.

Римска урбанизација средишњих и подунавских провинција префектуре Илирик и њене две покрајине (*Слика 6.*) никада није спроведена до краја, иако је пажња централних власти била у неколико прилика усмерена и на ојачавање постојећих и оснивање нових урбаних агломерација на простору балканског подунавља, у време унапређења прилика на лимесу током и након Трајанових Дачких ратова и нарочито у време Хадријана, махом у Тракији. Попуњеност простора Дарданије, Мезије и Превалитаније самодовољним и просперитетним урбаним центрима никада није достигла стање у источнијим и јужним провинцијама Македоније и Тракије, где је велики број хеленизованих градова постојао и пре римских освајања тих простора. Значај уређења не само границе у војно-административном смислу него и привредног живота по дубини империјума био је, наравно, неприкосновен и у првом таласу урбанизације северне границе Илирика и дијецезе Тракије, утврђења и градови на лимесу су били у средишту грађевинских империјалних програма, да би се потом приступило организовању урбане матрице у унутрашњости.

¹³⁶ Изградња путне мреже на Балкану отпочела је трасирањем славне Виа Игнације у другој половини II века чије је избијање до тракијског Херсона омогућило и агрегацију више урбаних центара у тој области. Састав Виа Игнације и Виа Милитарис одабран је од цара Клаудија већ половином I века за оснивање снажног урбаног средишта у Апросу (*Апрос/Аргои*) у рангу империјалне колоније (*Colonia Claudia Apretensis*), урбаног ентитета који је у наредна два века био окосница урбанизације тог дела Тракије. Lozanov, *Roman Thrace*, 83-85.

Урбанизација подручја је вишегенерацијски процес на који утиче велики број чинилаца и који се одвија у више царских владавина. Из најважнијих војних логора изникла су и уређена цивилна насеља која су чинила окосницу привредног живота на граници али су такође, бар у дијецези Тракији, основана јако утврђена градска насеља северно од Хема (Маркијанопољ, Абритус, Никопол на Иструму), која су осим потпоре економији живота на лимесу била и средишта урбанизације и уређења инфраструктуре у својим дистриктурама.

У време моћних Флавијеваца¹³⁷ више градова на лимесу је промовисано у колоније, највише у циљу подстрека економским и популационим струјањима дуж границе али исто тако и као уступак војсци. Иако су у својим именима понели узвишене царске атрибуте (*nomina gentilitia*), градови – нове колоније на граници, нису никада успели да досегну урбанистички, економски или културолошки развој старих колонија па сам чин промоције граничних градова у виши административни ранг више делује као титуларни.

Административна агрегација простора северног Илирика и дијецезе Тракије северно до планинског ланца Хема, ослањала се суштински на установљење муниципалних дистриката као основног носиоца урбанизације на тим просторима.¹³⁸ На територији простране дијецезе Дакије муниципални дистрикти су пре свега омогућили административно уређење рудама богатих подручја и организацију рударских радова од стране муниципалних декурија и војних власти. У тој дијецези три града са статусом колоније налазила су се на Дунаву (Сингидунум, Виминацијум и Рацијарија) док су се у унутрашњости само антички Скупи (*Colonia Flavia Aelia Scupi*) и Скадар (*coloniae Scodranorum*)¹³⁹ уздигли до тог ранга. И без статуса колонија поједини градови су били од највеће важности као регионални административни центри и логистичке базе, попут Наисуса и Улпијане, док је Сердика као престола метропола Средоземне Дакије и седиште митрополије била и снажни дистрибутивни центар.

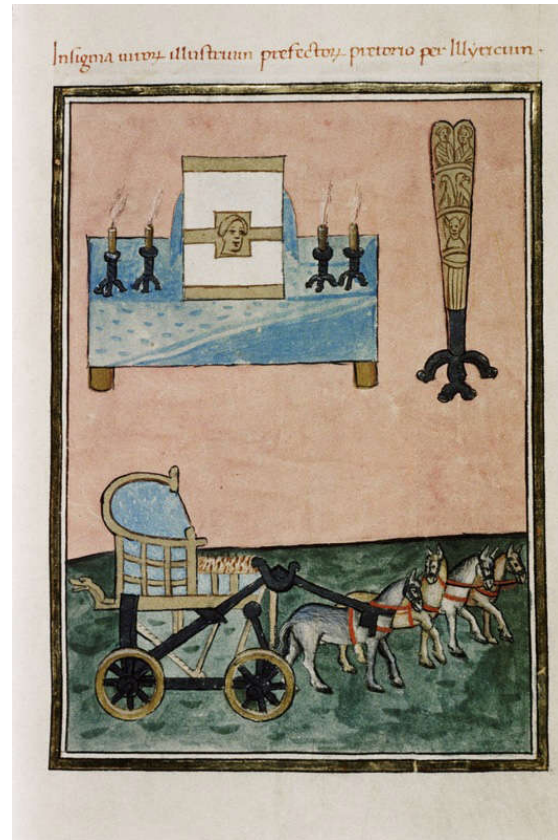
¹³⁷ Само у Далмацији Флавијевци су основали десет насеља у рангу муниципијума између којих је Дукља била град који је од времена Титуса био носилац урбанизације Превалисиса, провинцији дијецезе Дакије. Mrozewicz, *Flavian municipal foundations in Dalmatia*, 213.

¹³⁸ Прву урбанизацију Мезије и подунавља спровео је само делимично Трајан у време након освајања Дакије и то дуж Дунавског лимеса пре свега додељујући статус колонија насељима која су се зачела уз легијске логоре у Рацијарији и Оеску а онда и оснивањем нових градова дуж Дунава ка Црном мору – Тропеум Трајани, Никопоља на Иструму и Маркијанопоља. У другом таласу и од истог цара спроведена је урбанизација главних логистичких праваца од Апроса на југу ка Хему у Тракији и даље на север ка граници, давањем муниципалних прерогатива старијим хеленистичким насељима (Берое, Платинопољ, Трајанопољ) и уздизањем у исти ранг прото-урбаних ентитета Сердике, Пауталије, Никопоља на Нести (*Nicopolis ad Nestum*), Топира (Торигус) и Анхиала (Anchialus), процес настављен и од Трајановог наследника Хадријана који је у тој области подигао свој Хадријанопољ. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, 249-252.

¹³⁹ 'Колонија Скадрана' наведена је у натписима на стелама које су као спелије биле уграђене у субструкцију венецијанске цистерне у Скадру, евидентираних у истраживањима 2011. године. Dyczek – Shpuza, *Three years of Albanian-Polish excavations in Shkodra*, 387-399.

a)

б)

Слика 6 - Два листа из касног средњовековног издања Нотиције Дигнитатум (Peronet Lamu, 1436. године). Персонофикације дијецеза Дакије и Македоније (а) и б) приказ инсигнија канцеларије преторске префектуре Илирика. Misc. 378: *Cosmographia Scoti, Notitia dignitatum fol. 090r, fol. 090v.*

У три града Дакије, Рацијарији, Наисусу и Хореум Маргију била је организована производња војне опреме, како Нотиција прецизира у Рацијарији и Наисусу *fabricae scutaria et armorum* а у Хореум Маргију само *scutaria (Scutaria Horreomargensi)*.¹⁴⁰ Сва три града су била разорена од Атилиних Хуна 441. и 443. године и осим војних садржаја у овим градовима који су Хунима могли да буду примамљиви, невољу градским популацијама доносио је и сам положај тих урбаних средишта, на раскршћима главних империјалних путева које су Хуни и за њима Готи користили у својим походима и продорима ка унутрашњости. Од хунских напада су, осим градова и тврђава на дунавском лимесу страдали сви градови дуж ових главних саобраћајница међу којима су као тежи губици били разарање Наисуса и метрополе Сердике у Средоземној Дакији и краткотрајни губитак важног утврђења Кастра Мартис и метрополе Рацијарије у Приобалној Дакији. Постојање Атилине ничије земље која је у ширем захвату пратила дунавску

¹⁴⁰ *Not. Dig.*, XI;

границу од Сингидунума до града Новае а по дубини до развалина Наисуса, прекинуло је а потом отежало све привредне активности и онемогућило пуно занављање живота у разореним подручјима.

Из писања Приска¹⁴¹ знамо да је Атила инсистирао да гранични трг буде установљен у девастираном Наисусу, дакле да се трговина потпуно измести са Дунава где су до тада економски токови и размена добара између Римљана и прекодунавских суседа били омогућени у близини римских градова и утврђених мостобрана на северној обали реке. Иако је сам Атила врло брзо прихватио враћање трговине на Дунав замирање привредног живота, пре свега рударских радова и пољопривреде у Мезији Прими, морало се наставити и након распада Атилине државе, у време када су његови готски вазали кренули у походе ка Илирику и Тракији, што би дало значајан временски интервал од више деценија половином V века, у којима су најсеверозападнији угао империјума и деоница горњомезијске границе на дунаву били ‘меки трбух’ европског дела Источног царства.

Разложно је да се претпостави да се у тим кризним деценијама експлоатација руда појачала у дистриктима јужно од Западне Мораве и Наисуса али је исто тако могуће да су се рударски радови унеколико обновили и у подручју северно од ове реке имајући у виду већи број локалитета који су убицирани археолошким истраживањима и рекогносцирањима тог простора.¹⁴² Ревитализација девастираних подручја у време Анастасија у значајном делу односила се на обезбеђење логистичких центара у залеђу саме границе и административно уређење прикупљања аноне у подручјима чија је пољопривредна производња била у тој мери девастирана да провинција није могла да прикупи годишње намете и добра за издржавање војске на својој територији.¹⁴³ Највећим делом његова пореска реформа била је усмерена на растеређење девастираних аграрних подручја и сељаштва онемогућеног не само да прикупи редовну анону него и да одржи власништво над производном земљом, пре свега увођењем

¹⁴¹ Приск из Панија наводи да Атила није желео присуство поданика обе стране на ничијој земљи (**Prisc. frag.** 11.1), па се може закључити да је становништво евакуисано јужно од Западне Мораве и Наисуса. Ова мера била је тражена од хунског поглавице највише да би спречио дезертерство и регрутацију хунских најамника у царске регimente. Касније је Атила допустио да се разграничење врати на Дунав, опет дато код Приска. (**Prisc. frag.** IV.15.4-5)

¹⁴² Ivanišević – Bugarški, *Post-antique settlement patterns in the central Balkans*, 7-17. Figure 1. *Diocese of Dacia: Late Roman (black) and Early Medieval (red) fortifications (after Bulić 2013: Pl. 5, with additions by the authors).*

¹⁴³ Искуство са Виталијановом побуном која је добила на замаху добрим делом и због неисплаћивања годишњих прихода федератима у Тракији управо сведочи о тешкој економској ситуацији у провинцији крајем V века, која је потврђена археолошким истраживањима у регији северно од Хема. Dumanov, *Mobility as a factor in the migration*, 10.

могућности исплате у новцу али је принудни откуп био прва мера за консолидовање снабдевања војске у погођеним провинцијама.¹⁴⁴

Мера која се показала као најефикаснија остала је масивна логистичка подршка и граничним провинцијама и војсци стационираној дуж лимеса кроз стабилну допрему аноне у житу првенствено из Египта и у том смислу је можда најисправније посматрати Анастасијеву ревитализацију лучких капацитета градова,¹⁴⁵ између којих је транспортна армада у неколико циклуса преносила драгоцене залихе од житиносног Египта ка престоници и даље ка граничним подручјима.¹⁴⁶ Исплата војне или федератске аноне у потпуности у новцу устаљивала се постепено и неједнако у различитим деловима Источног царства, које је у том погледу каснило за већ увелико заживелим таксама у готовини у Западном царству, односно у Остроготској краљевини Теодорика.

Судећи према Анастасијевом указу (*rescriptum*) из Перга у Памфилији 491/492. године, за чије је спровођење био надлежан *magister militum* и у којем се може приметити да је исплата аноне милитарис у природи још увек била већи део прихода у односу на исплату у готовини, следи да *chrysoteleia* још није заживела у пуној мери.¹⁴⁷ Дистрибутивни – логистички центри аноне оформљени су у провинцијама дијецезе Тракије у градовима у залеђу дунавског лимеса и тај низ добро утврђених урбаних и војних средишта на северној страни Хема може деловати као друга линија одбране унутрашњости империјума. Такав вид подршке граничним гарнизонима у Мезији Прими давала су само два града, Наисус и Хореум Марги док је улога снажнијег дистрибуционог центра могла да буде везана и за Ромулијану, што би оправдало њену обнову у Јустинијановој градитељској кампањи. Ромулијана, обновљена са тридесетшест других утврђења (*φρούρια*) у дистрикту Акве (*χώρα Ἀκουεμισίω* - *Aquenisium*), дакле у Приобалној Дакији, и у светлости нових сазнања о грађевинама ван утврђене Галеријеве палате, спадала би у логистичке житне центре са своја четири велика хореума, два у бедемима и два у посебно

¹⁴⁴ Указ из 505. године уводи *coemptio*, као основу потрепштина неопходних за издржавање војске, односно анону милитарис. CJ 10.27.1-2.

¹⁴⁵ У том контексту би и још увек подробно неистражени извештаји о изградњи Битинијског канала могли да буду оправдани јер је и Никомерија, уз Тенедос и Абидос била снажна дистрибутивна одредница и за промет аноне и као уквеница више трговачких магистрала, од којих су неке досезале и Тракију и Скитију. Güney, *The Economic Activities of Roman Nicomedia*, 605-625.

¹⁴⁶ Пренос годишње аноне у источном Медитерану био је од највећег значаја за логику не само престонице него и угрожених деоница лимеса где девастиране провинције нису биле у стању да издржавају војску и федерате на својој територији. Ове поморске правце Лаиу/Морисон описују као основне (анона) руте на које су се надовезивали остали трговачки пловидбени путеви. Пренос аноне на годишњем нивоу обављала је армада од око 500 лађа у три наврата између Египта и Константинопоља. Laiou – Morrisson, *The Byzantine Economy*, 33-35.

¹⁴⁷ Onur, *The Anastasian Military Decree*, 133-212.

ограђеном простору северно од утврђења.¹⁴⁸ Пример стратешки значајног војног логистичког центра свакако јесте Хореум Марги, у чијем су брањеном простору били производни погони скутарије под надзором *magister officiorum* али и житна складишта која су и дала име граду који је почетком трећег века стекао статус муниципијума.¹⁴⁹

Осим муниципалних насеља која су образована као снабдевачке базе и потпора градовима и утврђењима на лимесу, један број насељина у средишњим провинцијама Илирика достигао је статус муниципијума у рударским подручјима где је било неопходно административно уређење и надзор над рударским радовима. На територији Дарданије осим административног и привредног центра у Улпијани организован је и муниципални дистрикт у севернијем Муниципијуму Дарданорум (Сочаница) док трећи муниципијум, град Мерион из Хијерокловог Синекдемуса још није убициран. У западнијој провинцији Превалису, дубоко у планинској унутрашњости развио се муниципални центар у *Municipio S.* (Пљевља) а даље на север Целегерорум у долини Моравице, који се оквирно смешта у околину Ивањице.

Дистрикти ових насеља морали су бити пространи јер су у својим административним међама садржали рудоносне планинске регије, испресецаних са више војних и привредних путних праваца који су их повезивали са суседним рударским регијама, попут не тако удаљене среброносне Аргентарије на Далматској страни Дрине, провинцији дијецезе Паноније. Флавијевци су у другој половини првог века, у процесу муниципализације унутрашњости Далмације, основали иницијалну групу од четири муниципална дистрикта,¹⁵⁰ међу којима су и Малвесиатум (у Скеланима на Дрини) и Дукља, где је Диоклитија Метеон на крају припала Превалису. Када је у питању урбанизација дијецезе Дакије, А. Мочи (András Mócsy) уводи термин ‘муниципализације рударских дистрикта’, издвајајући као пример дистрикт метале Дарданике (*metalla Dardanica*) која је у једном натпису названа и *Metalla Municipii*, што се може узети као доказ муниципализације тог рударског подручја већ у трећем веку.¹⁵¹ *Territoria metalli*

¹⁴⁸ Fig. 10 Gamzigrad. Plan including the extramural sectors revealed by excavation and geophysical survey. The two extramural horrea (1- 2) are seen at the top and bottom left. The intramural ones (3-4) are not shown on this plan (see fig. 9). – (After von Bülow et al. 2009). Ризос такође заступа идеју о логистичкој бази у Гамзиграду: Rizos, *Centres of the Late Roman Military Supply*, 659-696.

¹⁴⁹ Рикман даје кратки осврт на више римских градова који су у именима имали назив Хореум, у раду о римским житним складиштима. За Хореум Марги преноси податак о муниципалном статусу града према натпису (*CIL* 3. 7591) из 224. године : *Dis Militaribus // Genio Virtuti A/quilae Sanc(tae) Signis/que leg(ionis) I Ital(icae) Seve/rianae M(arcus) Aurel(ius) / Iustus domo Hor/rei(!) Margensis(!) mu(nicipii) / Moesiae superio/ris ex CCC(trecenario) p(rimus) p(ilus) // d(onum) d(edit) // dedic(atum) XII Kal(endas) / Oct(obres) Iuliano / II et Crispino / co(n)s(ulibus) / [pe]r Annium Italicum / leg(atum) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)* Rickman, *Roman Granaries*, 318.

¹⁵⁰ Mrozewicz, *Flavian municipal foundations in Dalmatia*, 209-218. Данијел Џино (Daniel Dzino) наводи да је главни градитељски полет у унутрашњости Далмације остварен у време намесника Публија Корнелија Долабеле (*Publius Cornelius Dolabella*, AD 14-20), за чијег намештења је пробијена и већина магистралних путева у провинцији. Dzino, *Illyricum in Roman Politics*, 162-167.

¹⁵¹ Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, 223-225.

на подручју две Дакије и Мезије Приме такође је морала бити административно организована у муниципалне дистрикте са одговарајућим градским средиштима, чија су већа – *curiales*, спроводила надзор над рударским пословима.

Осим у дистриктима Наисуса и суседне Ремесијане, који су имали организоване сопствене метале попут *metalla Ulpiana*, агрегација муниципалних рударских центара препознаје се и у севернијим областима ка Дунавском лимесу, где је експлоатација руде гравитирала ка Муниципијуму код Виминацијума у области *metalla Aeliana Pincensia* уз коју А. Мочи наводи и нешто источнију *metalla Aureliana* са муниципалним средиштем у неубицираном Аурелијануму. У дистрикту града Акве (Ἐν χώρᾳ Ἀκουεμισίῳ) међу обновљеним утврђењима (φρούρια) у време Јустинијана, Прокопије је навео и Аурилијану (Αὐριλίανᾶ), можда управо муниципијум истоимене метале (зоне експлоатације).

На прегледној карти рудника Византије¹⁵² изразита је концентрација рудника злата, сребра и олова на територији дијецезе Дакије што објашњава свевремену тежњу централних власти да одрже непосредну контролу и надзор над овом привредном граном, посебно у префектури Илирику. Под департаманом империјалних финансија (*comes sacrarum largitionum*) одређен је посебни чиновник задужен за надгледање рударске експлоатације злата и сребра у префектури Илирик - *comes metallorum per Illyricum*,¹⁵³ који је надзор спроводио преко својих прокуратора именованих за сваку провинцију у којој су организоване метале.

Војска и локална милиција су обезбеђивале ове радове и од угрожавања споља али и због евентуалних немира међу радном снагом, где су најтеже физичке послове и даље обављали бројни робови и кажњеници који су допремани и из провинција где није било рудокопа.¹⁵⁴ Амијан Марцелин нас извештава о већем броју тракијских рудара (људи искусних у налажењу и праћењу златних жила - *auri venarum periti*), који су се прикључили Фритигерновим Готима 378. године из револта због тешких империјалних намета, што би значило да су у питању искусни и слободни рудари који су се у “не тако малом броју” ставили у службу Готима у походу, водећи их кроз планинске пролазе ка слабије утврђеним местима где је пре свега била ускладиштена храна.¹⁵⁵ Јустинијанови јуристи су уврстили мере у Законик против бегунаца из рудника, где се разликује положај одбеглог роба или кажњеника (*damnati ad metalla*) од дезертирања слободног

¹⁵² Laiou – Morrisson, *The Byzantine Economy*, Map.4;

¹⁵³ *Not. Dig. Or.*, XIII. 11;

¹⁵⁴ Dig., 48.19.8.4, *Ulpianus libro nono de officio proconsulis*,

“... *Metalla autem multa numero sunt et quaedam quidem provinciae habent, quaedam non habent: sed quae non habent, in eas provincias mittunt, quae metalla habent.*”

¹⁵⁵ *Amm. Marc.*, 31.6.6;

рудара, од чега су зависиле и оштрине и дужине казни, односно да ли се повратник осуђује на рад у *opus metallici* или самој *metalla*.¹⁵⁶ У христијанизованом Илирику улога цркве је била да пружа уточиште бегунцима свих категорија али није имала право да их трајно спаси од казне или да одбеглог роба не врати власнику.¹⁵⁷

Бар када су рударски радови у питању улога рâne цркве се и завршавала на пружању уточишта и враћању одбеглих, јер се Анастасије постарао да прецизира легислатурни модус у којем ће се наставити експлоатација руда посебним законом којим се задржава стара декуријска надлежност над рудокопима и директна хијерархијска веза ка царском фиску. Иако је исти цар озваничио велики уплив цркве у цивилну власт у оквиру градских курија и избору дефенсора,¹⁵⁸ рударство као важна привредна грана остала је под директним надзором високих државних чиновника и војске.

Са друге стране, епископије нису осниване у великом броју на територији северне провинције Илирика, поготово не у сваком муниципијуму за који се везују рударски радови. И notiција епископатум и Хијероклов Синекдемус (527/528) дају јасну слику о распореду водећих урбаних центара и епископија по провинцијама Дакије из које следи да су епископије, осим у метрополама, подизане у градовима са израженим или напреднијим урбаним садржајима. Готово свака епископија смештена је у градским бедемима брањеном простору, односно епископеони нису подизани у незаштићеном окружењу, што само по себи рударске муниципијуме који су били насеља отвореног типа лишава могућности да удоме сопствену епископалну енорију.

Иако важни као привредни центри, таква насеља у црквеном погледу су потпадала под закључке Другог Сабора у Сердици 344 (*Canon VI*), којима се прецизира да епископ не чинодејствује у малим градовима и селима где је за богослужење довољан презвитер.¹⁵⁹ Христинизација Илирика није била једновремена нити уједначена и она је пре свега одсликавала стање урбанизованости у префектури, која је брже и лакше спровођена у средишним и јужнијим деловима Балканског полуострва, јер је на том подручју и агрегација урбаних средина била неупоредиво већа још од времена пре римског освајања. Велики број сасвим урбанизованих и

¹⁵⁶ Dig., 49.15.12.17, *Tryphoninus libro quatro disputationum*;

¹⁵⁷ Црква је охрабривана и од државе да пружа уточиште бегунцима, више из практичних разлога лакшег налажења одбеглих. (CTh IX.45.3, *Idem aa. Eutychiano praefecto praetorio*) Закон из 373. године није дозвољавао ни одбеглим муниципијским дужносницима - декурионима да остану сакривени у оквиру верских монашких заједница, већ су присилно имали бити враћени на старе положаје, иначе једних од најтеже оптерећених цивилних звања. (CJ, 10.32.36, *Imperatores Valentinianus, Valens*). Каснијом Новелом 35 из 15-ог априла 452. године прецизира се да нико не може да се прикључи свештенству да би избегао законске обавезе – Nov. XXXV.1.

¹⁵⁸ Ранија верзија овог указа прокламована је 409. године: CJ 1.55. *De defensoribus civitatum*:8. *Imperatores Honorius, Theodosius*; CJ 1.55.11, *Imperator Anastasius*.

¹⁵⁹ **The Seven Ecumenical Councils**, Canon VI., 771. Такође, *Decretum Gratiani*, Pars I., Distinc. lxxv. c.ix, 348.

хеленизованих градова није имао потребе за римском административном регулацијом али су им ипак придодати муниципални органи са декуријама у циљу униформности градске номенклатуре у целом царству. На подручју средишњег и северног Илирика највећи број градова је управо основан и урбанизован по римском моделу са муниципализацијом као главном формулом административног уређења не само градских насеља у централном Илирику него и дуж целог лимеса до ушћа Дунава у Црно море. Црквена организација је у највећој мери следила цивилно територијално уређење царства и сходно томе најважнији црквени центри основани су у метрополама провинција а онда и у свим важнијим градовима у окружењу, пре свега у оним местима где су никли култови ранохришћанских светаца и мученика.

До хунских разарања градова на лимесу Сирмијум је као једна од престоница царства и седиште префектуре нарочито стекао углед у хришћанском свету због већег броја мученика, страдалих на територији града у прогонима у време Диоклецијана. Епископској столици у царском граду нарочити престиж доносила је чињеница да је међу првим страдалим хришћанима био епископ Иринеј, који је заједно са својим ђаконом Димитријем погубљен 304. године. Након разарања Сирмијума 441. године и префект и тадашњи епископ су се склонили у Солун који је постао ново седиште префектуре али је највероватнија транслација моштију сирмијумских светитеља довела до сједињавања са култом Светог Димитрија у метрополи Македоније Приме.

Не мање славни хришћански страдалници били су Света Анастасија и група каменорезаца *Quattuor Coronati*. Целе мошти (ἄκέραιος) Свете Анастасије одаслате су у град Диадору (Задар) 805. године из престонице где су биле пренете из Сирмијума средином V века (458/471).¹⁶⁰ Нешто касније (809), такође целовите мошти фригијског великомученика Светог Трифуна (Ἄγιος Τρύφων), пренете су у Декатеру (Котор) и обе транслације светаца биле су део политичке акције цара Нићифора (802-811) да појача утицај и престиж Византијског царства у далматинском приморју. Други епископални центри у дијецези Дакије имали су локалне култове мученика и светаца од којих су они везани за Сингидунум били насилно прекинути у време хунског разарања градова на граници. Епископска седишта у Сирмијуму, Басијани, Сингидунуму, Маргуму, Виминацијуму, Акве и Рацијарији, као и у унутрашњости у Хореум Маргију, Наисусу и Ремесијани била су уништена 441-443. године и од свих побројаних пре Јустинијановог *renovatio urbis* обновљене су епископије само у Анастасијани Рацијарији, Сердици, Ремесијани и Наисусу.¹⁶¹ Вести о епископијама Мезије Приме након хунског разарања

¹⁶⁰ Рошел Сне (Rochelle Snee) се позива на Теодора Анагноста (*Theodore Anagnostes*) и транслацију мошти Свете Анастасије смешта у период власти Лава I (457-474) и патријархата Генадија (458-471). Snee, *Gregory Nazianzen's Anastasia Church*, 161.

¹⁶¹ Постоје записи о појављивању појединих епископа централног Илирика на саборима или у другим приликама, као Диогенија из Ремесијане (*Diogenianus episcopus Remesianensis*), који је већ 449. године присуствовао сабору у

срећемо тек са Јустинијановом изградњом нових утврђења у Сингидунуму и Виминацијуму, што значи да епископске столице у Маргуму и Хореум Маргију нису биле обновљене у ранијем периоду. Иако се у Хијерокловом Синекдемусу спомиње и неколико мањих градова на лимесу попут Трикорније и Грацијане, мало је вероватно да су у таквим насељима биле инсталирана епископска седишта, поготово ако учимо да ни много важније утврђење и насеље на граници као што је било Акве, није имало сопствени епископеон након хунских разарања све до оснивања Јустинијане Приме 535. године (Nov. XI), када је рестаурирана епископска столица Аква изузета из суфраганства јеретичке епископије у тврђави Меридију (*Μερίδιο*), која још није убицирана.¹⁶²

Три угледна епископална центра уоквиривала су постојбину Јустина и Јустинијана, Ремесијана, Наисус и Улпијана. По свој прилици је Ремесијанска епископија најбрже била опорављена, вероватно јер је била мања од оне у Наисусу који је био у потпуности разорен 443. године и где су радови на обнови морали да буду дуготрајнији. Могуће је, међутим, и да је епископија била измештена ван Ремесијане, бар привремено уз неко црквено здање које је хунско разарање заобишло док се епископеон у бедемима не обнови, имајући у виду рано појављивање епископа Диогенија у Ефесу 449. године који је на крају у тим раним годинама након разарања могао имати само титуларни епископат.

Учени ремесијански епископ Никита оставио је великог трага у свом граду на прелазу из IV у V век, пре свега мисионарским радом међу трачким Бесима и враћањем аријанских Гота на никејска уверења. Мисионарство таквог типа није забележено у много снажнијем урбаном центру какав је био Наисус али не треба потценити црквену сцену тог града јер је из њега потекло учење епископа Боносија (*Bonosus*) из IV века, следбеника сирмијумског Фотина, које је одбачено као погрешно уверење и због чијег је пропагирања век касније у епископији Меридија управо Јустинијан инсистирао да се новоименовани архиепископ Дакије посвети његовом искорењивању у корист ортодокса.¹⁶³ Муниципијум Улпијана је изнедрио два хришћанска мученика, који су као и сирмијумска четворка били клесари или скулптори Флор и Лавр, а за које се верује да су страдали у време Лицинија и та мартиоролошка традиција је доносила значајан престиж епископији града. Надлежност улпијанске епископије морала се пружати далеко на север, ка рударским насељима и подручјима где није дошло до агрегације насеобина у снажније административне центре. У том смислу извесно је да је црква муниципијума

Ефесу. Други епископи су у мање срећној прилици наведени код Марцелина Комеса као Анастасијеви притвореници 516. године, међу којима су и Домнио из Сердике и Гајанус из Наисуса.

¹⁶² Акве су имале сопствену епископију чији је епископ Виталије (*Vitalis*) присуствовао сабору у Сердици 343. године. Касна обнова епископије 535. године говори у прилог да град није био обновљен у довољној мери да поврати епископију у време пре Јустинијана. Petrović, *The Aquae Station*, 387-393.

¹⁶³ Leysner, *Law, memory, and priestly office in Rome*, 61-84.

Дарданиорум била суфраган епископији у Улпијани док је неизвестан однос спрам неубицираног града Мерион, чија је црква могла да буде подређена и Улпијани али и митрополији у Скупима.

У самој завршници Анастасијеве владавине, Дарданију и Македонију погодио је разоран земљотрес 518. године који је преусмерио пажњу централних власти на унесређена подручја и у великој мери утицао на осмишљавање и одвијање програма обнове градова и утврђења чије ће спровођење спровести кућа Јустинијана, након смрти Анастасија у јулу исте године.

2.2. Јустин I - *Flavius Iustinus*

Јустин I (*Flavius Iustinus, 518-527*) уздигнут је за цара са положаја заповедника царске гарде *comes excubitorii*, као прекаљени војсковођа и прослављени бранилац Константинопоља у време Виталијановог напада на престоницу 515. године. Са Јустином про-халкедонска струја, огорчена дуготрајном Анастасијевом про-монофизитском верском политиком, коначно је преузела власт у ситуацији у којој Анастасије није обезбедио наследника, иако је имао око себе шири круг блиских сродника које је увео у различите нивое власти.

Одлучан обрачун Јустина са противкандидатима¹⁶⁴ говори ипак да је постојала опозиција необразованом војсковођи којег је ниско порекло везивало за Илирик односно Средоземну Дакију. За разлику од Анастасија који је уживао широку подршку аристократских кругова, који су очигледно делили не нужно антихалкедонска уверења колико једну ширу државотворнију слику о интересима свих делова пространог царства, Јустин се уздигао на нараслом одијуму ортодоксно оријентисане популације на Балкану и међу свештенством, нарочито у престоници, у којој је током целе власти Анастасија зона трвења ове две струје изнедрила неколико тешких сукоба, закључно са великом побуном војске и становништва Тракије под Виталијаном. Први спомен Јустина је из времена његовог учешћа у сламању Исаврије где је одаслат заједно са Диогенијаном (*Diogenianus*), рођаком царице Аријадне, а потом у рату са Персијом 502-3.

¹⁶⁴ Осим евнуха Амантија, Анастасијевог канцелара (*praepositus sacri cubiculi*), као противкандидат Јустину био је истакнут и Патриције (*Patricius*) испред палатијалне церемонијалне гарде (*scholae palatinae*), који међутим није добио подршку борбено способне царске гарде (*excubitores*), од којих му је живот сачувао Јустинијан који је у то време и сам био *candidatus*, односно члан исте парадне гарде 518. године. **Const. Porph., de cer.**, I, Ch. 93 [R426-30; cod. Ch. 102] (*Petrus Patricius*).

године, када је у истом рангу са Виталијаном служио под заповедништвом два *magister militum praesentales* – Хипатијем и Патрикијем.¹⁶⁵ Смена власти и инаугурација Јустина живописно је изложена у раду Петра Патрикија (*Petrus Patricius*) којег преноси Константин Порфирогенит у *De ceremoniis*, где се између више ствари везаних за топографију Велике палате и структуру двора и царских гарди, може сагледати и изражена улога патријарха током крунисања цара у одсуству узвишених ауторитета који су раније имали ту улогу, попут удове-царице Аријадне приликом инаугурације Анастасија.

Велику популарност срчаном Јустину пре свега у војсци али и у престоничкој популацији морао је донети и подвиг у току познате поморске битке у Златном Рогу када је, према извештају Јована Антиохијског, Јустин у одважној акцији заузео једну Виталијанову ратну лађу.¹⁶⁶ Виталијан је повукао остало бродовље сасвим сигурно не због Јустина како преноси стари аутор, него зато што је његова флотила искусила неочекивани и по свему судећи погубни напад запаљивим фосфором - *θειον άλφυρον*, *vivo sulphure*.¹⁶⁷

Јован Антиохијски сведочи да је у тој прилици Јустин већ био на положају *comes excubitorum*, односно да је предводио одред царске гарде у поморском окршају са Виталијаном. Успон Јустина од најнижег сталежа колона до царског трона навео је Анастасијевог главног саветника, преторског префекта Маринуса из Апамеје да, након реинсталације на положај *praefecti praetorio Orientis* 519. године, уреди постављање мурала на зид јавног купатила који је илустровао животну путању војничког цара, од забаченог завичаја у околини тврђаве Бедериана (φρουρίου Βεδερίανα) у дистрикту Наисуса у Средоземној Дакији, преко ратничких подвига у Анастасијевим ратовима, до звања заповедника царске гарде и саме царске инаугурације. У писању Псеудо-Захарија наводи се да је Маринус, иако високо позициониран дворанин, и сам доспео у неприлику због мурала због којег је реторском вештином морао да се оправда али и да се одржи на изнова потврђеном месту префекта у Јустиновој администрацији.¹⁶⁸

¹⁶⁵ У Прокопијевој Првој књизи Историје ратова, наведени су заповедници који су предводили царски комитатус на персијском фронту (**Procop., Bell.** I.8). У тексту на грчком четири главних војсковођа названи су στρατηγοί док се у верзији на латинском прецизира за Аеровинда (*Aerobindus*) да је био *Magister militum per Orientem*, Келер (*Celer*) *Ordinum Palatinorum dux* (*Magistrum Romani dicunt*), и као *magistri militum in praesenti* Фригијац Патрикије и Анастасијев сестрић Хипатије. За Јустина и Патрикула са његовим сином Виталијаном не наводе се чиновници али код Захарија из Митилене за Јустина се прецизира да је био *comes (rei militares)*, **Ps.-Zach., Chron.** VII. 4, 160.

¹⁶⁶ **Jo. Ant.,** АП.242.18;

¹⁶⁷ **Jo. Mal., Chron.** XVI. 122.15

¹⁶⁸ Ова јавна сликовна прокламација Јустиновог животног успеха добила је религиозну ноту у Маринусовом ораторском појашњењу у ком се послужио псалмовима из Светог писма где је *Псалом 112.7*, *Песма Хвале Алилуја* употребљен да демантује предодређеност богатих и људи из важних породица за водеће улоге јер о томе одлучује сâм Бог који уздиже понизне и презрене, на ком месту је употребио *Стари Завет, Књига Данијела 5.21*.

Рустично порекло Јустина али највероватније и оштрина власти која предстоји подвучена је и у наобичној опасци о његовој родној ‘Кастри Мауријани’ (Бедеријана) у чијој околини је “*вода лоша, јер када прокључа претвори се у крв.*”¹⁶⁹ Много је важнија напомена да је у вери био ‘*исти као становници Рима*’, дакле ортодокс про-халкедонских уверења са латинског говорног подручја северног Илирика. Одлучност са којом је Јустин од првих дана власти ушао у решавање верског раскола у прилог ортодоксној струји, говори о тврдокорности његових халкедонских уверења али у исто време и о војничкој лојалности Анастасију који је промовисао Хенотикон и вршио супресију ортодоксног свештенства. Јустин је нарочито такав професионализам и осећај одговорности за државни интерес исказао у време сукоба са Виталијаном, иако је вођа побуне заступао управо угњетене ортодоксе. Распоређивање кључних фигура у Јустиновој администрацији обављено је у прве две године власти, колико је требало родоначелнику нове династије да уклони све потенцијалне претње за несметано уздицање свог наследника и спровођење нове царске верске политике.

У те две године озваничено је привидно савезништво са Виталијаном што је омогућило његово довођење у престоницу и привремено увођење у власт у капацитету *magister militum praesentalis*¹⁷⁰ и потом конзула.¹⁷¹ Ликвидација Виталијана која је уследила 520. године можда најразложније може да се сагледа као инструментализовани чин освете највише пониженог протагонисте у време сукоба 513. године а то је био без сумње Анастасијев сестрић Хипатије (*Hypatius*) којег је након пораза код Акриса, Виталијан годину дана држао у понижавајућем заробљеништву да би га цар тек 514. године откупио са 900 фунти злата.¹⁷²

Иако највероватније упућен у заверу против Виталијана, Јустин није могао или морао имати активног учешћа јер је са Виталијаном постигао измиритељску заклетву у мартиријумској цркви Свете Еуфимије у Халкедону, пре његовог уласка у Константинопољ 519. године.¹⁷³ Уклањање Виталијана, тврдокорног ортодокса и заклетог непријатеља Северија (*Severus*), угледног монофизитског архиепископа Антиохије, ишло је у прилог већем броју његових ратних противника, и пораженима и победницима у рату 513-515, јер ни Маринус, ни Келер

¹⁶⁹ **Ps.-Zach., Chron.** 7.14b, 277;

¹⁷⁰ **Jo. Mal., Chron.** XVII. 5,8;

¹⁷¹ Псеудо-Захарије даје податак да је остарели Јустин прво ‘пацификовао’ Виталијана (**Ps.-Zach., Chron.** 8.2a – 63) “подстићући га и умирујући” да не подиже устанке за његовог царања што потврђује да је Виталијан све време перципиран као претња државним интересима као што је то био у време Анастасија, када је био стигматизован од Сената као ‘тиранин’.

¹⁷² **Marcell., Chron.**, 515;

¹⁷³ **Ps.-Zach., Chron.** 8.2a ; Мартиријум са базиликом светитељке је био сцена где је одржан сабор 451. године када је по предању сама светитељка чудотворећи упутила на свете закључке конгрегације; место помирења два ортодокса стога није случајно одабрано и својом симболиком и светошћу је имало снажну моралну обавезујућу димензију.

нити несрећни Хипатије, нису изгубили позиције у време Јустинове владавине 518-527. Рâни доказ о активном укључењу Јустинијана у креирање политике свог ујака јесте и податак о реинсталацији угледног патрикија Апиона на место *praefectus praetorio Orientis*, истом положају који је заузимао током ратних операција око Амиде 502-3. године и док није пао у Анастасијеву немилост, када је прогнан из престонице 510. године.¹⁷⁴

Важан податак који преноси Иноћентије из Маронеје, који је и сам припадао овој моћној египатској породици латифундиста, односи се на преобраћење Апиона са монофизитизма на про-халкедонска уверења, под директним утицајем Јустина и Јустинијана.¹⁷⁵ Тиме су се око Јустина окупили готово сви савезници из војевања против Кавада који су верно служили под Анастасијем, ојачани још ортодоксним крилом од рехабилитованих војних заповедника и сенатора Диогенија (*Diogenianus*) и Филоксенија (*Philoxenus*), које је Анастасије протерао у завршници своје власти.¹⁷⁶ Псеудо - Захарије истиче да је Јустинијан у време смакнућа Виталијана већ имао високи чин заповедника – *magister militum praesentalis*, са којег је инаугурисан за конзула 521. године.¹⁷⁷ Јустиново деловање на рестаурацији положаја про-халкедонске струје, отпочело је одмах по крунисању 518. године и то у више праваца.

Патријарси Константинопоља и Јерусалима одржали су локалне Синоде на којима су осудили и анатемисали монофизитског патријарха Антиохије Северија који је протеран у Египат, провинцију која је још од Халкедонског сабора била привржена монофизитизму. Тако се, већ од времена власти Јустина и прогона противника халкедонских уверења, Египат може сматрати изгубљеном покрајином за ортодоксе. Христолошка подела унела је доста нестабилности пре свега на територији сиријских провинција, где није постојала јасна територијална одељеност те две струје и где су ортодокси са доласком Јустина на власт и предвођени јерусалимским патријархом Јованом¹⁷⁸ и моћном монашком фигуром Светог Саве Освећеног (Мар Сабе), отпочели са потискивањем монофизитски опредељених црквених

¹⁷⁴ **Marcell., Chron.** 510;

¹⁷⁵ **PLRE 2**, 110-112;

¹⁷⁶ Уз сенаторство, Диогеније је постављен и за *magister militum per Orientem* (закључно са 529. годином) док је Филоксеније (*Theodorus Philoxenus Soterichus Philoxenus*), осим претходног војног чина (*magister militum per Thraciam 491-518*), уздигнут за конзула године 525. (**PLRE 2**, 879)

¹⁷⁷ **Ps.-Zach., Chron.** 8.2b;

¹⁷⁸ Патријарх Јован Кападокијски је наследио преминулог Тимотеја (*Timotheus I*) 518. године када је следећи још увек важећу верску политику неколико месеци пре смрти Анастасија у јулу исте године, осудио закључке Халкедонског сабора. Одмах по устоличењу Јустина следило је и анатемисање Северија који је успео да избегне Виталијанову најављену освету бектством у Александрију. Након Северија, из патријархата Антиохије протерано је 55 монофизитских епископа, Allen – Hayward, *Severus of Antioch*, 24.

великодостојника, пре свега у Сирији Секунди.¹⁷⁹ Читава активност централних власти на преуређењу црквене номенклатуре на истоку у корист ортодоксног свештенства, била је демонстрација чврстих про-халкедонских ставова Јустина и Јустинијана, којом су оснажили своје обраћање једином ортодоксном патријарху у царству у време Зенона и Анастасија, папи у Риму. Превазилажење шизме у цркви након Акакијевог Хенотикона, по први пут је било иницирано од про-халкедонски опредељених цара и патријарха у источној престоници.

Стога је христолошка острашћеност папе Хормизде (514-523) у диктирању услова новим световним и црквеним ауторитетима на истоку, неопходним да се изврше како би се превазишао раскол Рима и Константинопоља, морала бити неочекивана и претерана. Хормиздин *Libellus*, у којем се позива на осуду и анатемисање не само аутора Хенотикона, некадашњег патријарха Александрије Акакија, него и свих његових наследника на архиепископском трону и епископа који су били у сагласју са његовом доктрином као и цареви Зенон и Анастасија, патријарх у Константинопољу је морао невољно да прихвати 519. године, исто као што је у првим месецима своје власти морао да потпише Хенотикон.

Претерана амбициозност Хормизде била је усмерена на захтев да се у Александрији инсталира ортодоксно опредељен патријарх, папин одабраник Ђакон Диоскорус, чиме би пет главних архиепископија царства следиле халкедонска начела. Не удовољавање овом папином захтеву може да се тумачи као тихи знак рационализације царске верске политике на ширем плану код Јустина, јер је био активни учесник ратних дешавања на истоку, где је у име Анастасија бранио већинску монофизитску популацију од Сасанида а такође јер су пристигли извештаји о суровости прогона монофизитске популације на подручју под ингеренцијом ортодоксног архиепископа Антиохије Павла.¹⁸⁰ Јустинијан је морао већ тада да сагледа велике ризике које би настављање супресије монофизита донело па је појава Скитских монаха са Теопаскитском доктрином почетком 519. године била свесрдо подржана од Јустиновог Принцепса. Иако је *Libellus Hormisdæ* потписан у престоници, први отпор захтевима папе Хормизде пружен је од Солунског митрополита Доротеја, који је викаријат примио у време Анастасија и од кога је одступило '40 епископа Илирика и Грчке', како је забележено код Теофана.¹⁸¹ Манго/Скот (С. Mango / R. Scott) преносе Френда (W. H. C. Friend) да је Анастасије имао намеру да уређује односе са папом користећи се викаријатом односно митрополијом у

¹⁷⁹ Ортодоксно монаштво у тој провинцији, у знак протеста против делања монофизитског архиепископа Антиохије Северија, предузело је масовно ходочашће у манастир Светог Симеона Стилите који је важио за упориште монофизита, што је довело до погибије 150 ортодоксних монаха. Преживели су затражили помоћ и заштиту управо од папе Хормизде. Dvornik, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*, 128.

¹⁸⁰ Jo. Mal., *Chron.* XVII. 6;

¹⁸¹ Theophanes, 5987 – 6008, 245- 246;

Солуну, везујући је за патријарха (Тимотеја) у престоници.¹⁸² Толерисање еутихијанству наклоњеног митрополита у Солуну 519. године, две године након смрти Тимотеја 517. године, можда је најисправније приписати проницљивом Јустинијану који је у непослушности Доротеја могао да сагледа слабљење утицаја папе Хормизде у Илирику. Са друге стране, војнички прекаљени Јустин спровео је указ којим се војсци наређује да сваки војник мора да потпише закључке Халкедонског сабора и тиме потврди сопствену ортодоксну опредељеност.

На тај начин је избегнуто да се христолошки раскол прелије на царску војску и понове ситуације сличне оној у време Виталијанове побуне када су његови следбеници, иако означени погрдно од Сената и савременика као варвари, могли да тврде да су војска ортодокса која је устала у одбрану исправних начела. Александер Васиљев прецизира да се веома оштри указ о обавезном јавном изјашњавању за ортодоксе припадника војске односио само на језгро империјалне војске, које су чинили ромејски контингенти *stratiotai*.¹⁸³

Легислатурна заштита и уздизање ортодоксног вероисповедања остала је у жижи деловања Јустина до краја његове власти али и Јустинијана, који пре објаве свог Законика већ у прве две године своје власти као Август, уређује са својим јуристима читаво поглавље посвећено искључиво питањима религије у царству и у том осетљивом пољу законско уређење положаја јединствене католичке цркве установљене на никејским и халкедонским начелима, или како је то дефинисано у Законику - *De summa trinitate et de fide catholica et ut nemo de ea publice contendere audeat*. (CJ 1.1.0) Коркоран (S. Corcoran) у детаљном прегледу овог поглавља утврђује да су његовим указима обухваћене све вероисповести и христолошке оријентације које нису следиле халкедонска уверења као и не-хришћанске религије које су постојале у царству. Последица овако артикулисане верске политике била је “општа несигурност за све не-ортодоксе; апостате и манихејци су били подложни смртној казни док су сви остали имали уско ограничено грађанство, суочени са високом ценом за одржавање својих уверења.”¹⁸⁴ Рајнхард Пумер (Reinhard Pummer) се осврће и на закон донет у периоду 527-533. године који забрањује

¹⁸² *Ibid.*, 246, n.5;

¹⁸³ Vasiliev, *Justin the First*, 242-243. Осим оштрине самог закона која га, према Василијеву, смешта у време пре ликвидације Виталијана 519-520. године, потврду да је упитању самостални Јустинов едикт исти аутор налази у Јустинијановој Новели 109:“... *Leo piae memoriae et Iustinus divae memoriae noster pater in suis constitutionibus haereticis omnibus interdixerunt, ut neque <in> ulla ipsi participarentur militia, nec quodlibet in publicia curis participium haberent, uti ne occasione militiarum et publicorum collationum sanctae dei catholicae et apostolicae ecclesiae membra viderentur vastare; et nos autem ipsi hoc egimus nostris constitutionibus haec roborantes.*” (Nov. CIX) Суштина Јустиновог указа али у блажем тону уткана је у Јустинијанов закон из априла/августа 527. године - CJ 1.5.12.

¹⁸⁴ Из времена ко-регентства Јустина и Јустинијана познат је закон објављен 527 . године (CJ 1.5.12) којим се забрањује свим не-ортодоксима да учествују у јавним службама, нарочито правницима и војсци. Corcoran, *From Unholy Madness to Right-mindedness*, 67-95.

паганима, Јеврејима и Самарићанима и свим не-ортодоксима да поседују хришћанске робове.¹⁸⁵ Релативно рâно доношење закона о хришћанским робовима можда рефлектује унеколико судбину Јустинове жене Лупицине која је према Прокопију првобитно робовала као конкубина и коју је Јустин откупио од власника.¹⁸⁶

Након Јустиновог крунисања понела је племенито име многопоштоване хришћанске мученице Еуфемије (*Euphemia*), исте светитељке која је према веровању позитивно утицала на исход Халкедонског сабора и у чијем су се саркофагу чували свети закључци из 451. године. Осим монументалне базилике са мартиријумом у Халкедону, месту одржања сабора али и сцени на којој је обављен ритуал помирења Јустина и Виталијана, Светој Еуфемији су биле посвећене још четири цркве и два манастира у самом Константинопољу, што говори не само о снази култа ове светитељке него и о виталности ортодоксне струје у престоници у којој се нарочито издваја моћни генс Аниција (*Anicii*) са својом прослављеном и образованом царском принцезом Јулијаном Аници (462-524).

Једна од четири цркве посвећене Светој Еуфемији јесте задужбина три генерације Аниција и налазила се у аристократској четврти Олибрија (τα Ὀλυβρίου). Иако Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως¹⁸⁷ доноси референцу којом се тврди да је августа Еуфемија подигла цркву истоимене светитељке у четврти Олибрија у којој је сахрањен царски пар до преноса у реконструисану цркву Светих Апостола, реч је о велелепној задужбини патрикије Јулијане Аници и њене породице.¹⁸⁸ Царски пар је могао да буде привремено сахрањен у породичној цркви Аницијевих до завршетка Јустинијанових радова на претварању Светих Апостола у царски *Polyandreion* и да заузврат обдаре и цркву и оближњи женски манастир великим донацијама. Ако је Јустинова жена била неугледног порекла и ниског друштвеног статуса за разлику од Јустинијанове изабранице, чији је друштвени статус пре свега био морално неприхватљив за више аристократске слојеве а сасвим беспризоран за кандидаткињу за августу, на Еуфемију је могло да се гледа као избављену из ропства од стране Јустина и оплемењену крштењем и вероисповедањем халкедонских уверења. Отуда и велико неслагање царице Еуфемије да прихвати брак Јустинијана и Теодоре, не само у светлости важећих закона који су забрањивали женидбе женама Теодориног профила,¹⁸⁹ јер су се бавиле занимањем које их често

¹⁸⁵ Ради се о закону (CJ 1.10.2) у низу антисемитских указа након сламања Самарићана, Pummer, *The Samaritans*, 137.

¹⁸⁶ Procop., *Arc.* VI.17;

¹⁸⁷ *Patria CP*, 273,183;

¹⁸⁸ Janin, *Les églises Sainte-Euphémie*, 270-283.

¹⁸⁹ Procop., *Arc.* IX, 47;

одводи у проституцију него и из разлога што је Теодора била позната по горљивом монофизитизму. Смрт царице Еуфемије пре 525. године (523-4?),¹⁹⁰ када је Јустинијан након што му је додељен статус *nobilissimus* и на инсистирање Сената а противно Јустиновој вољи проглашен за цезара (*Caesar*), отворила је пут склапању брака са Теодором исте године јер су у међувремену издати укази који су омогућили брак глумица и највиших патрицијских staleжа. Већ 527. године, овог пута на захтев седамдесетпетогодишњег Јустина, Јустинијан је уздигнут за августа на Васкрс 4. априла а након смрти његовог ујака исте године постаје самостални владар, са Теодором као василисом (*basilissa*).

2.3. Јустинијан I

Тридесетосмогодишња владавина Јустинијана I неуобичајено је боље документована од савременика него што је то био случај са претходним царевима. Незаобилазни извор је свакако рад ученог Прокопија из Цезареје, који је као пратилац (*assessor*) Јустинијановог војсковође Велизара непосредно сведочио о ратним дешавањима на истоку али и о свим осталим Јустинијановим ратовима у капиталном осмотомном делу Историја ратова (*De Bellis*).

Прве две књиге односе се на рат са Персијом (*De Bello Persico*), наредна два тома на Јустинијаново обарање краљевине Вандала у северној Африци (*De Bello Vandalico*) а четири последња тома документују ратне операције и одважно освајање остроготске Италије (*De Bello Gothico*). Уз хронику ратова и по свој прилици на захтев самог цара, Прокопије је саставио панагирични рад о грађевинским подухватима и обимном градитељском програму реализованим у време власти Јустинијана, О грађевинама (*De Aedificiis*). Прокопије се сврстава у настављача реторске традиције софиста који у свом начину писања користе искључиво атички грчки, документујући секуларну историју.¹⁹¹ Прокопије у свом енкомиијуму из 554. године, посвећеном Јустинијановом градитељском опусу, намерно почиње навођење царевих архитектонских подухвата још од почетка власти његовог ујака 518. године, чиме се укупни

¹⁹⁰ Vasiliev, *Justin the First*, 98;

¹⁹¹ У таквом поступку аутор не употребљава изразе ван лингвистичког корпуса грчког класичне Атине и нове појмове уводи кроз давање појашњења за све нелогизме; сликовит је често навођени пример хришћанске цркве за коју Прокопије употребљава израз из класичних времена - θεοῦ μὲν τεμένη, или читав низ техничких термина који се односе на субструкцију цркве Свете Софије, који су објашњени архаичним изразима са намером живог осликавања призора код читаоца. Halsall, *The Sources and their interpretation*, 64- 65.

учинак Јустинијана на овом пољу појачава за период пре његове самосталне владавине, што се може разумети ако се сагледају разорни земљотреси у Дарданији 518. године, Аназарби и наравно, катастрофа у Антиохији 526. године, несреће које су захтевале и од Јустина и од Јустинијана брзо и опсежно деловање.

Ако је у Историји ратова наступио као сколастик, односно учени ретор и историчар а у ‘Грађевинама’ као аутор наручене хвале моћном цару, у Тајној историји (*Historia Arcana*, 550) Прокопије поништава хвалоспев износећи наличје Јустинијанове власти и демонстрирајући отворен анимозитет према родоначелнику нове династије Јустину и августу Теодори.¹⁹² На важан приступ у схватању и проучавању радова Прокопија упућују речи Аверил Камерон која упозорава да искључивост и уски погледи у разматрању доприноса Јустинијановог историчара нису прихватљиви јер “Прокопијеви радови исказују свеобухватну доследност;

Тајна историја није у тој мери проблематична,¹⁹³ ‘Грађевине’ нису тако ‘неискрене’ и, изнад свега, Ратови нису тако изванредно објективни и рационални како се приказују у већини савремених књига.”¹⁹⁴ У сусрет времену Јустинијана следи и Хроника Марцелина Комеса¹⁹⁵ који је укључио и период Јустинијанове власти до 548. године али и Хронографија (*Chronographia*) Јована Малале¹⁹⁶ који својим писањем покрива период до краја Јустинијанове власти. На писање Прокопија наставља се Агатија Сколастикус¹⁹⁷ из Мира у Мизији (530-582/594) који документује дешавања закључно са 559. годином док се хронологија последњих година Јустинијановог царевања може наћи у писању Менандера Протектора (*Menander*

¹⁹² Писање Прокопија у новије време добија подробније анализе и критичка разматрања у циљу раздвајања Јустинијанових достигнућа од претходника као и стицања подробнијег увида у научну валидност и тежину његовог укупног опуса. О прецизности фактографије у Прокопијевим делима бавило се више аутора, пре свега Витби (Whitby, *The Greatness of Procopius*, 26-40), Џефри Гритрек (Greatrex, “*Perceptions of Procopius in Recent Scholarship*”, 76-121) и са више критичности превода Брајан Кроук (Croke, *Procopius, from manuscripts to books*, 173). Значај тог питања истакнут је и од Џејмса Кроа (Crow, *Fortifications and the Late Roman East*, 397-432) и нарочито у ‘Прокопије и Дара’ (B. Croke, J. Crow, *Procopius and Dara*, 143-159).

¹⁹³ Насупрот датовању Кроука, Џефри Гритрек (Geoffrey Greatrex) је сагласан за 550. годином као добро аргументовано време настанка Анегдоте (*Anecdota*) а које је предложено од Ентони Келделиса (Anthony Kaldellis); Гритрек сагледава Анегдоту као изразито хиперболични одговор на Јустинијанову империјалну пропаганду и цитира перцепцију Лесли Блубејкер (Leslie Brubaker) о Прокопијевој Тајној историји као “изванредној пародији на царски панегирик”. Greatrex, “*Perceptions of Procopius in Recent Scholarship*”, 76-121.

¹⁹⁴ Cameron, *Procopius and the Sixth Century*, Introduction X.

¹⁹⁵ Ammianus Marcellinus. History, Volume I-III, translated by J. C. Rolfe. Loeb Classical Library 315. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1940.

¹⁹⁶ The Chronicle of John Malalas. A Translation by E. Jeffreys, M. Jeffreys and R. Scott with B. Croke, J. Ferber, S. Franklin, A. James, D. Kelly, A. Moffart, A. Nixon, Byzantina Australiensia 4, Melbourne 1986.

¹⁹⁷ Agathias, The Histories, translated with an introduction and short explanatory notes by J. D. Frendo, Walter de Gruyter Berlin New York 1975. *Agathias, Historiarum librum quinque*, ed. R. Keydell, De Gruyter, Berlin 1967.

Protector), у време цара Маврикија. Прокопија као поузданог историчара цитирају и користе и други аутори па се тако његове референце из Ратова могу срести у Књизи IX Црквене историје од Евагрија или знатно касније код Теофана који је деонице које се односе на Јустинијаново доба заснивао махом на раду Прокопија и Јована Малале.

Поједина поглавља у радовима других аутора такође дају поуздану грађу за крупна дешавања у време власти Јустина и Јустинијана, попут Захарија из Митилене, који у својој Сиријској хроници¹⁹⁸ даје вредне податке о ратним дешавањима око Даре и Мартириопоља 531. године али и занимљиве назнаке из времена Јустинијанове инаугурације за цара. У писању Петра Патрикија о историји звања *magister officiorum*, у фрагментима које преноси Константин VII Порфирогенит (913-959) у поглављима 84-95 Првог тома свог списка О церемонијама на византијском двору - *De cerimoniis aulae Byzantinae*¹⁹⁹ из 952. године, сачувани су живи описи крунидбеног протокола и инаугурационе церемоније Јустина и Јустинијана.

Јустинијаново уздицање до трона у време пуне животне снаге, једна је од оних животних путања које илуструју могућност продора способних људи са маргина друштвених збивања у само средиште моћи и утицаја на историјска кретања, чије последице претрајавају један људски животни век. Непатрицијско порекло појединих царева класичног Рима је један од могућих разлога за изузетно прегалаштво које су испољили у вођењу царства, где се недостатак племенитог породичног стабла и уских, устаљених интересних патрицијских веза (*kedeia*), морао надоместити исправним избором људи у укупној административној хијерархији државе. Најупечатљивији пример остварења успешне владарске каријере у уређеном административном организму ране Византије јесте троделна животна стаза коју је Јустинијан превалио, од сеоског детињства у средишњем Илирику, стицања садржајног корпуса знања и васпитања у Константинопољу, до успона на сам престо и владарске консекрације. Наравно, таква животна путања и досезање врхунске власти биле су у великој мери и последица повољних животних околности где је кључна родбинска повезаност моћног Јустина I и самог Петра Саватијуса (*Petrus Sabbatius*), а онда и наслеђено унапређено стање у држави које су ујак и сестрић затекли након смрти остарелог цара Анастасија. Исправно сагледавање царевања Јустинијана (527-565) није могуће без увида у ток и домете власти Анастасија и у мањој али не мање важној мери, његовог ујака Јустина, бар у светлости покушаја установљења нове династије и настављања Анастасијеве политике акумулације финансија.²⁰⁰

¹⁹⁸ The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor: Church and War in Late Antiquity, ed. G. Greatrex. Translated by R. R. Phenix and C. B. Horn, with contributions by S. P. Brock and W. Witakowski, Liverpool University Press, Liverpool 2011.

¹⁹⁹ *Constantine Porphyrogenetos: The Book of Ceremonies*, translated by A. Moffatt and M. Tall, Brill, Leiden - Boston 2017.

²⁰⁰ Анастасије је успео да похрани три пута већу буџетску залиху у односу на раније царе – у односу на 1000 кентенарија Теодосија II и Маркијана, Анастасијевих 3200 (320 000 фунти злата) речито сведочи о изванредној

2.3.1. Јустинијанова верска политика

Оштра верска политика и легислатурни корпус о заштити и утврђивању неприкосновености вероисповедања ортодоксних халкедонских уверења из првих година Јустинијанове власти пре 529. године, у свега неколико година толико су погоршали положај не-хришћанске популације у царству да су са једне стране довели до устанака Самарићана већ у лето 529. године и до тешких крвопролића на подручјима захваћеним сукобима (обе провинције Палестине) а са друге супресију и коначно онемогућавање јавног деловања ‘пагана’, пре свега следбеника нео-платониста, који су претрајавали у још увек виталним интелектуалним центрима каква је била Платонова Академија у Атини.

Све време до напада на Остроготско краљевство на западу 535. године, иако проглашено за јеретичко учење, аријанство је било толерисано јер је то била пре свега религија прихваћена у многобројном корпусу Гота који су и даље масовно били укључени у редове царске војске док су на западу под Теодориком као својим рексом и бар номинално у схватању источних царева, били чинилац заштите Римског Сената и ортодоксног Италика. Јудаизам је, као ‘одобрена религија’ (*religio licita*) био обухваћен сетом супресивних закона, али је такође у великој мери био изузет у пракси од прогона све до доношења Јустинијановог указа након освајања вандалске северне Африке 535. године, када је јеврејска религија увршћена у исту категорију са јеретичима (донатистима и аријанцима) и паганима на територији префектуре Африке.²⁰¹ Тим законом (Nov. XXXVII), Јустинијан је дао примат ортодоксној цркви Картагине Јустинијане која је истрпела и прогоне од стране аријанских Вандала и дуготрајни раскол са донатистима али је у томе отишао корак даље одузимајући синагоге Јеврејима на територији префектуре Африке. По

фискалној политици овог владара; Јустин за свог царевања допуњује ове залихе до упечатљивих 4000 кентенарија или 28,8 милиона солида. Harl, *Coinage in the Roman Economy*, 176.

²⁰¹ Катрин Бруер (Catherine Brewer) преноси и Бен-Сасона (H.H. Ben-Sasson) који даје приказ негативних последица Јустинијанове анти-јеврејске легислатуре али и Ави Јонаха (M. Avi-Yonah) који подвлачи да је Јустинијан својим указима поткопао статус јудаизма као одобрене религије у царству. Brewer, *The Status of the Jews*, 127. Новела 37 из 535. године односила се на цркву префектуре Африке (*De Africana ecclesia*) односно цркве Картагине Јустинијане (*Colonia Justiniana Carthago*) и тим указом било је забрањено свим не-ортодоксима па и Јеврејима да учествују у јавној служби али такође, много злосутније, да одржавају службе у синагогама које су им биле одузете и претворене у цркве. (Nov. XXXVII, *Idem A. Salomoni pp. Africae*)

свему судећи овај указ се није прелио у већој мери у источније провинције али је у јеврејској популацији морао изазвати једнако одијум и несигурност.

Такође, од прокламације тог закона по први пут је ускраћена литургија аријанским Готима у редовима царске војске и убрзо је због војне побуне способни преторијски префект Африке, Соломон (480/490-544), морао да избегне на Сицилију заједно са Прокопијем 536. године.²⁰² Инцидент таквих размера је ипак био редак у царству у VI веку, када су у питању били следбеници Арија. Аријанство није одавно било нарастајућа снага, подржана од врха власти и са таквим црквеним центром као упориштем каква је била Антиохија у време цара Валенса. Још од обрачуна Лава I са Аспаром и погрома спроведеног над готским аријанцима у престоници након тога, групе 'Егзокјонита' (*Exocionitis Arianis*)²⁰³, како су припадници готске цркве били означени још у време Теодосија I, нису представљали нити јединствени корпус у Источном царству нити претњу по црквени поредак јер су на сваком месту наилазили на ограничења у обављању литургије по сопственим начелима а у самом Константинопољу им није ни било дозвољено да имају своје црквено здање.

У Антиохији су постали познати као секта која проповеда и своје конгрегације спроводи на улицама а у Константинопољу су се окупљали на месту *Exakionion*, ван (Константинових) бедема града, по којем су били познати и у каснијим временима.²⁰⁴ Одузимање права на чинодејство аријанским свештеницима у ортодоксним црквама у префектури Африке био је чин који је већ увелико био уведен у већем делу Источног царства који је, уз опструкцију права на изградњу аријанских црквених здања, *de facto* присиљавало следбенике овог учења да се окупљају или на отвореним местима у форми својеврсне перипатетичке цркве или у опскурним, импровизованим просторима, слично припадницима прокажених секти у Константинопољу, следбеницима Еуномија и Еудоксија који су се састајали у тајним кућама.²⁰⁵ Цефри Гритрек

²⁰² Стјуарт преноси Прокопија који у Ратовима (**Procop., Bell.** IV.14.30-37) одаје признање Соломону којег је лично познавао а односи се негативно према побуњеницима у северној Африци док у Тајној историји (**Procop., Arc.** 18.9-13) осуђује Јустинијанову политику према аријанцима и локалним земљопоседницима. Stewart, *Breaking Down Barriers: Eunuchs in Italy and North Africa 400-620*, 33-55.

²⁰³ У краткој референци Јован Малала их спомиње у својој Хроници у контексту Јустинијанове супресије јеретичких цркава 528 . године али са нагласком да су аријанци били изузети од прогона. (**Jo. Mal., Chron.** L. XVIII. 7)

²⁰⁴ Податак о пореклу овог алтернативног назива за аријанце налазимо код Теодорета Кирског (Θεοδώρητος Κύρρου), у његовом спису Сажетак јеретичких прича - *Haereticorum fabularum compendium*, (**Theod.**, IV.3). Протеривање свих не-ортодокса у време Теодосија I ван бедема града односи се на територију ван Константинових бедема која је касније обухваћена бедемским периметром Теодосија II; тиме су се могуће цркве готских аријанаца могле наћи у интервалу два бедемска појаса, чему у прилог иде убикација аријанске цркве на месту цркве Светог Мокија (*Hagia Mocius*). Како се црква дуго одржала, код Константина Порфирогенита је забележена путања процесије на Свете Духове, која је водила од Месе, поред Мокијеве цистерне и даље на север до Егзокјониона и потом до цркве, која је саграђена у Константиново време, делом на храму Зевса и Херкула. Özgümüş, *The Church of Hagia Mocius*, 46-49.

²⁰⁵ **Theod.**, IV.4;

истиче да су аријански Готи регрутовани у царску армију од времена два Теодорика ипак акумулирали значајан црквени иметак до времена Јустина I, када је, према писању Теофана, Јустинијанов ујак имао намеру да спроведе освећење аријанских цркви у католичке 523/4. године.²⁰⁶ У светлости Јустиновог оштрог указа о исповедању искључиво халкедонских уверења у језгру царске ромејске војске, треба сагледати и постојање ‘Готске’ цркве у средишту престонице али за Германе који су следили ортодоксна начела, у време прозелитизма Јована Хризостома (398-404) међу Готима у престоници.²⁰⁷ Деловање против аријанства Хризостом је наставио у цркви Светог Павла након што је ‘Готска’ црква страдала у пожару 400. године и након што је Гајнин захтев за изградњу аријанске готске цркве био глатко одбијен.

Сложена христолошко-религијска ситуација у царству остављала је мало маневарског простора царевима V и VI века за превазилажење раскола и установљење једне уистину јединствене католичке цркве. Напори да се халкедонска начела наметну као једина исправна и једино важећа у царству показали су се узалудним, једнако као што је у владавинама анти-халкедонских царева идеја о унификацији христологије наметањем Хенотикона била сасвим утопијска. Ограничење могућности за деловање долазило је из више праваца, у првом реду од стране римских патријарха који су осим исказивања тврдокорности у промоцији и наметању ортодоксних уверења, наступали ултимативно у циљу остварења јасне супремације у односу на све остале патријархате па и царева.

Хормиздин *Libellus*, иако прихваћен и потписан у престоници, од Јустинијана је могао да буде сагледан само као суморни знак папског одбијања дијалога и сарадње на превазилажењу раскола са анти-халкедонцима у Источном царству. И папа Хормизда и у нешто мањој мери његови наследници нису видели источног цара као медијатора у решавању христолошких распри већ пре као продужену руку јединог патријарха на западу којом ће се ортодоксна уверења коначно наметнути источним, традиционално већински монофизитским провинцијама. Иако су источни цареви задржали макар као атрибут а међу њима они амбициознији и спроводили у дело улогу понтифекса, уређење верских прилика морало је да се усаглашава са државним интересима империје о којима црквени оци нису нити били у капацитету нити су желели да се старају. И Јустин и нарочито Јустинијан, наступали су опрезно у погледу аријанства у војсци и без обзира на прокламоване указе против јеретика нема доказа да су следбеници Арија у армији били изложени санкцијама, бар не у ромејском језгру империјалне војске, како је то истакао Џефри Гритрекс.²⁰⁸ Сателитске регименте плаћеника и федерата су још

²⁰⁶ Greatrex, *Justin I and the Arians*, 78.

²⁰⁷ Snee, *Gregory Nazianzen's Anastasia Church*, 177-178.

²⁰⁸ Greatrex, *Justin I and the Arians*, 78. п. 30. Гритрекс се наслања на закључке А. А. Васиљева (Vasiliev, *Justin the First*, 242-243) сматрајући да се Јустинов едикт није односио на сателитске федератске јединице (*foederati, symmachoi*).

увек садржале значајне контингенте аријанских Германа али по свему судећи, ако не и раније, од Јустина су корпуси не-ортодоксних федерата раздвајани и распоређивани у мањим концентрацијама уз главне империјалне снаге.²⁰⁹ Аријанство је остало осуђена јерес у време власти Јустинијана али је иако прокажено и царским указима и црквеним канонима у Источном царству, било толерисано у оквиру сателитских јединица империјалне армије а сузбијано у цивилном корпусу популације.

У Италији под Теодориком достигнут је стабилан синкретизам аријанске и католичке ортодоксне вероисповести и без обзира на понављане апеле Теодорика царевима у Константинопољу да се ублажи нетолеранција према аријанству, оно је све време остало одбачено од про-халкедонске струје на истоку. За разлику од аријанског вероисповедања означеног као јеретичког и од царских и од црквених ауторитета, проблем са анти-халкедонском опредељеношћу црквених отаца и популације у источним провинцијама спочетка је сагледаван као христолошка распра коју је могуће превазићи изналажењем доктрине или теолошке формуле која ће приближити ставове о природи односно суштеству Христа.

Са грубом акцијом Јустина против монофизита у првим годинама власти оснажен је феномен етничког поистовећивања становника египатских провинција са анти-халкедонским уверењима, слично као што је временом и без обзира на издвајање евномијаца од већинских егзакјонитских аријанаца, аријанство прерасло у религију Германа или ‘Готску цркву’.²¹⁰ Као што су аријански федерати били важни за војне снаге царства тако су и монофизитски опредељене провинције на истоку биле од суштинског значаја за интересе државе у целини, Сирија као гранично подручје ка сталном сасанидском непријатељу а Египат као главна житница царства.

Прогони монофизитских клерика и популације у сиријским провинцијама након инсталације на архиепископски трон Антиохије тврдкорног ортодокса Павла (519-521), наставили су се и када је њега наследио ништа мање острашћени Еуфразије Јерусалимски (*Euphrasius*, 521-526), који је и страдао у земљотресу 526. године.²¹¹ Таква дешавања нису се, међутим, никако могла да пренесу и у Египат који је постао рефугијум за прогнане мијафизите. Монофизити или како су били означени од про-халкедонаца, акефалијци, (ἀκέφαλοι – ‘без главе’ у значењу без вође), у законима нису издвојени као јеретици, иако у едикту из априла

²⁰⁹ Побуна у префектури Африке само је делом била узрокована ускраћивањем приступа аријанским Готима и Херулима ортодоксним црквама у префектури а много више лошом царском политиком према федератима и трупама које су остављене у Картагини без исплате награда, након одласка главних снага под Велизаром у Италију. Према писању Прокопија састав царских снага у северној Африци чинило је најмање 4500 германо-хунских федерата од којих је међу контингентом од хиљаду Херула било доста аријанаца. (*Procop., Bell. IV, 14, 12*)

²¹⁰ *Theod., IV. 3;*

²¹¹ *Evagr., HE IV. 4,5;*

527. године стоји да се јеретицима сматрају сви они који не следе католичку цркву и ортодоксну и свету веру.²¹² До апсурда доведена сучељеност ставова две христолошке струје сакривала је заједничког именоватеља оба уверења оличеног у теологији и христологији Кирила из Александрије, што је код образованих и обавештених еклезијаста увек било полазиште ка ублажавању екстремних ставова и једне и друге струје, остављајући наду царевима да у улози првосвештеника изнађу пут помирења.

‘Скитски монаси’ су своју формулу саставили првенствено да би од Халкедонских закључака отклонили могућност да буду означени као склони несторијанству или са друге стране да буду у погрешним тумачењима приведени секти Евтихија, чиме су се избијали аргументи и тврдокорним ортодоксима и анти-халкедонцима за даље продубљивање христолошког раскола. Иако су од њиховог појављивања у Константинопољу крајем 518. године имали свесрду подршку Јустинијана у промовисању своје доктрине, ‘Скитски монаси’ су наишли на пријем својих тумачења горућег христолошког проблема од стране римског патријархата тек 532. године, након колоквијума две супротстављене стране у расколу, одржаног у престоници и у организацији самог цара.

У тим преломним годинама за превазилежење сукоба у оквиру државне религије, сама теопаскитска формула није могла да буде наметнута царским указима попут Хенотикона него је, уз царску подршку била понуђена заинтересованим странама на разматрање док су као предуслови за њено потпуно прихватање, више чинилаца морали да се догоде односно реализују. Међу самим заговорницима ортодоксних уверења јавило се више еклезијаста који су вратили теолошка тумачења на изворне идеје Кирила Александријског, чија су христолошка разматрања и теолошки погледи у значајној мери били уграђени у закључке из 451. године. У време власти Јустинијана из те групе се издвајају као водећи теолози граматик и презвитер Јован из Цезареје (510-520), Максентије (*Maxentius*) и патријарх Антиохије Ефрем Амидски (526-544).²¹³ Та група еклезијаста и теолога VI и нарочито VII века означена је од савремених

²¹² CJ 1.5.0., *De haereticis et manichaeis et samaritis*, нарочито CJ 1.5.5.

CJ 1.5.12.:“ (*haereticum enim vocamus, quicumque non est addictus catholicae ecclesiae et orthodoxae sanctaeque fidei nostrae*)...(αιρετικόν γαρ πάντα καλούμεν, όστις μη της καθολικής εκκλησίας και της ορθοδόξου και αγίας ημών υπάρχει πίστεως).”

²¹³ Прву назнаку да у про-халкедонској струји постоје кретања ка ревитализацији Кирилове христологије дао је про-халкедонски конвертит Нефалије Александријски (*Nephalius*) који се 507. године обрушио на Северија Антиохијског беседом у одбрану (*synegoria*) Халкедонског сабора на коју је високообразовани првак мијафизита одговорио апологијом *Orationes ad Nephalium*. Након Јустинијановог периода теолошки рад на промовисању зближавања дијафизита и мијафизита настављају патријарх Александрије Мелкит (580-608), Леонтије Византијски (530-540) и Леонтије Јерусалимски, последња двојица у седмом веку. Grillmeier, Hainthaler, *Christ in Christian Tradition: From the Council of Chalcedon*, 55-63.

аутора као ‘нео-халкедонска’ струја²¹⁴ којој се прикључио и сам Јустинијан, нарочито од прокламовања теопаскитске доктрине. Корпус његовог непосредног теолошког доприноса обједињен је у *florilegium* са радовима из периода 527-553. године и сабора у Константинопољу 553. године и то: два едикта против јереси Оригена 543. године [*Edictum contra Origenem=Epistula ad Mennam (ACO III,189–214)*], Осуда Оригенизма на сабору у Константинопољу 553. године (*Epistula Iustiniani ad synodum de Origene*), Против монофизита (*Contra Monophysitas*)²¹⁵ и акта О три поглавља (*Acta Conciliorum Oecumenicorum*), V васељенског сабора у Константинопољу, одржаног 5. маја – 2. јуна 553. године.²¹⁶

Са друге стране, теолошки моћна фигура Северијана произвела је по први пут агрегациона струјања унутар анти-халкедонских опонената, који су преговоре у Константинопољу године 532. дочекали уједињени као никада раније. Северијан је заједно са Петром Апамејским и монахом Зоријем (*Zooras*) пред Јустинијаном и делегатима про-халкедонске струје у палати Хормизде, настојао да аргументује заснованост монофизитског тумачења природе Христа као суштински Кириловског,²¹⁷ док се његова уверења наслањају и на тумачења Тимотеја Алеуријског и Петра Иберијског који су осудили учења Еutihија и Несторија. Јаин Торенс (Iain Torrance) представља деловање Северијана као конзервативно али и поред његове осуде Халкедонског сабора инсистира да је његов монофизитизам директно проистекао из христологије Кирила и да је одраз једне умереније и дубље теолошке традиције, образложене још у раду Лебона.²¹⁸ Интервенција папе Агапетија I довела је до осуде и прогона Северијана и монофизитских првака 536. године и одбацивања тврдокорног монофизитизма као неприхватљивог вида експресије ортодоксних уверења.

Стриктно схватана халкедонска начела, надограђена теопаскитском формулом и христолошким тумачењем Кирила и његовом терминологијом, постала су званична ортодоксна догма јединствене цркве у империји, која је сада била заступљена у четири патријархата Источног царства али са значајно измењеним стањем у провинцијама Сирије и Египта где је

²¹⁴ Ауторство тог термина приписује се теологу Јозефу Лебону (Jozeph Lebon, 1879-1957) који га уводи у свом раду о Северијанском монофизитизму (*Le monophysisme sévérien*) објављеном 1909. године. Лебон је листу нео-халкедонаца проширио и на епископа Халкедона Хераклијана (*Heraclianus*, 537-553), патријарха Константинопоља Македонија (496-511) и патријарха Антиохије Ефрема (526-545). Van Loon, *The Dyophysite Christology of Cyril of Alexandria*, 31.

²¹⁵ Јустинијанова Nov. XXXXII, *Imp. Iustinianus Aug. Menae sanctissimo et beatissimo universali episcopo et patriarchae; Contra Monophysitas*, текст на грчком у: **Justinian, Confessio fidei**, 123.

²¹⁶ Grillmeier, Hainthaler, *Christ in Christian Tradition: From the Council of Chalcedon*, 61-63.

²¹⁷ Ханс Ван Лун преноси Лебонове погледе о христологији Кирила Александријског, и то у погледу његове најважније формуле $\mu\acute{\iota}\alpha\ \phi\upsilon\sigma\acute{\iota}\varsigma$ и различитих перцепција његове терминологије од обе стране. (Van Loon, *The Dyophysite Christology of Cyril of Alexandria*, 21-23)

²¹⁸ Torrance, *Christology After Chalcedon*, 12-17.

црква постала подељена на домородне ортодоксне монофизитске цркве (Сиријска-Јаковитска и Коптска у Египту) и империјалне ортодоксне про-халкедонске цркве са својим патријарсима.

Августа Теодора, као велика бранитељка монофизитизма, допринела је у великој мери одржању избалансиране царске верске политике, настојећи да ублажи прогоне анти-халкедонских клерика и еклезијаста и да, обезбедивши неутрално место у престоници у палати Хормизде и цркви Светих Сергија и Вакха, омогући да се глас монофизита пробије до Јустинијановог двора. Након њене смрти учињен је последњи покушај да се монофизитска страна, сада без заштите моћне августе, приволи једино важећој, империјалним законима прокламованој државној вероисповести на сабору 553. године. Сабор је успео да приволи већину Источне цркве на водећу улогу халкедонског хришћанства у царству и да издејствује такође невољни пристанак папе Вигилија али је у ту исту цркву посејао раздор и шизму у погледу Три поглавља.

Из законодавства Јустинијана и његове политике у погледу уједињења цркве може се закључити да је, уз све суптилности исказане током дефинисања централне верске политике, све време остао на ставу о неприкосновености халкедонских начела и неопходности инсталације искључиво ортодоксно оријентисаних архиепископа у свих пет патријархата у држави. Таква политика јесте довела до удаљавања монофизитски опредељених црквених центара у Египту и Сирији али су сада анти-халкедонске струје биле у видно слабијој позицији у патријархатима Антиохије и Александрије, где им је архиепископски палијум остао трајно недоступан. И у новим архиепископатима, који су успостављени из различитих мотива и аспирација, у префектури Африке након пораза Вандала и у дијецези Дакији 535. године, царски укази су обезбедили неприкосновеност халкедонски утемељене ортодоксне цркве као јасне демонстрације коначне опредељености империјалне верске политике.²¹⁹

2.3.2. Јустинијаново законодавство

Законодавна активност Јустинијана у првим годинама након крунисања била је усмерена на остварење корпуса указа којим се осигурава неприкосновен статус халкедонског хришћанства као државне религије царства али којим се такође спровело поистовећење државе и цркве. Тај корпус закона о државној религији и положају цркве допуњен је сетом указа који су

²¹⁹ Nov. CXXXI, *De regulis ecclesiasticis et privilegiis aliisque capitulis ad sacrosanctas ecclesias et reliquas venerabiles domos pertinentibus praesentem proferimus legem.*

одређивали статус и одношење власти према јеретичким учењима и паганству као главним опонентима тринитарне ортодоксне хришћанске вероисповести, који нису могли у пресудној мери да угрозе положај државне цркве али који су својим деловањем и својим постојањем иритирали хришћанску већину и ометали достизање идеала царске верске политике о једној држави са једном јединственом црквом. Закони који су се односили на религију чинили су само један сегмент у првом легислатурном подухвату Јустинијана и његових јуриста, објављивању Законика (*Codex Justinianus*) 7. априла 529. године.

Правна школа у Бејруту остала је научно врело из којег су регрутована најпрестижнија имена за Јустинијанов законодавни подухват слично као у време Анастасија, чију су највишу администрацију водили јуристи потекли из истог високообразованог миљеа у Палестини. Састављање првог издања Кодекса водио је Трибоније (*Tribonian*) који је на челу тима јуриста објединио пречишћену компилацију закона свих категорија до времена Јустинијана, чијом објавом је престало важење свих ранијих конституција – царских указа сабраних у старијим кодификованим Законцима (*Codex Gregorianus, Codex Hermogenianus, Codex Theodosianus*). Прокламација великог броја Јустинијанових правних интервенција и указа 530-533. године, обједињених у корпус тзв. “Педесет одлука” (*Quinquaginta Decisiones*), којима су се исправљала неслагања и тумачења старих законодаваца, јуриста из класичног периода и нарочито аутономија струковног тумачења и изношења правних погледа у односу на законодавни став цара, изнедрила је неопходност прокламовања новог Законика, сада обогаћеног и осавремењеног бројним интервенцијама самог Јустинијана. Већ 16. новембра 534. године Јустинијан је у Сенату објавио друго, прерађено и допуњено издање Законика, *Codex Repetitae Praelectionis*, у којем је демонстрирао својеврсну ‘легислатурну аутократију’, према речима Каролајн Хамфрис (Caroline Humfress).²²⁰

Снагу закона добили су по први пут у потпуности кодификовани правнички погледи јуриста из времена пре Јустинијана, обједињени у Дигести (*Digesta*) и објављени 533. године из којих су извучене у пречишћеном и сажетијем издању Институције (*Institutiones*, односно Πανδέκτης на грчком), које су опремљене коментарима биле намењене спровођењу потпуног легислатурног силабиса на петогодишњим правним студијама. Сви наведени списи од 1583. године познати су под називом Зборник грађанског права односно *Corpus iuris civilis*, како их је назвао славни француски јурист Дионизије Готофред (*Dionysius Gothofredus*, 1549-1622).²²¹

Од Гибона оцењен као најважнији Јустинијанов легат и допринос не само развоју европске правне науке него и као катализатор римског морално-правног цивилног норматива,

²²⁰ Humfress, *Law and Legal Practice in the Age of Justinian* 161-184.

²²¹ Mackeldey, *Compendium of Modern Civil Law*, 96.

који је ‘тихо и студиозно преточен у савремене легислатурне институције Европе’,²²² Јустинијанов Зборник омогућио је као никада раније вернакуларност административног и правног система у царству у шестом веку и умањење притиска на централну администрацију услед огромног броја спорова, проистеклих махом због несређене и нејасне легислатуре из ранијих времена.

Кроз хијерархију судова, од централних до различитих инстанци у магистратима, правда у облику дефинисаном од законодавца, била је доступна становницима свих провинција. Капиларност досезања житеља у забаченим подручјима омогућавао је институт покретних судова, *iudices pedanei*, за које су се бирали јуристи и сколастици најнижег статуса и које су по правилу делегирани намесници провинција (*praeses*), када им то право није ускраћено посебним указом. (CJ 3.3.1, 3.3.2., *De pedaneis iudicibus*) *Iudex ped.* је по природи ствари доносио у забачене аграрне покрајине осећај присуства централних власти и подаништва правно уређеној држави, иако су ови путујући судови најчешће правно уређивали на лицу места само свакодневне цивилне парнице за које намесник није имао надлежност (CJ 3.3.1), осим у случају ако парничари споразумно прихвате његову јурисдикцију, што је било уређено давним законом из 215. године (CJ 3.13.1).

Такви покретни судови деташирани су по задатку и судије су имали овлашћења за *facultas iudicandi* на основном, најнижем нивоу експертизе. Могућност да се делегирају судије на посебне задатке од значаја за царски двор и државне интересе искористили су Зенон и Јустинијан уредивши *iudices pedanei* и међу њима *iudices delegati* при врховним судовима у департаментама, из којих су се регрутовали високообразоване судије за поједине задатке.²²³ Растерећење централне администрације од превеликог броја парница у току, настојало се спровести увођењем хијерархије озбиљности и значаја спорова у складу са процењеном вредности која је предмет сукоба или уговора. Тако су сви предмети у вредности до 300 солида вођени пред судовима градских магистрата где је суђење било у рукама градског браниоца односно *defensor civitatis*, о којима говори Новела 15.3.2. из 535. године.²²⁴ Све парнице до 500 односно 750 солида (десет фунти злата, Nov. CIII.1) спровођене су у магистрату управника

²²² “The vain titles of the victories of Justinian are crumbled into dust; but the name of the legislator is inscribed on a fair and everlasting monument. Under his reign, and by his care, the civil jurisprudence was digested in the immortal works of the CODE, the PANDECTS, and the INSTITUTES: the public reason of the Romans has been silently or studiously transfused into the domestic institutions of Europe, and the laws of Justinian still command the respect or obedience of independent nations.” Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 257.

²²³ Kaser, *Das römische Zivilprozessrecht*, 548. године. Јустинијанова Новела 82 из 539. године између осталог уводи Маркелија (Marcellus) у звање једног од четири виших судија (*iudices pedanei*) којом приликом се наводе експертски квалитети овог јуристе, једног од најближих сарадника Јустинијана и у једном периоду заповедника гарде, *comes excubitorum*. (Nov. LXXXII)

²²⁴ Humfress, *Law and Legal Practice in the Age of Justinian*, 161-184.

провинције, уздигнутим у ранг *spectabiles*.²²⁵ За више сталеже организовани су посебни одговарајући судови као што су посебна већа именована за одређене задатке и случајеве од велике важности. Осим хијерархије судова према вредности капитала укљученог у спор, број парница усмерених ка вишим судским инстанцама умањиван је ефикасно и ценом коштања читавог процеса до остварења судског решења која је често превазилазила вредност спорне имовине. Једна од мѐра која се може схватити као обесхрабривање упуштања у дуготрајне спорове јесте указ о ограничењу трајања парнице на три године, док су криминални случајеви већ били ограничени на максималних две године судског поступка. (CJ 3.1.11) Од времена Анастасија црквене власти су имале законски одобрен уплив у решавање спорова у градским магистратима и нарочито у избору градског браниоца који се морао изјаснити као хришћански ортодокс пред епископом пре увођења у звање *defensor civitatis*. (CJ 1.4.19., 1.4.0. *De episcopali audientia...*)

Неупоредиво снажнији положај хришћанске цркве дефинисан је Јустинијановим указима којима се црквени канони прихватају као секуларни, цивилни закони. Тиме је потврђено старо право епископа да спроводе суд у цивилним споровима (*Episcopale iudicium*)²²⁶ али је Јустинијан ту праксу увео у оквире државних закона, са једне стране остављајући могућност пребацивања једног дела грађанских парница на црквене судове а са друге стране остварујући контролу над радом клерика у тој области.

Међутим, християнизација правног система морала је отпочети много пре проглашења Јустинијановог Кодекса, јер су у Законику из 534. године приложени и поједини укази ранијих царева који се односе на правнике у државној администрацији. Пример је веома оштри закон из времена Лава I којим се одређује да сви адвокати и правници који се појављују на судовима морају исповедати католичку веру (*sacrosanctis catholicae religionis*) и то не само пред трибуналом преторског префекта Никостратија (*Nicostratus*) на којег је едикт био насловљен него и пред судовима у свим провинцијама. (CJ 1.4.15.) Јустинијанова легислатурна аутократија по свему судећи морала је да буде наглашена можда и у светлости сталних аспирација папа у Риму на примат у хришћанској екумени, почев од супремације над источним царевима. Ту идеју заступа Демакопулос (George E. Demasoroulos), прецизирајући да је промоција Јустинијановог модела дијархије ('божанског' и 'људског') прокламацијом Новеле 6 из 535. године, уследила

²²⁵ Ситне грађанске парнице биле су у надлежности локалних градских судова у којима су процес носили магистрати односно *duumviri*. *Defensor civitatis* је био на још нижој позицији бавећи се решавањем спорова у свакодневном животу нижих стратума становништва док су у престоницама за бављење јавним редом и ситним споровима били одређени *praefectus vigilum* односно од 535. године у Константинопољу *praetor plebis*. Колико је суштински значајан био депарتمان снабдевања храном говори именовање посебног судског чиновника за решавање спорова у овој области у главним градовима, *praefectus annonae*. Cameron, Ward-Perkins, Whitby, *The Cambridge ancient history*, 240-241.

²²⁶ У питању је закон 'три цара', Аркадија, Онорија и Теодосија из 408. године (CJ 1.4.0. *De episcopali audientia et de diversis capitulis, quae ad ius curamque et reverentiam pontificalem pertinent*, 1.4.8).

као одговор на околности изазваних деловањем пре свега папе Геласија против Анастасија. Кроз тај закон Јустинијан је обезбедио правну подлогу за деловање у улози понтифекса и да се у највећој аутономији упушта у решавање црквених питања.²²⁷ Обимност подухвата обједињавања Зборника чија су прва три дела била састављена од Јустинијанових јуриста за свега неколико година, упућује на сву озбиљност Јустинијановог државотворног приступа владавини. Рестаурација и модернизација државне легислатуре може се сагледати и као први и најозбиљнији корак у идеји обнове царства односно као увод у Јустинијанов *renovatio imperii*. Тај се корак ни изблиза није могао окончати издавањем Законика, што је и сам Јустинијан током царевања морао да призна, јер је процес издавања указа и писања нових закона био изнова покретан и изнуђиван стално мењајућим црквено-политичким и гео-политичким околностима. Тај стални законодавни циклус трајао је до смрти цара 565. године да би био обједињен у постхумно објављеним Новелама.²²⁸

Било би погрешно схватити законодавну активност Јустинијана као усмерену на достизање опште добробити за све слојеве становништва у царству. Многим указима и мерама Јустинијанова легислатура је обухватила и најугроженије делове популације који су бар номинално били у бољем положају него раније јер и поред неизвесности постизања праведних решења, те су категорије становништва (жене, деца, стари, слабоумни и инвалиди, па и хришћански робови), били бар препознати од законодавца, утолико колико је било потребно да цар или царски пар демонстрира филантропију. Јустинијанов Зборник је пре свега правно разрађени систем чија је основна намена постизање и одржавање реда у држави, устаљеног друштвеног поретка где се изразито старало о очувању привилегованог положаја цркве, војске и високих сталежа, посебно латифундиста као најважнијих извора прихода државе преко убирања пореза и других намета. Кроз обесхрабривање покретања парница у одређеној вредности спорног капитала, потом кроз инсистирање на високим трошковима суђења и блокирањем већине грађанских спорова да доспеју пред магистрате намесника а нарочито пред више централне судове, нижи слојеви грађанства били су унапред осуђени на ограничен проценат праведности система. Повлашћен положај цркве и војске у мешовитим споровима са цивилним становништвом само је потврдио скучену правну заштиту коју су житељи провинција могли да очекују.

²²⁷ Demasopoulos, *The Invention of Peter*, 118-119.

²²⁸ Прва критика Јустинијанове обимне накнадне легислатуре уследила је тек у зрелом средњем веку од такође цара али и изванредног јуристе свог доба, Лава VI Мудрог (Λέων ὁ Σοφός, 866-912) који је, састављајући 892. године сопствени капитални Законик Василика (*Basilika*), замерио Јустинијану као свом узору, накнадно издавање великог броја закона сабраних у Јустинијановим Новелама, чиме је 'нанео штету претходном делу услед насталих разлика у тумачењима ранијих и каснијих указа:' ἔλαθεν (i.e. Justinian) οἷς ὕστερον ἐνοῦσθῆτησε καὶ τῷ πρώτῳ λυῖνῆν ἀνεῖν ἔργῳ καὶ τὸ δεύτερον οὐκ ἐργασάμενος ἀρεῖαν, ἀντιλογίας καὶ ἔριδος ἐκ τῆς ὕστερον αὐτῷ πεπραγμένης ὑποθέσεως οὐκ ὀλίγης πρὸς τὴν προτέραν ἀνακεκινήμενης. (Signes-Codoñer, *The Corpus of Leo's Novels*, 33)

2.3.3. Јустинијанова монетарна политика

На првом месту је свеprisутна брига централне администрације да убирање пореза буде несметано и ефикасно. Чак и у обраћању патрикију Јовану, преторском префекту Истока у уводној преамбули Новеле 103, прво се наводи значај провинције Палестине по висини пореза који плаћа а потом њена лојалност царству. На другом месту у Законику, у Јустинијановом Едикту 13 из 539. године, који се односио на уређење прикупљања намета и жита у Египту, види се снага законског притиска на становништво у случају избегавања плаћања такси где им је забрањено конфискацијом имовине и протеривањем из земље.

Општи је консензус да је период просперитета економије у време Јустинијана трајао до епидемије куге 541/2. године која се међутим, у светлости новијих истраживања показала тек као један од чинилаца који су отежали економске прилике и живот у царству али никако у тако катастрофалној димензији каквом се до скоро сматрало харање те пошасту у VI веку.²²⁹ Брзо освајање северне Африке и Сицилије показало се као прескупо, смањујући буџетске залихе државе за чак 40%. Одужење рата у Италији и жилав отпор Острогота наставили су исцрпљивање царске благајне али сама пошаст бубонске куге није је у тој мери редуковала број становништва да се империја није могла релативно брзо опоравити.

Последице куге нису биле равномерне у источном царству и теже погођени делови су подлежали тешким околностима услед којих почиње и процес де-урбанизације али се тај процес не може приписати царству у целини, чији су увек привредно-економски и демографски виталне и добро популисане покрајине превладале у релативно кратком периоду времена кризе. Рат са Персијом, који је сам по себи имао своју високу цену, окончан је Јустинијановим пројектом уговарања 'Вечног мира' између две зарађене стране 532. године, за чије одржање је централна администрација царства била спремна да исплати Хозроју чак 110 кентенарија. До другог рата са Персијом 540. године, економија царства је већ истрпела скупе војне кампање у Африци и Италији, али и значајан део Јустинијановог грађевинског програма и санације штета од природних катастрофа, пре свега трусева који су разорили у више наврата градове Истока. Налет куге 541/2. године се поклопио са Хозројевом уценом и кршењем мировног уговора и у том стешњеном маневарском простору Јустинијан је изнова купио време на истоку исплаћивањем високе цене за нови мировни споразум са Сасанидима, који је био прокламован 545. али реализован тек 561. године.²³⁰

²²⁹ Haldon et al., *Plagues, climate change, and the end of an empire*, 10.

²³⁰ Пражњење државног трезора на исплаћивање данка или мита варварима жестоко је критиковано код Прокопија у Тајној историји. Други мир са Хозројем и у светлости разарања које је персијска војска нанела Сирији и

Отпочињање више огромних пројеката на разним странама, војних експедиција, грађевинских пројеката свих категорија као и санирање последица разорних земљотреса и сламања устанка Самарићана, принудиле су Јустинијана на стално трагање за новим изворима државних прихода и прилагођавање фискалне и монетарне политике новим околностима. ‘Нови’ приходи који су пунили државни трезор нађени су у конфискацији имовине и трговини државним намештењима, политика која је њене главне протагонисте, високе Јустинијанове чиновнике Јована Кападокијског и *comes sacrarum largitionum* Петра Варсимија (Πέτρος Βαρσύμης)²³¹ довела у средиште опште омразе.

Пракса одузимања имовине политичким опонентима и законом прокажених група била је практикована и у време ранијих царских влада, нарочито у време Зенона, док продаја државних звања није заиста никада престала. Сликвито је одустајање Јустинијана од закона којег је сам прокламовао (Nov. VIII) из 535. године и којим је забранио продају намештења провинцијских управника. Прокопије сведочи у Тајној историји да ни прва година није истекла од прокламације закона када га је Јустинијан повукао, јавно дозвољавајући трговину овим звањем.²³² У време Зенона, она је као вид корупције унеколико била прикривена али су неки видови били легализовани законом и преусмерени на постизање извесних добробити за државни фиск, попут попуњавања фондова за инфраструктуру и водоснабдевање, па је тако за уплату у фонд за аквадукте у висини од једне кентенарије у злату био обезбеђен почасни конзулат.²³³ Велика критика тешког пореског бремена за становнике царства дата је у живо пренетој расправи Приска из Паније са ослобођеником Ромејем из Виминацијума, при Атилином двору, где је указано на неправедно постављени порески систем за све сталеже и нарочито, неопходност плаћања судова како би се досегла правда.²³⁴ Неизвесно је да ли би необични Присков саговорник из 448. године био мање огорчен на пореску политику Јустинијана у VI веку, али судећи по великом броју римских становника Италика који су пришли остроготској страни и тиме продужили рат на безмало две деценије (закључно са 554. годином), нису сви делили исти ентузијазам по питању живота у бирократском режиму Источног царства.

Палестини изнова је плаћен скупо – Јустинијан је морао да исплати десет рата по 30 000 солида, преко 4200 фунти злата.

²³¹ Прокопије је главни извор за креатора Јустинијанове политике трговине звањима (**Procop., Arc.** 22.7-8); према његовом писању у Тајној историји (**Procop., Arc.** 22.3), Петар Варсимије је био банкар (ἀρχυραγοιδῶς) којег је због бескрупулозности наводно нарочито Теодора протежирала на двору, **PLRE 3**, 999–1002.

²³² **Procop., Arc.** 21.16-19;

²³³ Зенон је издао указ којим се почасним конзулатом (*honorarii consulates*) награђује онај ко издвоји 100 фунти злата за поправку аквадукта (Константинопоља) , исту суму коју су регуларни конзули имали да обезбеде за приредбу конзуларних игара од 452. године - "*consularium editio munorum.*" (CJ XII.3.3)

²³⁴ **Prisc. frag.** 11. [380-525], 267-273.

Археологија је дала немерљив допринос у правилнијој перцепцији проблема претераних намета у царству касне антике, доказујући да размере деградирања економије (пре свега пољопривреде) није била тако велика а поготово не једнака у свим деловима царства.

Претерана пореска политика као главни кривац за руинарање економије царства била је полазно гледиште А.Х.М. Џоунса (Arnold Hugh Martin Jones) али је у време писања Позног Римског царства, како закључује Вард-Перкинс (Bryan Ward-Perkins), Џоунс у значајној мери кориговао своје становиште у светлости археолошких резултата у Сирији, у закључак “... *да се мора нагласити да није било општег пропадања пољопривреде; земљиште добре и просечне вредности наставило је да исплаћује високе намете, обезбеђује високе ренте и одређује високе цене... и док је становништво по свој прилици отишло у суноврат... опадање... није било у већини подручја катастрофално.*“²³⁵

Не треба испустити из вида агрегацију имања у велике латифундије (*oikoi*) која је нарочито изражена од IV века када се крупни земљопоседници одважују на укључивање у јавне профитабилне обавезе, пре свега у скупљање пореза од зависног сељаштва (*coloni adscripticii*) на својој територији. Многа међу њима која су достигла статус ‘доприносилаца’ (*syntelestai*) осим прикупљања пореза преузимала су и друге јавне послове (*munus*) из ресора градских курија.²³⁶ Кроз обављање појединих дужности градских већа и у давању подршке јавним радовима, елитна класа земљопоседника је била још један чинилац у управљању државном администрацијом, не нужно у капацитету извршне власти али свакако корисне са аспекта управљања огромном и сложеном бирократском номенклатуром царства. Уз цркву, која се због својих пространих поседа такође издигла у круг ‘синтелеста’, централна администрација је имала на располагању латифундије као извор не само моћне управљачке класе него и образованих људи који су, тамо где су то прилике дозвољавале, били укључивани у административне и јавне послове. Људи попут способног патрикија Апиона били су именовани и на посебне дужности од државног интереса па је тако египатски земљопоседник у администрацији Анастасија био надлежан за укупну логистику царским трупама у рату са Персијом а у време Јустина и Јустинијана као преобраћеник од монофизита на ортодокса, изнова именован за преторског префекта Истока. Јустинијан је настојао да преко способних високих чиновника оствари непосреднију контролу над провинцијама, укидајући постојање паралелних намештења магистрата цивилних намесника

²³⁵ Ward-Perkins, *Jones and the Late Roman Economy*, 193-213.

²³⁶ Тако је једно од најбогатијих и најпространијих имања у царству, ‘славно домаћинство’ (*endoxos oikos*) моћне породице Апион у Египту, било укључено, осим у пореске послове, и у вођење поштанске службе (*cursus publicus*). Жил Бранзбург у детаљној анализи функционисања те латифундије, процеса прикупљања пореза и сабирања профита генерисаног из више извора од којих је у првом плану флукуација цене жита, преноси и податак о сакупљању пореза од стране Апионових надзорника (*pronoetai*) у селима и газдинствима која нису на територији његовог имања али и о вођењу милицијске службе (*riparii*) у граду (*Oxyrhynchus*). Bransbourg, *Capital in the Sixth Century*, 305-414.

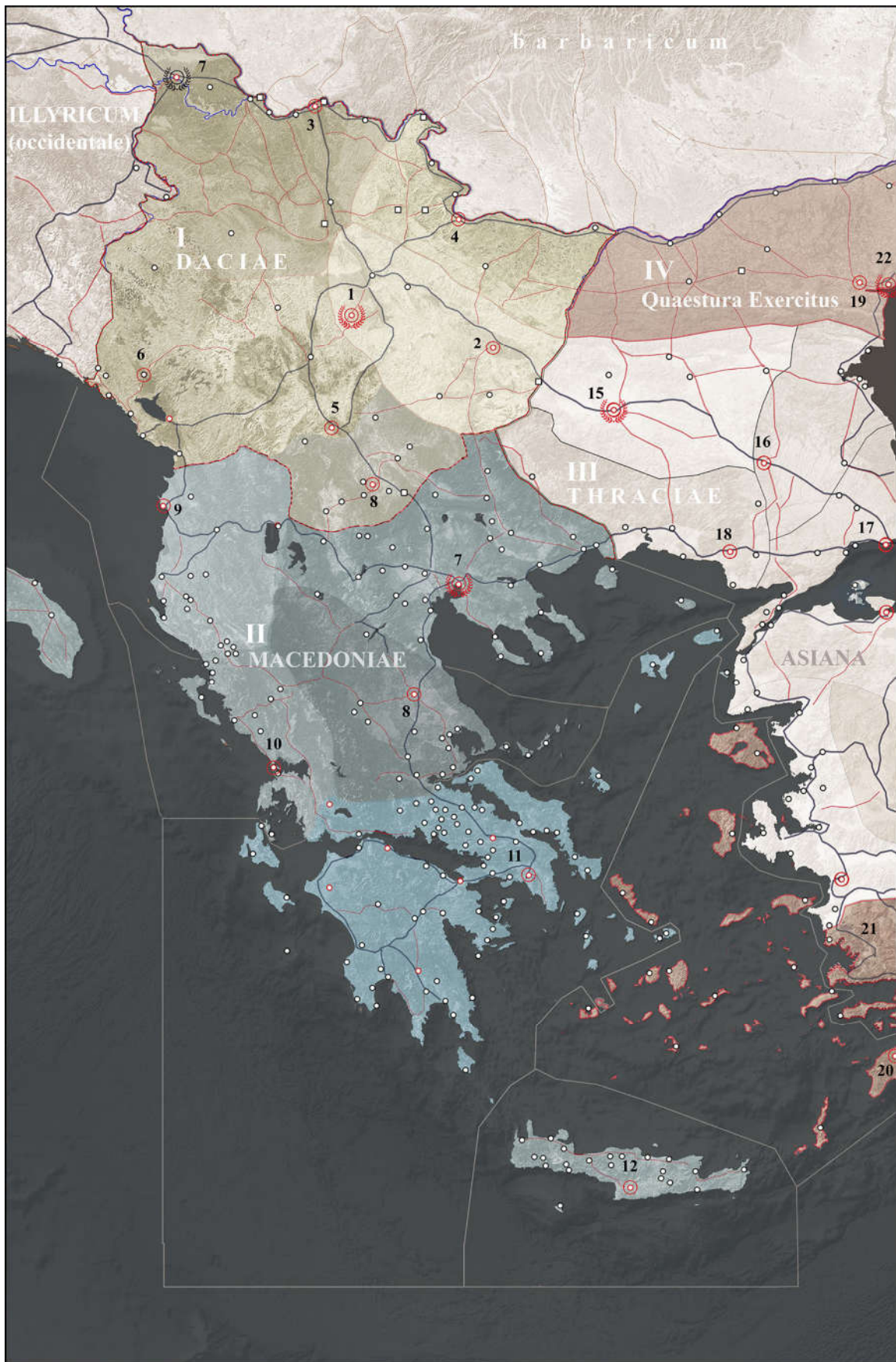
и војних власти. Уместо положаја викара промовисао је префекте, задужене за оба ресора, међу којима је у Египту преко Едикта XIII именован званичник јединствене титуле – *praefectus augustalis*.²³⁷

2.3.4. Јустинијанова административна, војна и верска политика на истоку

Јустинијан је први цар после Теодосија II који се упустио у реорганизацију провинција и подручја која су била од нарочите важности за државу. Прва интервенција односила се на преуређење управе и територијалне организације у подунавским провинцијама Мезија Секунда и Мала Скитија које су, као кључне за одбрану лимеса од варвара, постале претешко бремене за осиромашену дијецезу Тракију. (*Слика 7.*) Ове две провинције су у Јустинијановом аранжману добиле потпору прикључењем уз три медитеранске, богатије и стабилније покрајине – Карију, Кипар и Кикладе. Нова подручна спрега названа је *quaestura exercitus* и испрва је прокламована законом из 535. године а онда и потврђена новим указом године 537. (Nov. XLI, L) Седиште управе квестуре било је у Одеси што је овај град претворило у чвориште поморске трговине на темељу које је градска елита по свој прилици остварила нагло велику добит, јер је Јустинијан морао да изда посебан закон већ 538. године којим је омогућио епископу Одесе да се одбрани од нартаја богате елите града (*potentioribus*) на црквена имања.

Слика 7 - Територија префектуре Илирик са границама дијецеза Дакије и Македоније након Јустинијанових административних интервенција. Седиште преторске префектуре је остало у Солуну док је дијецеза Дакија увећана за провинцију Македонија Секунда. I) Дијецеза Дакија: 1. Црквена метропола Дакије – Јустинијана Прима, 2. стара метропола Средоземне Дакије – Сердика, 3. Метропола Мезије Приме -Виминацијум, 4. Метропола Приобалне Дакије – Раџијарија, 5. Метропола Дарданије – Скупи, 6. Метропола Превалиса – Диоклитија, 7. Друга Панонија са Басијаном и 8. Метропола Македоније Секунде – Стоби. II) Дијецеза Македонија: 7. Метропола Македоније Приме – Солун, 8. Метропола Тесалије – Лариса, 9. Метропола Новог Епира – Дирахијум, 10. Метропола Старог Епира – Никопоље, 11. Метропола Ахаје – Атина, и 12. Метропола Крита – Гортина. У дијецези Тракији (III) означена је престопа метропола Тракије Филипопољ 15. 16. Престопа метропола Хамимонта – Хадријанопољ, 17. Метропола Европе – Хераклеја Тракијска, и 18. Метропола Родоне – Трајанопољ док су подунавске Мезија Секунда са Маркојанопољем (19), Киклади са Родосом (20) и Карија (21) са Стаурополисом укључени у (IV) Quaestura Exercitus са престоницом у Одеси (22). (Извори: Hiérocl., Synec., Not. Dig.).

²³⁷ Nov., *Edict XIII, Lex de Alexandrinis et Aegyptiacis provinciis.*

(Nov. LXV) Главни циљ уређења квестуре било је обезбеђење стабилне аноне милитарис за дунавске провинције коју деградирана економија Тракије није могла да гарантује још од времена Анастасија, који је био принуђен да сељаштво те дијецезе изложи коемптију (*coemptio*), односно принудном откупу намирница за војску на њеној територији. Друга област која је издвојена 538. године од две сиријске провинције јесте необична нова провинција Теодоријада (Θεοδοριάδα) са метрополлом у Лаодикеји, којој је Јустинијан придружио градове Палтус, Баланаеа и Габалу али је митрополит Лаодикеје остао суфраган патријархата у Антиохији.²³⁸ Теодоријада је морала настати у сасвим другачијем контексту од квестуре у Тракији али ти разлози нису јасно наведени у изворима.

Од сеизмичке катастрофе која је задесила подручје Антиохије и Селеукије Пијерије 526/7. године и саму Лаодикеју наредне 528. године прошла је деценија обнове која је детаљно изложена код Јована Малале. Стога је могуће да је нова провинција основана не само у славу августа чије је име понела, него и ради лакшег управљања процесом обнове девастираног подручја. Са познатим покровитељством Теодоре према монофизитима, такође се може претпоставити да је приморска провинција уређена као својеврсни рефугијум у који су могли да се склоне прогоњени монофизити, слично као што је у њихово уточиште прерасла палата Хормизде у престоници. И једна и друга административна конструкција Јустинијана су се показале као дуговечне, квестура је истрајала до коначног слома дунавског лимеса и пограничних провинција у инвазији Словена и Авара у седмом веку а Теодоријада је дочекала муслиманско освајање Сирије 636. године (битка код Јармука).

Квестура као нова административна јединица уређена је у циљу консолидације прилика на граници у доњем току Дунава, у време све учесталијих напада прекодунавских варвара, из чијег се корпуса у Јустинијаново време издвајају Хуни (Кутригури) и Словени. Са доласком Авара ситуација на северној граници царства се додатно усложнила али се бар у првим, стабилнијом деценијама Јустинијановог царавања, дунавски лимес није сматрао ратиштем или фронтом, нарочито не у смислу активних и масивних разбојишта какве су биле позорнице ратова са Персијом, Вандалима у северној Африци и Остроготима на западу.

Јустинијанови ратови су подробно документовани у писању Прокопија који је и сам био учесник и сведок у ратним кампањама, као пратилац војсковође Велизара. Ратне акције према западу Јустинијан је могао да предузме тек након стишавања тешког сукоба са Персијом (527-532), где је рат тињао још у време владавине Јустина да би се нагло разбуктао 530. године. Иницирајући склапање мировног споразума Јустинијан је показао колико му је стало да се тај сукоб што пре заврши како би повукао војне снаге за експедицију у северној Африци. “Вечни

²³⁸ Jo. Mal., *Chron.* XVIII. 39;

мир” (ἀπέραντος εἰρήνη)²³⁹ 532. године је плаћен са 11000 фунти злата и трајао је до следећег рата са Хозројем I 540-562. године. Војсковођа Велизар, који је изгубио битку код Калиникума није опозван у престоницу због тог пораза већ да би спровео припреме за напад на Вандалску краљевину.

Победом код Даре 530. године Велизар је обезбедио неопходну стратешку тежину у мировним преговорима са Хозројем, коју је Јустинијан појачао исплатом данка у злату, потез који је критикован код Прокопија али који је Јустинијан понављао у свим ситуацијама које су омогућавале да се избегне губљење времена у спровођењу царских глобалних планова. У каснијем периоду своје власти, плаћање односно поткупљивање варвара, вршено је из разлога смањене ефективне војне снаге царства иако је у том периоду и државна благајна била осетно испражњена. Шта се може догодити када се у овим питањима наступа без флексибилности онако како би било у сагласности са идејама Прокопија, може се сагледати већ у време Јустинијановог наследника, јер је Јустин II престао са праксом плаћања мира и изазвао страховито тешке последице за царство након одбијања исплате данка Персији, када је по први пут изгубљена и тврђава Дара (573/4) са већим делом Сирије, док је на дунавској граници изазвао напад Авара због неисплаћивања договорене суме у сребру исте године. Осим војне реорганизације на фронту ка Сасанидима, први рат са Персијом покренуо је обимни програм рефортификације градова и утврђења дуж граничног подручја у оквиру којег је један значајан корпус фортификационих радова био остварен још у време Анастасија.²⁴⁰

Јован Малала преноси одредбе ‘Вечног мира’ и уз њих да су ратни сукоби који су претходили споразуму трајали 31 годину, од прве провале Кавадове војске и заузимања Амиде 502. године у време Анастасија. Анастасије је у познатом подухвату 507-508. године основао нову метрополу провинције Месопотамије, Дару – Анастасиопол али и опремио снажним фортификацијама севернији Теодосиопол (Ерзорум) и Ресафу – Анастасиопол, који је такође уздигао у метрополу 514-518. године. Јустин је 525. године у највећој мери отклонио тешке последице катастрофалне поплаве реке Скирте у Едеси која је након царске помоћи понела име Јустинопол. Следећи подроби извештај Прокопија о Јустинијановим радовима у том граду јасно је да се Јустинова интервенција односила на санирање штете на фортификационом периметру полиса и стамбених четврти дуж тока канала кроз урбано језгро града. Уз Јустинијанову темељну реконструкцију бедема акропоља – цитаделе, са прокопавањем огромне

²³⁹ **Procop., Bell.** 1.22.17;

²⁴⁰ Непосредно након уздизања за самосталног августа 527. године Јустинијан је наложио темељну обнову Палмире (**Jo. Mal., Chron.** XVIII. 2) и недуго потом Мартриопоља - Јустинијанопол од 528. године (**Jo. Mal., Chron.** XVIII. 5), северно од Анастасијеве Даре, у којој је спровео такође темељну и свеобухватну обнову која је дотадашњем Анастасиопољу донела промену имена у Јустинијана Нова. Након окончања сукоба саграђен је читав низ нових утврђења и градских бедема које је пописао Прокопије, између којих и тврђаве у пустињи Танурис на Еуфрату чијем градилишту је царска војска изгубила битку у почетној етапи рата. **Procop., Aed.** II.12.

фосе и ојачањем одбране изградњом честих кула, тек су велики радови на прокопавању новог речног корита око бедема града и система регулационих устава, отклонили хидролошку угроженост цивилног језгра метрополе Озроене. У том смислу, Едеса је била прва свеобухватна интервенција Јустинијанових *mechanikoi* на препарацији терена и хидролошкој регулацији водотокова који су угрожавали фортификационе радове, која је потом у сличном грађевинском програму примењена и у Дари. До Кавадовог напада на Дару 530. године, Јустинијан је, осим у Едеси, фортификационе радове великих размера спровео у самој Дари - Нова Јустинијана, Мартириопољу – Јустинијанопољ (528. године), Зенобији и Палмири, која је темељно обновљена и претворена у окосницу одбране лимитропије на ободу Сиријске пустиње (у години 527-8).²⁴¹ Захарије из Митилене је сачувао прегршт података о борбама из 530-532. године, из којих се могу сагледати токови појединих ратних операција две стране.

Прва и по свој прилици крвава битка одиграла се пре много познатије испред Даре 530. године, код Захарија наведене као битке у пустињи Танурис (*Thannuris*), јужно од Даре, 528. године. Други окршај збио се северно од Даре у планинском подручју Мелебаси у области Арзанене,²⁴² делу границе у близини Мартириопоља. И у Танурису и у Мелебаси Ромеји су настојали да саграде нове тврђаве иако су јаке Кавадове снаге маневрисале у близини градилишта. Утврђење, које Прокопије у Ратовима назива Миндон (*Mindouos*), било је увелико у изградњи када је уследио снажни персијски напад који је империјалне снаге под вођством Велизара и два дукса Либанске Феникије одбацио ка Дари, остављајући градилиште у рукама Сасанида, док су на севернијем фронту у Арзанени Ромеји такође онемогућени да саграде тврђаву али је војсковођа Беса зауставио напредовање персијских снага испред Мартириопоља.²⁴³ Иако те две тврђаве нису саграђене у јеку маневрисања главних контингената око Даре, Јустинијановим војним архитектама и инжињерима односно *mechanikoi* и *mechanopios*,²⁴⁴ је највероватније тек након склапања Вечног мира пошло за руком да обнове стратешки најзначајнију тврђаву на фронту Даре и Низибиса, чувену тврђаву Рабдион (*Rhabdios*) и да тиме заштите изложену област Тур-Абдина.²⁴⁵ Уз обнову више војних постаја и

²⁴¹ Јован Малала даје референце за Јустинијанове велике обнове и ојачања два гранична града на истоку већ у првој години након инаугурације 527. године и то прво за Палмиру, где су радови поверени антиохијском *comes Orientis* Патрикију а онда, 528. године и за Мартириопољ где је радове највероватније преузео храбри *dux* Беса (*Bessa*), **Jo. Mal., Chron.** XVIII. 2,5; **Ps.-Zach., Chron.** IX.5.

²⁴² Цефри Гритрекс убицира Мелебасу северно од Тур-Абдина. **Greatrex, Ps.-Zach., Chron.** 324, n. 67.

²⁴³ Иако прво утврђивање Тануриса није успело Јустинијанови војни инжењери су у неком каснијем затишју очигледно успели да саграде не само тврђаву Магдалатон (*Magdalathôn*), него и да је фланкирају са две мање постаје, обе назване Танурис - *Thannourios* (Θαννοῦριος - μικρόν τε καὶ μέγα). **Procop., Aed.** 2.6,14.

²⁴⁴ Тумачење два термина изложено је у: Schibille, *The Profession of the Architect in Late Antique Byzantium*, 360-379.

²⁴⁵ **Procop., Aed.** II.8-13;

тврђава различите снаге – фруриона у дистриктима Амиде и Даре, царска војска је имала солидну основу за одбијање Кавадових напада. Након несрећног пораза код Тануриса,²⁴⁶ Велизар је извојевао драгоцену победу испред утврђења Даре,²⁴⁷ која су можда још била у обнови, нарочито зато што су хидраулични радови били неупоредиво сложенији него у Едеси, јер су у Дари осмишљени да садејствују са војном архитектуром, за шта је саграђена и велика брана на реци Кордес.

Осим Велизарове победе код Даре, Персија је била поражена и у Јерменији, од војске под вођством Доротеја, дукса те провинције.²⁴⁸ Упркос томе што је Велизар изгубио још једну велику битку код Калиникума 531. године, пораз Сасанида у Јерменији и смрт Кавада присилили су његовог наследника Хозроја Ануширвана (*Chosroes Anushirvan*, 531-579), да се упусти у преговоре са Јустинијаном и склопи ‘Вечити мир’ 532. године. Иако је из државног трезора исплаћена знатна сума у злату за одржање мира са Хозројем, Јустинијан је био у могућности да коначно са пацификованог фронта на истоку повуче знатне војне ресурсе за напад на вандалску краљевину у северној Африци.

У таквој безбедносној политици ослањао се на резултате политике према арапским федератима на јужном делу источне границе, који су се већ доказали у борбама против Сасанида и њихових вазала. Без јаким посадних снага империјалних трупа дуж источног лимеса и уз сазнања о ратним ангажманима главних царских снага на западу, богата област ромејске лимитропије је била довољно изазовна да Хозроје прекине мировни споразум већ 540. године, када је нанео страховити ударац царству расапом Антиохије од којег се та метропола ипак релативно брзо опоравила. Ратне операције су се пренеле на Ласику и Иберију на Црном мору, стратешки важном подручју за Источно царство које је још од времена Анастасија настојало да присуством у вазалним краљевинама на том подручју блокира упад хунских варвара из закавказких степа. У време Анастасијевих ратова са Персијом сукоби су управо и избили око контроле југоисточног угла црноморске обале, да би се неслагања актуелизовала у време власти Јустина и еруптирала за царевања Јустинијана. Завршница Јустинијанових ратова са Персијом одиграла се 544. године на подручју одакле су сукоби и отпочели 502. године, 42 године након што је Кавад освојио Амиду.

²⁴⁶ *Procop., Bell.* I.13.17;

²⁴⁷ *Procop., Bell.* I.13-14; Након пораза код Тануриса Велизар је постављен за *magistra militum per Orientem*, јер је замршен ланац командовања уочен као главни разлог изгубљене битке.

²⁴⁸ *Procop., Bell.* I.15; У звању *magister militum per Armeniam*, Доротеј је заједно са главнокомандујућим на фронту у Персарменији, *magister militum praesentalis* Зитом (Sittas), поразио Персијске снаге код Сатале. Доротејеве подвиге наводи и Малала - *Jo. Mal., Chron.* XVIII. 66.

2.3.5. Јустинијаново уређење прилика на Лимесу Арабикусу

Наде у брзу победу над Кавадом након Велизаровог успеха испред утврђења Даре (530), нагло су прекинуте катастрофом код Калиникума (531) и Јустинијанова интервенција ка брзом окончању сукоба завршила се постизањем мировног уговора и пацификацијом фронта ка Персији. *Limes orientalis* је имао више осетљивих деоница осим разграничења са Сасанидима и у првом реду то је била граница ка арапским племенима, од којих су поједина учествовала на страни Персије²⁴⁹ у сукобима 527-532. године а друга као федерати на страни царске војске.

Јустинијанова политика према арапским клановима дуж дела границе одговарајућег назива *limes arabicus*, умногоме се разликовала од кратковидог Јустиновог деловања против монофизита на истоку, када су прогони анти-халкедонаца у првим годинама власти Јустинијановог ујака достигли такве размере да су проузроковали 520. године арапско (Гасанидско) напуштање федератских уговора издејствованих још у време Анастасија 502. године. Очигледно је да Јустинијан није могао снажније да иступи у погледу бољег прилагођавања Јустинове оштре репресивне политике све док није постао самостални владар 527. године.

Већ у првој години свог царевања Јустинијан је постигао федератски споразум са Гасанидима који су напустили *foederu* закључену у време Анастасија због Јустинових прогона монофизитског свештенства на истоку државе. Јустинијан је тим потезом исказао намеру да се верска политика на истоку прилагоди околностима дуж арапске границе (*Слика 8*) и државним интересима који су захтевали очување савеза са арапским племенима која су насељавала подручје унутар лимеса, али и активну дипломатију и мотивисање кланова који су настањивали пространство ван граница, да се приклоне хришћанском царству на Блиском истоку чувајући његове источне границе од напада арапских паганских племена у служби сасанидске Персије.²⁵⁰

²⁴⁹ Прокопије је забележио непријатног противника царске војске, Аламундира (Alamoundaras латинизирано од Al-Mundhir), према Прокопију 'краља свих Сарацена у Персији,' односно филарха паганских Лакмида (Lakhmids), који је одважним упадима у провинције Сирију и Арабију наносио велике штете и губитке царству још у време Анастасијевих ратова. **Procop., Bell.** I.17;

²⁵⁰ Shahîd, *Byzantium and the Arabs in 6th century*, 517-519. Федератски споразум постигнут је са Џабалом (Jabala), поглавицом моћног монофизитског гасанидског клана (Ghassānids), којег је Јустинијан почаствовао титулом Флавија, везујући га тако за славни римски генс. Остварен савез са арапским Гасанидима демонстриран је врло брзо у рату са Персијом када је Џабала (*atfar - Flavius Jabala*) погинуо у бици на Танурису али и у сламању устанка Самарићана када су арапски федерати били вођени од стране Џабалиног сина, сада архифиларха Флавија Арете (archiphylarchos *Flavius Arethas*). **Procop., Bell.** I.17;

У време власти Јустинијана најмоћнији клан арапских федерата (*sharakāt*) били су Гасаниди (*Ghassānid*) који су у великој мери преузели примат у односу на верне Анастасијеве савезнике Салихиде (*Salīhid*) и раније Танукиде (*Tanūkhīd*), насељених у области источно од Халкидике (*Chalkidice*), односно југоисточно од Хомса (*Emesa*), у провинцији Либанске Феникије (*Phoenice Libanensis*). Угледни и важни кланови током IV и V века, били су такође и племена Ијада (*Iyād*) и Киндита, који допуњују шаролику слику арапског света укљученог у обезбеђење империјалне границе али без ромејског грађанства.

У свом капиталном тротомном делу о византијско-арапским односима током три века (IV- VI), Ирфан Шахид (*Irfan Shahīd*) даје детаљни преглед флукуације тих односа, еволуције институционализације арапских федерата и надасве, установљења епископата у водећим арапским федератским савезима унутар империјалне ‘лимитропије’ и развитка особене арапске монофизитске цркве са својственом литургијом. За разматрање царске политике према федератима на глобалном плану важно је уочити на примеру поступања и деловања ка арапским федератима неколико важних момената који могу деловати као заједнички именитељ у дефинисању односа са савезничким контингентима на ободу империје. *Foedera* је обнављана посебно за кланове и изнова на почетку сваке царске владавине али није подразумевала давање грађанских привилегија федератима, бар не до VI века, већ пре редовне приходе у *annona foederatica*, као и према варварским федератима на дунавској граници.

Иако християнизовани арапски усељеници у граничним провинцијама Палестини III Салутарис, Палестини Секунда, Арабији и Либанској Феникији, током IV и V века нису сматрани за Ромеје (*Rhōmaioi*), на шта указује царска легислатура V века²⁵¹ у којој се федератски кланови означавају терминима *gens/gentes* и *ethnos*.²⁵² Федератске регименте појединих кланова предвођене су филарсима (*phylarchos*) и у свакој провинцији ти су кланови заједно чинили међуплеменски федератски савез (*koine*), који су били одговорни за одбрану граница провинције али су могли деловати и на другим, удаљенијим подручјима (учешће у ратним кампањама у Африци и Персији). У царевањима од Лава I до Јустинијана настојало се да се у већем броју арапских племена која су се настанила *intra limitem* издвоје прваци и поглавице са којима се могу уговорати *foedere* као што се међу Германима на Дунаву настојало да се уговори о савезништву склопе са краљевима (*rex*) у име што веће групе федерата. Тек је Јустинијану пошло за руком да централизује федератске контингенте унутар лимеса под гасанидским филархом Аретасом 530. године, који је тако, царским указом, промовисан у краља већине Арапа на територији граничних провинција (лимитропије) и са којим је склопљен нови *foedus*.

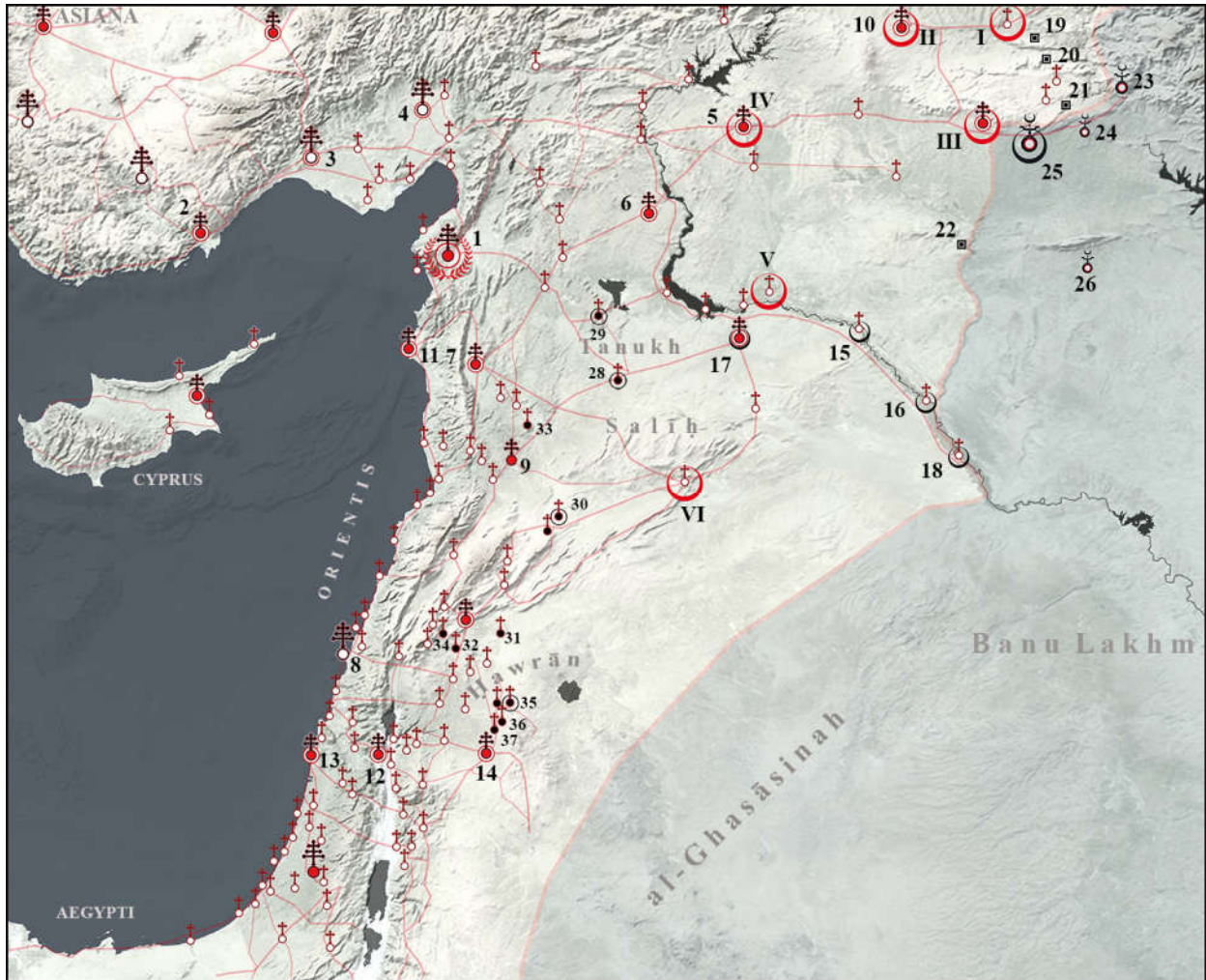
²⁵¹ CTh XXIV из 443. године;

²⁵² Shahīd, *Byzantium and the Arabs in 5th century*, 499-500.

Слика 8 - Ситуациони прегледни приказ распореда најважнијих урбаних средишта и утврђења дуж лимеса Арабикус на фронту ка Персији, односно на источној граници дијецезе Оријент. Архидијецеза патријархата у Антиохији обухватала је и обе Киликије и Исаврију као и наистуреније епархије ка персијском Низибису. Метрополе: 1. Престона метропола и црквена престоница дијецезе Оријент Антиохија – Теопол (Сирија Прима), 2. Селеукија на Каликадну (Исаврија), 3. Тарсус (Киликија Прима), 4. Аназарба (Киликија Секунда), 5. Едеса (Озроене), 6. Хиерапољ-Мабуг (Еуфратезија), 7. Апамеја (Сирија Салутарис), 8. Тур (Феникија), 9. Емеса (Либанска Феникија), 10. Амида (Месопотамија), 11. Лаодикеја (Теодоријада), 12. Скитопол (Палестина Секунда), 13. Цезареја (Палестина Прима), 14. Бостра (Арабија). Градови – ‘ититови царства’: I. Мартиропол, II. Амида, III. Дара, IV. Едеса, V. Калиникум и VI. Палмира. Гранични градови-тврђаве на Еуфрату: 15. Зенобија, 16. Циркесијум, 17. Ресафа Сергиопол и 18. Дура Еуропос. Главне тврђаве на граници: 19. Самокарта, 20. Кифас, 21. Рабдион и 22. Танурис. Са персијске стране: 23. Безабде, 24. Сисаурион, 25. Низибис и 26. Синџар. Постаје арапских федерата дуж *Strata Diocletiana*: 28. *Androna*, 29. Анасарта-Теодоријада, 30. Еварија, 31. Харлана, 32. Јалик, 33. Саламија, 34. Баркуза-Јустинијанопол, 35. Максимијанопол-Шака, 36. Филипопол-Шахба и 37. Дионизијас-Соувида. (*Ps.-Eriph., Hiérocl., Synec., Talbert, Barrington Atlas of the Greek and Roman World, Map 66 Taurus*).

Шахид доноси појмове “унутрашњег и спољног штита” који се односе на арапске федерате који су усељени *intra limitem* и укључени у фискални и административни систем царства и са друге стране, арапске савезнике који су настањивали просторе ван границе царства. Слично постојању Улфилине аријанске цркве код Германа и код ромејских Арапа установљено је више епископата, начелно по једна епископија по филархату. Први епископи забележени су код арапских федерата веома рано, још у време Валенса и на основу учешћа првог епископа испред Арапа на Никејском сабору Ирфан Шахид предлаже идеју о федератским епископатима као виду институционализованог укључења варвара у царство, следећи рâну политику самог Константина о усељењу просвећених варвара на територију царства као христијанизованих федерата. Не случајно, први континенти Гота уочи Валенсове пропасти били су христијанизовани у аријанству исто као што су арапски федератски кланови христијанизовани у монофизитизму.²⁵³

²⁵³ У IV веку забележена су три епископа код арапских федерата – Памфилије (*Pamphilus*), Теотимије (*Theotimus*) и Мојсије (*Moses*), од којих су прва двојица учествовала на сабору у Никеји 325. године и синоду у Антиохији 363. године. За Памфилија се наводи да је био епископ арапске групе Лакмида, којој је било одобрено насељавање пустињских области Палестине, односно нису били *foederati* већ *vectigales*. Shahid, *Byzantium and the Arabs in 4th century*, 287-288.

До времена Јустинијана арапски федерати су били сасвим институционализовани кроз систем филархата и епископата, са подручјима у граничним провинцијама као седиштима њихове локалне управе и епископија. Гасанидски федерати уведени су у царску службу федуом из 502. године након чега су учествовали у Анастасијевом рату против Персије, истакавши се у борбама против Лакмидског клана у служби Сасанида. Гасанидски филархат је контролисао област Хауран (Hawrān) која је захватала и провинцију Арабију и источне делове Друге Палестине, са главним средиштима у утврђеној Џабји (al-Jābiya), Акраби, Јалику (Jaliq) и Харит ал Џавлану (Hārith al-Jawlān). Јустинијан је 531. године уздигао гасанидског филарха патрикија Флавија Арету (*Flavios Arethas*) односно al-Narith ibn Jabalah, прво у ранг високодостојанственика *vir gloriosissimus* а потом и за краља (βασιλεύς) свих Арапа (Сарацена) у царству (πατρίκιος καὶ φύλαρχος τῶν Σαρακηνῶν), како би могао да парира војним упадима персијских арапа (Лакмида) под њиховим краљем Алмундахиром (Al-Mundhir),

односно *Alamoundaros*.²⁵⁴ Питање религије арапских федерата је сложено колико и културолошки састав ромејско-федератске популације у лимитропији у VI веку, који је можда најбоље илустрован тројезичним натписом на архитраву мартирејума Светог Сергија у Забади (*Zabadaea*) у провинцији Еуфратенсис, датованом у 512. годину.²⁵⁵ Осим мање популације християнизованих Лакмида у филархату Парамволе (*Parambole*) у провинцији Палестина, окупљених око епископа и филарха Петра за које се зна да су били ортодоксних уверења, током IV и V века су водећи кланови Танукида и Салихида били такође ортодоксног дијафизитског усмерења јер су и њихови епископи исповедали халкедонско хришћанство.

То се пре свега односи на клан Танукида као најмоћнијег филархата арапских федерата у IV веку чији је епископ Памфилије као про-халкедонац учествовао на сабору у Nikeји. У VI веку сви арапски федерати били су изразито монофизитски опредељени, јер је племе Гасанида по уласку на територију империјума било християнизовано у време монофизитског патријарха Антиохије Северијана, већ почетком VI века. Ирфан Шахид препознаје у монофизитском епископу Јовану протераном из Еварије (Huwwāḡīn) у време Јустинових прогона 519. године, једног од двојице федератских епископа јер су у Антиохијској notiцији (*Notitia Antiochena*), наведене две арапске епископије – у Еварији која се везује за Гасаниде и ‘Сараценска’ (*Suracine*) која се односила на остале арапске кланове, међу њима у V веку најутицајније Салихиде.

Док се за Еварију може тврдити да је постала седиште Гасанидског епископата у време Анастасија и да је као анти-халкедонска епископија била суфраган митрополији у Дамаску, Сараценска епископија очигледно није имала своје стално седиште ни у V веку јер се у концилијарној листи Халкедонског сабора примећује навођење гасанидског епископа Јована из Еварије док за ‘арапског’ (салихидског) епископа Евстатија (*Eustathius*) није прецизирано из ког града долази. Протеривање гасанидског епископа од стране Јустина имало је за последицу арапско напуштање федератског уговора 519. године и остављање велике деонице источног лимеса без заштите пред пљачкашким провалама из Јужне Арабије и из Персије. Гасанидски а по свој прилици и сви остали арапски кланови на подручју лимитропије, остали су доследни у монофизитском опредељењу највише из опште присутног пијетета према страдалим монофизитима у масакрима у јужној Арабији у области Најран (Najrān), где је дуго постојао уређени хришћански ходочаснички центар у Најранској Каби.²⁵⁶ Јустинијан је тек 528. године прилагодио политику прогона монофизита у Оријенту, утолико што је од супресије изузео

²⁵⁴ Procop., *Bell.* I. XVII. 47,48;

²⁵⁵ Уз сам комеморативни натпис уклесан на грчком, сиријском и арапском језику, од велике су важности и исписана бројна арапска имена, у својим ромеизованим издањима али и у изворном арапском облику, што сведочи о очувању културолошког идентитета ромејских Арапа. Shahīd, *Byzantium and the Arabs in 6th century*, 699-702.

²⁵⁶ Масакри над монофизитима у Неграну (Najrān) и осветничка “Етиопијска крусада” у време Јустина осведочени су у Грчком мартирејуму. Huxley, *On the Greek Martyrium of the Negranites*, 41-55.

моћне Гасаниде и њиховог епископа и уздижући Арету за макар титуларног краља, односно главног филарха свих ромејских Арапа. Тиме је био отворен пут за обнову *foedere* са монофизитским савезницима уочи и током борби у Персији. По свему судећи, Јустинијан није био усамљен у акцији враћања монофизитских федерата у царску службу. Готово једновремено са акцијом према Гасанидима Јустинијан је 529. године уздигао тврђаву Анасарту - *Castrum Anashartom* (Ἡανάσιρ), у провинцији Прва Сирија, у ранг града.²⁵⁷

Анасарта је позната као једно од средишта Танукида који су заједно са Салихидима у време Јустинијанове власти били монофизити и из ове царске акције видимо да се у дешавањима око арапских федерата у критичним годинама супресије монофизита од стране ортодоксне струје, појављује и моћна фигура заштитнице анти-халкедонаца у царству, августе Теодоре. Уздизање једне пограничне федератске тврђаве у ранг града осим подразумеване урбанизације области односно омогућавања да тврђава преузме административне прерогативе урбса из области јавних муниципалних надлежности, била је нужна јер је као закаснела следила већ установљен епископат у филархату Танукида у Анасарти од 446. године.

У једној каснијој верзији Антиохијске notiције епископатум преноси се да је Анасарта – Теодоријада била седиште синкелијског епископата у суфраганству патријархата у Антиохији.²⁵⁸ Тако би две федератске епископије у време Јустинијанове обнове *foedere* са Гасанидима и Сараценима могле бити трајно инсталиране у Еварији јужно од Хомса и у Анасарти – Теодоријади, источно од Халке. В. Симеон преноси и убикацију Сараценске епископије у Харлани (*Harlana*),²⁵⁹ суфрагану митрополије у Дамаску, чији је епископ можда био на сабору у Халкедону 451. године, где је наведен као епископ Ауоуасоу у верзији на грчком односно *Аланорум/Арлаорум* на латинском.

Било би погрешно закључити да су гасанидски – сараценски епископи резидирали у овим епископијама у седентарно уређеним епископеионима. Јустинијанова политика је омогућила враћање федератских монофизитских епископата али не у епископска седишта Антиохијског патријархата којим је доминирала искључиво црквена номенклатура халкедонске струје. Отуда и појава путујућих епископа у арапским филархатима све до Светог Теодора (Mār Theodore), који је од 540. године био на челу монофизитске федератске цркве на подручју укупне империјалне лимитропије, од Месопотамије до јужног Синаја. Свети Теодор је био под црквеном јурисдикцијом монофизитског патријархата Антиохије који је након протеривања из

²⁵⁷ У краткој референци Антиохијац Јован Малала даје податак о уздизању (*civitatis jure donatum*) кастрона Анасарте (Κάστρον Ανάσαρθον) у град (πόλεως) који је назван у част августе Теодоријада (Θεοδωριάδα). У истом извештају додаје се да је Јустинијан обновио и тврђаву Суза (*Susianum*) у префектури Африке, која је преименована у Јустинијанопољ (*Castrum Justinianopolis*), **Jo. Mal., Chron.** XVIII. 179.

²⁵⁸ Siméon, *Notitia episcopatum d'Antioche*, 90-101.

²⁵⁹ *Ibid.*, 95;

Теопоља Северијана 519. године био премештан у више манастира у Сирији, док се за федератског епископа може са више поузданости рећи да је имао стално место свог епископата у Цабји на Голану (Jābiya) у Другој Палестини. Свети Теодор је сматран од монофизитске заједнице за епископа Бостре,²⁶⁰ метрополе провинције, али је сасвим сигурно да велики еклезијаст није резидирао у граду, као што ни друга велика имена монофизитског покрета у Сирији након 519. године нису имали стална седишта у градовима својих епископата, попут Светог Јакова који никада није пребивао у Едеси.

Тако је и сам патријарх Северијан у свом епископату пре 518. године рукоположио Стефана за епископа логора - *castrorumque* (ḥirthā) у Анасарти, дакле не за тврђаву него за федератско (танукидско) шаторско насеље односно скенархију (*scenarchia*) овог клана, што не мора да значи да епископ није имао своју резиденцију у бедемима кастрона у време доминације монофизита пре Јустина.²⁶¹ Сам Свети Теодор се потписивао као епископ Оријента²⁶² и у том оквиру треба сагледати оштру христолошку сегрегацију у време Јустина и Јустинијана у Сирији која је, без обзира на повремене царске акције ка помирењу две струје у време Јустинијана и Јустина II а за живота Светог Јакова, резултирала установљењем нове монофизитске цркве у Сирији. Прагматична политика Јустинијана према арапским федератима није ни на један начин шкодила званичној државној политици његове династије на прокламовању јединствене католичке цркве утемељене на тринитарном дијафизитизму Халкедона, као христолошки једино исправне доктрине. Од царске администрације подржана ортодоксна номенклатура распоређена је у целој Сирији и свим областима лимитропије док је монофизитска црква Сирије располагала бројним манастирима ван градова, у којима се анти-халкедонска струја сасвим зановила подвижништвом Светог Јакова (*Jacob Baradaeus*, 500-578).

Пракса уздицања граничних војних постаја и тврђава у ранг градова показује да је Јустинијан имао осмишљен програм за консолидацију источне границе и контролисану институционализовану инклузију арапских гасанидских федерата не само у одбрани лимеса него и њиховог усељавања на територију лимитропије. Обнављање тако важног града каква је била Палмира, дало је нови полет мотивацији локалних арапских кланова за збијање у широком појасу око новог урбаног, црквеног и војног средишта, без обзира што монофизитски свештеници више нису имали приступа црквеним здањима које су подигли царски архитекти. О читавим подручјима дуж Еуфрата и око Палмире, која су постала позната по полуномадским и

²⁶⁰ Бостра као урбс се по свему судећи само у оквиру монофизитске Сиријске цркве сматрала и за логор (војно упориште) Сарацена иако су њихова шаторска насеља била распоређена даље у дистрикту, изван града у зидинама. Intagliata, *Palmyra after Zenobia*, 48.

²⁶¹ Shahid, *Byzantium and the Arabs in 6th century*, 851-852.

²⁶² *Ibid.*

номадским шаторским насеобинама, сачувани су топономастички подаци код Хијерокла, Георгија Кипранина и у Анастасијевој notiцији, које простудиране преноси Арнолд Хју Мартин Џоунс (*A.H.M. Jones*). Џоунс убицира скенархијска подручја на Еуфрату источно од Ерагиза које везује за Скенитске Арапе или Бедуине док се јужнија скенархија усталила у широком луку од Ресафе око Палмире до Еварије.²⁶³

Осим капиталног Јустинијановог подухвата обнове Палмире и ојачања Зенобије и Ресафе (Анастасиопољ), у градове су уздигнути и војна постаја Еварија (573) која је већ била епископија од 451. године, Саламија (*Salamias*), која је одмах постала архиепископија иако пре тога није забележена као епископат па је могуће да је заједно са Баркузом (*Barcusa*) реч о две аутокефалне архиепископије установљене од Јустинијана, нарочито ова последња јер је понела име Јустинијанопољ.²⁶⁴ Уз Анасарту – Теодоријаду (према Малали) или Теодоријас (према notiцији), наведена су и бројна седишта епископија која нису понела прерогативе градова и у питању су војне постаје и тврђаве.²⁶⁵

Временски блиске Јустинијанове обнове Палмире (527-528) и елевације Анасарте у полис 529. године, говори у прилог већ осмишљеном плану деловања Јустинијана на консолидацији јужног дела источне границе, обновом и изградњом нових административних и војних центара и њиховом попуном новим контингентима посада. Уздигавши Палмиру по значају на треће место у провинцији, гарнизон тог кључног града на ободу Сиријске пустиње, појачан је деташирањем додатне јединице (*numerus*) уз већ присутне *limitanei*, како извештава Малала. Сам Јустинијан је 536. године у Новели 103²⁶⁶ истакао важност улоге граничних регименти, и империјалних *limitanei* и арапских федерата (*foederatis*) у Другој Палестини, иако је след дешавања током наредне деценије водио коначном распуштању царских граничних посада на арапској деоници *limes orientalis*, већ око 546. године.²⁶⁷ По свему судећи, процес повлачења царских јединица са граничних положаја трајао је много дуже од владавине Јустинијана, започевши још средином V

²⁶³ Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, 267-270.

²⁶⁴ *Ibid.*, 459-460;

²⁶⁵ Нова насеобинска категорија издвојила се у Арабији као *metrokomiai* – многољудна или села од посебног значаја за област. Већи број таквих села стекло је квази-урбан карактер смештањем епископија током V века, и Френк Р. Тромбли препознаје неке од таквих 'градова' подведених под израз *κόμη* у дистрикту Апамене као Дана, Сарђила (Sarjilla), Капроикенон (Kafr-al-Zita), Арде (Tell 'Abd al-' Aziz), Коме Олбанон (Halban), итд. Trombley, *Epigraphic Data on Village Culture and Social Institutions*, 55-73.

²⁶⁶ Nov. CIII. 3.1, *De proconsule Palaestinae*.

²⁶⁷ У познатом Јустинијановом указу из 546.године, тзв. Едикту из Бершибе (Beersheba Edict), о модалитету прикупљања пореза у три провинције Палестине и исплате аноне милитарис, дају се индиције распуштању граничне царске војске али и вредни примери титуларне арапских првака укључених у административни систем - филарха (*phylarchos*) и 'главног' архи-филарха на челу савеза филархата (*κοινὸν τῶν ἀρχιφύλων*). Текст едикта на грчком са преводом на енглески језик приложен у: Sloan, *The Beersheba Edict and Travel*, 78.

века. Положај арапских федерата заштићен је царским указом Теодосија II још 443. године како би им се осигурала исплата аноне милитарис у целини јер је код припадника *limitanei* постојао удео тог дохотка који је могао да буде одузет.²⁶⁸ Шахид аргументује дуже трајање распуштања граничне царске војске на истоку судбином легије Галика (*Legio III Gallica*), сасвим угашене царске јединице у другој половини V века, чије су положаје и постаје дуж *limes arabicus* постепено преузели Гасаниди, смештајући у једну такву постају своју другу, данас још не убицирану престоницу Јалик (Jalliq - Al-Kiswah?), арабизирано име града изведено од Галика.²⁶⁹

Мировни споразум ("*aeterna pax*") из 532. године је довео до коначног стишавања непријатељстава на источној граници чему је у највећој мери прагматична Јустинијанова политика била усмерена од његовог увођења у капацитет као самосталног владара од 527. године. Иако су одредбе мировног уговора биле грубо прекршене од стране Хозроја 540. године, Јустинијанова политика смиривања магнитуде сукоба и достизања мировних оквира који се могу платити довела је до другог мира 544. године, скромнијег по одабраном периоду који је покривао (50 година), али очигледно нужног Источном царству, чији су се ресурси исцрпљивали у продуженом сукобу у Италији и пацификовању Бербера у префектури Африке. Гритрекс не сматра да је Јустинијан распуштањем граничних посада и повлачењем дѐла војних снага са источног лимеса угрозио интересе царства остављајући одбрану према Прокопију 'неверним' савезницима – арапским федератима. Последице Хозројевог пљачкашког похода 540. године су брзо отклоњене а Сирија у целини солидно обезбеђена војном инфраструктуром, што је оставило простора да се део војних капацитета и даље држи на западу.²⁷⁰

²⁶⁸ СTh XXIV.2. *De ambitu et locis limitaneis inibi redhibendis*.

²⁶⁹ Shahid, *Byzantium and the Arabs in 6th century*, 114-115.

²⁷⁰ Greatrex, *Byzantium and the East in the sixth century*, 477-509.

2.3.6. *Рат против Вандала*

Пораз империјалних снага 468. године у време Лава I у северној Африци, сам по себи је био довољан разлог за нови поход против вандалске краљевине 533. године. За разлику од Василисковог покушаја да се Гејзерих (*Geiseric*) потисне са територије Западног дела државе, када су војне акције империјалних снага спровођене у садејству два дела царства, освајање Гелимеровог краљевства у VI веку у потпуности је подухват Јустинијановог Источног царства. Гелимерово обарање са власти Хилдерика и његове про-римске политике која је подразумевала и прекид репресије над ортодоксним хришћанима, био је довољан повод за царску војну интервенцију.

Брзи успех Јустинијанових војних експедиција у Африци и Италији био је непосредна и широкој јавности неупоредиво јаснија манифестација новопрокламоване идеологије Источног цара о обнови Римске империје, можда експресивнија као својеврсна 'реконкιστα' (*reconquista*) западног дела старе државе, у односу на рестаурацију империјалне легислатуре. У претходним царским владама и на истоку и на западу, обновитељске идеје биле су само фрагмент царског стандарда тих владара, осмишљених да се махом покровитељска димензија њихове власти препозна и афирмише у већем или мањем делу државе. Цареви Зенон и Анастасије су имали сопствене грађевинске програме где се само Зенонов може окарактерисати као *urbis renovatio* и то тек у његовој родној Исаврији.

На западу је једино Теодорик у капацитету римског принцепса (*patricius praeregnare*) и краља (*rex*) Острогота, спровео обимни *urbis renovatio* Италика, када је тај грађевински и урбанистички препород спроведен у циљу афирмације аријанског (варварског) владара у миљеу домородних ортодоксних Римљана.²⁷¹ За разлику од таквих подухвата, ограничених по захваћеним просторима али и по идеологији која је стајала иза њих, Јустинијан је понудио неупоредиво глобалнију идеју *renovatio imperii Romanorum*. За друштвену елиту Источног царства време глобалног Јустинијановог предузетништва ка западном делу старе империје након смиривања источне границе 532. године, могло је заиста да делује као "време наде",

²⁷¹ Око 490. године Теодорик се одважио на краљевски трон, узурпирајући уговор са Зеноном којим је његов статус као *magister militum* био ограничен на краљевање Готима - Германима. Самопрокламовање готског рекса у *rex Italiae* на истоку је, и поред враћања царских инсигнија у Равену у време Анастасија, сматрано за чин узурпације – *praesumptio*. Arnold, *Theoderic* 67-69.

осведоченог у писању Прокопија и Јована Лидског (*De Magistratibus*).²⁷² Прокопије је, наравно, најдубље врело података за време Јустинијана и нарочито за историју његових ратова. У непосредној пратњи војсковође Велизара у рату са Персијом у звању *συμβούλου* (*consiliarium*), Прокопије је остао до драматичне 531. године да би две године касније био учесник на тромесечној пловидби десантне армаде од Константинопоља до Капут Ваде (*Chebba*) у провинцији Бизакени (*Byzacium - Byzacena*), јужно од Картагине. Бојевни део армаде по проценама на основу Прокопијевих записа изгледа да није бројао више од двадесетак хиљада бораца, бар на испловљавању из Престонице, крајем јуна 533. године.

Пре него што се армада укотвила у пристану Капут Веде, локални устанци у Триполитанији и на Сардинији развукли су снаге Вандала ка ободима краљевства остављајући море испред обала Бизакене без надзора. Рат против Вандала добијен је у две одсудне битке вођене на отвореном пољу и то прво код места Ад Децимум (“Код десетог миљоказа”) јужно од Картагине (13. септембра 533. године) и потом, у децембру исте године испред утврђеног вандалског логора Трикамаре (*Tricamarum*).

Обарање Гелимерове краљевине прошло је без иједне опсаде утврђеног града или тврђаве јер су Вандали још у време Гејзериха уклонили све градске фортификације осим у Картагини.²⁷³ Велизар је већ 14. септембра 533. године на дан Светог Кипријана (*Cyprian*), као победник ушао у утврђену Картагину и нова империјална територијална јединица уобличена је у префектуру Африке Јустинијановом конституцијом издатом већ наредне 534. године.

Јустинијанови укази су прворазредни извор за сагледавање принципа и методологије уређења новоосвојене територије која је уједно постала и нова лукративна фискална јединица империје за коју су готово једновремено са војним успехом морале у потпуности да се уреде и војна, цивилна и црквена администрација. Патрикије Архелај, дотадашњи војни квестор, именован је за преторског префекта Африке (док је дотадашње намештење викара укинута) и осим тог звања конституција CJ 1.27.1 из 534. године одређивала је рад и надлежност магистрата и прикупљање пореза, са административним седиштем префектуре у Картагини. Већ наредним указом од 13. априла (CJ 1.27.2) којим се обраћа Велизару Јустинијанова администрација инсистира на војном обезбеђењу граница нове префектуре, које се поседају дуж некадашње трасе римског лимеса у северној Африци, елаборирајући размештање гарнизона лимитанеа под контролом *duces* и изградњу неопходних војних инсталација и инфраструктуре, пре свега у граничним градовима. Важан је податак да је војном заповеднику сугерисано да у многољудним местима и градовима којима је периметар преобиман сагради мања утврђења која

²⁷² Често је цитирана оцена Јована Лидског из његовог *De Magistratibus (reipublicae Romanae)* из 550. године да је “Риму Јустинијан повратио римско.” Маас, *Roman History and Christian Ideology* 17-31.

²⁷³ *Procop., Bell.* III. 5.8-9;

су подобнија за одбрану што је све заједно увод у рефортификацију и реурбанизацију префектуре.²⁷⁴ Више царских указа било је прокламовано у циљу легислатурне заштите неприкосновености положаја халкедонске тринитарне и ортодоксне цркве архиепископата у Картагини и тим указима *de facto* су одузете аријанске цркве и јеврејске синагоге и дате на располагање халкедонским хришћанима, што је нарочито прецизирано већ у Новели из 535. године.²⁷⁵

Смена владајуће црквене догме у Картагини захтевала је прилагођавање црквене номенклатуре након протеривања Гелимерових следбеника односно бекства вандалских аријанских свештеника, иза којих је остало мноштво аријанских клирика у домаћој популацији али и у аријанству новокрштених лаика и катихумена. Важно је да се назначи да је оштра црквена политика Јустинијана према прво јеретицима односно донатистима а онда и аријанцима у северној Африци, настављање црквене политике Константина, који је у своје време донатистима одузео цркве у Картагини,²⁷⁶ док за следбенике Арија није саградио ниједну цркву иако је пред саму сопствену смрт, стицајем околности, био покрштен 22. маја 337. године, управо у аријанству од Еусебија (*Eusebius*, †341. године) аријанског епископа Никомедије.²⁷⁷

Црквени великодостојници Картагине, након локалног синода одржаног у базилици Фаустија (*Faustus*) већ 535. године послали су молбу самом Јустинијану преко ђакона Теодора (*Theodorus*), изасланика (*apocrisarius*) архиепископа Картагине Јустинијане, Репаратија (*Reparatus*), да помогне у разрешењу црквених питања отворених након укидања аријанске цркве у префектури. Јустинијанов одговор је садржан управо у Новели 37 али осим законске потврде неприкосновеног положаја католичке цркве у Картагини, цар није одговорио на више у

²⁷⁴ CJ 1.27.0. *De officio praefecti praetorio Africae et de omni eiusdem dioeceseos statu*: 1.27.1 *In nomine domini nostri Ihesu Christi imperator Caesar Flavius Iustinianus Alamannicus Gothicus Francicus Germanicus Anticus Alanicus Vvandalicus Africanus pius felix inclitus victor ac triumphator semper Augustus Archelao praefecto*

praetorio Africae; 1.27.2. *Idem A. Belisario magistro militum per Orientem*.

²⁷⁵ Nov. XXXVII, *De Africana Ecclesia*.

²⁷⁶ Константин је у дуготрајној распри са донатистима 317. године издао указ којим се тражило да шизматици предају црквена здања католицима спорног епископа Цекилијана (*Caecilian*), што је сам Донатије одбио да учини у Картагини, после чега је уследила војна акција власти према расколницима. У епилогу дешавања, цркве су одузете следбеницима Донатија само у Картагини док су у остатку провинције наставили да практикују сопствена уверења као и раније, што је и озваничено Константиновим едиктом из 321. године којим позива католике на стрпљење и толеранцију према донатистима. Lenski, *Imperial Legislation and the Donatist Controversy*, 166-220.

²⁷⁷ Јанакопулос даје референцу на писмо Аугустина упућено Јануарију (*Januarius*) у: *S. Aureli Hipponiensis episcopi epistulae*, ed. AI. Goldbacher, in *CSEL 34 (Vienna 1895) ppA08f. Jones*, у којем епископ Хипоса (*Hippo*) провлачи и опаску о донатистима; Geanakoplos, *Church building and "Caesaropapism,"* 167-186.

том тренутку акутних проблема за халкедонску цркву префектуре.²⁷⁸ Ти проблеми су изложени у писму папи Јовану II који је био наредна адреса којој се патријарх Картагине обратио а највише су се тicali уређења односа са преосталом аријанском популацијом у префектури, пре свега да ли свештеници аријанског вероисповедања треба или могу да задрже исте чинове након преобраћања у католичку веру.²⁷⁹ Иако се Новела 37 бави превасходно црквеним питањима она је адресирана на преторског префекта Африке Соломона, који је у то звање ушао након одласка Велизара у престоницу где је 535. године готово у античкој традицији, спроведен победнички тријумф пред популацијом Константинопоља, којој је био изложен и заробљени Гелимер, аријански краљ Вандала. Соломон је у том тренутку био у капацитету двоструког звања, објединујући контролу над војском као *magister militum* и руководећи цивилном администрацијом као претор префектуре.

Док се за онипотентно звање стратега аутократора Велизара може рећи да је уведено превасходно ради остварења безусловног ауторитета у командовању војском зарад успеха експедиције у Африци, здруживање цивилног и војног ауторитета у првом службовању Соломона у Картагини упућује на све израженије удаљавање Јустинијана од раније административне номенклатуре из времена принципата и Диоклецијанових реформи и постепено увођење високих звања у дијецезама или префектурама од стратешке важности за царство. Обједињене војне и цивилне надлежности какве су дате Соломону у Африци по свему судећи биле су претеча Маврикијевих (*Maurice*, 582-602) егзарха (*exarchos*), уведених у легислатуру крајем VI века, када је на тај положај уздигнут патриције Генадије (*Gennadius*), дотадашњи *magister militum Africae*.²⁸⁰

Трагање Јустинијанове администрације за новом категоријом царског намештеника који ће са много већом аутономијом водити префектуре и дијецезе може се препознати и у увођењу новог звања у рангу претора префектуре али ојачаног надлежностима у управљању војском и царским (*tamiacarum*) поседима у провинцији Кападокији 536. године.²⁸¹ Соломон је у свом првом мандату отпочео са рефортификацијом префектуре, нарочито провинција изложених нападима незадовољних Бербера – Мавара, чије су границе морале прве да буду обезбеђене

²⁷⁸ Са Јустинијановог гледишта царска администрација је очекивала брзо укључење аријанских клерика у ортодоксну номенклатуру након њиховог преобраћења па је остала уздржана у одговору на питања Картагинског синода. Adamiak, *Carthage, Constantinople and Rome*, 205, 63.

²⁷⁹ Coll. Avell., *Epistula* 85.

²⁸⁰ *Patricius Gennadius Exarchus Africae* 591-598. *PLRE* 3, 509-511.

²⁸¹ Дотадашњи преторски префект Јован, Новелом 30 уводи се у звање које је на латинском језику гласило *proconsul Iustinianus Cappadociae* (“Јустинијанов проконзул Кападокије”) са неприкосновеним надлежностима у управљању цивилним и војним пословима и надасве царским поседима у две Кападокије и граду Цезареји, због чега је добио и узвишену титулу на грчком језику *archegetes*. (Nov. XXX.5)

размештањем јединица *limitanei* и изградњом одговарајућих утврда. Стање у префектури је, међутим, јако дуго било нестабилно због првобитног дословног спровођења цареве наредбе о заузимању старе римске границе према варварима, чиме су Бербери који су одавно били усељени у лимитропију Либије или остајали одсечени од сународника на територији царства или били протеривани од царске војске ван лимеса. То је изазвало серију сукоба који су, заједно са побунама војске, потрајали све до 547. године.

2.3.7. Рат против Острогота

Одлука о нападу на Остроготе у Италији по свему судећи била је донета и пре драматичне смене власти 535. године у којој је, након деценије регентства након смрти Теодорика године 526. била погубљена његова кћи Амаласунта (*Amalasantha* 526-534/534-535). Иако је вероисповедала аријанство, Амаласунта је као сасвим романизована и изванредно образована племкиња промовисала римско наслеђе и вредности међу сународним Готима у краљевству што је неминовно довело до стварања јаке опозиције према краљици-регенткињи у војном корпусу Острогота у Италији. Краљица Италије је убијена по наређењу ко-регента Теодада (*Theodahad*, 480-536), након покушаја да са Јустинијаном уреди прелазак на територију Источног царства и пребацивање државног трезора из Италије у Дирахујум 535. године.

Погубљење у заточеништву на острву у језеру Болсена угледне краљице Италије, изазвало је одијум у просвећеном делу становништва и Италије и Источног царства и у великој мери дало непосредног повода Јустинијану да отпочне војну кампању против Теодадовог краљевства. Прокопије, као непосредни сведок збивања, подробно извештава о рату против Острогота у Италији, преносећи живописно узаврела политичка и дипломатска маневрисања обе стране која су претходила војним операцијама. Велизар је већ током зиме 535/536. године са војском знатно малобројнијом од оне са којом је оборио вандалско краљевство, без тешкоћа анектирао Сицилију где је краткотрајни отпор био пружен само од гарнизона Панормоса (Палермо). У исто време под заповедништвом магистра милитума префектуре Илирик, Мунда, одаслата је војска са задатком да потисне Готе из провинције Далмације у префектури Италије.

Јустинијан је очигледно имао намеру да без обзира на добре односе са Теодориковом умном кћери и у светлости успеха у северној Африци настави са политиком реконкисте империјума старог царства на западу,²⁸² јер је у последњој години краљевања Амаласунте на њен двор одаслао посланство у вези са три питања која су оптерећивала односе краљевине и царства.²⁸³ Три проблема због којег су изражени протести пред несрећном краљицом по својој тежини свакако су представљали пре изговор за стварање услова који ће довести до војне империјалне акције у Италији и из одговора Амаласунте који детаљно преноси Прокопије, може се закључити да је на просвећеном двору краљице Италије суштина Јустинијанове намере сасвим схваћена.

Друго питање односило се на бекство групе хунских федерата из Либије на територију Италије што је можда више иритирало војне челнике царске војске у северној Африци јер су одмах након пораза Гелимера, нарочито припадници хунског федератског корпуса јасно изразили незадовољство остајањем у северној Африци у улози тврђавских посада или граничара. Трећа тачка Јустинијановог протесног писма односила се на крајњу северну зону фриксије две државе, на савско-дунавској размеђи некадашње префектуре Италије и префектуре Илирика. У обрачуну са Гепидима око Сирмијума, Остроготи су продрли дубоко у провинцију Прва Мезија 527. године, где су следећи дунавски лимес избили код града Грацијане (*urbem Gratianam* – Добра код Голупца?),²⁸⁴ са чијим становништвом су поступили сурово, ‘као према непријатељу’.²⁸⁵ Могућност да се до територије Италика као језгра некадашњег Западног царства дође вештом дипломатијом брзо је потиснула у други план смрт Амаласунте, јер је и Теодад у више наврата изразио тежње да препусти краљевство источном цару у замену за одговарајући приходак и имање у Константинопољу.

Са освајањем два главна града у Италији, Велизар је остварио полазне циљеве војне кампање у Италији након чега је повучен прво у престоницу а онда на исток у сусрет незадрживом и изненадном нападу Хозроја на Антиохију. До следећег повратка славног

²⁸² Настављање војно-политичке акције према Теодадовом краљевству у Италији подвучено је и у Новели 30 из 536. године, Nov. XXX.11.2.

²⁸³ Procop., *Bell.* V. 3. 15-16;

²⁸⁴ Епизода око Остроготског упада у Мезију 529. године илуструје несрећену ситуацију пре свега са федератским контингентима распоређеним дуж лимеса у Мезији и то управо пре инклузије Мунда у војну номенклатуру царске војске 529. године. Напад Гепида на Сирмијум 528. године, две године након смрти Теодорика, био је по свој прилици инструментализована акција од стране Источног царства из чега следи остроготска одмазда под Витигезом дуж мезијског подунавља. Важан детаљ јесте прелазак способног Мунда из Италије (након службе код Теодорика) на страну царства и његово уздизање за *magister militum per Illyricum* од стране Јустинијана већ те исте 529. године, када се ситуација у Мезији коначно стабилизује. (Jo. Mal., *Chron.* XVIII. 450,451) О редоследу дешавања око Сирмијума након смрти Теодорика у: Gračanin - Skrgulja, *The Ostrogoths*, 184-186.

²⁸⁵ Procop., *Bell.* V. 3. 14-22;

Јустинијановог војсковође на ратиште у Италији, пет година касније, Готи су успели да се прегрупишу и да под Тотилом (541-552) извојују неколико важних победа, успевши да за кратко уђу и у Рим 545. године. Друга етапа Готског рата у Италији отпочела је доласком војсковође Нарсеса (480-573), који је са свежим и знатно бројнијим снагама успео да пацификује Готе поразивши Тотилу у бици код села Тагине (*Taginae*) 552. године, што је омогућило Јустинијану да 554. године прокламује Прагматичне санкције²⁸⁶ којима је Италија уведена у царску административну номенклатуру, до пада под Лангобарде 568. године.

Након Тотилине погибије 552. године стекле су се околности да се један део царских снага у Италији одвоји за интервенцију у Хиспанији, где је раздор у визиготској краљевини омогућио брзо успостављање нових, махом приобалних територија, под контролом царства. У светлости деташирања гарнизона са својим трибуналом у тврђави Септем на афричкој обали Херкулових стубова (Гибралтара), нова покрајина у Хиспанији (*Carthago Spartaria*) заједно са Балеарским острвима, устројена је као крајиште према аријанским Визиготима, односно брана њиховом евентуалном преласку у префектуру Африке, тачније њену провинцију Друга Мауретанија која је рестаурирана још у време Велизарове кампање 533. године.

Општи је консензус да је рат у Италији напрегао економску стабилност Источног царства до крајњих граница које су готово досегнуте у периоду након избијања пошасте куге 540. године. Прагматизам Јустинијанове политике куповине мира гасио је ратни пожар на истоку где је, да би парирао моћном Хозроју, морао да деташира два велика корпуса царске војске 542. године, контингент од 30 хиљада бораца у Арменији а деценију касније војску сличне снаге у севернијим областима Ласике и Кавказа. Како изгледа, економија се одржала у богатим источним провинцијама и нарочито Египту, који је до коначног пада под исламизираним Арапе у VII веку остао главна житница царства.

Увођење две издашне фискалне целине северне Африке и Сицилије у економске токове државе дало је нови економски узлет и логистички ресурс који је царству омогућио превазилажење економских недаћа насталих као последице пандемије 542-546. године и депопулације пре свега европских провинција. Ратом девастирано подручје Италика није било у могућности да учествује у већој мери у надокнади огромне цене коштања ратних кампања у Италији, где су трошкови претходних ратова са Персијом и Вандалима били истакнути још у Новели 30 (параграф 11.2) издатог 536. године након анексије Сицилије и где се позивало на прегнуће у ефикасном прикупљању намета и вођењу економије царских добара у средишњој

²⁸⁶ Сличним правним актом (*Pragmaticae Sanciones*) којим је и Теодосијев законик прослеђен Западном царству Валентинијана III, Јустинијан је прокламовао своју конституцију којом је законску легислатуру царства проширио на запад. Овим указом Јустинијан је прогласио Тотилу за тирана чиме је поништио његове одлуке у време власти док је све раније легислатурне потезе Амаласунте, њеног сина и Теодада уважио и кодификовао. Nov. APP. VII. 11. *Iustiniani Imperatori EDICTA at Aliae Imperatorum constitutiones: (IV.) Pragmatica sanction Iustiniani Imp. complectens varia capitula.*

провинцији Мале Азије, Кападокији. Отуда и брзо фискално организовање префектуре Африке и преторијума Сицилије, где је ова потоња изузета од јурисдикције префектуре Италика у Равени.

Уопште, Јустинијанова реформа или боље преуређење администрације, осим неких иновативних решења у погледу прекомпоновања провинција, умногоме се ослањала односно настојала да стекне слику континуитета са уређењем административне номенклатуре класичног Рима, нарочито у време спровођења тако колосалног пројекта каква је била реконкиста западних делова царства. Објашњавајући у више својих указа предности административне управе старог царства, нарочито из угла његовог великог пространства, Јустинијан је одао и решеност да се идеја обнове (*renovatio*) материјализује не само правним списима него и реконкистом изгубљених територија на западу.

Наговештавајући увођење преторске управе у Сицилији, Сардинији и Хиспанији својом Новелом 24 из 535. године,²⁸⁷ када су прве две покрајине већ биле анектиране, Јустинијан је у исто време повлачио легитимитет са правним уређењем поретка у старом царству, усклађујући свој управо прокламовани Законик са некадашњим управним поретком. Тиме је уједно дао и хоризонт деловања који је желео да достигне у укупном спровођењу подухвата обнове царства, где је идеја о *renovatio imperii* изродила и сам пројекат реконкисте западних територија до Херкулових стубова али не и Галије.

Другим речима, онај део *renovatio imperii* који се односио на материјализацију те идеје у стварности кроз освајање територија Западног царства под контролом варварских држава, није никада подразумевао рестаурацију царства на западу у границама које је опцртавао некадашњи северни лимес на Рајни. Избијање Источног царства на старе границе у северној Африци могло је да се спроведе само у тој провинцији и не у потпуности. У првој мировној понуди Остроготима у Италији види се да је Јустинијан имао на уму искључиво преузимање Италика до реке По на северу и у том Италику пре свега стару престоницу у Риму и Равену, као новог средишта моћи у којем је Теодорик уредио своју престоницу. Освајање Хиспаније није било у агенди првих етапа ратова са Готима, и оно би засигурно уследило, можда и у већем обиму да је ратна кампања у Италији била успешнија. Тек након успеха у Африци анектирани су Сицилија и Сардинија. Тек након лаког преузимања Сицилије војне снаге су одаслате на Италију и Далмацију. Интервенција у Хиспанији уследила је релативно касно и у околностима у којима су Јустинијанови војни заповедници остварили стратешко присуство царства на Иберијском полуострву, у његовој по интересе царства најважнијој, приобалној области.

²⁸⁷ Уводна напомена у Новели 24 (Nov. XXIV *De praetore Pisidae, praefatio*), наводи образложење дато у историјско-правном контексту у Дигестама у првој књизи О пореклу закона, Dig. 1.32. Наслањање на готово митологизирану правну историју Јустинијанових указа о преторима на острвима расправљано је код Мерион Круз: Kruse, *The Politics of Roman Memory*, 86.

Претор Сицилије (*praetor Siciliae*), деловао је у капацитету проконзула, обједињујући цивилни и војни ауторитет и одговарајући искључиво централној администрацији у престоници а не више Риму. Сардинија са Корзиком је припојена префектури Африке и у њој није постављен претор већ управитељ у звању *praeses provinciae* док је за војна питања био надлежан дукс. Префектура Италије је остала у највећој мери са сачуваном административном номенклатуром каква је била и у време остроготске власти јер је ни Теодорик ни његови наследници нису напустили нити мењали.

По степену елаборираности и рангу кодификације, Прагматичне санкције ни изблиза не евоцирају осећај тријумфа и успеха реконкисте као што су то били укази прокламовани након победе над Вандалима у северној Африци 535. године. Ратне операције против упорних Острогота оставиле су опустошену економију Италских градова па опет нити један указ није издат у циљу олакшања опоравка девастираних подручја,²⁸⁸ умањењем намета за неколико година или организовањем помоћи из богатијих царских покрајина, како је то чињено у време Анастасија у источним провинцијама страдалим током рата са Персијом или погођених земљотресима.²⁸⁹ 554. година је година позне Јустинијанове власти, на прагу последње деценије његове владавине и ако су у тренутку када су Велизарове трупе тријумфално ушле и у Рим и у Равену 540. године околности још биле непримерене за громогласни тријумф, ниједног тренутка након преузимања два главна града Италије нису биле дате назнаке да влада источног цара има намеру да створи услове за реституцију трона западног цара.

Највећи део својих ратних операција против Острогота Велизар је изнео на челу мале регименте професионалних царских трупа, што је оставило простора да се рат отегне јер у Италији није оформљен снажни комитатус империјалних снага који би ефикасно одбацио Остроготе северно од реке По. Тек је Нарсесу пружена таква прилика што само по себи указује на намерно онемогућавање славном Велизару да уз све успехе постигнуте у ранијим експедицијама постане и ослободилац Италије.²⁹⁰ Неограничена власт војних команданата у Италији и не-успостављање администрације Западног царства каква је била пре Теодорика

²⁸⁸ О магнитуди разарања извештава Прокопије (**Procop., Bell., VI. 20. 15-25**) али и папа Пелагије Први (*Pelagius I*, 556-561), који у својим апелима за помоћ епископу Арла у новцу, храни и одећи, наводи да су 'италијанска поља у тој мери опустошена да се више не могу опоравити.' На Прокопијев податак да је 50 хиљада људи умрло од глади и болести у аграрном дистрикту Пиценума, наслања се и папина процена да је папски приход из тог града од 2160 солида у време Теодорика спао на свега 500. Christie, *From Constantine to Charlemagne*, 37.

²⁸⁹ Одмах након Прагматичних санкција Јустинијан је прокламовао указ датован оквирно након 555-те године којим је олакшао положај задуженика у Италији, у време након једне разарајуће провале Франака (553. године) где је омогућавањем исплате само половине дуга и без камата пружена шанса за спас од банкрота. (Nov. APP. VIII. *Iustiniani Imperatori EDICTA at Aliae Imperatorum constitutiones: (V.) Le quae data est pro debitoribus in Italia et Sicilia.*

²⁹⁰ **Procop., Bell., VI. 30. 37;**

односно пре 476. године, морала је унеколико произвести разочарење домаћег становништва Италика²⁹¹ у Јустинијанов пројекат реституције царства на западу, јер је постало очигледно да је обнова царства подразумевала рестаурацију хомогене аутократорске империје са јединим царским троном у Новом Риму на Босфору.²⁹²

Префектура Италије, без обзира што су на њеној територији и стара престоница са папским патријархатом и новија Хоноријева и Теодорикова Равена, тако је постала тек још једна покрајина Источног царства, која је у тој форми претрајала Јустинијанову смрт 565. за свега три године. Тих година је нова германска групација Лангобарда уведена у ратни театар Италије,²⁹³ прво као малобројне федератске регименте у комитатусу Нарсеса да би потом уследила масовна провала која је закључно са 568. годином добила одлике праве инвазије, апсорбујући исцрпљени остrogотски корпус и потискујући снаге Источног царства у неколико преосталих упоришта на југу полуострва и око Равене.

²⁹¹ Ц. Мурхед је повезао лојалност римског становништва у Италији са осцилацијом ратних збивања где је истакао повишену лојалност про-халкедонске популације спрам царске војске у почетним етапама рата када је царски контингент наишао на добродошлицу у већини италских градова, и да је та лојалност можда јењавала са одуговлачењем рата и умножавањем недаћа али да је у исходу „ у *Готским ратовима њихова лојалност јасна, посведочивши снагу традиције и препознатљиво јединство пост-римског света то доба.*” Moorhead, *Italian Loyalties during Justinian's Gothic War*, 575-596.

²⁹² Лангобардску провалу у Италији током седме деценије VI века М. Маас је означио као директну последицу Јустинијанових 'махинација' са Лангобардским и Гепидским федератима у Панонији. И поред одужења рата у Италији не само због упорног остrogотског отпора него и очигледне неспремности а некад и отвореног отпора римске популације Италика да узме учешћа у ратним напорима царске војске, Маас даје позитивну слику Јустинијанових освајања на западу којима је источни цар консолидовао виталност халкедонског хришћанства као основног вероисповедања, потискујући аријанство и учвршћујући позиције хришћанске цркве у Европи на прагу изазова које је средњи век донео са појавом ислама. Такође је правилно уочено да су тешке економске прилике у Италији настале не само као последица Јустинијанових ратова него и услед сталне деградације привредних струјања током V века у западном делу царства где су новоуспостављене краљевине тешко одржавале економски промет пре свега услед распада римског бирократског уређења. Маас, *Roman Questions, Byzantine Answers*, 3-28;

²⁹³ **Procop., Bell.** VII. 39. 20; О увођењу федератских Лангобарда у царске комитатусе војсковођа Германа (*Germanus*) и Нарсеса подробнији увид изложен је у: Croke, *Jordanes and the Immediate Past*, 484-488.

2.4. Домети и последице Јустинијанових ратова на западу

Укупно посматрано, Јустинијанови ратови на западу одају разложно пројектован и спроведен експанциони подухват, чији ток одаје пре свега чињеницу да су и Јустинијанова влада и његова војна командантура све време имали јасну слику сопствених могућности и снаге којом су располагали. Централна влада је морала знати уочи кампање у Италији да се рат може одужити и све претходно освојене територије у Африци и на острвима административно су ефикасно прикључене на државни фискални систем како би понели део терета предстојећих војних операција против Острогота. То је био главни разлог издвајања Сицилије, Сардиније и Корзике из префектуре Италије и њихово стављање под јурисдикцију префектуре Африке односно директно владе у престоници (Сицилија).

То су све примери брижљиво разрађеног логистичког плана за ублажавање пражњења државног трезора чији садржај је до напада на Италију морао бити преполовљен. Готски трезор краљице Амаласунте који је био планиран за пребацивање у Дирахијум садржао је значајних 400 кентенарија и њега су се царски званичници домогли тек у зрелој етапи рата у Италији. Са војног аспекта, двокраки напад на готску краљевину, са Сицилије правцем ка Риму и из Илирика правцем ка Салони, упућује на два главна циља које је Велизар у садејству са војсковођама Илирика имао да постигне – освајање и поседање два главна урбана седишта моћи у Италику, Рим и Равену, који су се могли логистички одржавати с мора, нарочито Равена када је Далмација у поседу империјалних снага.

Са дводеценијским ратом у Италији Јустинијану и његовој администрацији је морало постати јасно да је подухват *renovatio imperii* досегао свој лимит у погледу реалних могућности царства. Како сам пројекат рестаурације сасвим сигурно није подразумевао досезање западних и северних лимеса старог царства разложно је да се претпостави да су се прави пројектовани циљеви ратних операција у оквиру Јустинијанове реконкисте западних територија односили првенствено на ослобађање и поседање северне Африке, острва и префектуре Италије. Провинције и острва са старом преторском управом побројане у Новели 24, дају простора да се питање заузимања Хиспаније и Галије посматра као циљ каснијих империјалних кампања које су могле да буду покретане из префектуре Италије након њене потпуне популационе и економске консолидације. Јустинијаново царство би за потребе накнадне, потпуне реконкисте старих западних провинција, остварило стратешке основице за те војне интервенције, дакле

освајање и учвршћење у приобалним деловима Хиспаније и Нарбоне (*Narbonensis*). Стратешки важан приобални појас Хиспаније је поседнут 552. године и са њим је оформљена не само снажна брана ка Визиготима него и мостобран за накнадна освајања полуострва. Провинција Нарбоненсис није освојена, можда из разлога што је њена префектура у Арлу (*Arelate*) нестала у Готским ратовима 536. године, када су је заузели Франци.

Много прагматичнији разлог за не предузимање похода на ту приобалну провинцију јесте што су са јужном Хиспанијом царске снаге загосподариле и Балеарским острвима и много раније Корзиком и Сардинијом које су у војном смислу довољна основица за евентуални напад на јужну обалу Галије. Уз такав концепт реконкисте у више етапа, као војног дела *renovatio imperii*, Јустинијану је префектура Италије била потребна војно обезбеђена са пацификованим готским елементом и рестаурираним Сенатом²⁹⁴ где би се његов Законик тријумфално прокламовао попут својевремено, у пуном протоколу и пред римском аристократијом и образованом елитом, представљеног Теодосијевог Законика. Наравно, уређење прилика у Италији осујећено је бројним недаћама од којих се један број није могао очекивати, попут климатских неприлика које су утицале на пољопривреду о којима извештава Касиодор, пандемије куге која је и иначе депопулисано становништво још више проредила и општег економског суноврата префектуре услед ратних пустошења.

Сасвим друга слика добија се сагледавањем тока реконкисте Италике и свих намерних и нехотичних грешака централних власти и командантуре у Италији, где је неколико важних прилика пропуштено за успешну пацификацију ако не и потпуну инклузију готског корпуса у целини.²⁹⁵ Попут обезбеђења мостобрана и приобалних основица у Медитерану за евентуално настављање реконкисте у будућим царским владавинама, када је провала Лангобарда осујетила овладавање Италиком до реке По, империјалне снаге су утврдиле упоришта дуж Апенинског полуострва, пре свега у Равени и дуж јадранске обале где је фортификациран низ од пет обалних градова док је јужни део Италије, заједно са Далмацијом, остао безмало два века у рукама Источног царства, као улог за *renovatio imperii* који никада није уследио.

Ограничени домет Јустинијанове реконкисте Италије суочио је стратеге и носиоце доктрине рестаурације са новом реалности на западу, где су од обарања власти последњег

²⁹⁴ Прагматичне санкције (*Constitutio Pragmatica*) су делом и биле усмерене ка опоравку сенаторске класе, пружајући им могућност за економску стабилизацију. То је уједно и једини гест добре воље према римском Сенату који је последње забележено окупљање имао 603. године, у време цара Фоке (*Phocas*, 547-610). У периоду Готских ратова председавање Сенатом пребачено је са конзула на *praefectus urbi* (CTh L. XVI. 6 tit. 6 s1; Nov. LXII), до инвазије Лангобарда једине позиције у администрацији коју је попуњавала домаћа римска аристократија.

²⁹⁵ У том смислу у први план избија идеја о ангажману војсковође Германа и његове жене Матасунте (*Matasuntha*) али је осим тог политичко-војног конструкта оштра критика Прокопија усмерена ка Јустинијановом неодлучном деловању и пропуштању прилике да масовним војним нападом заврши ефикасно рат у Италији. (Cameron, *Procopius and the Sixth Century*, 197-199)

Западног цара 476. године (*Romulus Augustulus*, 460-476), у свега педесетак година на територији старих (трансалпинских) западних провинција успостављене снажне али нестабилне краљевине варвара, чији је државни организам вернакуларно ослоњен на остатке административне номенклатуре у тој мери да је питање обарања таквих држава и потчињавање или протеривање варварског елемента постало излишно. Уз такав чврст друштвени амалгам малобројнијег али утицајног римског становништва и свежег владајућег варварског стратума (τὰ ἔθνη), било је јасно током Готских ратова да су западне краљевине војнички организоване државе са традиционалним милитаризмом који су испољили у више наврата када су, као Франци или Лангобарди, у својим војничким походима улетали у разбојишну арену у Италији средином VI века. Појам обнове старог царства није имао дугу развојну линију. Општи осећај да је велики део државе изгубљен настао је тек урушавањем престола западног цара у Равени, након свргавања Ромула Августула као узурпатора и блокирања Јулија Непота у Далмацији од стране Одоакара. Аверил Камерон скреће пажњу на нови дискурс паидеје у Источном царству који се развио постепено као културни образац елите на истоку а садржао је одређеност ка очувању римске традиције и вредности које је она промовисала. Тако је у дужем интервалу и на путу ка каснијој доктрини *renovatio imperii*, *translatio imperii* био опште место у образованој елити на истоку у оквиру које је и идеја реституције изнедрена у време Јустинијана.²⁹⁶

По својим дометима у крајњем исходу доктрина обнове и препорода након 554. године делује пре центрифугално ка престоници на истоку јер у Италији се никакав напредак, ни економски нити културолошки није осетио.

Али су зато новоосвојене територије у Африци и у нешто мањој мери на острвима искусили стабилновану администрацију и уређену легислатуру Јустинијановог Законика као оквир извесног напретка који се у значајној мери манифестовао и кроз *urbis renovatio*, опоравак и реурбанизацију префектуре Африке под Соломоном или у савременим расправама не тако присутну реурбанизацију Киренаике која је уследила након административног уређења провинције уочи и током Велизарове кампање у северној Африци. Око 530. године *urbis renovatio* Киренаике прелио се и у Триполитанију да би 539. године прерастао у *ananeosis* (Ἀνανέωσις) изградњом Теодоријаса (Qasr Lubyа), у области где је августа Теодора провела део младости.

Никакав програм урбаног опоравка или сличан подухват обнове и изградње нове црквене и споменичке архитектуре у Италији Јустинијанова администрација у Равени није предузела, осим фортификационих радова на обезбеђењу нове престонице префектуре и градова пентаполиса у ситуацији када је царство у средишњем Италику било у дефанзиви пред Лангобардима. Неки од Јустинијанових потеза заиста јесу омогућили даљи развој Равене као

²⁹⁶ Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity*, 33.

престонице територија под контролом Константинопоља и тај нови статус града испраћен је уздицањем цркве Равене у ранг архиепископије. Октагон Светог Првомученика Виталија који се често везује за Јустинијана због постављеног мозаичког имага царског пара, задужбина је угледног архитекте и банкара Јулија Аргентарија, започета у епископату Еклезија (*Ecclesius*, 522-532) 526. године а освештана у време епископа Равене Максимијана (*Maximian*, 546-556), 547. године.²⁹⁷ Стиче се утисак да се након рефортификације и реурбанизације северне Африке централна администрација више није одлучивала на велике грађевинске програме који су пратили освајања западних територија и који су можда били најочигледнији манифест *renovatio imperii* који је следио његов војни аспект.

М. Маас заступа тезу о Јустинијановом прокламовању идеје рестаурације царства и препорода након тешког искуства са побуном Ника у Константинопољу 532. године у којој је, иза масовног револта популације у престоници разазнао незадовољство једног дела сенаторске класе и аристократије пред којом је настојао да потврди своју лојалност римском етосу отварајући приступ високим положајима једном броју патрицијске елите.²⁹⁸

Попут Анастасија који је након рушилачке стихије уличних немира обновио емвол на Месе и монументализовао победу над Исавријом изградњом велелепне Халке, Јустинијан је након пацификације грађанства престонице крвавом одмаздом над побуњеним фракцијама у циркусу, спровео свој величанствени програм не само обнове урбане опреме града него и прокламовања архитектонског препорода изградњом несвакидашње куполне базилике свете Софије. Грађевински програми различитих магнитуда и домета, осмишљавани су и спровођени као никада раније у кратким временским интервалима и неретко остварујући такве архитектонске вредности које су од једноставне, утилитарне грађевине често стварали узоре у наредним вековима у свим областима градитељства.

Огроман грађевински фонд остварен у време власти Јустинијана могла је да постигне само витална економија али и читава војска архитеката односно *mechanikoi* чији је рад по свему судећи био централизован од времена Анастасија. Као што је победничко градитељство у престоници настојало да потисне тежак утисак након масакра 532. године који се по броју побијене популације ближио солунском масакру у време Теодосија, и друга велика унутрашња криза која је обележила власт Јустинијана, устанци Самарићана (529-531, 556), окончана је крвавим сламањем побуна у којем је та етно-религијска група готово истребљена у Палестини.

²⁹⁷ Друго дело овог архитекте, краљевска базилика Теодорика, Нова базилика светог Аполинарија (*Sant' Apollinare Nuovo*) прво је освештана у аријанству 504. године али је на Јустинијанову иницијативу изнова посвећена "Светом Мартину на златном небу" - *Sanctus Martinus in Coelo Aureo*, 561. године . Rivoira, *Lombardic architecture*, 63-65.

²⁹⁸ Maas, *Roman History and Christian Ideology*, 17-31.

Након пацификације првог устанка, Свети Сава Освећени је издејствовао донацију од Јустинијана за обнову цркава и манастира на простору захваћеним борбама и то за Прву Палестину једну а за Другу Палестину чак дванаест кентенарија о чему је писао Кирило из Скитопоља.²⁹⁹ Сличне реакције централних власти у Јустинијаново време биле су спровођене и у брзим опоравцима природним несрећама девастираних градова и читавих подручја где се грађевинским подухватима приступало након административног увида у разлоге несрећа и размере последица, откопавања затрпаних људи или регулисања бујица, што осликава уређен и контролисан департман или сарадњу више административних сектора у циљу ефикасног деловања. Када су у питању огромни фортификациони програми спроведени у мирнодопским периодима на границама царства или у току самих ратних сукоба, остварена је сарадња војног инжињерства и цивилног градитељства до те мере да се могу замислити инжињерске јединице и регименте зидара у логистичком возу војних контингената.

Извођење радника зидара, каменорезаца и дрводеља на градилишта у домету персијских снага 528-530. године да би саградили стратешки важне али и изложене тврђаве, стварају невероватну слику садејства градитеља и војске на фронту у којој су, бар на примерима ових тврђава (Танурис и Миндоус) великим делом заједно и страдали.

²⁹⁹ Shalev Hurvitz, *Holy Sites Encircled*, 234.

3.

Империјални грађевински програми

Огромни грађевински фонд остварен у вековима од када је Август прокламовао на сопственом примеру свестрану улогу владара у широком спектру, од заштитника државе и понтифекса до ‘патерналног’ покровитељства над свим друштвеним стратумима, један је од најспектакуларнијих израза римске одговорности за јавно добро и обезбеђење услова да се искуси *civilitas*.

Славећи Јустинијаново градитељство Прокопије је писао већ у уводу списка О грађевинама (554-560) о славним добротиницима из прошлих времена којима су захвални поданици који су искусили њихово добротинство (ἀγαθοεργία) сачували ‘вечно сећање’ на исказане врлине за долазећа покољења.³⁰⁰ Међутим, пре остварених подвига у градитељству, набројана су достигнућа у управљању државом и то прво њено територијално увећање где Прокопије уводи Темистокла као пример сличне магнитуде, одмах потом уређење религијских питања и осигурања једне вере у царству и на трећем месту законско уређење државе.

Као несумњиво највеће архитектонско остварење, црква Свете Софије отвара панегирик о Јустинијановом градитељском подвигу, грађевини која је изненадила образовану елиту у престоници и која је још дуго навођена као главни манифест цареве побожности и супериорности. Редослед домета добре владе Јустинијана изложен код Прокопија умногоме подсећа на прото-узор демонстрирања добре управе и владарских врлина код Августа, који је у програму ревитализације римског друштва спровео легислатурну консолидацију државе и препород религијских уверења. Наравно, од времена Августа, који је свој *auctoritas* демонстрирао пре као принцепс него император, до Јустинијановог аутократорства и сакрализованог императорства, прошло је шест векова у којима је римско царство искусило тектонске промене до Јустинијанове државе као јединог легитимног носиоца некадашњих римских вредности преточених у VI веку у *renovatio imperii*.

³⁰⁰Procop., *Aed.* 1.4,5;

Октавијан Август је својим грађевинским и архитектонским програмом следио тријаду своје политичке агенде, демонстрирајући скромност пред боговима, дајући легислатурну сигурност и државотворни оквир и нарочито исказујући свој *patrocinium*. Патрикијска врлина, онако како је пренео Ливије,³⁰¹ одредила је начело друштвене одговорности које је највишем друштвеном рангу римског друштва обезбедила трајно место у хијерархији власти и у Источном царству. Следећи најдубље укоренењу традицију још од времена Републике, друштвена елита је успоставила спрегу патрона и ‘клијентеле’, чија је главна одлика не у размени добротинства спрам захвалности него време личне повезаности између два субјекта од којих је онај у патронству помогнут или награђен исказивао такође традиционални *fides* односно лојалност.

Та спрега и исказивање лојалности уткана је у Прокопијев увод у панегирик као и одредница о милосрђу или *clementia*, у уводној речи Прокопија везаној за Јустинијанов опрост политичким завереницима, што опет повлачи паралелу са политичким милосрђем Августа осликаним у писању Сенеке Млађег (*Lucius Annaeus Seneca*, с. 4 – 65) у његовој *De Clementia* (55-56).³⁰² Ораторска стилизација код Прокопија даје увид у изворну мотивацију царског добротинства и покровитељства из којих проистичу његови подвизи у остварењу различитих категорија грађевинских радова и архитектонских тема, где често саграђене структуре испуњавају више мотива владарског патрокинијума, посматраног у социјалној спрези патрона и клијента.

Док је аквадукт сам по себи израз суштинског егзистенцијалног добротинства као инфраструктурни захват он, уједињен са завршним елементима јавних чесми, скулпторално обрађених фонтана и урбанистичких репера какви су архитектонски наглашени септизомијуми, престаје да буде утилитарна инсталација јер га корисници у градовима доживљавају као део декоративне урбане опреме и културно уздигнутог градског простора. Велика царска јавна купатила, прикључена на водоснабдевачке мреже даље појачавају деловање архитектурно унапређеног животног простора који је, осим полазног добротинства покровитеља који је обезбедио приступ води, омогућио корисницима уживање и у несвакидашњим архитектонским формама и пратећим уметничким гранама улепшаним просторима.

Реч је о монументализацији колективне културолошке меморије која се може посматрати у више равни, од монументализације империјалног стандарда кроз изградњу царских форума, Сената, палата и јавних споменика до монументализације и архитектонског опредмећења сакралне топографије. То су у првом реду покровитељске активности самог владара а онда и колективног деловања патрона из кругова друштвене елите којима се управо монументализује сећање на врлине патрокинијума у више генерација. Спрега патрон – клијент прожела је цело

³⁰¹ Liv., *Ab Urbe condita* I.8: “*Patres certe ab honore, patriciique progenies eorum appellati.*“ ‘Као главе свог рода – *patres familiarum*’.

³⁰² *De Clementia*, 1.9: Buckley, *Nero Insitius*, 139-140.

друштво и римске *res publica* и каснијег царства, дефинишући односе узајамности у свим стратумима.³⁰³

Слично клијентском положају историчара Ливија према Августу за кога је саставио 142 књиге о римској историји, и главни архитекта укупног империјалног архитектонског програма Августа, Марко Агрипа (*Marcus Vipsanius Agrippa*, 64/62-12), могао је да део својих капацитета архитектуре оствари као клијент цара са позиције *aedile* у Риму, истом намештењу на којем се Веспасијан није снашао под Гајем Цезаром.³⁰⁴ Ово тим пре јер је са непревазиђеним смислом за организацију радова и руковођењем радних јединица Агрипа обезбедио свом императорском патрону остварење архитектурног препорода престонице кроз реализацију стабилног и нарасе, рационалног грађевинског програма.³⁰⁵

Од Августа, цареви су настојали да сопствено пројектованим грађевинским програмом обележе ако не епоху у којој су царевали онда време свог владања и у већини таквих градитељских агенди грађевинско-архитектонске теме су се гранале и према елити и према доњим друштвеним слојевима. Огромно коштање оваквих програма тражило је опрезни приступ у свим временима и до царева касноантичког Рима ретко када су се стекли услови да се достигне онај степен расподеле трошкова рестаурације и изградње на богате индивидуалне патроне из редова патриција какав је мудри Октавијан успео да оствари у своје време. Како извештава Светоније (*Suetonius*, 69-122), Веспасијан (*Titus Flavius Vespasianus*, 69-79) се руководио девизом – “да се прво поврати стабилност поклекле државе а тек потом да се она украси.”³⁰⁶

Међутим, архитектура и градитељство су и даље били најефектнији начин да се за покровитеља и добротинитеља оствари слава у овом животу (*gloria*) а вечно сећање (*memoria*) у следећем.³⁰⁷ На истоку, у срединама са изразитим хеленистичким наслеђем, добротинство се препознавало као ‘евергетизам’ (*eurgetes* – добротинитељ гр.), односно исказивање цивилне великодушности у урбаним срединама провинцијалних градова. Од IV века демонстрирање евергетизма се превасходно спроводи од цара и високо позиционираних царских званичника са растућом улогом цркве чији великодостојници учествују у многим империјалним пројектима али и предузимају сасвим самосталне акте покровитељства у поправљању услова живота у

³⁰³ Kalinowski, *Patterns of patronage*, 8.

³⁰⁴ *Suet., Caes.*, Vol. 2, VIII. *Divus Vespasianus*, v.3.

³⁰⁵ Из познатих датовања појединих Августових пројеката састављена је оквирна табла организације радова и управљања радним јединицама. Thornton - Thornton, *Julio-Claudian Building Programs*, 43-44.

³⁰⁶ “*Stabilire primo, deinde et ornare.*” *Suet., Caes.*, Vol. 2, VIII, viii.1.

³⁰⁷ Kalinowski, *Patterns of patronage*, 5.

средионама у њиховој надлежности. Широко распрострањено практиковање градитељског добротинства које спроводе горњи, елитни стратуми социјално оштро раслојеног римског друштва, постепено јењава до IV века и, без обзира што се у епиграфским записима јавља велики број царских званичника који спроводе пројекте урбаног опремања градова, иза већине пројеката у провинцијама у највећој мери стоје централне империјалне власти, односно царска благајна.

Крупни магнати се и даље јављају као добротинитељи у градовима провинција али разлози за њихов евергетизам могу бити вишезначни, од традиционално схваћеног доприноса јавном добру до новог зависног, односно клијентелног положаја елите према царевима ране Византије.³⁰⁸ Цареви IV, V и VI века постају окосница пан-империјалног евергетизма који своје деловање вернакуларно демонстрирају преко званичника административне номенклатуре у свим провинцијама, што је значило да је без обзира што је име и титула патрона стајала на натпису споменика, главни добротинитељ и покровитељ искључиво цар. Магнитуда покровитељства је флукутирала у различитим царским владама али је очигледно да је подразумевајућа виталност администрације омогућавала несметано спровођење пројеката у провинцијама независно од главних царских грађевинских пројеката, који су се разликовали по својим концептима и обимима у зависности од императорских политичких и религијских агенди.

Неколико царских владавина пре инаугурације Јустинијана обележени су, сваки на свој начин, централним империјалним грађевинским програмом и они могу имати опште именитеље у категоријама покровитељства и бриге за јавно добро већ у зависности од циљане клијентеле односно ефекта који се постиже цивилном великодушностју. Од Зенона до Јустинијана, несумњиви приоритет у исказивању глобалног империјалног патроната јесте престижни црквени грађевински програм усмерен на глорификацију цареве побожности и демонстрацију неприкосновеног положаја једне вере у држави. Као сакрализован аутократор цар се неретко упушта у решавање питања доктрине, христологије, исправног уверења и председавања екуменским саборима али и обезбеђује монументализацију светих места изградњом велелепних црквених комплекса свих категорија.

Изградњом престижних црквених центара и здања цар поставља узоре за слична делања код својих клијената у друштвеној елити да наставе попуњавање сакралне топографије царства. Међутим, црквена архитектура је само једна од неколико категорија у којима је царско задужбинарство морало да се спроводи, све мање из потребе за исказивањем филантропских вредности а све више јер су промењене околности V и VI века то захтевале. У првом реду то су

³⁰⁸ Мотивација за покровитељство царских службеника се тако може довести у везу са обавезом намештеника да демонстрира евергетизам у складу са својим положајем у царској служби (*ob honorem*) или у складу са куповином тих истих намештења (*summae honorariae*). Арјан Цујдерхук заступа став више аутора да су сви облици евергетизма производ политике. Zuiderhoek, *The Politics of Munificence*, 11, n. 17.

радови на војном обезбеђењу периметра царства, његових граница и лимитропије који нису предузимани у истом обиму од свих царева, не толико због неспремности цара да инвестира средства државног трезора, него јер су питања безбедности граница државе решавана на различите начине и према тада важећим приликама. Обезбеђење градова по дубини државне територије и демонстрирање евергетизма у издашном инвестирању у замашне подухвате реконструисања или изградње нових водоснабдевачких капацитета, обнове урбане опреме у градским језгрима и нарочито темељна рестаурација или изградња сасвим нових бедема, разврстано је по циљаним грађевинским програмима којима се отклањају последице природних несрећа и ратних дешавања а тек онда, опет посебним донаторским пројектима, према градовима и регионима који се награђују империјалним покровитељством и на чију лојалност (*fides*) се потом безусловно рачуна.

У том смислу правилније је говорити о грађевинском опусу или грађевинском фонду оствареном у време владања једног цара а не о његовом грађевинском програму јер је, и поред постојања империјалног грађевинског програма који се жели остварити док је цар у власти и који јесте пројектован као израз политичког манифеста владара, на реализацију укупног грађевинског фонда утицао велики број непредвиђених околности због којих се мења динамика остварења империјалних замисли. Другим речима, укупни грађевински фонд постигнут у време власти једног цара остварен је спровођењем више грађевинских програма различите категорије и обима и разложно је да се постави питање у којој су мери поједини цареви заиста успели да остваре своје оригиналне императорске идеје кроз царски програм конципиран у првом делу њихових владавина, јер су им непредвиђене околности стално наметале упошљавање и људских ресурса, било као радне снаге или образованих архитеката и *mechanikoi* и значајних буџетских средстава на хитнијим и неодложним пројектима. У том смислу Октавијан Август је највећи део своје архитектонске агенде остварио у време *Pax Romana* и стабилизације државе под тријумвиратом када је, бар на радовима у престоници у току две деценије, његов главни архитекта Марко Агрипа могао да организује логистику радова и прецизни временски распоред за ангажовање радних јединица у римском дистрикту.³⁰⁹

³⁰⁹ Thornton - Thornton, *Julio-Claudian Building Programs*, 43.

3.1. Теодориков *urbis renovatii* у Италији

Теодориково преузимање власти такође је донело период стабилизације прилика у Италији када је нови владар могао да се упусти у демонстрацију урбаног доброчинства у новом и културолошки супериорнијем миљеу ортодоксних Римљана спрам аријанских Гота. Велика обнова запуштених урбиса Италика и изградња нових садржаја у два главна града, актуелној престоници у Равени и још увек виталном старом центру у Риму, прерасла је у прави *renovatio urbis*, који је високо оцењен од савремених аутора и образоване елите Италије и који је у највећој мери створио услов за опстајање синкретизма две вероисповести у западном делу царства.

И у таквом урбанистичко – архитектонском препороду, више амбициозном по обиму и корисности спроведених радова а мање по оствареним архитектонским донетима, могу се раздвојити грађевински програми по темама – изградња палатијалних комплекса у више градова, рестаурација јавних здања и бедема Рима, обнова инфраструктуре више урбаних средишта и њихове безбедности рестаурацијом или потпуном изградњом нових градских бедема и тврђава, потом обнова и рестаурација путне мреже и друмских станица и, као сасвим одвојено деловање, грађевински програм за остварење престижних пројеката црквених здања и седишта равенског епископа, једнако за тринитарне католике као и за аријански опредељену популацију.

Осим панегиричних описа о “златном добу” код Енодија (*Ennodius, Panegyricus*), Теодориков *renovatio urbis* Италије забележен је у Касиодоровој административној компилацији *Variae epistolae* (537) и у тзв. ‘Теодориковој хроници’ (*Chronica Theodoriana*), што је други назив за *Excerpta Valesiana*, у којој је изложен преглед дешавања од уздицања Јулија Непота 474. године до године Теодорикове смрти 526. Детаљан преглед грађевинских програма Теодорика и оствареног грађевинског фонда дат је код Марк Џонсона (Marc J. Johnson) и то нарочито за палатијални и црквени комплекс у Равени из којег се може стећи слика у којој мери је десетогодишњи боравак у Константинопољу оставио трага на културолошко формирање будућег готског краља, јер је у извесној мери настојао да унесе топографију Велике палате у план краљевске резиденције у Равени.³¹⁰ Слично аналогији планиметрије две палате, могу се повући паралеле и између планова катедрале аријанског црквеног комплекса у Равени и

³¹⁰ Теодорик је саградио палатијалне комплексе у Равени, Верони и Тицинуму, где је свака резиденција садржала главну пријемну дворану – аулу; *Exc. Val.* 71 (*Anonymi Valesiani pars posterior*).

католикона манастира светог Јована Студите у Константинопољу.³¹¹ Из писања Касиодора и увида у остварени нови грађевински фонд очигледно је да су послове на припреми и спровођењу грађевинских радова по градовима обављале локалне снаге док су за изазовне архитектонске теме каква су владарске резиденције и црквени комплекси ангажована водећа имена међу затеченим архитектама у магистратима главних градова где су, као у Риму, именовани за *architectus publicorum*. У Касиодоровим *Variae* сачувана су писма у којима се Теодорик обраћа директно архитектама, односно главном архитекти палате у Равени са владарском слободом да га усмери на проучавање геометрије Еуклида и Архимеда, односно да овлада програмом квадривијума онако како га је касније велики Боетијус записао.³¹²

Архитекта који је достигао положај водећег архитекте краљевске палате сигурно је одавно прошао обуку квадривијума о којем такође говори и Витрувије, али намера готског краља и римског принцепса сигурно није била да умањи компетенцију нама непознатог архитекте него да искаже тежње за очувањем наслеђеног архитектонског корпуса из прошлих времена, тако што ће се новопроектвана здања зналачки уклопити својом проученом архитектонском стилизацијом и планиметријом. Да је положај главног архитекте уважен говори и последња реченица формуле у којој се прецизира место архитекте у краљевој пратњи, тик испред владара. Другим писмом - формулом, Теодорик налаже префекту урбиса града Рима да се именује главни архитект за старање о споменицима града, и здањима и нарочито небројеним скулптурама, са посебном пажњом да се нове грађевине ваљано уклапају са старијом архитектуром.³¹³

Краљевски трезор Амаласунте садржао је 400 кентенарија, безмало десет пута мању суму него царска благајна Јустинијана. Стога је разложно да се претпостави да је значајан део финансирања архитектонских подухвата у време Теодорикове обнове градова морао да буде расподељен и на водеће магнате у Италији попут Јулија Аргентарија који је био непосредно укључен у конципирање и финансирање великих црквених пројеката у Равени. Слично томе и велики секуларни пројекти Теодорика као што је била изградња нових градских бедема или оснивање новог града у дистрикту Тридентија 523/526. године (*Tridentium* -Тренто), спровођени су уз кооптирање богатијих слојева из регије Фелтре јер по свему судећи краљевска благајна није сама била у стању да поднесе укупну цену радова. При томе су земљопоседници - *possesores* били усмерени да због недостатка радне снаге сви учествују и саграде своју деоницу

³¹¹ Johnson, *Toward a History of Theoderic's Building Program*, 79.

³¹² Cassiod., *Variae*. VII.5. *Formula curae palatii*.

³¹³ Cassiod., *Variae*. VII.15. *Formula ad praefectum urbis de architect faciendo in urbe Roma*.

бедема (*pedaturam murorum*)³¹⁴ која им је унапред додељена према доступним капацитетима али која ће им бити накнадно исплаћена. Теодориков евергетизам демонстриран је и у великим подухватима обнове хидрауличних система попут аквадукта и Рима и Равене (502) или филантропског пројекта рестаурације термалног комплекса у Апонуму (*Aponum* – Абано код Падове), за који је смернице одаслао посебном формулом архитекти Алојзу.³¹⁵

Спроводећи обиман програм обнове који наравно, није могао да обухвати све урбане средине али је успео да унесе видна побољшања у водеће градове Италика, пре свега у Риму којем је амбициозно настојао да врати епитет *caput mundi* а онда и Равени коју је прогласио својим стоним градом, Теодорик је успео да уведе Готе у римско друштво на начин који му је међу про-халкедонским Римљанима донео титулу *bonus princeps* за заслуге у реституцији стања у држави (*status reipublicae*), када је пренео програм територијалне обнове Лигурије у првим годинама након свог устоличења на друге провинције, што је готском рексу дало и легитимитет римског принцепса и код многих асоцијацију на недостижно императорство.

Иако лимитиран краљевским инсигнијама, Теодорик је уметност архитектуре и политичку продорност градитељства употребио за остварење по свему империјалног архитектонског окружења, од палате у Равени која је следила пример царске резиденције у престоници на истоку, црквеног архитектонског програма који је морао од самог почетка да се конципира двојно за две вероисповести у краљевини и архитектонског омажа старој престоници у Риму, са активним сенатом и папском куријом у “шуми зидова и мноштву статуа.” Једини архитектонски доказ о Теодориковом сентименту за сопствени *ethnē* јесте његов маузолеј у Равени који је можда био намењен умиривању готских сународника због одмакле романизације њиховог краља. Можда монолитна купола маузолеја готског краља није била једини споменик његовом германском пореклу, јер се у географском спису из VII века, Космографији (*Cosmographia*) непознатог аутора познатог као *Anonymus Ravennate*,³¹⁶ дају референце за град Теодорикопол (Theodericopolis) у земљи Аламана (*Alamanorum patria*), који је наводно подигнут у Раецији (*Raetia*) али који још није убициран. Мараци се одважио да евентуални задужбински град краља Теодорика сврста у групу са Јустинијаном Примом што би, у случају да је град заиста постојао, употпунило Теодориков грађевински програм који се односио на монументализацију његовог квази-империјалног стандарда.³¹⁷

³¹⁴ Cassiod., *Variae*. V. 9. *Possessoribus Feltrinibus Theodericus rex. Pedatura* је израз који означава дужину у стопама сазидане деонице зида и употребљен је и код Вегетија, где је наведено да су ‘педатуре’ које су извеле центурије означаване тзв. ‘центуријским’ каменовима у зиду, *Veg. Epit. Rei Mil.* III.8.

³¹⁵ Cassiod., *Variae*. II.39. *Aloisio architecto Theodericus rex.*

³¹⁶ *Geogr. Rav.*, IV.26, 232.

³¹⁷ Marazzi, *Ostrogothic Cities*, 111, n. 33.

3.2. Грађевински империјални програм Флавија Зенона

У сасвим другој равни мора се посматрати остварени грађевинско-архитектонски опус у време цара Зенона у Источном царству, чија владавина је од самог почетка био опструисана од германо-исавријских завереника са Василиском а потом и обрачуном са милитантним сународницима, што је приморало Зенона да прву деценију свог царевања усмери на одбрану и консолидацију своје власти и стања у држави. Први дужи период затишја збио се након победе над Илом, када се могу уочити обриси царских грађевинских програма који су конципирани према Зеноновој актуелној политичкој доктрини у питањима сопствене безбедности у првом реду а напоредо са тим и архитектурна монументализација његовог деловања у решавању христолошке поделе у цркви, нарочито након проглашења Хенотикона 482. године. Из географске расподеле Зеноновог задужбинарства и евергетизма очигледна је изразита концентрација градитељских кампања у источним провинцијама, завичајној Исаврији, а онда и у Сирији и Египту као и потпуно одсуство архитектонског патроната у европским покрајинама царства.

Све до последњих деценија V века ситуација на Балкану је била нестабилна услед пљачкашких похода и одмазди готских федерата и централне власти су могле да приступе обнови девастираних градова тек након организоване миграције Теодорикових Гота у Италију. Готске похаре Илирика и дијецезе Тракије у суштини нису донела тако тешка разарања градова у тим подручјима као што су то учинили Хуни али су успорили опоравак провинција. Готске побуне два Теодорика су тако допринеле одлагању или успорењу обнове градова и утврђења у Илирику који су били разорени још у време хунских провала, па је излишно говорити о организованом грађевинском програму обнове градова на Балкану у време Зенона. Ипак, да је било акција централних власти на донирању средстава за побољшање стања градских бедема сведочи и натпис из кримског Херсона (*Chersonesus Taurica*) о директном патронату Зенона у поправци бедема града и изградњи познате 'Зенонове куле' 476. године. Натпис је према Елис Ховел-Минс био постављен управо на тој најважнијој кули на југозападној деоници бедемског

периметра Херсона,³¹⁸ која је саграђена од гарнизона балистара (*ballistarii*) како сазнајемо из текста самог натписа (*CIG IV*, 8621):

※ Αὐτοκράτωρ κῆσαρ Ζήνων εὐσε[β]ῆς νικ[ητῆς]
τροπεούχος μέγιστος ἀεισέβαστος ῥ
φιλοτιμησαμένη ἢ αὐτῶν εὐσέβια, ὡς ἐν
πάσαις ταῖς πόλεσιν, καὶ ἐν ταύτῃ τῇ αὐτοῦ
ἑπόλει, ἐδωρήσατο χρημάτων δόσιν, τὰ συνα-
γόμενα ἐκ τοῦ πρακτίου, φημί τοῦ ἐνταῦθα
βικαράτου τῶν καθοσιωμένων βαλλισ-
τραρίων, δι' ὧν ἀνανεοῦντε τὰ τεῖχη πρὸς
σωτηρίαν τῆς αὐτῆς πόλεως. Καὶ εὐχαρισ-
10τοῦντες ἀνεθήκαμεν τόδε τὸ τίτλον
εἰς μνημόσυνον ἀείδιον τῆς αὐτῶν
※ βασιλείας. ※
※ Ἀνανεώθη δὲ ὁ πύργος οὗτος, πρά-
ττοντος τοῦ μεγαλοπρ(επεστάτου) κόμ(ητος)
15※ Διογένου, ἔτους φιβᾶ, ἐν ἰνδ(ικτιῶνι) ιαᾶ ※

Натпис открива да је у време Зенона успостављен викаријат у Херсону при Тракијском *magister militum*, и да је између осталих надлежности викар у Херсону управљао царином (πρακτεῖον) пре свега наплатом лучких дажбина трговачком бродовљу, од којих се издржавао гарнизон балистара у граду и која су очигледно била довољна и за изградњу тако снажних утврда 487-488. године.³¹⁹

Титула односно ранг *magnificentissimus*, односно МЕГАЛОПРКОМ – μεγαλοπρεπέστατος комеса Диогена (*comes Diogenes*) указује да није могао да буде *magister militum*, за који чин би

³¹⁸ Hovell Minns, *Scythians and Greeks*, 504-505.

³¹⁹ Aibabin, *Written sources on Byzantine ports in the Crimea*, 58.

морао да има статус *illustris*, али је испуњавао услове да у капацитету викара спроводи наплату такси и управља фортификацијским радовима у име цара.³²⁰ Гранични градови на дунавском лимесу Прве Мезије и дела Приобалне Дакије остали су разорени али су наставили постојање у издању федератских постаја, бар у периодима када су Готи поштовали федератске уговоре, попут Теодорика који је краткотрајно као војни заповедник Илирика резидирао у Новама пре похода на Италију.

Због узурпације власти у Константинопољу Зенон је био принуђен да пребаци већи део царске благајне у Исаврију где је, у изразито снажној тврђави Папирион (Παπίριον), био у стању да одоли војној блокади и временом откупи лојалност кључних протагониста међу непријатељима. У великој мери девестирана ратним дешавањима, рустична провинција Исаврија као Зенонова родна покрајина, свакако је била окосница његовог првог покровитељског програма обнове која је пре свега обухватила изградњу нове и опоравак постојеће урбане опреме градова исавријског декаполиса, њихових градских бедема и водоснабдевачких капацитета.³²¹ Покровитељство исказано кроз тај грађевински програм имало је за циљ да обезбеди лојалност и захвалност сународника након окончања грађанског сукоба и без обзира што је напослетку остало сачувано неупоредиво мање секуларних структура саграђених у том периоду (484-491), након пустошења провинције од стране царске војске у време Анастасија, остало је мноштво црквених здања као доказ великог градитељског полета у време власти Зенона.

Не треба изгубити из вида да се један део грађевинског програма у Исаврији морао спровести одмах по устоличењу цара 474. године или након победе над Василиском 476. године, управо онај део грађевинског програма који се односио на унапређење квалитета урбаног живота у насељима у царевом завичају Росомблади (*Rousoumblada*), грађевинским подухватом који је крунисан изградњом Зенонопоља (*Zenonopolis*) у западном, планинском делу провинције. Морфолошка подвојеност провинције на источну приобалну низију (*Cilicia Pedias*) и планинску *Tracheiotis*, утицала је на друштвено раслојавање и етничку агрегацију популације у свим временима, од персијског уређења сатрапије и укључења у наизменичне хеленистичке државе до коначног римског освајања југоисточне Мале Азије, у време Помпеја 64. године. Током дуге историјске линије, пребогате митологијама о оснивању градова, поготово у време грчке колонизације ове области која је била једновремена колонизацији Кипра, развиле су се

³²⁰ У Просографији се наводи година 487-488. када је гроф Диоген спровео фортификацијске радове у Херсону под покровитељством цара Зенона. *PLRE 2*, Part 1, 360.

³²¹ Исавријски декаполис у време Зенона чинила је група градова: ” Германикопољ (*Germanicopolis*), Диоцезарија (*Diocaesaria*), Дометиопољ (*Dometiopolis*), Неопољ (*Neopolis*), Лаузадос (*Lauzados*), Зенонопољ (*Zenonopolis*), Иренопољ (*Irenopolis*), Тициопољ (*Titiopolis*), Клаудиопољ (*Claudiopolis*) и Далисандус (*Dalisandus*).” *Const. Porphy., de adm. imp.* 1,13.

културолошке и социјалне особености популације у равничарским градовима са једне стране и планинског становништва у западној области провинције, у врлетном залеђу градова на обали. Флукуација граница провинције умирила се током рђаног царства у време Веспасијана када је добила свој сталнији оквир 72. године. Последња административна подела Киликије односила се на уређење две одвојене источне провинције у време смене власти Аркадија (395-408) и Теодосија II (408-450), када је Киликија Педија подељена на Прву и Другу Киликију, од којих је *Cilicia Secunda* имала своју престону метрополу у Аназарби.³²²

Просперитетни градови равничарске Киликије спровели су урбанизацију читавог приобалног подручја преко којег су текле стратешки важне трговачке руте док је више обалних градова располагало лучким капацитетима и сидриштима која су регију укључила у глобалну медитеранску трговачку мрежу. Кршевита Киликија, односно ратоборно горштачко становништво у планинском залеђу приобалних градова, био је онај део популације провинције због којег је покрајина постала позната по одметништву и пиратерији, јер су у неколико отворених сукоба са римском државом у прошлости и казних експедиција царске армаде против киликијско – исавријских пирата, непокорни горштаци били пацификовани само у релативно кратком периоду.

Културолошка диверсификација становништва Киликије и нарочито социолошки антагонизам пасторалних горштака спрам седентарне градске популације у приобаљу, главни су узроци за неједнаки развој копненог залеђа и приобаља и у исто време могу чинити један део узрока за поделу Киликије на чак три провинције почетком V века. Стиче се утисак да су две источније Киликије, Киликија Прима и Киликија Секунда успеле да се административно одвоје од слабо урбанизоване Киликије Аспере односно Исаврије, којој је остало неколико урбаних центара на морској обали, међу којима је за метрополу одређена Селеукија на Каликаднуму (*Seleucia ad Calycadnum*). Тарсус и Аназарба су постали престонице својих провинција чиме је очигледно Аназарба коначно остварила своју аспирацију да јој се давно стечени метрополитански статус потврди и територијално.³²³

Урбана средишта Киликије била су значајни занатски и уметнички центри много пре него што је Зенон распламсао градитељски препород регије поткрај V века. Дубоко укорењени хеленизам и поштовање римског империјалног култа рефлектује се у мноштву античких храмова из времена политеизма који су били саграђени у градовима дуж морске обале Кршевите Киликије све до источних граница Киликије Педије. Ајше Чалик даје збирни преглед сазнања о бројности и распореду тих здања у светлости археолошких истраживања киликијског приобаља

³²² *Jo. Mal., Chron.* 14.365;

³²³ Новац Аназарбе из времена Каракале (211-217) аргументује да је град уздигнут у метрополу од 204-205. године. Çalik, *Roman Imperial Sculpture from Cilicia*, 29.

са посебним освртом на неопходност постојања јаких градитељских школа у три водећа града провинције али и изузетно развијене занатско-уметничке школе скулптуре, која је киповима опремила бројне храмовне просторе.³²⁴ Продор хришћанства и бескомпромисно потискивање политеизма демонстрирано је изградњом црквених здања у античким светилиштима или архитектонским преобраћањем старих храмова у хришћанске цркве као у Селеукији на Каликадному, у Диоцезареји, потом у Камбазлију (Cambazli) где је базилика саграђена од материјала срушеног храма, док су у габаритима храмова у Елеуси Севасте (*Ellaeusa Sebaste*) и Аназарби саграђене цркве.³²⁵

До Зеновог времена и чувено светилиште Асклепија у Аегаи је било напуштено али шире посматрано, до почетка VI века и даље су опстајали витални хеленистички политеистични центри у Малој Азији, пре свега у западнијем Афродизијасу у Карији. У светлости појачане христијанизације након сабора у Халкедону 451. године треба сагледати и консолидациону конституцију коју је Зенон прокламовао 17. децембра 476. године, којом је поништио незаконите указе донете за краткотрајне владе узурпатора Василиска али у којем је такође реафирмисао верска становишта Лава I и Маркијана о неприкосновености Халкедонских закључака и положаја јединствене католичке цркве. (CJ 1.2.16) Другим указом из преломне 484. године³²⁶ Зенон је кодификовао захтев да сваки град има свог епископа, изузимајући из тог закона само градове у Скитији на доњем Дунаву и Леонтопољ (*Λεοντοπολιτών*) у Исаврији, који је управо био уздигнут у ранг града и очигледно искусио царев евергетизам јер се о граду говори као о граду Светог Конона (*μάρτυρος Κόνωνος πόλιν*), уз Свету Теклу главног заштитника провинције.³²⁷

Тим указом Зенон је оставио право епископу оближњег Исавропоља (*Ισαυροπόλεως*) да задржи јурисдикцију над Леонтопољем. Још једна организациона необичност провинције је Исавријски декаполис,³²⁸ административно-економски савез десет градова Каликадноса који спомиње Константин Порфирогенит,³²⁹ и који прецизира да се сви налазе у ‘горњој Селеукији’

³²⁴ *Ibid.*, 35-50.

³²⁵ *Ibid.*

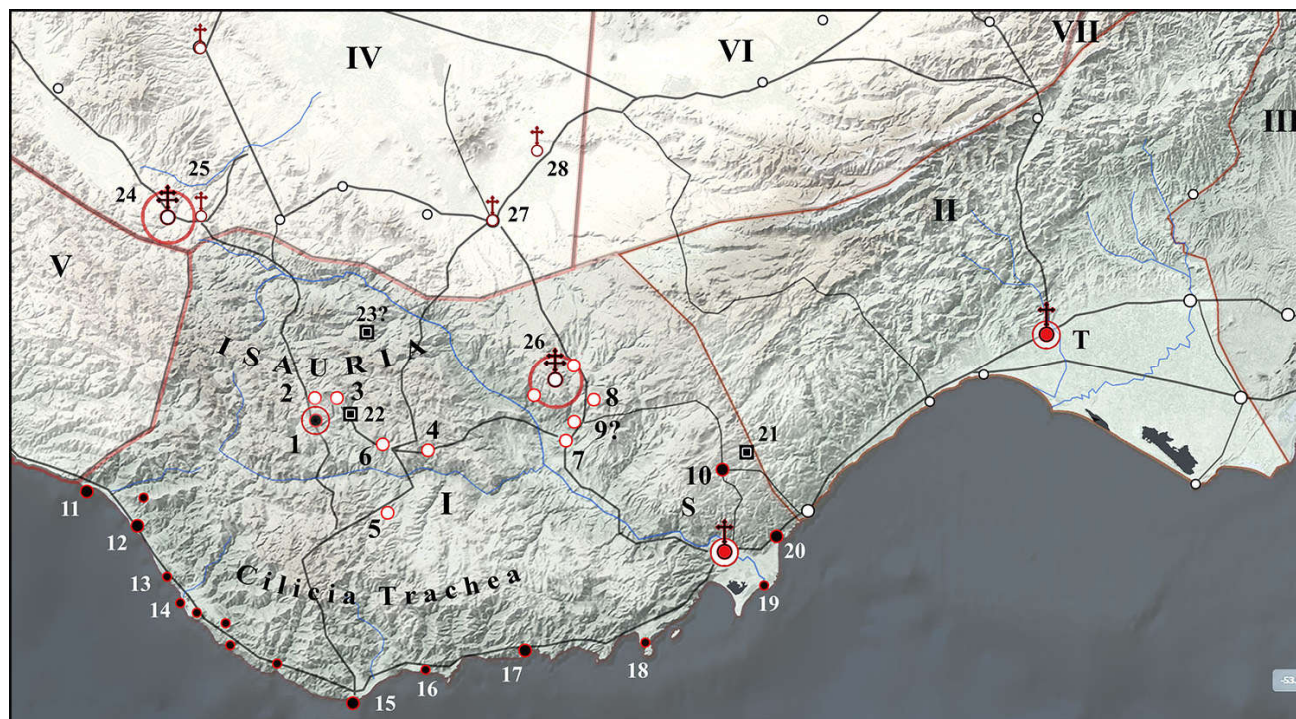
³²⁶ CJ 1.3. 35 (36);

³²⁷ Леонтопољ је у каснијим временима стекао аутокефалност своје архиепископије јер је као такав наведен у епископској notiцији, *Hieroocl., Synec.* 58.

³²⁸ У Малој Азији познат је још један сличан савез десет градова у Катакекаумени у Лидији док је трећи, најславнији, савез градова у Палестини. Убикација Декаполиса у Исаврији дата је у: Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, 366. У суседној Ликаонији позната је и група од седам градова који су чинили *koinon* у тој провинцији. Mitchell, *Map 66 Taurus*, 1013-1024.

³²⁹ *Const. Porphy., de adm. imp.* 36;

(та δε άνω Σελευκειάς), односно у планинском копненом залеђу. У закључној реченици о декаполису, Порфиροгенит даје референцу о цркви Светог Великомученика (μεγαλομάρτυρος) Теодора у граду Далисанди (Δαλισανθός), у којој је штит (σκουτάριον) тог свеца окачен испод куполе (τρούλλο) цркве.³³⁰

Слика 9 - Приказ територије крајњих северозападних епархија дијецезе Ориента на тремеђи дијецеза са Асианом и Понтиком. I. Исаврија, II. Киликија Прима, III. Киликија Секунда, IV. Ликаонија, V. Памфилија, VI. Кападокија Секунда и VII. Кападокија Прима. Метрополе: S. Селеукија на Каликадну (Исаврија), T. Тарсус (Киликија Прима). Исавријски декаполис: 1. Зенонопољ – Росоумблада, 2. Лаузадос, 3. Дометиопољ, 4. Филадельфија, 5. Иренопољ, 6. Германопољ, 7. Клаудиопољ, 8. Коринтисос, 9. Далисанда и 10. Диоцезареја. У приобалној Кршевитој Киликији: 11. Сиједра, 12. Јотапе, 13. Нефелион, 14. Антиохија на Крагуму, 15. Анемуријум, 16. Арсиное, 17. Келендерис, 18. Афродизијас, 19. Зефирион, 20. Корикус. Исавријске тврђаве: 21. Олба, 22. Збиде и 23. Папирион? Према notiцији Псеудо-Епифанија приказане су две аутокефалне архиепископије 640. године у Леонтопољу (24) који је са Исавропољем (25) тада био у Ликаонији и клима Комрадон (26) у области манастира Алахан и града Мелое. У Ликаонији епископије су такође постојале у Ларанди (27) и Дербе (28). (Ps.-Eriph.; Hieocl., Synec.; Talbert, Barrington Atlas of the Greek and Roman World, Map 66 Taurus; French, Roman Roads and Milestones of Asia Minor).

³³⁰ "... Δαλισανθός, εν ή το σκουτάριον του αγίου μεγαλομάρτυρος Θεοδώρου εν τω τρούλλο του ναού αυτού αποκρίματα." Ibid., 11-12.

Градови Исавријског декаполиса (*Слика 9*) груписани су у две групе око две главне путање које су водиле од Исавропоља-Леонтопоља јединим планинским путем до Анемуријума на обали и источним правцем, од познатог магистралног империјалног друма Виа Себасте из суседне Ликаоније (*Lycaonia*), пратећи долину реке Каликадноса (*Calycadnus*- Ghiuk-su) до Селеукије (Silifke).³³¹ Група од седам градова декаполиса развила се у области између Исавропоља – Леонтопоља на северу провинције и Анемуријума на југу (Klabene и Ketis) у области под данашњим именом Ерменек Су (Ermenek-su). Три преостала града Клаудиопољ, Далисанда и Диоцезареја налазе се у источнијем Каликаднусу односно данашњем Мерсину.

За остварење обимног градитељског подухвата у слабо урбанизованој провинцији, Зенон је обезбедио стални доток новца. Осим директних донација из царске касе увео је омражени намет ‘исаврика’, који је на годишњем обрачуну доносио забаченој провинцији сталних 1400 фунти злата.³³² Други извор буџетске подршке обнови Исаврије био је у заплени имовине политичким и војним противницима што је по први пут учинио када је конфисковао имовину краткотрајног *magistra militum praesentalis* Арматија (*Armatus*) 477. године.³³³ Пре него што се коначно обрачунао са опасним Илом године 488. запленио је сву имовину његових пријатеља у престоници 484. године и расподелио је на градове у Исаврији.³³⁴ Обезбеђење замашног фонда за инвестирање у родну провинцију може се унеколико правдати старањем за опоравак прилика у Исаврији након грађанског рата у којем су се главни окршаји одиграли на њеној територији. Међутим, очигледна је намера да се повољност да је у власти цар исавријског порекла искористи у потпуности за обиман програм урбаног препорода провинције, односно за спровођење империјалног *urbis renovatii*.

Распоред градова Исавријског декаполиса, урбанизованијих градских центара на обали и податак о уздизању Леонтопоља у статус града на северном рубу провинције, дају нам просторно – топографску ситуациону слику Исаврије у којој је Зенон спровео свој империјални програм урбане рестаурације покрајине. Део пројекта односио се на урбанизацију седам насеља – πόλεων на средишњој, планинској деоници пута од Леонтопоља ка Анемуријуму, који је водио и преко Росомбладе изнад које је саграђен Зенонов задужбински град Зенонопољ. Црква Леонтопоља (*Isaura Vetus, Isaura Nova*) на северном почетку пута ка мору указом из 484. године

³³¹ За мрежу путева у Малој Азији према Појтингерској мапи (*Tabula Peutingeriana*), трасу Виа Себасте и Ходочасничког пута: Мар 4а, Мар 4б: French, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor*, 23.

³³² Намет је уведен на инсистирање Ила (*Illus*) 484. године, о чему извештавају Јован Антиохијски и Евагрије. Јован назива намет *annonae* док Евагрије даје више пута већу суму од чак 5000 либри/фунти злата годишње; **Jo. Ant.**, fr.239.4; **Evagr.**, **HE** 3.35.

³³³ **Evagr.**, **HE** 3.35;

³³⁴ **Jo. Ant.**, fr. 237.1;

остала је у суфраганству Исавропоља али сâмо ‘двојно насеље’ Леонтопољ није изгубило прерогативе урбса стечених управо у време Зенонове реурбанизације провинције.³³⁵ Леонтопољ је остао везан за Исавропољ јер је био по свој прилици у дистрикту старијег и угледнијег града пре него што је достигао статус полиса и већ код Хијерокла га налазимо спрегнутог уз Исавропољ али смештеног у Ликаонију.³³⁶

Морфолошка одељеност планинског подручја у којој су се налазила та насеља омогућила је да се тај сегмент укупног подухвата обнове Исаврије може посматрати издвојено, односно да се решава одвојено од осталих тема у оквиру рестаурације провинције. Окосница појачане урбанизације правца Леонтопољ – Анемуријум била је изградња Зенонопоља (Kale Yikiği) преко којег је водио у свим временима стратешки важан каравански правац у области данашњег платоа Бујук Карапинар (Büyükkarapınar).

Археолошка истраживања која нису до сада предузимана у великом опсегу, изнедрила су тек скицу тих радова, бар када је реч о насељима у долином делу ближег подручја око некадашње Зенонове родне Росомблада, данашњег Изнебол (Iznebol) – Елмајурду (Elmayurdu).³³⁷ Стара, Зенонова Росомблада била је у долини са данашњим именом Kütüksu, на месту садашњег села Бујук Карапинар. Над тим селом се уздиже планински превој релативне надморске висине од око 1700-1900m, преко којег је трасиран главни путни правац ка југу и морској обали и ка северном Лаузаду (*Lauzados* - Ваџаула), односно Леонтопољу. Планинска зараван (Бујуккарапинар плато) је ситуациона сцена драматичне природне лепоте у којој је Зенон спровео пројекат изградње задужбинског града односно монументализације и урбанизације места рођења аутократора.

Планинским превојем, дуж караванског пута, доминира више кршевитих главица и гребена од којих је један одабран за подизање градског утврђења. Археолошки обилазак терена 2008-2009. године, дао је начелни размештај насеља подно утврђења, где је на северозападу града убицирана пространа некропола са великим бројем камених саркофага и мноштвом надгробних белега, док је југоисточно од цитаделе на гребену, археолошки евидентирана црква Светог Сократа (Aziz Sokrates Kilisesi). Остаци фортификације на гребену нису подробније истраживани али су очигледни радови на препарацији стеновитог терена и велики простор који је био под насељем. Велика девастација локалитета у целини последица је дуготрајне делапидизације и нелегитимних ископавања, пре него намерног разарања након Анастасијевог

³³⁵ У питању је тријада насеља која су у различита времена стекла статус града – полиса и седиште епископа. Стара Исавра и Нова Исавра чинили су бинарни полис док нису срасли у Леонтопољ у време Зенона. Убициција сва три насеља дата је у: Breytenbach - Zimmermann, *Early Christianity in Lycaonia*, 192-198.

³³⁶ Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, 371.

³³⁷ Saner, *Büyükkarapınar (Zenonopolis-Isauria)*, 107-114.

рата у Исаврији. Технологија зидања у прецизно резаном и сложеном камену која је била главна одлика исавријске школе зидања је највероватнији узрок великог одношења материјала некадашњег Зенонопоља. Задужбински град цара из Исаврије је, по свом концепту, одраз прилика у којима је Зенон владао и дуго трајућих сукоба на територији његове родне провинције и стога не изненађује да је ново насеље саграђено као планински град – тврђава, око 600m изнад речне долине.

Сам Зенон је, са августом Аријадном, променио више утврђених места – градова, у којима су га браћа Ил и Трокоундије (*Trokoundos*) држали у опсади неколико година. Током 475. године протерани царски пар заклонио се прво у Олби (*Ourba*) за коју Рамзи преноси изворни опис - *φρούριόν τι ἰσχυρόν*, да би се потом повукли у много неприступачнију Збиду (*Sbide*) где су опстали у блокади до 477. године.³³⁸ Уз најснажнију тврђаву Папирион то би била фортификацијска тријада коју је Зенон неизоставно обновио и ојачао и такав приступ изградњи и појачавању фортификацијских капацитета Исаврије може се очекивати и у Зенонопољу. Извођење фортификацијске структуре на гребену изнад платоа у сухозиду од прецизно резаних квадера кречњака, стручњаци су 2008. године протумачили као античке радове али би технику или технике зидања у Исаврији требало разврстати на подручја различитих традиција у погледу технологије грађења где је важно приметити да је у већем делу и Исаврије и остатка Киликије дубоко укоренењено управо градитељство које се развило на античкој традицији употребе готово искључиво домаћег кречњака, обрађеног прецизним резањем за уградњу у различите слојеве и уз примену малтера.³³⁹

Међутим, питање техника зидања и разврставање хронологије грађевине на основу ње у целој Киликији није сасвим исправан приступ јер је у многим областима а нарочито у приморју јасна истовремена употреба и античких и рано-византијских грађевинских техника, пракса која је остала у употреби до средњег века. За засвођене конструкције и лукове у горњим зонама нашироко је употребљаван и пешчар као лакши материјал, којег је у обиљу било само у Исаврији ('Кршевитој' Киликији) али не и у источнијој Киликији Педији.³⁴⁰ Употреба кречњачких тесаника са танким малтерским спојницама евидентирана је и на остацима веома девастиране цркве Светог Сократа у Зенонопољу.

³³⁸ Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, 368.

³³⁹ Поједина насеља из времена Зеноновог *renovatio* искусила су нагли процват током његове владе и касније, спочетка VI века, као каменорезачки центар на острву Дана (*Pitusu/Pityoussa*) где је читаво насеље и више цркава саграђено зналачким слагањем тесаног камена, без употребе малтера. Огромне количине извађеног камена у каменоломима на Дани говоре сликовито о опсегу грађевинарског препорода у време Зенона. Varinlioğlu – Esmer *From an Abandoned Quarry to a Residential Complex*, 246-260.

³⁴⁰ Varinlioğlu, *The Archaeology of Late Antique and Medieval Cilicia*, 188-194.

Тробродна базилика скромног концепта, али по свему зналачки сазидана у камену, подигнута је на самој ивици обронка платоа над селом Бујук Карапинар, фланкирајући својим још неоткопаним могућим атријумом каравански пут који је пролазио подно тврђаве. Претпоставка о атријумском дворишту на западној страни цркве, заснива се на податку из познатог натписа на грчком језику о реконструкцији аквадукта којим је вода спроведена до црквеног дворишта, које је очигледно било уоквирено са свих страна портицима јер је означено као τετραστόω:

※ Φιρμινιανὸς ὁ εὐλαβέστ(ατος) ἡμῶν ἐπίσκο(πος) ταύτης
 τῆς λαμπρ(ᾶς) Ζηνωνοπολιτῶν πόλεως ἐπεσκεύ<α->
 σεν ἐξ ὀλοκλήρου τὸ ὄλον ὑδραγωγίον τοῦ ἁγίου
 μάρτυρος Σωκράτους μετὰ ὑπατίαν Φλ(αοῦ) Λονγί-
 (5)νου τοῦ λαμπροτ(άτου), ἰνδ(ικτιῶνος) ια΄. καὶ ἔρευσεν πρώ-
 τοις ἐν τῷ τετραστόῳ σὺν τῷ ἐξώῤυδρῳ τοῦ αὐτοῦ
 ἀθλοφόρου μηνὶ Φεβρουαρίου. εὐχесθαι οὖν οἱ
 ἀπολαύοντες ὅπως τῆς πρεσβίης τοῦ ἁγίου μάρ-
 τυρος ἀρραγῆ αὐτὸ διαφυλάττεσθαι ἐπὶ πολλοῖς
 (10) ※ καὶ μηκίστοις χρόνοις. ※
 ἠργάσατο δὲ Αὐξάνον ὑδραγωγὸς Πρυμνησσεύς³⁴¹

Натпис изузетне вредности даје драгоцене податке да је епископ Зенонопоља, Фирминијан (Φιρμινιανὸς) спровео обнову водовода (ὑδραγωγίον) намењеног само тој цркви, мартирејуму Светог Сократа 488. године, дакле у години коначног тријумфа над Илом. Такође, епископ је нагласио да је у питању мартирејумска црква а не епископија, која би се морала налазити у насељеном делу града, поготово јер нису уочене грађевине у околини истражене цркве. Као доказ упошљавања специјализованих мајстора из других провинција сазнајемо да је радове обавио Авксанон (Αὐξάνον) из Примнеса (*Prymnessos*), града у Фригији (*Phrygia*). Хидраулични радови изведени су и у другим градовима у време Зенона па се могу приписати његовом политички мотивисаном евергетизму према урбаној популацији Исаврије. Тако је у обалном Анемуријуму подигнуто мање купатило а у такође приморској Елауси Себасте аквадукт. То сасвим сигурно нису једини радови који су спроведени у групи приобалних градова ‘Кршевите’ Киликије, дакле у урбаним насељима ван групе декаполиса. О томе сведочи

³⁴¹ До потпунијих археолошких истраживања и цркве и њене околине остаје недоумица да ли се откривена базилика на ивици платоа Бујук Карапинар може повезати са натписом епископа Фирминијана. Извориште са којег је вода доведена до цркве налази се западно од Mezarlık Gedigi, на око 100m вишој надморској висини.

Превод на француски језик према оригиналном натпису приложен је у: Łajtar, Twardecki, *Catalogue des Inscriptions*, no. 28.

и налаз епиграфског споменика, натписа из града Нефелиона (*Nepheleon*), полиса на западној обали ‘Кршевите’ Киликије откривеног тек 1991. године, у коме неименовани *comes* изражава захвалност Зенону у име становника на исказаној великодушности у обнови њиховог града.³⁴²

Посебан израз империјалног евергетизмаа Зенона у Исаврији и шире Киликији, исказан је кроз јасну подршку црквеним пројектима у више градова провинције и у монументализацији светих места која су уређена у мање или веће ходочасничке центре. Стивен Хил (Stephen Hill) је дао сумарни преглед црквене архитектуре у Исаврији и Киликији у време Зенона, настављајући се на рад Мајкла Гафа (Michael Gough) на комплексу Алахана и интригантној проблематици ‘куполних’ базилика.³⁴³ Огромни корпус очуване монументалне црквене архитектуре, настао махом у V и VI веку на подручју читаве Киликије, привукао је плејаду истраживача ранохришћанске архитектуре, нарочито од времена када су се јасније профилисале идеје о иновативности и доприносу градитељског умећа Исаврије општим токовима архитектуре као уметности и грађевинарству као инжењерства у пред-Јустинијановском Источном царству.

Мајкл Гаф је указао на различите утицаје који су у већој или мањој мери обликовали црквену архитектуру Киликије, где је у њеном источном делу, у Равној Киликији, уочљив знатан утицај из Сирије док су на вододелници планинског ланца Таурус оквирно завршавали утицаји са платоа Кападокије. Исаврија, нарочито њен планински део остала је по страни од живих архитектонских струјања у приобаљу али са виталном каменорезачком и зидарском радном снагом. Главне позорнице за остварење сталног прогреса у развоју смелих архитектонских концепата у свим временима били су богате метрополе три киликијске провинције и други водећи урбани центри дуж морске обале, којих није било много. Значајан број градова Исавријског декаполиса до данас није са сигурношћу убициран на терену и због опште слабе истражености ове групе урбанизованих насеља још не постоје добре основе за формирање исправне слике о дOMETИМА и програмима Зенонове урбане рестаурације.

Такође, слика о црквеној архитектури оствареној у време власти цара из Исаврије у дубљем планинском залеђу ‘Кршевите’ Киликије и даље је непотпуна, и она се креће од црквених здања скромних претензија каква је откривена базилика у Зенонопољу до напредног концепта куполне базилике у Корипису (*Coropissus*), данашњем Даг Пазарију (Dağ Pazari), некада водећем граду дистрикта Кенатис (*Kennatis*). Градови Каликадноса и приобаља Киликије Трахеје, преузимали су и остварили махом базиликалне склопове својих црквених здања и нека од таквих напреднијих архитектонских поставки морале би да се очекују и у вишој планинској зони, у градским насељима око Зенонопоља као и у самом царевом граду-задужбини. Један од кумулативних ефеката покретања замашних подухвата обнове регије или провинције јесте

³⁴² Çalik, *Roman Imperial Sculpture from Cilicia*, 41.

³⁴³ Hill, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*, 280.

стицање у кратком времену услова за проток идеја, обуку кадрова и експериментисање различитим концептима у срединама где је реализација таквих замисли могућа и где су престижни концепти тражени. Планинска Исаврија сигурно у првим годинама урбане рестаурације није изнедрила сопствене архитекте али је такође извесно да је домаћа каменорезачка и градитељска снага у највећој мери била упослена на градилиштима широм провинције.

Школски и занатски центри у приобаљу и Првој и Другој Киликији су били главни катализатори за спровођење напреднијих архитектонских идеја, праћени са колегијумима каменорезача из властитих средина и освежених приливом горштакких градитеља, вештих у вађењу и обради камена. У том смислу треба издвојити два града као окосницу грађевинског и архитектонског препорода провинције у време Зенона, метрополу Селеукију на Каликадну и Корикос. Другим речима, област Каликаднума од ушћа до средњег тока је регија где су се реализовали напредни црквени склопови базилика са трансептом и тзв. куполних базилика са маестрално изведеним опусима у каменом слогу у више техника зидања. Само у два многољудна села недалеко од Корикоса забележене су чак три зидарске технике практиковане напоре, што речито говори о грађевинској традицији и сазнањима колико су поједини камени слогови поуздани за одређене конструкције.³⁴⁴

У светлости неколико епиграфских споменика који су откривени у Исаврији а односе се на време власти Зенона, попут натписа епископа Фирминијана или непознатог *comesa* из Нефелиона,³⁴⁵ разложно је да се претпостави да су Зенонови званичници и црквени великодостојници у покрајини спровели значајан корпус грађевинских цивилних пројеката у име цара, односно да је цар само обезбедио стални прилив финансија за одобрене радове, што је такође један од најосновнијих видова патронства. Са друге стране, најмање три пројекта у Исаврији су били од велике важности за Зенона. Осим изградње задужбинског града *de novo* изнад родне Росомблде, Зенон је сасвим сигурно као лични империјални подухват осмислио оснивање снажног ходочасничког центра Свете Текле у метрополи провинције као и регионалног места ходочашћа у Алахану. Изградња велелепног ходочасничког комплекса на два километра удаљености од бедема метрополе, морала је да страховито убрза агрегацију обучене радне снаге и надметање архитектонских концепата, одакле је сличан градитељски полет даље био емитован и на остале градове али и значајна рурална насеља регије.

³⁴⁴ Ради се о селима Ишик Кале (Işıkkale) и Каракабаклију (Karakabakli) где су широко заступљене три варијанте опуса у камену: псеудо-полигонални, изодомни и тесаници у малтеру. Varinlioğlu, *Rural Habitat in the Hinterland of Seleucia ad Calycadnum*, 320.

³⁴⁵ Пре Зенонове обнове града зна се да је Нефелион имао своју епископију јер је епископ Антоније из тог града био у пратњи митрополита Василија 451. године у Халкедону. Сам натпис у којем се изражава захвалност становника Зенону на рестаурацији града пренет је у музеј Анамура. Özyildirim - Yeğin, *İmparator Zeno Dönemi'nde Cilicia ve Isauria'da Kilise İnşa Faaliyetleri*, 276.

Монументализација престижног светог места и изградња пратећих садржаја пан-империјалног ходочасничког центра, била је мотивисана бројним разлозима, почев од популарне тврдње да се цар обавезао светитељки да ће јој саградити цркву ако победи узурпатора Василиска. Митрополија Селеукије на Каликадну је већ неколико деценија била уважавана у клерикалној номенклатури Источног царства као епископат који је дао драгоцен допринос дефинисању закључака Халкедонског сабора када је епископ Василије (*Basileios*) водио делегацију од двадесет исавријских великодостојника.

Ходочасничке струје су махом заобилазиле метрополу Исаврије пре изградње Зеноновог комплекса Свете Текле, која је по страни од главног ходочасничког друма и Виа Себасте, главних праваца којима се стремило Тарсусу и светињама у Антиохији и Светој Земљи. Изградњом мартријумске базилике на месту ранијег мартријума изнад грџа светитељке, Зенон је остварио за све хришћане атрактивну ходочасничку дестинацију која је скретала струјање верника са Ходочасничког пута ка Селеукији на Каликадну. Једна путања за долазак ходочасника била је од Тарсуса дуж обале ка Селеукији а други пут се уливао у Селеукију са севера, повезујући метрополу са Виа Себасте.³⁴⁶

Северни пут је повезивао Селеукију (*Silifke*) са Ларандом (*Karaman*) пратећи горњи ток реке Каликадна (*Göksu*), пробијајући се кроз планински венац Таура (*Taurus*) у кланцу Сертавул (*Sertavul Geçidi*). Око 300m изнад деонице пута Селеукија – Ларанда, развијен је у Зеноново време ходочаснички центар регије у Алахану, за који се дуго сматрало да је у питању првенствено манастир. Одсуство капацитета за кенобијум (*coenobium*) и здања чији карактер и намена се пре повезују са приливом ходочасника, уобличио су перцепцију локалитета као ходочасничку дестинацију на путу ка Селеукији и мартријуму Свете Текле. Један број верника је тако могао бити привучен да са Ходочасничког пута скрене ка Ларанди и Селеукији на Каликадну преко Алахана, одајући почаст локалном светитељу и потом светитељки у метрополи провинције пре досезања Тарсуса.

Филип Пилхофер је уз Свету Теклу (*Thékla*) из Иконије у најзначајније светитеље заштитнике у Исаврији уврстио и Светог Конона из Бидане са чијим култом је повезао манастир и центар ходочашћа у Алахану.³⁴⁷ Као светац-исцелитељ, култ Конона Биданијског је био јако раширен у области планина Таура јужно од Исавре Вегус око његове родне Бидане, у којој је

³⁴⁶ Тако је и Егерија (*Aetheria*) ходочастила из правца Тарсуса до (исавријске) Селеукије, наводећи да је светилиште Свете Текле удаљено свега три дана од Тарсуса што је сматрала удаљеношћу “надохват руке”. Етерија је забележила неколико важних детаља из којих сазнајемо начин на који је организовано свето место у IV веку у Меријамлику, дакле у време када је над пећином светитељке постојала мања мартријумска црква. Сама ходочасница назвала је манастиром (*monasterium*) читав комплекс, због мноштва монаха који су опслуживали светилиште и девичанског сестринства (*apudactitae vel virginum*). Мартријум (*martyrium*) са монашким кенобијумом био је заштићен зидом (*muros*) због сталне претње пљачкашких напада Исавријаца (*Hisauros*). *Itinerarium Egeriae*, Cap. XXIII.

³⁴⁷ Pilhofer, *Das frühe Christentum im kilikisch-isaurischen Bergland*, 205-271.

кућа свеца претворена у цркву и постала место ходочашћа,³⁴⁸ што је добило одјек и у Зеноновом указу из 484. године (ЈС 1.3.35; 36), где је Леонтопољ наведен као град мученика Конона. У том смислу је могућа претпоставка да је Алахан секундарно светилиште мученика из Бидане, које је можда добило на значају када је Леонтопољ предат Ликаонији.

У прилог томе да не треба напуштати слику комплекса у Алахану као необичајено планираног манастира говоре подаци у неколико важних извора. У Прокопијевим ‘Грађевинама’ наведен је као ‘манастир Ападнас’,³⁴⁹ који је обновио Јустинијан. Два епиграфска споменика откривена на локалитету јесу натписи од којих се први односи на Тарасиса (Τάρασις) који је преминуо 14. фебруара 462. године и који је саградио смештајну зграду ἀπαντητήρια, док се у другом натпису спомиње Тарсис, син Тарасиса (Τάρασις δίδς) који је био презвитер и парамонарије светилишта од 461. године (πρεσβύτερος καὶ παραμονάριος).³⁵⁰ Чин парамонарија значио је да свештеник није никада напуштао цркву или манастир док је изградња хостела –прихватилишта за угледније госте пре 462. године потврда о појачаној посети светом месту.

Скорије откриће урбаног центра у подножју комплекса у Алахану³⁵¹ у којем је убицирано епископско седиште Мелое, значајно може да промени слику о ходочасничком центру као мученикумском комплексу (Светог Конона?) у јурисдикцији епископа Мелое, где би могле да се очекују и недостајуће зграде кенобијума или манастира чије је монаштво опслуживало недалеки ходочаснички комплекс. Вишеетапна изградња комплекса у Алахану могла је да се настави и након Зеноновог покровитељства и на узлету грађевинског замаха који се сасвим сигурно наставио и једно време након смрти царског покровитеља, када су редовне донације престале да стижу у провинцију. Прокопијево навођење Алахана као манастира који је Јустинијан обновио у Исаврији пре свега сведочи да је Алахан опстао као уважено свето место у регији и поред близине тако снажног верског центра какав је био мученикумски комплекс Свете Текле у метрополи, великим делом вероватно и због спроведене пацификације провинције.³⁵²

³⁴⁸ Ekonomou, *Byzantine Rome and the Greek Popes*, 237.

³⁴⁹ Procop., *Aed.* V.9.33, “μοναστήριον εἰς τὸ Ἀπάδνας ἐν Ἰσαυρίᾳ.”

³⁵⁰ Pilhofer, *Das frühe Christentum im kilikisch-isaurischen Bergland*, 251-255.

³⁵¹ *Ibid.*, 254;

³⁵² По свему судећи приобални градови Исаврије (‘Кршевите’ Киликије), били су мета пљачкашких напада горштака подведених под име Исавријаца. Тако су 479. године исавријски пљачкаши чак и заузели градове на обали, Елеусу Себасте и Корикос. (Jo. Ant., fr. 211.4) Због више ранијих напада на обалне урбане центре, Ноел Ленски сматра приобалне градове “жртвама регионалног насиља а не његовог извршитеља.” Lenski, *Relations Between Coast and Hinterland in Rough Cilicia*, 417-424.

Након изградње ходочасничког места у Меријамлику при метрополи провинције, Зенон је наставио са пројектима монументализације светих места чиме је демонстрирао империјално покровитељство над хришћанском црквом и уједно покушао да ублажи негативне последице прокламовања Хенотикона. Стиче се утисак да је уређење ходочасничке дестинације у Селеукији на Каликадну било искуство након којег се много организованије приступило оснивању ходочасничког центра сличне важности на месту подвижништва Светог Симеона Стилите.

Аскета је преминуо 459. године у време власти Лава I и убрзо су мошти пренете у Антиохију, метрополу провинције у чијој црквеној јурисдикцији је било место где је Свети Симеон провео 37 година на стубу. Транслација моштију Светог Симеона у Велику цркву Антиохије као и опис монументалног мартиријума изграђеног у другој половини Зенонове владе, дати су у Црквеној историји Евагрија Сколастика³⁵³ који међутим, не прецизира време изградње великог крусиформа Светог Симеона (Qal'at Sim'an), нити ко је аутор пројекта. Жорж Чаленко (Georges Tchalenko) поставља као доњу временску одредницу почетак власти Зенона (474) али истиче да су радови били настављени и у првим деценијама VI века имајући у виду монументалност и грандиозност подухвата.

Осим мартиријума са централним октагоном, комплекс је садржао и баптистеријум, манастир, хостеле за ходочаснике и погребну капелу а радови су од почетка спровођени симултано, према унапред осмишљеном плану реализације појединих партија и пројекту сачињеном у Антиохији.³⁵⁴ Према Чаленку главна етапа изградње довршена је 490. године што потврђује да су огромна средства и радна снага који су уложени у архитектонску монументализацију светог места морали великим или највећим делом да буду обезбеђени од царских власти. Каменорезачки радови на мартиријуму Светог Симеона се уклапају у архитектонско-грађевински препород покренут од Зенона у Исаврији и Киликији где су и у Селеукији на Каликадну и Корикосу подигнуте монументалне базилике. Мартиријум Светог Симеона са манастирским и ходочасничким капацитетима неизбежно је покренуо сличан градитељски елан у Сирији где је на неколико места поновљен истоветан архитектонски образац на базиликалним здањима.

Трећа важна дестинација ходочашћа, уз мартиријумске комплексе Свете Текле и Светог Симеона, јесте црквени комплекс Светог Апостола Варнаве (*Barnabas*) који је изграђен у Кампанопетри (*Campanopetra*) на Кипру. У жеку радова у Светом Симеону, 478. године, епископ Антемије је према предању пронашао мошти апостола похрањене заједно са Јеванђељем по Матеји на острву, што је постало моћно преимућство црквеним ауторитетима на Кипру да пред

³⁵³ Evagr., *HE* I, 13,14;

³⁵⁴ Tchalenko - Loosley Leeming, *Notes on the Sanctuary of St. Symeon Stylites*, 48.

Зеноном издејствују царску конфирмацију независности Цркве Кипра од патријархата у Антиохији, која је оспоравана од патријаршије иако је аутокефалност архиепископије Кипра била озваничена Осмим каноном сабора у Ефесу 431. Самосталност острвске цркве у односу на моћни патријархат у Антиохији била је велика политичка победа архиепископа Антемија која је омогућила повезивање историјске линије цркве на Кипру са радом апостола Павла и Варнаве као и баштињење апостолске цркве-меморије као места ходочашћа. Та важна секвенца политичке и црквене историје Кипра детаљније је изложена у Енкомију Светог Варнаве, састављеном по свој прилици у првој половини VI века од Александра Монаха.³⁵⁵ Уздизање ранга Кипарске цркве било је праћено и империјалним патронством за нови црквени комплекс у Кампанопетри, које се није зауставило само на финансијској помоћи него и на обезбеђењу престоничких каменорезаца за опремање апостолске цркве.

Црквени комплекс Светог Апостола Варнаве у Кампанопетри стога није директни пројекат цара Зенона већ спада у опсег његовог империјалног евергетизма који се уклопио у цареву политику монументализације светих места у царству.

Наредни ходочаснички центар који је Зенон такође помогао јесте ходочаснички град Абу Мина који се развио од краја IV века у области Мареотис, на ивици велике Беле пустиње и Скетиса, у Египту. Зенону се приписује патронство над изградњом Велике базилике у Абу Мини али уз саму трансепталну цркву вероватно су следили и први радови на уређењу приступне авеније и великог Ходочасничког трга, као што је чињено и у другим светим дестинацијама. И у Абу Мини је реч пре о финансијским донацијама него о спровођењу империјалног пројекта јер је пространи мартирејумски комплекс растао узастопно у време неколико царских влада али увек надограђиван локалним снагама и у грађевинској традицији Александрије.

Тематски најконтроверзнији грађевински програм који је спровео Зенон свакако је група црквених здања са октагоном Свете Богородице Теотокос на врху планине Геризим у Палестини. Реч је о насилној християнизацији култног места Самарићана након крвавог сламања њиховог устанка под Јустасасом (*Iustasas*) 484. године. Утврђени комплекс са октагоном био је мета и наредних устанака ове етничко-религијске мањине у царству у време Анастасија (495) и са посебно тешким последицама у време Јустинијана 529-531. године. Иако Малала наводи да је Зенон донео супресиван указ против Самарићана такав едикт није евидентиран у његовој легислатури али зато јесте конфискација имовине богатих Самарићана, којом је финансирана изградња хришћанског комплекса на Геризиму.³⁵⁶ Очигледна намера Зенона а на основу бројних података археолошки евидентираних на богатом вишеслојном локалитету, била је претварање свете планине и светилишта Самарићана у хришћански

³⁵⁵ Kyriacou - Dendrinou, *The Encomium on St Barnabas*, 36.

³⁵⁶ Jo. Mal., *Chron.* XV.8;

ходочаснички центар обимним грађевинским радовима којима су се трагови самарићанског култног места у највећој мери уклонили или вештим архитектонским захватима преиначили за хришћанске потребе, као што је урађено са самарићанским ритуалним базеном који је уклопљен у фортификацију или претварањем синагоге у цркву. Уз комплекс на Геризиму Зенон је обновио и цркву Светог Прокопија у Цезареји. Сурови обрачун са Самарићанима може се посматрати опет у светлости Зенонове намере да себе представи као заштитника хришћанске цркве у царству након промовисања Хенотикона и осим саме војне акције и репресије према пораженој мањини, грађевинско-архитектонски програм употребљен је као тријумфални манифест не толико царског оружја колико саме хришћанске догме, као једино исправне религијске доктрине у држави.

Грађевински препород у време Зенонове власти 474-491. године отпочео је у провинцији Исаврија као *urbis renovatii* те покрајине. У оквиру пројекта урбане рестаурације обнова градских инфраструктура и урбане опреме је свакако најзаступљенија обухватајући такве радове као што су обимни пројекти обнове или изградње нових градских бедема, поправке или изградње нових водоводних капацитета, аквадукта, купатила и цистерни, изградње и обнове тврђава и путних постаја, итд. Тако обимни програм у цивилном градитељству током прве деценије владе цара из Исаврије, захтевао је масовну регрутацију и укључење исавријских градитеља и каменорезаца из копненог залеђа 'Кршевите' Киликије у једновремене радове широм провинције.

Исавријски декаполис је био окосница урбанизације планинске унутрашњости, процеса ограниченог у својим донетима на главне путне правце од Анемуријума до Леонтопоља и долином Каликадна ка метрополи Селеукији. Тако је у свим временима значајан део територије планинског дела Исаврије остао сасвим неурбанизован али је размештај градских насеља од којих су два имала статус колоније³⁵⁷ омогућавао проходност провинције у планинској области и живу активност у приобаљу која је довела до јаке урбанизације регије Каликадна и пограничног подручја Исаврије и Прве Киликије, око Корикуса и Елеусе Себасте. Империјални грађевински програм Зенона био је усмерен искључиво на урбани опоравак провинције Исаврије и њене метрополе Селеукије на Каликадну. У оквиру тог подухвата посебне теме биле су оснивање новог града Зенопоља и изградња мартуријумског комплекса Свете Текле у дистрику метрополе. Царски евергетизам демонстриран је према Корикусу и Елеуси Себасте, градовима који су истрпели нападе и пљачку исавријских горштака 479. године. Зенонов патронат сигурно није био сведен само на аквадукт у Елеуси Себасте и базилику ван бедема Корикуса јер је очигледан нагли градитељски процват не само у ова два града него у читавом

³⁵⁷ Клаудиопол, данашњи Мут (Κλαυδιόπολις - *Ninica Claudiopolis, Colonia Iulia Felix Augusta Ninica*) и Исавра Нова. У римском периоду Исавријски Таурус развио је низ од седам полиса од којих је пет задржало градска већа (*boulai*) док су четири међу њима имали сопствене ковнице новца: Lenski, *Relations Between Coast and Hinterland in Rough Cilicia*, 417-418.

приобаљу од Корикуса до Селеукије и нарочито ближем копненом залеђу где је урбанизација довела до агрегације великог броја многољудних села међу којима је сигурно био и већи број снажнијих руралних центара *metrokômiai*, у којима су такође саграђена престижна црквена здања. Нагло повећање промета и струјања људи у обалној регији Селеукије на Каликадну повукло је и специфична насеља на неколико острва у заливу Тасуцу (Taşucu Gulf) ка нагом увећању густине становања и изградњи бројних црквених здања.

Острвска насеља која нису прерасла у градове могу се уврстити у значајна занатско-трговачка села док се оно на острву Босак (Boğsak), и због дугог трајања до у IX век и због велике насељености може сврстати у својеврсну ‘метрокомију’.³⁵⁸ Изразита продуктивност у грађевинској индустрији с краја V века морала је да изнедри бројне градитељске групе, архитектонске и занатске радионице и зидарске колегијуме које су стасале на замаху Зеноновог *renovatio urbis* до те мере да су се прелили врло брзо ван граница провинције Исаврије, пре свега у две источније Киликије. Важно је да се истакне да уз урбани и грађевински препород Исаврије треба паралелно да се разматра и изградња ходочасничког центра у Светом Симеону у Сирији, где је због близине градилишта и временске компатибилности са одвијањем радова у Исаврији, део радне снаге и каменорезаца могао да буде доведен из Зенонове провинције.

Сирил Манго преноси податак сачуван у Житију Свете Марте (*Vita S. Marthae*) о бројној радној снази из Исаврије која је била упуслена на зидању манастира каснијег аскете столпника, Симеона Стилите Млађег (521-592) на ‘Чудесној Гори’ (*Mirabili-monte*, Samandağı) код Антиохије и поново, када је на захтев подвижника изграђен триконхални мартријум за Свету Марту, мајку Симеона Млађег, која је преминула 560. године.³⁵⁹ Расејање обучене градитељске снаге из приобалне Исаврије збило се знатно раније, још током Анастасијевих Исавријских ратова и пацификације провинције 492-497. године. Укидање дотока финансија у време Анастасија довело је до наглог смањења градитељских активности у области киликијског приобаља а онда и до постепеног исељавања или повремених емигрирања архитеката и зидара ка подручјима где су њихове способности биле тражене. Један број грађевинаца, нарочито каменорезаца, морао је бити одведен и у европски део царства где је био укључен у велике Анастасијеве фортификационе радове и то не као кажњеници или заробљеници након пораза у рату него као слободна обучена радна јединица. Део популације који је расељен, уз непосредне учеснике у ратним окршајима, највероватније су били ратоборни припадници горштакских родова који су били одговорни и за раније препаде на приобалне градове, попут *Cietae*, о којима

³⁵⁸ Археолошка истраживања на острвима Кузрелик (Kösrelik), Дана (Dana - *Pityoussa*), Гуверчин (Güvercin) и Босак (Boğsak - *Asteria*), потврдила су сталну насељеност од IV до почетка VIII века са наглим порастом индустрије вађења и обраде камена и трговине крајем V и почетком VI века. Varinlioğlu, *The Archaeology of Late Antique and Medieval Cilicia*, 193.

³⁵⁹ Mango, *The Art of the Byzantine Empire*, 126-128.

је неповољно писао још Тацит и поново непознати аутор из Селеукије на Каликадну у “Житију и Чудотворству Свете Текле”.³⁶⁰ Пресељење исавријских зидара на запад увело их је на пространо тржиште грађевинске индустрије у престоници и европским провинцијама. Анастасијев сукоб са Кавадом 502-506. године привукао је такође колегијуме исавријских зидара и преко потребних каменорезаца за Анастасијев обиман програм рефортификације источне границе, па не изненађује податак о самовољном појављивању група зидара из Исаврије на градилиштима у Сирији у потрази за запослењем. Стивен Хил преноси и Мангов закључак о исавријским зидарима где се говори о могућој потпуној промени перцепције Исавријаца у шестом веку као народу који се бави искључиво грађевинарством.³⁶¹ У рâne спомене архитеката из Исаврије након Анастасијевих ратова у провинцији, спада подробен извештај о изградњи манастира Светог Саве Освећеног (Ἁγίου Σάββα) Велике лавре (Ἱερὰ Λαύρα) над долином Кидрон, тачније друге етапе грађевинског развоја манастира коју су спровели архитекти (ἀρχιτέκτονας) из Исаврије, ‘браћа по крви’ (ἀδελφοὺς κατὰ σάρκα) Геласије (*Gelasius*) и Теодулије (*Theodulus*), а који су пришли Лаври 494. године.³⁶²

Завршетак Анастасијевог рата у Исаврији 497. године збио се у тренутку када је од прве велике провале Кутригурских Бугара протекло четири године у којима је морао отпочети рад на масивној линеарној фортификацији Великог зида у Тракији, па би онај део обучене градитељске радне снаге из Исаврије заједно са кажњеничким радним јединицама најпре могао да буде деташиран на 56 km дуго градилиште, разапето између Црног и Мраморног мора. То сасвим сигурно није било прво упослење градитељима из Исаврије тако далеко на западу јер је сачуван податак о изградњи цркве у Влахерни (*Blachernae*), за коју је Сирил Манго утврдио да је саграђена још у време Лава I 468. године а чија изградња је била поверена Исавријцима. Према Мангу, први ‘сорос’ мартиријум односно црква Светог Сороса Богородице у Влахерни, био је изграђен од царског пара Лава I и августе Верине, поред чије задужбине је касније сазидана базилика у време Јустина I, коју наводи и Прокопије у ‘Грађевинама’.³⁶³

³⁶⁰ Lenski, *Relations Between Coast and Hinterland in Rough Cilicia*, 417-424.

³⁶¹ Hill, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*, 8;

³⁶² У Житију Светог Саве Освећеног (*Vita Sabae*) браћа Θεόδουλον δὲ καὶ Γελάσιον су названа или су и сами користили имена градитеља из Старог завета (Егзодус, 36.1 -36.2) Веселеила и Елијава (Весελεήλ καὶ Ἐλιὰβ). Архитектонско – грађевински опус остварен од тих архитеката у Великој лаври садржао је изградњу пекаре (μαγκιπεῖον), болнице (νοσοκομεῖον) и Велике цркве Богородице Теотокос (τὴν μεγάλην ὠικοδόμησεν ἐκκλησίαν τῆς πανυμνήτου θεοτόκου). Пре изградње Јустинијанових бедема и куле 529. године, исавријски архитекти довршили су уређење манастирског дворишта (μεσίαιλον) и изградњу Велике цистерне (καὶ δοχεῖα ὑδάτων μέγιστα ἐν τῷ χειμάρρῳ). Patrich, *Sabas*, 63; Cyr. Scyth., *Vita Sabae* 32; *Biblija*, Друга Књига Излазак 36.1 -36.2.

³⁶³ Shalev-Hurvitz, *Holy Sites Encircled*, 149-150.

3.3. Анастасијев грађевински опус

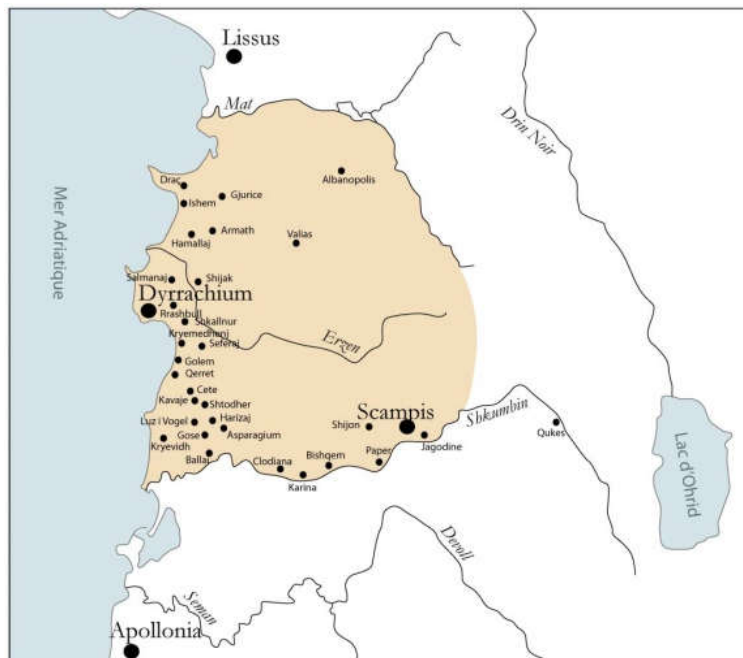
За разлику од Зенона, Анастасије је свој грађевински програм разврстао пре свега према околностима и неопходностима у царству које су у први план довеле унапређење војне безбедности периметра државе и градова по дубини. Фортификациони радови свих врста спроведени су током власти цара из Дирахијума од обимног програма рефортификација источног лимеса, нарочито деонице према Персији до обнове утврђења и градова северне границе царства, на доњем току Дунава. Ако следимо слику о Зеноновом грађевинском програму за урбану рестаурацију завичајне провинције склопљену на основу више епиграфских споменика, археолошких истраживања и бројних споменика сачуваних из тог времена, сагледавање евентуалног сличног подухвата Анастасија у провинцији Нови Епир и родном Дирахијуму у многим елементима остаје непотпуно.

Анастасије је сасвим сигурно спровео урбану обнову метрополе провинције (*Слика 10*) јер о његовим радовима накнадно извештава Малала у референци о трусу из 522. године у којој наводи да је цар Анастасије у граду саградио многе зграде укључујући и хиподром а да је Јустин пружио финансијску подршку обнови града након земљотреса.³⁶⁴ Неколико археолошких кампања успело је да створи оквирну слику топографије Анастасијевог Дирахијума и да унеколико омогући увид у богат програм урбане обнове која је морао бити спровођен више година почевши већ од инаугурације цара 491. године. Гунтрам Кох (Guntram Koch) преноси релативно касну годину за обнову бедема Дирахијума (500) али како је програм урбане рестаурације подразумевао осим самих бедема и других фортификационих партија, и реконструкцију градског насеља *intra muros* са изградњом богато украшене кружне пјачете са спомеником или фијалом у средишту, изградњу или темељну обнову најмање једне базилике у граду (Светих Анаргира - Ἀγιοι Ανάργυροι) и коначно хиподрома, радови су морали потрајати више година.³⁶⁵ Кружни трг здања које је у литератури у овом тренутку прихваћено као

³⁶⁴ Jo. Mal., *Chron.* XVII.15;

³⁶⁵ Koch, *Albania*, 30-33.

репрезентативни форум - мацелум (*macellum*), монументализован је поплочавањем у мермеру и ограђивањем кружном непрекинутом архитравном стоом, чија је колумнарија састављена од стубова и капитела од мермера пореклом из Проконеса (*Prokonnesos*).³⁶⁶

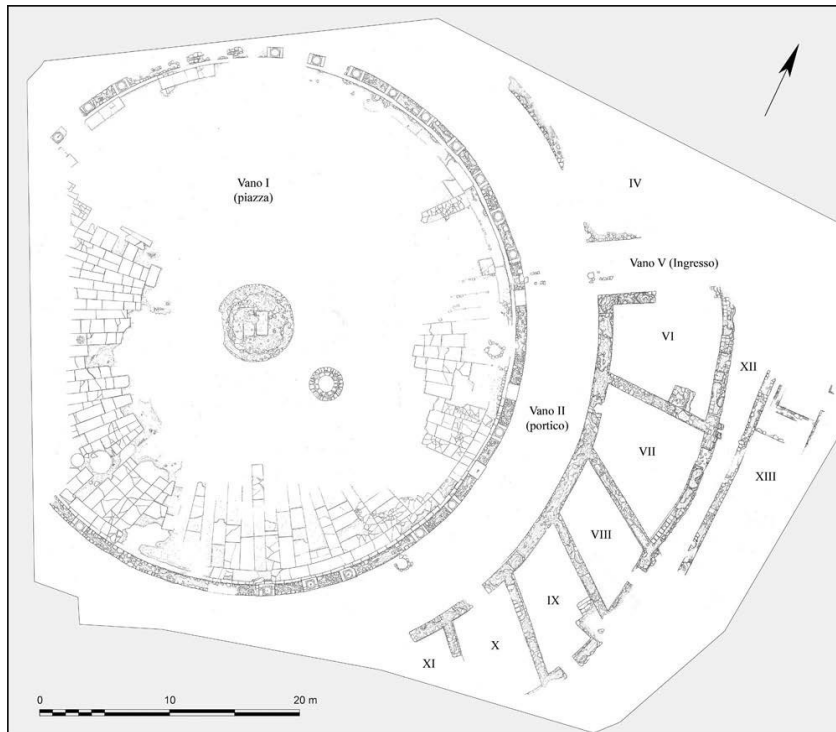
Слика 10 - Размештај руралних насеља и границе дистрикта Дирахијума. *Shpuza, Colonia Iulia Augusta Dyrrachinorum, Fig. 10.*

Пречник кружне стое од 40 m уноси опречне идеје о намени грађевине у целини јер умногоме одаје одлике рановизантијског империјалног форума, нарочито јер је у средишту кружне пјацие остао сачуван масивни темељни подијум споменика. (Слика 11) Пребогата опрема кружне пјацие племенитим каменом, њене димензије и остаци масивног постамента у средишту упућују на јавни простор утилитарне намене који је био омеђен покривеним портиком.³⁶⁷ Са друге стране, снажан аргумент против идеје о империјалном форуму јесте непрекината кружна стоа односно непостојање раскршћа главних уличних праваца или једне главне улице (*via cardo*) на којој су царски тргови по правилу пројектовани. (Слика 12) У свему, кружна пјациа би остала луксузно материјализован унутрашњи трг у блоку са тржницама, доступан за пешаке и пролазнике али по свој прилици без централне дворане карактеристичне за касноантичке тржнице. То би уједно била индиција у ком смеру би се слика о Анастасијевом империјалном тргу у Дирахијуму могла развити у светлости богато изведене пјацие у мацелуму. Скулптура цара је морала бити подигнута у граду његовог порекла као и у другим градовима

³⁶⁶ Hoti, *Archeological and Historical Data for Durrachionin*, 85-90.

³⁶⁷ Baronio, *Il cosiddetto macellum-forum di Durazzo*, 49-77.

које је Анастасије помогао или обновио али не нужно на стубу, бар не у тако великим димензијама какав је споменик цару из Дирахијума уприличио његов *comes sacrarum largitionum* Јован Пафлагонијски 498. године, када је у престоници уредио изливање бронзане скулптуре цара у натприродној величини и поставио је на упражњени стуб Теодосија I на форуму Таури.³⁶⁸

Слика 11 - План велике пјачете мацелума у Дирахијуму са приказом просторија радњи у спољном прстену око кружне стое са неубичајеним габаритним поделама у односу на круг пјаче. (*Baronio, Il cosiddetto macellum-forum di Durazzo, Fig.5*)

Иако је сигурно да је Анастасијев *urbis renovatio* Новог Епира био расподељен и на друге градове провинције о тим радовима не постоје довољни подаци да би се створила поуздана слика царевог патроната. Оскудни подаци односе се на две црквене грађевине, цркву Светих Анаргира у Дирахијуму датовану у владавину Анастасија и базилику Светог Петра у Скампима, споменуте 519. године. За цркве из V века сматрају се такође и базилике у Елбасану и Тепе.

Осим обнове градова у Новом постоје јаке индиције да је Анастасије обезбедио новим бедемима и неколико приобалних градова у Старом Епиру и то Саранду (*Onchesmos – Saranda*), Бутринт³⁶⁹ и Никопол (*Nicopolis*), метрополу провинције. Релокација и утврђивање Никопоља морало је да уследи након вандалског разарања града 474-475. године док се утврђивање

³⁶⁸ Jo. Mal., *Chron.* XVI.13;

³⁶⁹ Andrews et al., *The late antique and medieval fortifications of Butrint*, 126-150.

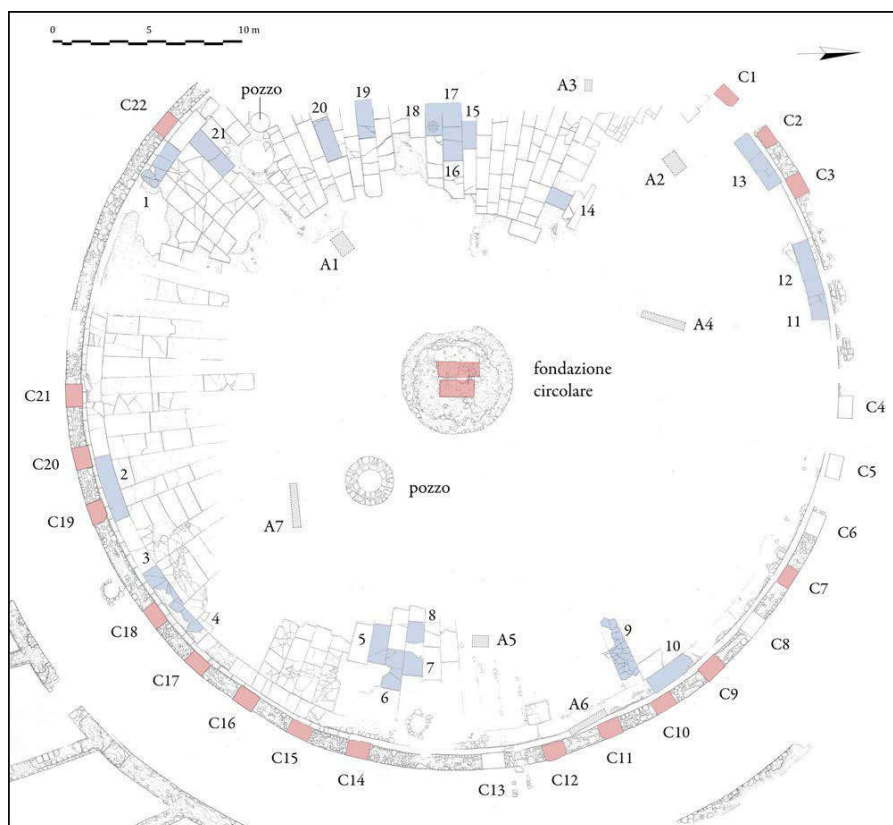
Бутринта и Саранде можда може посматрати у светлости непријатељстава са Теодориком и напада на обале јужне Италије 508. године.³⁷⁰ Унапређење безбедности регије улагањем у обнову или изградњу нових војних инсталација, тврђава, постаја и градских бедема једне провинције само по себи упућује на неопходност планирања финансија, логистике и расположиве радне снаге односно синхроно деловање централне администрације и локалних власти.

Продор Сабирских Хуна у централну Анадолију, избијање ратног сукоба са Персијом, тешке провале прекодунавских варвара у Тракију и Илирик па и стална претња од понављања вандалских похара обала Епира и Пелопонеза, јесу околности које су наметале Анастасију живу градитељску делатност током читавог царевања. Иако је утврђивање источног лимеса било наметнуто драматичним околностима избијања тешког конфликта са моћним противником и што се често изградња моћне Даре сматра окосницом Анастасијевог фортификационог програма за фронт ка Персији, спроведени радови на консолидацији граничног подручја на истоку говоре о централно планираном подухвату опште рефортификације лимитропије у широком обухвату од Црног мора до Арабије.

Штавише, изградња јаким утврђења и постаја била је праћена Анастасијевим програмом обнове и изградње нових црквених здања и црквених центара у подручјима која су опстајала изложена у персијском окружењу као Тур Абдин и хришћани Низибиса или дуж *limesa Arabicus* око Бостре. Обимност рефортификације источног лимеса није поновљена дуж осталих граница у време Анастасија али се обиман програм појачања безбедности градова на Дунаву и црноморској обали ипак спровео, у другачијем издању и следећи околности које су већ дуго владале на северној граници царства. Анастасије није следио политику архитектурног патроната према хришћанској цркви коју је Зенон усмерио готово искључиво на монументализацију светих места у царству и отварања ходочасничких центара. У средишту грађевинског опуса Анастасија било је опште обезбеђење угрожених граница и поправљање стања у војној логистици и администрацији како би се постигла виталност у напајању граничних војних капацитета људством и провијантом.

Утврђивање војних капацитета лимеса и градова у Подунављу само су један сегмент у општој стратегији консолидовања безбедности европских провинција царства. Као прва брана на северу дунавски лимес је као северна граница бранио прилазе префектури Илирик и дијецези Тракији.

³⁷⁰ Miraj, *Some new data on the construction date of Dyrrachium's Byzantine walls*, 201-218.

Слика 12 - План велике пјацете мацелума у Дирахијуму са уцртаним стилобатом и плинтама база стубова кружне стое (црвено) и плавом бојом означеним мермерним плочама са епиграфским урезима и симболима. (*Baronio, Il cosiddetto macellum-forum di Durazzo, Fig.12*)

Међутим, дијецеза Тракија је у подручју северно од Хема располагала другим ешалоном јако утврђених градова и тврђава који су заиста могли да делују као снажна подршка градовима на Дунаву. Тај низ добро популисаних и фортификацираних градова и тврђава није се наставио у дијецези Дакији, односно гранични градови на Дунаву у провинцији Прва Мезија нису никада добили јаке тврђаве или утврђене градове у свом залеђу. Пространи планински венац Хема сматран је солидном природном препреком за брзо продирање нападача, која сама по себи може ако не да заустави продор бар да га успори. Природни теснаци који су омогућавали ометање продора ка тракијским провинцијама јужно од Хема искоришћени су за инсталирање снажних контролних утврђења у 'Вратима Хема' (*Haemimontanas angustias*) и Трајановим вратима јужно од Сердикe. Трећи теснац Стене (Στενάί), данашња Демир Капија налази се северно од Солуна и он је сам по себи био природна запрека нападима ка метрополи Македоније. Тврђаве са клаустрадама су међутим биле неефикасне у ситуацијама када су прекодунавски варвари великим снагама проваљивали правцима ка Константинопољу, као што су то урадили Атилини Хуни и касније Готи. Управо у време када су Хуни били велика претња престоници, Теодосије II је успео да рестаурира снажним узастопним сеизмичким ударима (437. и 447/8, године)

девастиране бедеме Константинопоља, изводећи на градилиште циркуске фракције уз чију радну снагу је обнова τεῖχος Θεοδοσιακόν довршена за свега два месеца. За изградњу двојне бедемске трасе са истуреном спољном линијом паратихиона и воденим ровом било је потребно девет година што почетак изградње масивне фортификације ставља у последње године (404-405) власти Аркадија (395-408).

Спољни бедем око престонице био је принуђен да обнавља и Анастасије након земљотреса 478. године и можда се већ у то време јавила идеја о концепту још једне масивне линијске зидане баријере разапете између Црног и Мраморног мора, како је то учињено у престоници где је копнена бедемска траса развијена од залива Златни Рог до Мраморног мора. До Анастасијевог монументалног подухвата изградње Великог Тракијског зида (Ἀναστάσειον Τεῖχος),³⁷¹ изгледа да није постојала обједињена стратегија одбране подручја или читавих региона на Балканском полуострву изградњом клаустри на стратешким местима, односно клисурама и теснацима у дијецези Македонији и медитеранском приобаљу Тракије.

Из античких времена а до изградње Анастасијевог Тракијског зида претрајало је више зиданих баријера које међутим, нису ни одржаване нити употребљене као део јединственог одбрамбеног обрасца. Са изградњом мега-структуре какав је био Анастасијев *Longi Muri* изгледа да су предности зиданих баријера у теснацима добиле на значају у контексту учесталих варварских провала крајем V и током VI века а које су неретко досезале не само престоницу него и Пелопонез далеко на југу. Иницијални мотив за изградњу Анастасијевог зида био је први масивни напад Кутригурских Бугара 493. године и податак да су напади поновљени 499. и 502. године сведочи о дужини трајања изградње масивне линијске баријере која је у целини највероватније довршена након последњег бугарског напада 502. године.

Постављање баријере шездесетак километара на запад од престонице имало је за циљ да одбаци варварске навале од бедема Константинопоља и да омеђи ратни театар чију сцену су сада чиниле територије провинција Родопе и Европе и где би, од изградње Анастасијевог зида надаље, сви варварски напади добили свој ратни епилог.³⁷² Изградњом *de novo* града-тврђаве Анастасиопоља у провинцији Родопе, Анастасије је са својим стратезима створио предуслове за блокирање варварских војски у окружењу поречја реке Еврос. Стратешки изванредно постављен, родопски Анастасиопољ је био опремљен клаустром и утврђеном луком на језеру Вистонида (Λίμνη Βιστωνίδα) наспрам острва Тасос, што је гарнизону града омогућавало

³⁷¹ Procop., *Aed.* IV.9.6;

³⁷² Стратешко омеђавање ратног театра у области састава магистралних праваца Виа Дијагоналис и Виа Игнација, односно у јужној Тракији и провинцији Европа, препознаје и Сарантис указујући на област са солидно утврђеним градовима западно од Анастасијевог зида као од царског стратега припремљену ратну сцену за окршаје са варварским војскама. Sarantis, *The Strategic Role of Thracian Fortifications*, 418-420.

контролу односно затварање проласка на запад путем *Via Egnatia*. Трећи правац деловања полазио би од Дугог зида (Μακρὸν τεῖχος) на Тракијском Херсонесу (*Thracian Chersonese*) за који не располажемо подацима да је био обновљен у време Анастасија док посредно из историјских списа можемо да закључимо да није представљао непремостиву препреку у више прилика пре тога.³⁷³ Као што су провале Кутригура усмериле Анастасија на изградњу фортификационог система Анастасиопол – *Longi Muri*, тек су провале Хуна са тешким последицама 540. године натерале Јустинијана да се прихвати темељне обнове свих клаустри из претходних времена којима су биле осигуране области јужно од Тесалије.

У склопу тих радова обновљене су и линијске фортификације на истмусу Касандре (*Cassandria* - Pallenê) и Тракијског Херсонеса, па се може рећи да је стратешка замисао Анастасија о блокирању напредовања варварских војски у дубину јужних европских провинција и ка престоници настављена и надограђена Јустинијановим фортификационим мерама,³⁷⁴ нарочито из разлога што се показало да клаустра код Анастасиопоља није била довољна да обезбеди правац *Via Egnatia* ка Македонији и Тесалији него су те провинције морале да буду додатно обезбеђене и баријерама у Термопилима и у Истмији као и општом рефортификацијом градова и тврђава.

Грађевински фонд остварен у време власти цара Анастасија 491-518. године тематски је разноврснији у односу на градитељски патронат Зенона, највише из разлога јер је Анастасије покренуо питање обезбеђења угрожених граничних подручја и општег опоравка кључних инфраструктурних капацитета а онда био принуђен да уреди адекватан грађевински одговор који је следио војна деловања током и након сукоба са Персијом и обнову девастираних градова услед природних недаћа. Империјални грађевински програм Анастасија се тако може тематски одвојено сагледати као програм монументализације империјалног стандарда, грађевински програм рефортификације источног лимеса, грађевински програм одбране и рефортификације европских провинција, грађевински програм рестаурације инфраструктуре и логистичких

³⁷³ У Житију Светог Данила Стилите (*Vita S. Danielis Stylitae*) сачуван је податак о кретању Зенона у време германске завере када је из Тракије успео да се склони у Халкедон. Редослед дешавања са прецизнијим временским оквиром изложен је у Baynes, *The Vita S. Danielis Stylitae*, 400-401. Зенонова путања ка престоници према Житију водила га је из Тракије на Дуги Зид (μακρὸν τεῖχος) а потом преко Пила (Pylai) до Халкедона где је остао до погубљења Аспара. Једини Дуги Зид у то време морао је бити само онај на Тракијском Херсонсу који се изричито наводи и код Зосимуса када га је Гајна (Gaïnas) са својим федератима морао проћи 400. године на правцу од Тракије - Евдомона преко Херсона настојећи да пређе Хелеспонт (*Zos., Hist. Nea.* V.19). Теофан такође даје кратак извештај о Гајни на Херсонсу (*Theophanes*, AM5894/116) али и за Зенона, за којег наводи да је прво избегао у Сердику (*Theophanes*, AM5962/182) а потом да је ушао у престоницу из Халкедона тек након погубљења Аспара, *Theophanes*, AM5964/183.

³⁷⁴ Прокопије извештава о Јустинијановим радовима на Анастасијевом Тракијском Зиду. *Procop., Aed.* II.9.9;

царских капацитета и на крају, евергетизам и покровитељство у обнови градова након земљотреса и других несрећа, попут уличних немира у Антиохији или трусева у Константинопољу и Родосу.

3.4. Градитељски патронат Јустина и Јустинијана

Преузимање власти Јустина 518. године збило се непосредно након катастрофалног земљотреса који је задесио провинцију Дарданију уочи смрти цара Анастасија 9. јула исте године. Извештај о девастацији провинције у префектури Илирик забележио је Марцелин Комес, за којег је Брајан Кроук изложио идеју да је имао намештење *cancellarius* код патрикија Јустинијана од 520. до 525. године, пре него што је Јустинијан уздигнут за цезара (*Anticaesar*).³⁷⁵ Већ маја 526. године још снажнији сеизмички удар разорио је Антиохију, свега годину дана пре него што је Јустинијан уздигнут у ко-регентство са Јустином априла 527. године. Четири месеца касније Јустинијан је био самостални август на трону царства.

Јустин је, између неколико узастопних несрећа које су задесиле велике градове и покрајине на разним странама царства демонстрирао политички мотивисан патронат једино донацијом хиподрома Исауријској Селеукији 520. године док је највећи део грађевинског задужбинарства односно исказивања евергетизма тог владара обележен сталним обнављањем више градова и региона девастираних 'Гневом Божјим'. Јустинијан је морао да буде укључен у осмишљавање програма рестаурације Дарданије и пре него што је постао цезар 525. године када је сасвим сигурно, могао одлучније да делује у конципирању пројеката који су промовисали добротворство и патронат његовог ујака али и грађевинских програма који су афирмисали и његово име и од 527. Године, име његове августе.

³⁷⁵ Псеудо-Захарије преноси ову титулу уз прецизан датум инаугурације 1. април 525. године (**Ps.-Zach., Chron.** 9.a [87], 313) Референцу о Комесу у служби патрикија Јустинијана забележио је Касиодор у *Institutiones divinarum et saecularium litterarum (543–555)*, **Cassiod., Inst.** I. XVII.2.

Учестале природне катастрофе³⁷⁶ пратиле су владавине оба цара од исте године када је Анастасије преминуо, чију смрт је злокобно најавио катастрофални трус 518. године који је разорио градове Дарданије. Обнова те провинције морала је кренути већ следеће године, наредо са Јустиновим и Јустинијановим напорима за превазилажење раскола са Римом. И наредне 520. и 521. година биле су такође године несрећа, где је за отклањање последица пожара у Антиохији према Малали Јустин приложио два златна кентенарија док су слични издаци морали бити и за обнову Дирахујама и Коринта, које је девастирао ‘Гнев Божји’ 520. године.³⁷⁷

Државну касу је у великој мери морала да кошта и темељна обнова града Аназарбе (*Anazarbos*) престонице Киликије Секунде, такође разореног у земљотресу 521. године, јер је након обимне царске интервенције понео име добротинитеља (Јустинопољ). Одмах након трусева у овим градовима Малала наводи и Јустинову издашну помоћ Едеси у Озроени коју је разорила бујица реке Скирте – *Scirtos* (22. априла 525. године), па је ова метропола након обнове такође надградила име у Едеса Јустиноупољ (*Edessa Justinoupolis*).

Уочи инаугурације Јустинијана за августа један од најснажнијих земљотреса антике потпуно је уништио град Антиохију и шире подручје око ове метрополе Ориента. Слично мучном опису земљотреса у Дарданији који је оставио Марцелин Комес, Малала је дао исцрпан извештај о размерама уништења као и невероватан број од четврт милиона страдалих, јер је потрес ударио у тренутку масовно посећене верске прославе (Вазнесења Христа) у Антиохији. Опоравак и обнова не само града као урбаног средишта провинције него и нормализације живота у том делу царства, коштао је државу неколико пута више него све несреће заједно од 518. до 526. године. Осим прелиминарне хитне новчане помоћи за прве радове на санацији рушевина не само у Антиохији него и у Селеукији Пијерији и оближњем предграђу Дафне, исте године Јустин је одаслао комеса Карина (*Carinus*) са пет кентенарија³⁷⁸ у злату и уз њих тим ‘учених људи’, патрикије Фоку (*Phokas*) и Астерија (*Asterios*), задужених за убрзану обнову инфраструктуре, пре свега водовода, купатила и мостова.³⁷⁹ Јустинијан је доделио још још једну издашну донацију несрећној метрополи у тренутку крунисања 527. године и те године почињу и задужбински подухвати Јустинијана и његове августе у Антиохији. Новопостављени комес

³⁷⁶ И. Голдштајн преноси податак о бројним природним несрећама које су се збиле током власти Јустинијана, међу којима је и импресивних 11 земљотреса у 32 године његовог царевања. Goldstein, *Historiografski kriteriji Prokopija iz Cezareje*, 29, n. 16.

³⁷⁷ **Jo. Mal., Chron.** XVIII.437, *theomēnia θεομηνίας (divinam iram)*.

³⁷⁸ Цефрис - Скот прецизирају задатке Јустинових званичника у Антиохији: Карин је добио средства и пуномоћје за операцију ископавања и уклањања рушевина и израду потпуног извештаја о последицама земљотреса, док је за обнову инфраструктуре уз Фоку, сина Кратера, био задужен Астерије, *ex-referendarius* и *ex-prefect*. [n. 17. on Asterios – Slav (422.3)] **Jo. Mal., Chron.**, 242.

³⁷⁹ **Jo. Mal., Chron.** XVII.17;

Ориента Захарије из Тира, увидевши размере катастрофе у Антиохији, уприличио је посету царском двору делегације представника страдалог града у пратњи митрополита Амиде, да би непосредно известио ‘побојне царе’ о последицама несреће и неопходним средствима за њихово отклањање.

Том приликом од царева су добили 30 кентенарија у злату и пореске олакшице до опоравка а нешто касније и додатних 10 кентенарија (за обнову цркава), што би дало код Малале забележену количину од 45 кентенарија директне царске помоћи, без осталих донација које су оба цара и ‘побојна Теодора’ (*religiosissima* - ευσεβής Θεοδώρα) касније додељивали ‘Великој Антиохији’ (*Antiochiam magnam*).³⁸⁰ Јустинијан је заједно са Теодором морао да настави са помагањем метрополе Истока јер су се поновљени земљотреси наставили све до новембра 528. године када је уследио најснажнији сеизмички удар који је захватио подручја ка Селеукији Пијерији (*Seleucia Pieria*) и Лаодикеји. Обнова Антиохије која је уследила донела је и ново име метрополе Теопољ (*Theoupolis*), али се страдање града није зауставило. Године 540. Хозроје (Қосrow I Anōšīravān, 531-79) је разорио обновљену Антиохију Теопољ одакле је, након спаљивања урбаног језгра, депортовао преживело становништво дубље у територију Персије. Тамо је на Тигру на дан хода од Ктесифона за заробљено становништво више градова (*Sura, Beroea, Apamea, Callinicum, Batnai*) које је разорио у нападу 540. године, дао да се сагради нови град (*Antiocheia Chosroou*),³⁸¹ у свему налик на ромејске метрополе који је назвао Weh-andīōg-husraw односно ‘Боља Антиохија Хозроја’ или ‘Римски Град’ (*Rūmagān*).³⁸²

Обнова Антиохије Теопоља и њеног дистрикта остала је брига царског пара током целе владавине па се евергетизам према тој метрополи може сматрати посебним империјалним програмом, због обима уложених средстава, труда и дугог трајања. Ефрем (*Ephraim*) је прво у капацитету *comes Orientis* а након другог земљотреса 528. године као архиепископ Теопоља упорно спроводио пројекте обнове града, нарочито ватром и земљотресима девастиране Велике цркве - *Megale Ekklesia*³⁸³ односно Константиновог Златног Октагона (*Domus Aurea*), која је последњи пут била обновљена након Хозројевог разарања града 540. године. Коначни ударац Теопољ је задобио октобра 588. године када је земљотрес оборио и Велику цркву, након чега катедра града више није обнављана.

³⁸⁰ *Jo. Mal., Chron.* XVII.22, 244 n.

³⁸¹ *Procop., Bell.* 2.14.1 (*De Bello Persico*);

³⁸² Shapur Shahbazi – Kettenhofen – Perry, *Deportations*, VII/3, 297-312.

³⁸³ *Jo. Mal., Chron.* XIII.3;

3.4.1. Јустинијанови грађевински програми према Прокопијевом енкомиијуму

Већ од самог крунисања Јустина Првог за цара 518. године разложно је да се претпостави да је, сходно поступању ранијих царева, осмишљен програм урбане обнове места рођења као и завичајне провинције новоустоличеног владара. За Јустиново родно место, тврђаву (φρούριον) Бедеријана (Βεδερίανα), Прокопије не наводи директне географске одреднице али из листе градова и редоследа навођења може се сагледати о којим провинцијама је реч. Прокопије је прво навео три града са именима изведеним као царских епонима, и то прво Јустинијановим за Јустинијану Приму и Јустинијану Секунду (*Ulpiana*) а онда и Јустиновим за Јустинопољ. То је група основаних и обновљених градских насеља са именима два цара у њиховим називима што је примарни разлог за њихово групно навођење у панегирику а не географска близина јер се градови не налазе у једној провинцији, с обзиром на то да је Јустинијана Прима убицирана у Царичином граду који је у Средоземној Дакији док је Јустинијана Секунда – Улпијана у провинцији Дарданији.

Већ наредна група градова које Прокопије наводи јасно одређује да је провинција у којој се налазе тврђава Бедеријана и новооснована Јустинијана Прима заиста Средоземна Дакија (*Dacia Mediterranea*), јер је свих пет полиса – Сердика (*Sardica*), Наисопољ (*Naisopolis*), Гермене (*Germae*) и Пауталија (*Pantalia*), побројано и у Хијерокловом Синекдему за ту провинцију. Тој групи градова, где је као прва наведена стара метропола провинције Сердика, прикључује се код Хијерокла као пета Ремесијана (*Roumisiana*), док је код Прокопија наведена посебно у групи са још два мања новооснована града - тврђава (πολίχνια), неубицираним Кратискаротом (*Cratiscara*) и Куимедабом (*Quimedaba*).³⁸⁴ Сва наведена насеља, пет πόλεις и три πολίχνια са новом метрополотом Јустинијаном Примом и тврђавом – φρούριον Бедеријаном налазе се у завичајној провинцији два цара, Средоземној Дакији. Темељни *urbis renovatii* те провинције се сигурно није завршавао на обнови бедема свих побројаних градова што је наглашено код Прокопија него и на општој рефортификацији њихових дистрикта, где је за дистрикт старе метрополе Сердике

³⁸⁴ *Procop., Aed.* IV.1. 31-33;

са територијом (χώραι) неубицираног Кавеца (*Cabetzus*) наведено свега шест нових и 48 обновљених тврђава (φρούρια)³⁸⁵, за дистрикт Гермене (πόλιν Γέρμεννε) једно утврђење је било новосаграђено а шест обновљено,³⁸⁶ за полис Пауталију са χώραι Скасетаном (*Scassetana*) укупно десет обновљених утврда,³⁸⁷ потом у дистрикту Наисуса³⁸⁸ чак 32 нове тврђаве док је обновљено њих седам и на крају, у дистрикту новосаграђене Ремесијане обновљено је тридесет тврђава.³⁸⁹ Како Бедеријана није наведена ни у једној листи произилази да је та тврђава остала у новонасталом дистрикту нове метрополе провинције Јустинијане Приме, за који није приложен списак обновљених или новосаграђених утврђења.

Хронологија грађевинских кампања два цара пре ко-регента односи се пре свега на Јустинову обнову Дарданије након 518. године и земљотресима разрушених градова и њихових дистрикта и то Дирахијума и Коринта 520. године, Аназарбе 521. године као и бујицом девастиране Едесе (525). Велики земљотрес у Антиохији 526. године затекао је Јустина још увек као јединог цара на престолу, годину дана пре увођења Јустинијана у ко-регента.

Напоредо са тим неодложним и неочекиваним грађевинским ангажманима текао је и урбани опоравак Средоземне Дакије, односно Јустинов евергетизам исказан према метрополи провинције Сердики и осталим градовима којих није било много. Разложно је да се претпостави да је посебан програм обнове и унапређења спроведен у тврђави Бедеријани као родном месту цара али остаје нејасан статус саме тврђаве која код Прокопија остаје означена као фрурион дакле не као ни мањи град – πολίχνιον у који су уздигнути и Ремесијана и Акве и нарочито не као *civitas* како је називају временски удаљени Псеудо-Захарије и Агатија. Опис Јустинијанових радова на градовима Средоземне Дакије дат код Прокопија, сведен је на изградњу бедема тих градова без навођења програма обнове урбане опреме па би се могло претпоставити да је за пет градова провинције већи део интервенција у урбанизованим језгрима насеља *intra muros* спроведен у име Јустина и пре инаугурације Јустинијана 527. године. Провинција која је изнедрила два цара морала је бити богато награђена империјалном великодушношћу демонстрираном кроз царске грађевинске програме који су могли од почетка власти нове династије 518. године да буду осмишљени као јединствен подухват обнове завичајне провинције и монументализације места рођења два владара. (*Слика 13.*)

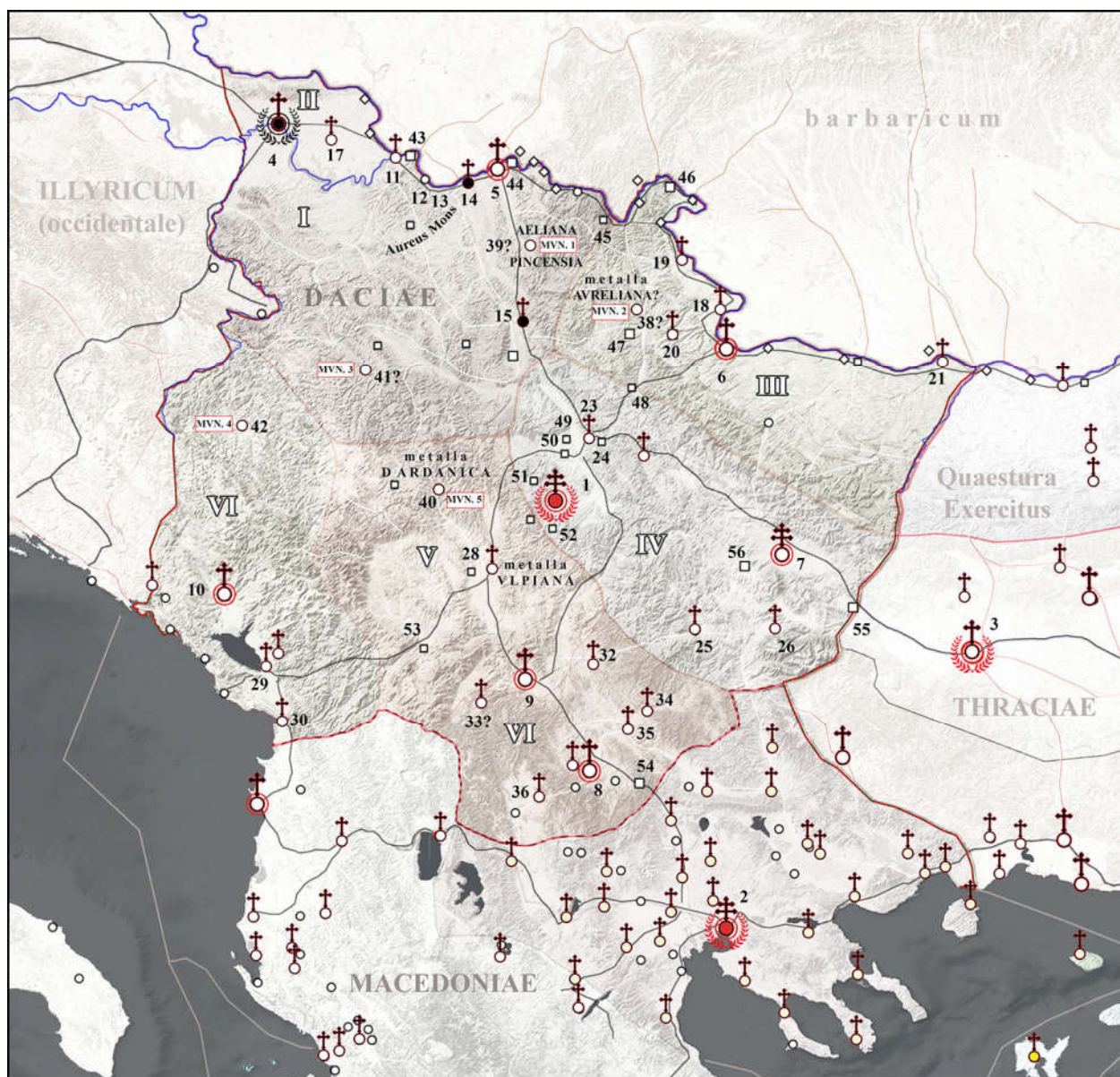
³⁸⁵ Procop., *Aed.* IV.4.4., 258-260;

³⁸⁶ *Ibid.*, 260;

³⁸⁷ *Ibid.*, 260-261;

³⁸⁸ *Ibid.*, 261-262;

³⁸⁹ *Ibid.*, 262-263;

Слика 13 - Дијецеза Дакија у време Јустинијанове власти. *Метрополе:* 1. Црквена престоница Дакије - Јустинијана Прима, 2. Престона метропола префектуре Илирик и дијецезе Македоније - Солун, 3. Престона метропола дијецезе Тракије - Филипопољ и 4. Угашена стара метропола префектуре Илирик - Сирмијум. *Метрополе провинција:* 5. Виминацијум, 6. Раџијарија, 7. Стара метропола Средоземне Дакије - Сердика, 8. Стоби, 9. Скупи, 10. Диоклитија. *Остали градови:* I) Мезија Прима - 11. Сингидунум, 12. Трикорнија, 13. Ауреус Монс, 14. Маргум, 15. Хореум Марги; II) Друга Панонија - 17. Басијана, III), Приобална Дакија - 18. Бононија, 19. Акве, 20. Кастра Мартис, 21. Ескус; IV) Средоземна Дакија: 23. Наусус, 24. Ремесијана, 25. Пауталија и 26. Гермене; V) Дарданија: 28. Улпијана - Јустинијана Секунда; VI) Превалис - 29. Скодра, 30. Лисус, 31. Дривост; VII) Македонија Секунда - 32. Запара (Коњух), 33. Келаинидон? (Луковица), 34. Баргала, 35. Астибо, 36. Пелагонија; *Муниципијуми:* 38. Аурелијана?, 39. Пинкесиа?, 40. Дарданорум, 41. Целегерорум? и 42. Муниципијум С. Важне тврђаве: 43. Октавон, 44. Ледерата, 45. Талијата, 46. Занес, 47. Ромулијана, 48. Тимакум Минус, 49. Балајнац, 50. Херкулис (Житорађа), 51. Злата, 52. Каљаја, 53. Петризен, 54. Стенес (Демир-капија), 55. Стене (Трајанова врата) и 56. Перник.

У том смислу је индикативна Јустинијанова усредсређеност на спровођење опште рефортификације провинције која је минуциозно спроведена по градским дистриктима, са највећим бројем нових утврђења (32) подигнутим управо на територији урбса Наисопоља (*Naissus*), граду Константиновог порекла.

Према сведочењу Прокопија,³⁹⁰ Јустинијан је имао неколико самосталних задужбинарских црквених пројеката³⁹¹ и пре инаугурације за августа 527. године што би значило да је осмишљавање крупних програма централно планираних грађевинских кампања сигурно предузео већ са уздизањем за цезара 525. године. Прва година самосталне власти августа Јустинијана је уједно и прва година у којој је демонстрирао самостални царски евергетизам и патронат, исказан кроз различите грађевинске и архитектурне програме, пажљиво осмишљених у циљу постизања повољног пријема у више равни у јавности у царству. 527. је година када је морао отпочети подухват оснивања Јустинијане Приме као дела програма монументализације царског стандарда и урбанизације завичајне провинције. Исте године Јустинијан је исказао патронат у Константинопољу урбаном обновом утврђеног предграђа Сике (*Sykai*), које је након рестаурације урбане опреме и позоришта понело назив Јустинијанопољ (*Justinianoupolis*).³⁹²

Велики грађевински опус реализован је као чин евергетизма царског пара у Антиохији, тешко разореној трусом из 526. године. Напослетку, као јасна демонстрација централног планирања и посебно осмишљеног грађевинског програма рефортификације источног лимеса јесте Јустинијанов налог за темељну обнову Палмире већ у 527-8. години.³⁹³ Све четири теме припадају различитим политичким акцијама и чињеница да су покренуте одмах по инаугурацији Јустинијана сведоче о унапред осмишљеним пројектима, чије конципирање је највероватније отпочело већ са Јустинијановим уздизањем за цезара 525. године. Пројекат обнове Палмире након које је уследио сличан подухват у севернијем Мартиропољу, отворио је подухват рефортификације и настављања програма утврђивања фронта према Персији и Арабији, док је жива грађевинска активност царске администрације у Антиохији убрзала обнову урбаног језгра несрећне метрополе која је морала да се настави и касније, након другог земљотреса 528. године, када су и нови бедеми и нова здања у време патријархата Ефрема донели нову наду престоници Оријенса, заједно са њеним новим именом Теопољ. У Константинопољу се наставило архитектонско добротинство хидрауличним радовима на довршавању изградње

³⁹⁰О учешћу Јустинијана у власти у време Јустина - **Procop., Aed.** I.3.3. О изградњи првих задужбина - **Procop., Aed.** I.4.

³⁹¹ Croke, *Justinian, Theodora, and the church of Saints Sergius and Bacchus*, 25-63.

³⁹² **Jo. Mal., Chron.** XVIII.12;

³⁹³ **Jo. Mal., Chron.** XVIII.2;

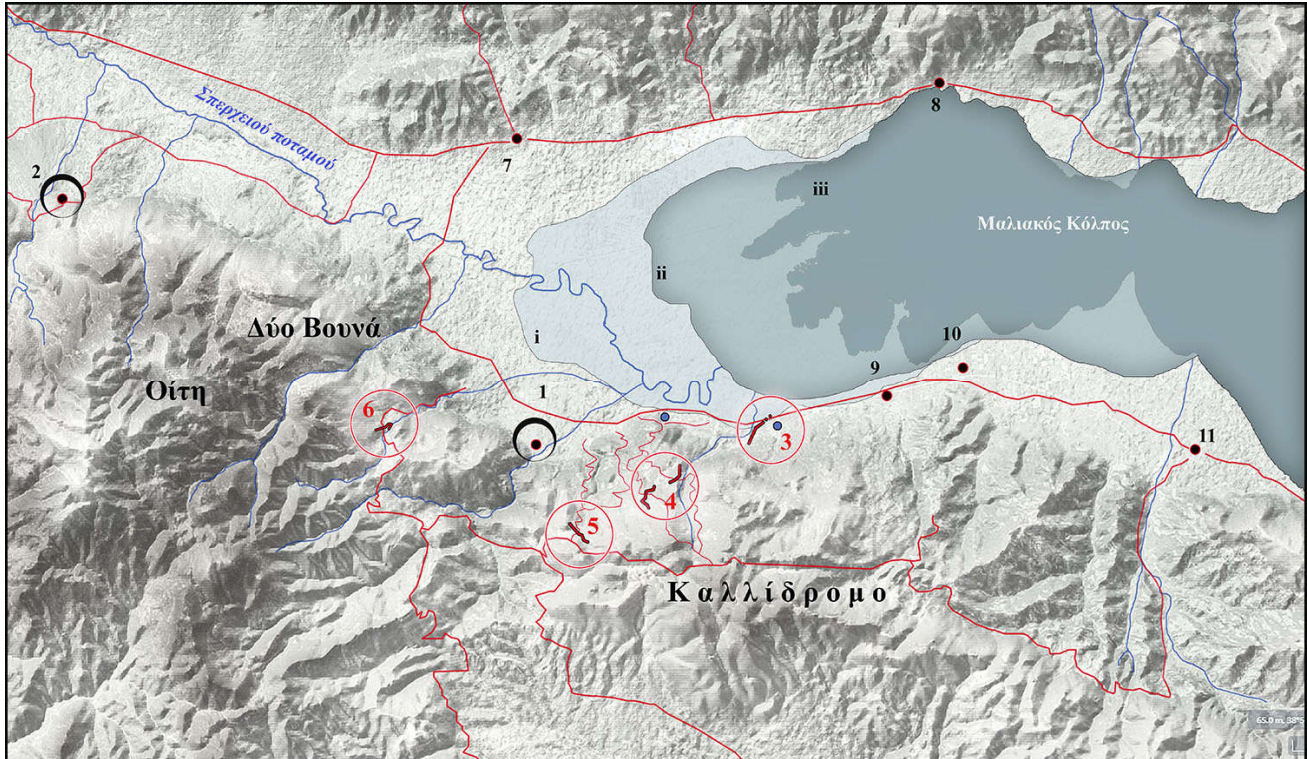
јавног купатила Дагистеона (Δαγισθέου), започете још у време Анастасија, потом главне резервоарне дворане Базилике Цистерне (τὸ μεσίαυλον τῆς βασιλικῆς κιστέρνης) као и рестаурацијом (Хадријановог) аквадукта (τὸ ὕδωρ τὸ Ἀδριάνιον).³⁹⁴

Најдуже трајање тражили су обимни грађевински програми на рефортификацији и обезбеђењу читавих области и провинција. Утврђивање истока трајало је кроз целу Јустинијанову владавину као и рефортификација Илирика и дијецезе Тракије. Велики, централно планирани фортификациони радови спроведени су сукцесивно у европским провинцијама на шта су утицале и непредвиђене околности попут земљотреса 518. и 520. године, а онда и притисак учесталих варварских провала од којих су оне са тежим последицама покретале и велике, циљане грађевинске кампање обнове безбедности градова и утврђивања угрожених области покрајина. Редослед грађевинских програма које Прокопије наводи у ‘Грађевинама’ наравно не прати хронологију одвијања грађевинских кампања у балканским провинцијама, али тако детаљан преглед оствареног фортификационог опуса даје прегршт важних података међу којима у први план долазе подаци о просторном конципирању грађевинских кампања.

После груписања три града са именима Јустинијана и Јустина, Прокопије је навео групу од пет преосталих градова Средоземне Дакије, на челу са старом метрополем Сердиком. Након провинције која је изнедрила два цара, панегирист је у писању прешао на провинцију дијецезе Македоније, Стари Епир (*Epirus Vetus*) где је прво навео метрополу и престоницу провинције Никополџе а одмах потом још један новоосновани град који је понео царско име Јустинијанопољ (Ἰουστινιανούπολις), који је наследио оближњи Хадријанопољ (Ἀδριανούπολις). И код (πόλις) Хадријанопоља – Јустинијанопоља и код два наредна епиротска мања града (πολίχνη) о којима пише Прокопије, Фотикни (Φωτικὴν) и Финики (Φινικήν), спроведена је релокација значајног дела насеља, чији су делови можда и остали у водоплавној равници али су у њиховој близини изграђене јаке тврђаве (φρούρια) на оближњим обронцима.³⁹⁵ Прокопије се није осврнуо на Дирахијум и градове Новог Епира који су морали да буду већ у великој мери обновљени након 518. године али ће престоницу Новог Епира и градове побројати у листи обновљених и новосаграђених фортификација. Индикативно је потпуно одсуство референци за црквена здања и урбану опрему градова у македонским провинцијама која су морала пратити изградњу нових урбаних ентитета, попут изградње *de novo* јако утврђеног Јустинијанопоља (*Ioannina*) на језеру Касторија у Тесалији а који је основан како би заменио девастирани оближњи Диоклецијанопољ.

³⁹⁴ Jo. Mal., *Chron.* XVIII.17;

³⁹⁵ Procop., *Aed.* IV.1;

Слика 14 - Општа диспозиција запречних бедема који су чинили Јустинијанов систем клаустре у подручју Термопила на седлима планина Калидромос и Дуо Вуна. Два града која су посебно добила сопствене бедеме од Јустинијана јесу (1) Хераклеја Трахинија и (2) Хипате (Υπάτη) који су бранили прилазе речним долинама у свом залеђу. Систем није чинила једна линијска баријера него неколико стратешки постављених бедема по превојима на које је избијало више планинских путева од којих је према Прокопију нарочито опасан по јужне провинције био пут преко Дуо Вуне у залеђу Хераклеје. Данас познат под именом Дема теснац (κλεισούρας), пролаз је затворен изградњом археолошки евидентираних тврђава о којој је и Прокопије писао – Миропол (Μυροπόλεις). На главном преградном зиду (διјатихизми) између планине Калидромос и морске обале (i. линија обале 480. старе ере, ii. оквирна контура обале у VI веку и iii. данашња обала Малијског залива - Μαλιακός Κόλπος) и северно од топлих извора, археолошки су установљени главни бедем са кружном кулом и протеихизмом избаченој 5m ка северу, као и доста опеке што је можда индиција да је тај бедемски систем једини био изведен у опус микстум техници. Клаустре: 3. Термопили, 4-5. Седла на планини Калидромо, 6. Тврђава Миропол. Остала насеља: 7. Ламија, 8. Фалара, 9. Алпенос, 10. Никеја. 11. Скарфија. (Maskau, Procopius' De Aedificiis and the Topography of Thermopylae, 241-255; Kraft et al., The Pass at Thermopylae, 181-198; Cherf, The Dhema Pass, 144)

Узимајући као топографску одредницу Термопиле (Θερμοπύλαις) и Јустинијанову изградњу зидане гарнизониране баријере – ‘клаустре’, (Слика 14.) Прокопије је изложио фортификацијско обезбеђење градова који су остали ван брањене зоне зида у Термопилима (на северу) као и бројна насеља која је Јустинијан опремио бедемима, иако су се налазила у

подручју којем је прилаз блокирала утврђена линија (περιβόλοις) у чувеном кланцу. Клаустро у Термопилима није могла да буде саграђена пре хунског напада 540. године док је очигледно добро гарнизонирана успела да одоли Забергановим Кутригурима 559. године, како извештава Агатија.³⁹⁶ 540. година је удаљен датум у односу на време инаугурације Јустинијана али се уклапа у слику обнове и појачања безбедности градова Тесалије, Етолије, Акарнаније и Пелопонеза у целини након варварских разарајућих провала те године.

Слика 15 - Тврђава Миропол са клаустром која је затварала планинску путању преко пролаза Дуо Вуна, тзв. 'Дема' теснац. Утврђење је археолошки делимично истражено али у мери да се њен фортификацијски концепт може реконструисати. Уједно, то је једина тврђава до сада евидентирана у планинским теснацима Термопилског система из VI века. 1. Тврђава на стени Јами, 2. Диатихизма са друмском капијом, 3. Куле. (Cherf, *The Dhema Pass, Map IV*)

У то време је разложно сместити и велику рестаурацију зида на Истмусу (Ἴσθμὸν) код Коринта који је постао баријера продорима на полуострво и прва заштита градова на њему. Провинција Тесалија је изградњом баријере у Термопилима и северозападној клисури (*clisurae*)

³⁹⁶ Agath. V, Ch.ix. – Ch.x.

између планина Егалео (Αἰγάλεω) и Парнес, (*Слика 15.*) тзв. теснаца Деме код Хераклеје Трахиније (*Heraclea Trachinia*), у стратешком смислу остала подељена на боље осигуране области јужно од те две клаустре и много изложеније подручје северно од Јустинијанових зидова. Да би блокирали улаз у тесалијску равницу око метрополе Ларисе, Јустинијанови стратеги су изградили систем утврђених насеља и гарнизонираних тврђава на североисточним прилазима Тесалији који умногоме асоцира на касније клисуре у Анадолији, састављене од низа добро утврђених градова који су чинили зонску одбрану провинције. Изградњом и обновом старог зида Хексамилiona на Истмусу код Коринта Јустинијанови градитељи су применили начин заштите насељених области изградњом баријера на јединим могућим копненим прилазима, што је умањивало издатке и напоре становницима у подизању и одржавању градских бедема али их је остављало рањивим на нападе са мора.

Слична контролна тачка био је дрвени мост који је повезивао острво Еубеју односно град Халки (*Χαλκίδα πόλις*)³⁹⁷ и чијим је уклањањем у случају опасности читаво острво остајало ван домашаја нападима са копна од којег га је одвајао мореуз Еурипос (*Εὐρίπος*). Та топографско-географска повољност коју су житељи Еубеје искористили за осигурање безбедности Халкија и острва у целини на другом месту, превлаци најзападнијег полуострва Халкидикија Палини (*Pallenê*),³⁹⁸ препозната је на најужем делу северне стране полуострва где је у античко доба био прокопан и пловидбени канал који је донео економски узлет тадашњем граду Потидеји (*Potidaea*). Из истих разлога као на Пелопонезу и Тракијском Херсону, популација поустрва Палини није утврдила бедемима свако насеље понаособ него је саградила масивну баријеру дуж јужне ескарпе пловидбеног канала. Након разарајућег напада Хуна 539/40. године Јустинијан је наложио темељну обнову тог зида заједно са градом Касандријом (*Cassandria*) у који је Потидеја прерасла.³⁹⁹ У сегменту где је описао Јустинијанову обнову Касандрије и зида на истмусу Палини, Прокопије је дао и кратку референцу о изградњи тврђаве Артемизион (*Artemisium*) на североисточном прилазу Халкидикију, у пределу где се река Рихиос (*Rhechius*) улива у Стримонијски залив.⁴⁰⁰ Уз још две тврђаве, Авлон (*Αὐλών*) и Волвос (*Βολβός*)

³⁹⁷ Procop., *Aed.* IV.3. 16-20;

³⁹⁸ Procop., *Aed.* IV.3. 21-25;

³⁹⁹ Зидана баријера је дужине око 1200 m са 18 евидентираних квадратних кула, материјализованих у различитим грађевинским опусима и уз широку употребу сполија, у свом средишту је као главни улаз имала лучно засвођену капију. Дуги крилни зидови са квадратним бастioniм кулама залазили су дубоко у заливе на обе стране полуострва. Потидеја – Касандрија је, и поред зида са каналом, била увек у блиским економским и популационим релацијама са Халкидикијем у целини и нарочито са оближњом метрополом провинције Солуном. Близина царског града је и у касном средњем веку омогућила реконкисту полуострва и обнову Касандрије. Smyrlis, *Settlement and Environment in Halkidiki*, 109-123.

⁴⁰⁰ Река Рихиос (*Ῥήχιος*) је истока језера Волви (*ἡ Βόλβη λίμνη*) која је на путу до мора пробила теснац Авлон (*Aulon/Arcthusa*): Smith Little Brown, *Dictionary of Greek and Roman Geography*, 342.

наведених у Прокопијевој листи о фортификацијама у Македонији,⁴⁰¹ фрруион Артемизион је са ‘периволосом’ код Касандрије употпунио одбрану Халкидикија и обезбеђење трасе *Via Egnatia*, која је на западном излазу из теснаца и током средњег века била надзирана насељеном тврђавом Рендине (То Κάστρο της Ρεντίνας), уређеној на снажном утврђењу из Јустинијановог времена.⁴⁰² Следећи своју литерарну замисао Прокопије је након описа фортификација Халкидика у провинцији Прва Македонија своју наратију пренео на утврђивање дунавског лимеса на северним прилазима европским провинцијама, чиме је прекинуто сагледавање грађевинског програма фортификационог обезбеђења односно постизања контроле и блокаде Виа Игнације, као главне руте којом су варвари продрли дубоко до богатих грчких провинција на југу 540. године.

Тек у једанаестом поглављу Књиге IV Прокопије се осврнуо на рефортификацију и појачање одбране Анастасиопоља у провинцији Родопе, за којег је одмах нагласио да је већ располагао бедемима саграђеним у ранијем периоду. Анастасиопољ је био новоосновани град-тврђава у време Анастасија, стратешки постављен да блокира продоре непријатеља на запад дуж трасе Виа Игнације. (*Слика 16.*) Бедеми утврђеног града су наслоњени на обалу језера Вистонида где је уређена утврђена лука која је граду омогућавала издржавање опсадне блокаде одржавањем везе са оближњим Тасосом. Према писању Прокопија Јустинијанови војни инжењери су потпуно блокирали пролаз ка западу изградњом повезујућег бедема – диатихизме (διατειχίσματι) дужине преко 2,5 km, преграђујући на тај начин равницу између Родопских планина и језера.

Иако је Анастасиопољ био саграђен на језерској обали Јустинијан је град опремио и аквадуктом и додатно заграђеним пристаном, чиме је читав фортификациони систем прерастао у запречну баријеру, (*Слика 17.а*) која је блокирала продор дуж Виа Игнације на запад и у исто време обезбеђивала сигурност за житеље суседних острва и области западно од диатихизме Анастасиопоља.⁴⁰³ Пре Јустинијанове обнове Анастасијев град као главна лука области Меропе очигледно није био велика препрека Хунима - ‘протобугарским’ Кутригурима који су те године опустошили и Тракијски Херсон и Касандрију на полуострву Палини где је браниоце изненадио хунски јуриш на зид на истмусу 540. године.

⁴⁰¹ Procop., *Aed.* IV.4;

⁴⁰² Moutsopoulos, *Urban Entities – Redina*, 82-85.

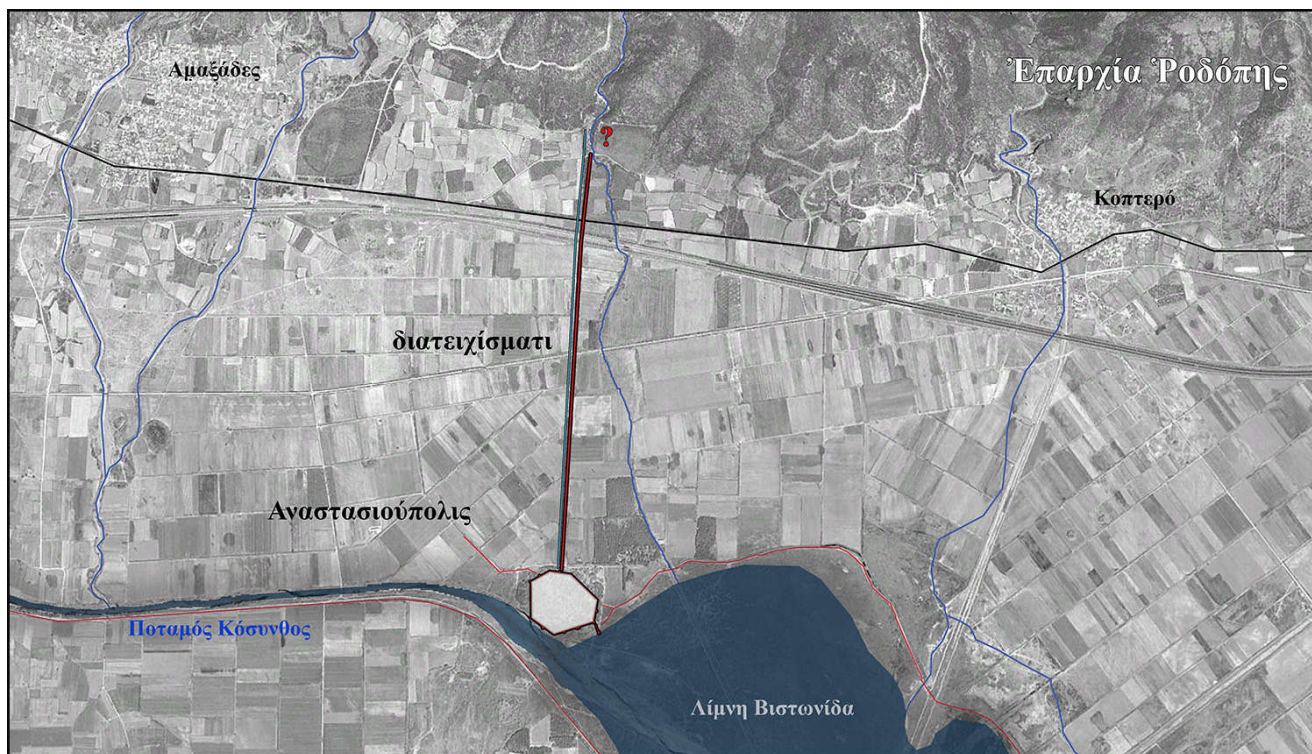
⁴⁰³ Анастасиопољ, у средњем веку и данас познат под именом Периторио (*Peritheorio*), није археолошки подробније испитиван али је евидентиран план града и фортификација. Dadake, *Observations on the Fortifications of the Late Byzantine Cities*, 53-65.

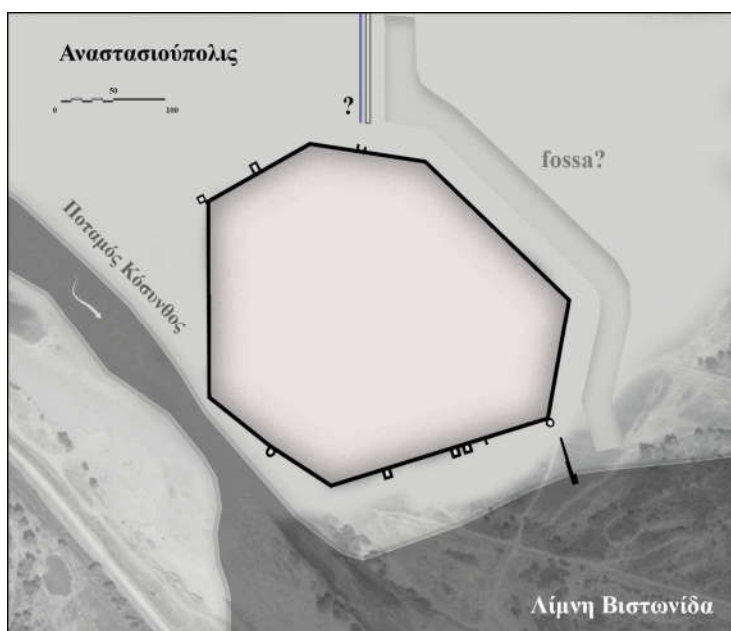
*Слика 16 - Просторни ситуациони приказ деонице магистралног правца *Виа Игнације* на прелазу из епархије Родопе у Македонију Приму. *Провинцијална међа* била је устаљена на теснацу рударског дистрикта климе Аконтизме која је имала своју епископију *Клима Местикών και Ακόντισμα* као суфрагана Солунском архиепископату. Очигледна је изванредна стратешка погодност за диспонирање града – тврђаве на северним обалама језера Вистонида у циљу контроле *Виа Игнације* и уз остварену логистичку везу преко оближње Абдере (Полистилона) ка Тасосу. Градови и епископије: I) Македонија Прима – 1. Клима Местикон и Аконтизма, 2. Неаполис, 3. Филипи и 4. Тасос; II) Родопе – 5. Анастасиопољ, 6. Абдера, 7. Максимијанопољ, 8. Маронеја, 9. Трајанопољ, и 10. Топеирос.*

Након Јустинијанове обнове ових фортификација и изградње дијатихизме код Анастасиопоља, (*Слика 17.б*) једна пешадијска солдатека Словена од 1800 бораца успела је да заобиђе Јустинијанове фортификације у Меропе и на препад да заузме град Топеирос у његовом залеђу на реци Нести (Νέστος) 549. године. Град је у наредне две године добио од цара нове, неупоредиво снажније утврде за које Прокопије наводи да су појачане изградњом засвођених аркадираних стрељачких галерија које ретор у спису назива једноставно засвођеним тремником или стоом (στοὸν).⁴⁰⁴

⁴⁰⁴ Procop., *Aed.* IV.11. 14-17;

α)

β)

Слика 17 - Анастасијев град-тврђава Анастасиополъ са Јустинијановим надградњама запречном диатихизмом, аквадуктом и лукобраном на језеру Вистонида. а) Диспозиција утврђеног Анастасиопоља на ушћу реке Косинтос у време изградње пружала је изванредне стратешке предности за смештај заштићене луке. б) Од града прегледани су само бедеми и остаци кула док је плаха река Косинтос својим наносима удаљила обалу за неколико стотина метара. Према *Dadake, Observations on the Fortifications of the Late Byzantine Cities, Fig. 11.*

Силовити налет једног крила Заберганових (Ζαβεργάν) Кутригура 559. године очигледно је пробио баријеру код Анастасиопоља али како су одбијени на клаустри у

Термопилима и на Дугом зиду Тракијског Херсона повукли су се на север након интервенције остарелог Велизара испред престонице.⁴⁰⁵

Утврђивање и других градова у провинцијама Родопе и Европа у области трасе Виа Игнације као и темељна обнова Великог зида на Херсону и утврђивање насеља на том полуострву, говори о централно планираном пројекту рефортификације градова у провинцијама које су биле на путу хунској провали 540. године као и подизању или обнови масивних фортификационих баријера које могу зауставити сличне варварске продоре на критичним местима у овим областима. По својој теми и обимности то је посебан грађевински програм Јустинијана настао као одговор на силовита хунска разарања градова у провинцијама дијецеза Тракије и Македоније у петој деценији VI века.

У Другом поглављу Књиге IV Прокопије наставља приповедање о Јустинијановом фортификационом опусу навођењем новосаграђених и обновљених утврђења у префектури Илирик, отпочевши са каталогом утврђења у два Епира⁴⁰⁶ и осталим провинцијама дијецезе Македоније и проконзуларне Ахеје (*provincia proconsularis Achea*) пре него што се у писању вратио у дијецезу Дакију. Прва провинција Дакије за коју су наведени фортификациони радови спроведени у име Јустинијана јесте управо Дарданија, чији су градови већ морали бити у великој мери обновљени током власти Јустина 518-527. године али где су фортификационе мере могле да буду настављене и након смрти Јустинијановог ујака, поготово ако имамо у виду да Јустинијан није могао да самостално обнавља и додељује царско име градовима као што је то урадио у Улпијани где је након обнове те двојне агломерације урбс понео име Јустинијана Секунда. Након новијих археолошких истраживања локалитета Улпијане предлаже се убикација Друге Јустинијане на месту фортификације значајне површине саграђене у духу војне школе Јустинијановог времена, можда на старим темељима у непосредној близини града у бедемима.⁴⁰⁷ Епископска катедра могла је и морала је да постоји само у урбанизованом насељу у бедемима где су археолошки евидентирани базилике и баптистеријум у форми кружног септоконха док је промена имена евидентирана податком о присуству Павла, епископа Јустинијане Секунде на екуменском сабору 553. године.⁴⁰⁸ Како су истраживања показала, стиче се слика о фортификацији као о недовршеном пројекту али се, бар у овом тренутку и на основу свих сазнања, не може говорити о седишту епископа Јустинијане Секунде у унутрашњости тог

⁴⁰⁵ **Agath.**V. 15 –25;

⁴⁰⁶ **Procop., Aed.** IV.4, 250-253;

⁴⁰⁷ Габаритни планови полиса и утврђења на археолошком локалитету Улпијана дати су у: Teichner, *On the ancient twin-city of Ulpiana-Justiniana Secunda*, 271-275.

⁴⁰⁸ Turlej, *Justiniana Prima*, 103.

утврђења, бар не у близини тако јаког црквеног центра каква је била епископија Улпијане. Такође, то утврђење не би требало да буде перцепирано као Јустинопољ јер је мало вероватно да би у дистрику једног града у непосредној близини бедема полиса био основан други урбани ентитет који је од самог оснивања стекао ранг града – полиса. Обнову и преименовање Јустинијане Секунде и изградњу Јустинопоља можда би најисправније требало сагледати у светлости ко-регента два цара успостављеног априла 527. године па би у том смислу било разложно очекивати да је архитектонски програм којим се монументализује заједничка власт два цара и граде - обнављају два полиса са царским именима, био реализован у потпуности али не на истим местима.

До пописа утврђења која су подигнута у власти Јустинијана у Дарданији Прокопије је излагао грађевинске фортификационе подухвате искључиво у оквиру провинција. Након листе тврђава у Дарданији која не обухвата градове те провинције,⁴⁰⁹ панегирист је прешао на попис утврђења подигнутих или обновљених у градским дистриктима водећих градова Средоземне Дакије, отпочевши са листом утврђења у дистрику старе метрополе провинције Сердике.

Из малог броја новосаграђених тврђава на тој листи и великог броја обновљених фортификација⁴¹⁰ произилази да је дистрикт метрополе Сердике био изузетно добро обезбеђен и у ранијим временима са великим бројем фрурија јер се град налазио на главном путу *Виа милитарис (Diagonalis)* ка Константинопољу, због чега је у више наврата и страдао јер су тај правац најчешће користиле омасовљене варварске војске у свом напредовању ка Константинопољу. Као додатна контрола *Виа милитарис* на самој граници провинције Средоземна Дакија, много пре Јустинијана саграђена је моћна тврђава Стене (*Stenes*) која се такође нашла на Прокопијевој листи обновљених утврда, као најважнија тврђава на деоници *Виа милитарис* у теснацу Трајанова врата.

На градски дистрикт метрополе Сердике са северозападне стране наставља се дистрикт темељно обновљене Ремесијане, код Прокопија сврстане у групу мањих градова -утврђења (*πολίχνια*). Иако Прокопије наводи да је у питању новосаграђена тврђава највероватније је реч о потпуној обнови у варварским најездама тешко девастиране фортификације урбса са угледном епископијом. Обнова чак тридесет утврда⁴¹¹ без иједне новосаграђене тврђаве у дистрику Ремесијане сведочи о доброј фортификационој покривености територијума обновљеног града који је контролисао деоницу *Виа милитарис* у свом дистрику северно од Сердике. Наравно, велики број утврђења није се односио искључиво на војне постаје које су надзирале царски друм већ и на утврде које су штитиле рударске радове, унутрашње долинске саобраћајне путање и

⁴⁰⁹ *Procop., Aed.* IV.4, 256-258;

⁴¹⁰ *Procop., Aed.* IV.4, 258-260;

⁴¹¹ *Procop., Aed.* IV.4, 263;

пружале заклон сеоском становништву у форми рефугијума. Већ у дистрикту суседног града, Наисуса односно Јустинијановог Наисопоља, подигнуто је импресивних 32 нових утврђења⁴¹² што говори или да територијум тог муниципијума није био покривен у одговарајућој мери фортификацијама или да се варварска разарања нису зауставила само на Наисусу у бедемима него да су погађала његов дистрикт у целини.⁴¹³

Темељна рефортификација три градска дистрикта у Средоземној Дакији јесте још један централно пројектован грађевински програм Јустинијана који је тематски јасно усмерен на ревитализацију безбедности три кључне градске територије преко које је пролазила траса Виа милитарис као најчешће коришћене руте од стране варварских војски. У тај подухват треба уврстити и рефортификацију дистрикта града Акве у суседној провинцији Приобалној Дакији, јер се просторија која је обухваћена рефорфикацијом наставила на Ремесијански дистрикт стављајући под контролу пут Наисопољ – Рацијарија и Акве. Јустинијан је девастирано Акве (*Aquis*) на дунавском лимесу обновио у (Прокопијев) *πολίχμιον*, рестаурирајући некадашњу епископију и одвајајући је од јеретичког епископа у Меридију. То значи да је град – *civitas* задобио и сет муниципалних прерогатива па је са обновљеним капацитетима урбса и тврђавом могао да буде седиште епископије и административно средиште *χώρα Ἀκουεμισίω*.⁴¹⁴

У том дистрикту обновљено је 37 тврђава⁴¹⁵ док је само једна новосаграђена и у Прокопијевој листи утврда у дистрикту Акве препознајемо утврђења у Ђердапској деоници лимеса односно фортификације које се граниче са суседним утврђењима на лимесу у провинцији Прва Мезија. Другим речима, рефортификација дистрикта Акве може да се сагледа првенствено као сегмент Јустинијановог обимног грађевинског програма рефортификације градских дистрикта који контролишу Виа милитарис и пут ка Рацијарији и лимесу а са друге стране, обнова утврђења у дистрикту Акве може такође да се разуме као довршавање грађевинског програма обнове градова и утврђења у провинцији Приобалној Дакији, која је иницирана у време Анастасија. Анастасијева рефортификација Приобалне Дакије највероватније није обухватила дистрикт Акве као најзападније области провинције али јесте метрополу коју је ‘последњи из куће Леонида’ морао наградити и унапређеном фортификацијом и урбаном опремом јер је понела царско име Рацијарија Анастасијана. Јустинијан је

⁴¹² *Procop., Aed.* IV.4, 262;

⁴¹³ *Procop., Aed.* IV.4;

⁴¹⁴ У Хијерокловом Синекдему (*Hieroclis Synecdemus*) Акве су сврстане у *urbes* односно *πόλεις*. (*Hieroclis., Synec.* 16); У Јустинијановој Новели XI Акве су означене само као *civitas*, у значењу *urbs* (Nov. XI.5) и код Прокопија као *πολίχμιον*, *Procop., Aed.* IV.6.19.

⁴¹⁵ *Procop., Aed.* IV.4, 264-265;

рестаурацију епископије и насеља Акве прокламовао у Новели 11, 535. године, што би значило да су радови на обнови 37 утврђења у дистрику тог урбса кренули након те године.

Нешто раније могли су да отпочну радови на рефортификацији лимеса дуж дунавске обале у провинцији Прва Мезија. Да је Јустинијан имао озбиљну намеру да се дуго запуштена деоница границе царства у Мезији коначно уреди као и да се стабилизује безбедност њеног залеђа може да се закључи из његових потеза уочи рата са Остроготима. Један од три инцидента за који је Јустинијан тражио образложење од краљице Амаласунте уочи напада на остроготску краљевину био је претходни напад Витигезове војске на Прву Мезију и похара града Грацијане на њеној источној граници 527/8. године.⁴¹⁶ Тако дубоки продор Гота дуж лимеса говори о неорганизованој одбрани границе и о непостојању снажнијих утврђења која би се одупрла таквим нападима.

Наредни потез Јустинијана је кључан а то је привлачење једног од најпоузданијих војсковођа, војсковође Мунда,⁴¹⁷ из остроготске службе на високу позицију у војсци Источног царства *magister militum per Illyricum* 529. године.⁴¹⁸ Већ прве војне акције чувеног војсковође⁴¹⁹ стабилизовале су ситуацију и у Илирику (дијецези Дакији) и у дијецези Тракији што је био битан предуслов да се приступи спровођењу империјалног програма рефортификације дунавског лимеса у Првој Мезији и касније у Приобалној Дакији. Изградња потпуно новог и иако умањене површине, снажног упоришта у граду Сингидунуму (πόλεως Σιγγηδόνου) са оближњом тврђавом Октавон (φρούριον Ὀκταβον)⁴²⁰ морала је да се доврши пре Мундовог напада на провинцију Далмацију 535. године, што даје оквирни распон 529-535. године за реализацију грађевинског фортификационог програма на лимесу у Првој Мезији. На тај програм наставио се подухват рефортификације дистrikта Акве 535. године и потом Јустинијанових радова на лимесу у Приобалној Дакији.

Рефортификација мезијског лимеса морала је наравно да отпочне са радовима у метрополи провинције Виминацијуму иако Прокопије наводи тај град тек након Сингидунума и тврђаве Октавон, излажући Јустинијанову обнову лимеса линеарно од запада (ушћа Саве у

⁴¹⁶ Александер Сарантис предлаже већ 526/527. годину као могућу годину остроготског напада на Грацијану, следећи писање Касиодора. Sarantis, *War and Diplomacy*, 15-40.

⁴¹⁷ *Procop., Bell.* V.3.14-22;

⁴¹⁸ Одмах по намештењу за заповедника војске Илирика, Мундо је однео две победе, једну против Гота у Илирику и другу против Бугара у Тракији. (*Marcell., Chron.* XV.8). Малала наводи да је Гепид Мундо сузбио напад Хуна у Илирику и Тракији (*Jo. Mal., Chron.* XVIII.46).

⁴¹⁹ *Jo. Mal., Chron.* XVIII.46;

⁴²⁰ *Procop., Aed.* IV.5. 12-17;

Дунав) до источне границе Прве Мезије у Ђердапу. И за Виминацијум (πόλις Βιμινάκιον) Прокопије наводи да га је Јустинијан темељно обновио, заједно са наредним мањим утврђењима (Ἰστρου ἡϊόνι συμβαίνει εἶναι, Πιγκούς τε καὶ Κοόπους καὶ Νοβάς)⁴²¹ уз које је омогућио изградњу насеља претварајући их у “градове”. Оближњу Ледерату Прокопије сврстава у још једну моћну тврђаву (φρούριον Λεδέρατα)⁴²² и листу обновљених војних постаја на Дунаву завршава тврђавом Занес (πολίχνιον Ζάνες) некадашњим каструмом Дијана (*Statio Cataractarum Dianae*), за коју знамо из списка обновљених утврда у дистрикту Акве да спада у територијум тог града односно да се налази у провинцији Приобалној Дакији.

Од првог навођења у списку обновљених тврђава у χώρᾳ Ἀκουενισίῳ φρουριον Занес је прерастао у ‘полихнион’ што може да значи да је и административни статус насеља био унапређен.⁴²³ Пратећи излагање Прокопија али и уз драгоцене референце других аутора, хронологија одвијања фортификационог програма Јустинијана у префектури Илирик умногоме може да се успостави нарочито са аспекта просторног захвата појединих градитељских кампања. Све до проглашења за августа 527. године Јустинијан је могао да делује само у име свог ујака Јустина, да конципира и надгледа спровођење појединих грађевинских програма од којих је више њих морало да испрати и санира последице разарања услед природних стихија, земљотреса, пожара и бујица.

Градови и више утврђења Дарданије, Дирахијум и Коринт, Аназарба и Едеса и на крају Антиохија били су попришта суочавања Јустинове администрације са неочекиваним и непланираним хитним санирањем и обновама девастираних подручја 518-528. године. Планирани пројекти односно претходно осмишљен или централно планиран империјални програм у време власти Јустина био је само *urbis renovatio* његове завичајне покрајине и родног места, тврђаве Бедеријане у Средоземној Дакији који је наравно, могао да буде састављен и контролисано спровођен од патрикија, принцепса и цезара Јустинијана. Краткотрајно време корегентства могло је да буде обележено евергетизмом ‘два побожна цара’ према Улпијани односно Дарданији, обновом старог урбса у бедемима и његовим преименовањем у Јустинијану Секунду као и изградњом новог града-полиса Јустинопоља што би те радове сместило у период после априла 527. године.⁴²⁴ Од тог датума отпочети су и обимни пројекти рефортификације четири градска дистрикта у Средоземној Дакији и изградње задужбинског града Јустинијана и нове метрополе у завичајној провинцији, Јустинијане Приме. Радови на повећању безбедности

⁴²¹ Procop., *Aed.* IV.6. 1-2;

⁴²² Procop., *Aed.* IV.6. 3-5;

⁴²³ Procop., *Aed.* IV.6. 6;

⁴²⁴ Procop., *Aed.* IV.1. 28-31;

дијецезе Дакије тако су кренули општим фортификационим радовима у њеној средишњој провинцији да би се убрзо, већ 529. године, пренели на северну границу Мезије а од 535. године на дистрикт града Акве и даље дуж лимеса ка метрополи Приобалне Дакије, Рацијарији Анастасијани.

Ако наставимо след Прокопијевог излагања где је опис Јустинијанових радова на лимесу у Приобалној Дакији настављен каталогизирањем фортификационих интервенција на градовима и утврђењима на лимесу као и изградњи сасвим нових тврђава – фруриона и градова – полиса, може да се закључи да је фортификациона ревитализација војне инфраструктуре на лимесу настављена дуж целог тока Дунава до његовог ушћа у Црно море у провинцији Скитији.⁴²⁵

Јустинијанов фортификациони програм за дијецезу Тракију такође није био једновремен односно утврђивање дунавске границе морало је да крене по свему судећи када и утврђивање лимеса у Првој Мезији, након продора Хуна/Бугара у Тракију и њиховог пораза од Мунда 529. године. При опису спроведених радова Прокопије се није либио да у обнове фортификација уврсти интервенције малог обима каква је реконструкција грудобранских парапета или обнова само оних делова бедема који су се урушили.⁴²⁶

Многи такви радови могли су бити реновирање или довршавање радова из времена Анастасија али то не умањује Јустинијанов допринос нити негира Анастасијево прегалаштво, јер се из листе обновљених утврђења у Прокопијевом енкоммијуму може сагледати да је Јустинијан допунио фортификациони фонд на лимесу у Тракији изградњом нових утврђења, фруриона и градова-тврђава (πολίχνα) и да међу њима нема водећих урбаних центара на граници, који су највероватније били у довољној мери обновљени за владе Анастасија. Један број таквих већих градова наведен је тек у листи фортификација тако да може да се изведе закључак да је у првом плану било искључиво реновирање градских утврда, не свуда у једнакој мери и по свој прилици као допуна ранијим Анастасијевим радовима у тим провинцијама. Да су радови били већег обима који би укључивао и хидрауличне радове они би били наведени.

⁴²⁵ **Procop., Aed.** IV.7-8;

⁴²⁶ Парапети (προμαχέδνας) су обновљени у Бононији и Новама (**Procop., Aed.** IV.6. 24), док су само поједини делови бедема обновљени у Рацијарији и Едабе (Aëdabê), **Procop., Aed.** IV.6. 31.

Слика 18 - Мапа главних путања којима су омасовљене варварске војске проваљивале преко северног лимеса у дубину европских провинција царства где се нарочито издвајају *Виа Дијагоналис* - *Виа милитарис* и *Виа Игнација*. У приказу су назначене и противмере царских

власти на обезбеђењу тих територија где су различити фортификацијски системи укључени од зонских обезбеђења добро утврђеним градовима до линијских баријера. Црвеном бојом су наглашене поједине зоне повишене сигурности или обезбеђења у зависности од природне топографске и морфолошке издвојености региона до саграђених фортификацијских система, где су дате зоне које су брањене планинским висовима Хема и клаустрада у Вратима Хема и Трајановим вратима, док зона заштићена линијским баријерама отпочиње на територији епархије Европе и Родопе са Јустинијановом диатихизмом у Анастасиопољу и Великим зидом на Херсону који су уз обновљени Анастасијев Тракијски зид чинили фортификацијску запречну тријаду која је могла да делује синхронно на заустављању а онда и одбијању напада са севера. Слично томе, клаустрада у Термопилима је бранила пространу област два Епира и Ахаје док је бедем на Истмусу изоловао Пелопонез. У први план ипак избија сва изложеност и важност свих градова Средоземне Дакије, провинције кроз коју је артеријски провучена траса и *Виа Дијагоналиса* и *Виа милитариса*, чија је укрсница код Наусуса тај град уистину чинила првом метом свих варварских напада након прелаза Дунава. Иза Наусуса са невеликом Ремесијаном следећа важна препрека била је многољудна и добро утврђена Сердика која је бранила главни друм ка Тракији и Константинопољу док су два града Средоземне Дакије, Пауталија и Гермене блокирали са тврђавом Перник бочни пут долином реке Струме ка Партикополису. Иза Сердике као стална стража на *Виа милитарис* била је позната тврђава Стене у Трајановим вратима. Одбрана у Дакији: 1. Јустинијана Прима, 2. Наусус, 3. Ремесијана, 4. Сердика, 5. Пауталија, 6. Гермене, 7. Стене. Линијске баријере у Тракији: 8. Анастасијев зид, 9. Велики зид на Тракијском Херсону, 10. Анастасиопол са диатихизмом. Клаустре и линијске баријере у јужним провинцијама: 11. Зид на полуострву Палини (Касандрија), 12. Клаустрада у Термопилима, 13. Зид на Истмусу, 14. Дема зид у Бутринту и 15. Мост у Халке на Еубеји. 16. Демир-капија и 17. Врата Хема.

За четири града у унутрашњости провинција Тракије и Хамемонта, Филипопољ, Берое, Хадријанопољ и Платинопољ,⁴²⁷ може да се претпостави да се обнова њихове фортификације а можда и урбане опреме збила након разарајуће хунске провале 540. године, јер сва четири града леже у домету путање хунске најезде. То је година након које су и градови у провинцијама Европа и Родопе добили појачана утврђења и унапређења инфраструктуре док је велики напор уложен у темељну реконструкцију Анастасијевог зида⁴²⁸ и Дугог зида на Тракијском Херсону⁴²⁹ као и надградњи Анастасиопоља у својеврсну клаустру.⁴³⁰ У обновљене линијске баријере у Тракији са доста сигурности се може уврстити и клаустрада 'Врата Хема' - *Haemusthores (Portae Haemi)*, у светлости новијих истраживања која документују њену оперативност у време власти Јустинијана.⁴³¹

⁴²⁷ *Procop., Aed.* IV.11. 18;

⁴²⁸ *Procop., Aed.* IV.9. 1-13;

⁴²⁹ *Procop., Aed.* IV.10. 1-23;

⁴³⁰ *Procop., Aed.* IV.11. 11-14;

⁴³¹ Dintchev, *The East-Balkan Barrier Wall and the Gates of Haemus Complex*, 495-526.

Рефортификација провинција у дијецези Македонија и посебно провинцији Ахаји, такође се може уврстити у радове који су уследили након преломне 540. године, где се за највећи број грађевинских програма, нарочито за линијске баријере, може претпоставити да су били довршени уочи Забергановог напада 559. године. У префектури Илирик тако су у готово свим провинцијама спроведене опсежне мере рефортификације. Једино за провинцију Превалитану у дијецези Дакији Прокопије не износи никакве податке о обнови утврђења или урбаном унапређењу три већа града у тој покрајини што само по себи указује на то да су сукцесивне фортификацијске кампање спровођене у више циклуса и са различитим циљевима и напослетку, тамо где су становништво и држава били највише угрожени.

Војна архитектура сама по себи је уско специјализовани домен инжењерства и грађевинарства и у време Јустинијанове рефортификације лимеса и унутрашњости европског дела царства, империјалне донације у циљу рестаурације или потпуне изградње градских бедема схватане су као добродошли израз царске великодушности у провинцијама чија је популација свикла на живот испрекидан учесталим варварским нападима. У тој светлости неколико нових фортификација је понело узвишена имена изведена из царских епонима и Јустинијана и августе Теодоре. У префектури Илирик Јустинијаново име је дато новој метрополи Средоземне Дакије и обновљеној Улпијани, потом новосаграђеном Јустинијанопољу у Старом Епиру⁴³² и Јустинијанопољу у Тесалији.⁴³³

Имена царског пара постала су епоними за неколико истурених упоришта на дунавском лимесу и то у области тврђаве Понтес фрерион Теодориопољ (Θεοδωρούπολις)⁴³⁴ а у Доњој Мезији (*Moesia Secunda*) тврђава Јустинијанопољ (Ἰουστινιανούπολις) и град Теодоропољ (πόλιν Θεοδωρούπολιν).⁴³⁵ У унутрашњости исте провинције Прокопије наводи друга два утврђења (φρούρια) са царским именима, Новејустинијана (Νοβεῖουστινιανᾶ) и Пулкра Теодора (Πούλκρα Θεοδώρα).⁴³⁶ Још две тврђаве са Теодориним именом (φρούρια Θεοδωρούπολις) подигнуте су у провинцији Родопе и Хамимонт.⁴³⁷

⁴³² Procop., *Aed.* IV.1. 36;

⁴³³ Procop., *Aed.* IV.3. 1-5;

⁴³⁴ Procop., *Aed.* IV.6. 18;

⁴³⁵ Procop., *Aed.* IV.11. 18, 314;

⁴³⁶ Procop., *Aed.* IV.11. 18, 315;

⁴³⁷ Procop., *Aed.* IV.11. 18, 309, и Procop., *Aed.* IV.11. 18, 312.

3.4.2. Јустинијанове грађевинске кампање у дијецези Оријент

Огромни грађевински опус остварен у време власти Јустинијана у префектури Оријент такође је исправније сагледати као скуп разноврсних грађевинских програма остварених у више наврата према околностима које су их покретале или циљевима царског патроната. Ако се територијално посматра префектура Истока, фортификациони радови у дијецези Тракији која припада префектури су особени услед различитих околности у којима су иницирани док је сâм грађевински опус осмишљен према актуелној војној доктрини и стратегији империјалних снага, које су у европским граничним провинцијама испред себе имали сасвим другачије противнике и начин војевања него на фронту ка Сасанидској Персији.

И без фортификационих достигнућа у дијецези Тракији, грађевински програми који су остварени у време Јустинијана у азијском делу префектуре Оријент јесу импресивни. Евергетизам према земљотресом уништеној Антиохији исказан од Јустина док је био самостални владар, потом у време ко-регента са сестрићем и напоскон стално покровитељство у обнови метрополе дијецезе демонстрирано од Јустинијана и Теодоре након јула 527. године, створили су од Антиохије и дистрикта тог града стално градилиште које је привлачило бројне групе градитеља из других провинција државе. На прагу сукоба са Персијом у провинцијама Сирије морале су да буду присутне многобројне радне јединице, грађевинске групе и колегијуми дубоко укључени у процес санације и реизградње Антиохије – Теопоља и насеља на њеном територијуму. Избијање Другог Самарићанског устанка 529-531. године који је прерастао у пуни и крвави ратни сукоб са тешким последицама је такође једна од неочекиваних и несрећних околности који су тражили хитно укључење централних власти у њено превазилажење и преусмеравање државних ресурса у санацију ратног сукоба у Палестини.⁴³⁸ Према писању Кирила из Скитопоља⁴³⁹ Свети Сава Освећени је издејствовао од Јустинијана значајну донацију од 12 кентенарија за рестаурацију оштећених и изградњу нових цркава у

⁴³⁸ *Jo. Mal., Chron.* XVIII.35;

⁴³⁹ У Житију Светог Саве Освећеног из пера Кирила из Скитопоља сачуван је податак о свесрдној Јустинијановој помоћи Мар Саби на организовању опоравка ортодоксног монаштва и ходочасничких капацитета у Другој Палестини након окончања тешког сукоба са Самарићанима. Између више молби угледног монаха и презвитера Велике Лавре издвајају се они који се односе на обнову уништених цркава у провинцији, изградњу утврђења које би штитило монашка братства, изградњу болнице и гостопријемнице (*νοσοκομείον*) у Јерусалиму и довршетак започете 'Неа' цркве Богородице Теококос. Само за изградњу утврђења издвојено је хиљаду номизми - *χίλια νομίσματα ὑστέρ οικοδομῆς κάστρου*. Суг. Scyth., *Vita Sabae*, 177-178.

Другој Палестини након сламања устанка. Уз јасну царску подршку положају ортодоксне хришћанске цркве и про-халкедонском монашком покрету Светог Саве Освећеног, донација је демонстрација царевог евергетизма и побожности владара али се не може сврстати у централно планиране царске пројекте. О радовима који су тада у име Јустинијана спроведени на фортификацијском обезбеђењу манастира и монашких кенобија у Палестини може да посведочи табла са натписом о времену изградње главне (“Јустинијанове”) куле манастира Светог Саве, Велике лавре, у којем се изградња датује у 529. годину:

κτιστήριον

τοῦ μεγάλου Ιουστινιανού

Βασιλέως των ορθοδόξων χριστιανών

έν έτε(1) οκθ⁴⁴⁰

У то време су у јеку били радови на спровођењу Јустинијановог централно планираног грађевинског програма рефортификације источног лимеса који су званично отпочели деташирањем Патрикија Арменија (*Patricium Armenium*) у капацитету *comes Orientis* на задатак темељне обнове и утврђивања града Палмире на лимесу у провинцији Либанској Феникији (*Phoenice Libanensis*), већ у октобру 527. године.⁴⁴¹ Прва следећа референца о спровођењу овог пројекта јесте рефортификација и урбана обнова града Мартиропољ у Арменији који је понео узвишено царско име Јустинијанопољ.⁴⁴² У току ратног сукоба који се заострио 530. године покушано је са инсталирањем истурених утврђења у Танурису и у области Мартиропоља али су те фортификације саграђене тек након закључења ‘Вечног мира’ када је источни лимес темељно појачан обновом неколико кључних утврђења и градова на Еуфрату попут Калиникума (*Callinicum*), Зенобије и Циркесија (*Circesium*), док је добро популисане градове Едесу, Константину и Теодосиопољ (*Theodosiopolis – Rhessaine*) Јустинијан утврдио изузетно снажним бедемима и хидрауличним радовима претварајући их у ‘истурене ромејске бастионе’ - “Ρωμαίων προβεβλημένης, τὸν περίβολον.”⁴⁴³ (Слика 19.)

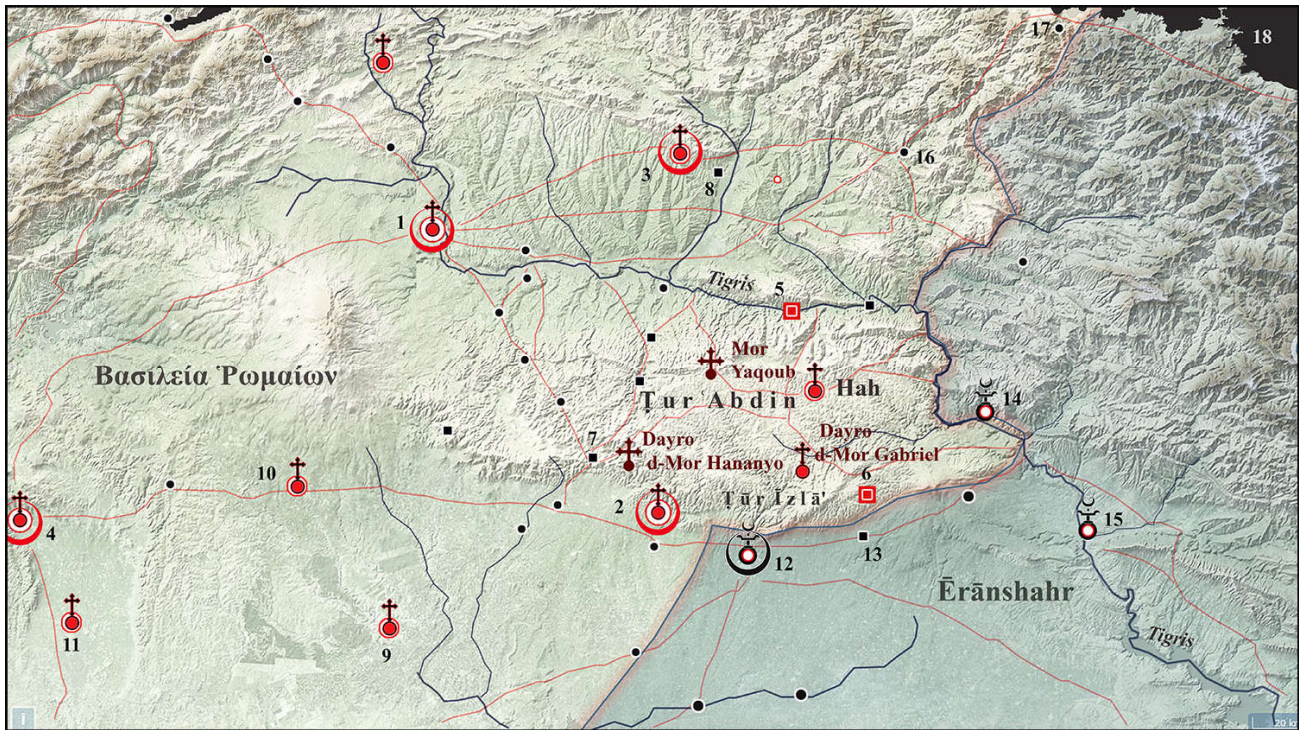
⁴⁴⁰ “Изградио велики Јустинијан, краљ ортодоксних хришћана.” Постоји више недоумица око утврђења Велике Лавре која је неколико пута претрпела разарања и преправке током средњег века. Извесно је да је манастирска тврђава довршена након смрти Светог Саве Освећеног 531. године, по његовом повратку из Константинопоља исте године, Patrich, *Sabas*, 63-65.

⁴⁴¹ *Jo. Mal., Chron.* XVIII.2;

⁴⁴² *Jo. Mal., Chron.* XVIII.5;

⁴⁴³ *Procop., Aed.* II.5;

Најснажнији од тих градова – бастиона на персијској граници била је Дара коју је Јустинијан темељно реконструисао, надоградивши утврђења из времена Анастасија и спроводећи хидрауличне радове великог обима којима је плаха река Кордес у потпуности регулисана изградњом чувене бране и спољних утврђења.

Слика 19 - Деоница фронта ка Персији на границама епархије Месопотамије и области Тур Абдин. Колика је изложеност области Тур Абдин види се на приказу разграничења Персије и Источног царства где су РOMEЈИ након губитка стратешки важне Безабде на Тигру остали само са две тврђаве ка широком фронту на тој реци – северно од Тур Абдина опстајала је јака тврђава Серћа (Хесно-Д’кифо) и на југу славни Рабдион на планинским висовима изнад Сисаурона. Епископско средиште Тур Абдина у Хаху остало је тако само Тигром одвојено од Персијског фронта на истоку. Изградњом Даре Анастасије и потом Јустинијан одржали су стратешко парирање снажном упоришту Сасанида у Низибису. Окосницу одбране Месопотамије на фронту на Тигру чинила су три града ‘ититови царства’ – Амида, Мартиропољ и Дара. Штитови царства: 1. Амида, 2. Дара, 3. Мартиропољ, 4. Едеса. Тврђаве: 5. Серћа (Хесно-Д’кифо), 6. Рабдион, 7. Марде, 8. Самохарта и градови са епископијама – 9. Теодосиопољ (Ресаина), 10. Антиохија Арабис, 11. Карае (Carrhae). Са персијске стране – 12. Низибис, 13. Сисаурион, 14. Безабде, 15. Пероз Шапур. РOMEЈИ су настојали да одрже под контролом стратешки важан правац од Мартиропоља преко девестиране Тиграноцрте (16) ка клисури Балалеисон (17) и језеру Ван (18).

Прокопије наглашава стратешки значај Даре као ‘истурене утврде испред целог ромејског царства, постављене као претње непријатељској територији.’⁴⁴⁴ Обновљена Дара – Јустинијана Нова, сада као ‘браник империје’, постала је седиште дукса Месопотамије. У Арменији *duces* су распоређени у најснажнијим градовима-тврђавама, Цанцакон (*Tzanzakon*), Хоронон (*Horonon*), Арталезон (*Artaleson*), Цитаризон (*Citharizon*), Мартиропољ и Мелитене (*Melitene*) док је штаб *magister militum per Armenia* био уређен у изванредно утврђеном Анастасијевом Теодосиопољу (данашњи Ерзорум).⁴⁴⁵

Са Даром, Источно царство је парирало персијском Нисибису (‘штиту Персијског царства’) на који је Јустинијан додатно појачао притисак реконструкцијом моћне тврђаве Рабдион у области Тур Абдин.⁴⁴⁶ Рефортификација источног лимеса следила је Јустинијанову доктрину оформљења дубоког граничног појаса сада раздељеног на више обласних командатура, војних дистрикта (*limites*) под дуксевима и у надлежности два заповедништва, *magister militum per Armenia et Mesopotamia*, војно-административну номенклатуру којом је консолидовао стање и на осталим границама царства, сучељавајући нападе споља са организованим бедемом људства и фортификација, односно речима Шарла Дила (Charles Diehl), формирајући својеврсни одбрамбени ‘омотач’ око царства (*praetentura imperii*).⁴⁴⁷ Јустинијанов грађевински програм за Свету земљу односно провинције у којима је највећи број одредишта из Старог завета и живота Христа већ био обележен црквама мученицима или меморијама још од времена Константина, јесте подухват који није спроведен у једном даху и који се настављао током целокупне Јустинијанове владавине. Судићи према рџаном отпочињању са радовима на изградњи цркве Неа Теотокос у Јерусалиму и других пројеката везаних за свети град и његов дистрикт који су застали у време Другог устанка Самарићана устанка 529. године, произилази да је Јустинијан осмислио серију архитектонских пројеката за Јерусалим у исто време када је и наложио обнову града Палмире 527. године. Да постоји извесна регионална повезаност та два града може да се закључи из Малалине назнаке да је Палмира била заштита (*propugnaculum*) Јерусалиму.⁴⁴⁸ Свети Сава Освећени је 531. године успео да издејствује од Јустинијана настављање радова на изградњи монументалне базилике и хоспиција у Јерусалиму али такође и да спроведе реконструкцију триконхалне базилике Рођења Христа у Витлејему (Βηθλεέμ) која

⁴⁴⁴ Procop., *Aed.* II.1.13;

⁴⁴⁵ Greatrex, Lieu, *The Roman Eastern Frontier*, 84.

⁴⁴⁶ Амијан Марцелин (*Ammianus Marcellinus*) је у почетку своје војне каријере боравио у ромејском Нисибису после 360. године када је тај град био јако утврђено римско упориште па га Амијан описује као ‘непробојан град’ (*urbs inexpugnabilis*), ‘бедем провинције’ (*muris provinciarum*) и коначно “*propugnaculum orbis Romani*” бедем римског света. *Amm. Marc.*, XXV, 309. Нисибис као штит царства у: Lieu, “*Nisibis*”.

⁴⁴⁷ Diehl, “*Justinian's Government in the East*”, 25-52.

⁴⁴⁸ *Jo. Mal., Chron.* VIII.2;

је била спаљена у рату са Самарићанима 529. године. Изградња цркве Неа (Νέα Ἐκκλησία) продужила се до 543. године услед грађевинског подвига који су зидари и архитекта Теодор (*Theodoros*) морали да спроведу како би препарирали стенску подлогу која је подупирала базилику са јужне и источне стране на брду Сион (*Zion*), уз коју су уређена и здања манастира, болнице и хостела.

У Јерусалиму Јустинијан је сигурно спровео у великој мери и *renovatio urbis* јер је главна улица *via cardo* проширена на 22,5 m и из темеља изнова саграђена целом дужином у форми главне градске авеније, фланкиране обострано са 5 m широким габаритима зграда са радњама и занатским радионицама. Уз монументалну базилику Неа Теотокос и цркву Христовог рођења, на крајњем југу Треће Палестине у срцу полуострва Синај, Јустинијан је са Теодором саградио утврђени манастир са црквом посвећеној Светој Богородици.⁴⁴⁹ Уз тај манастир Прокопије прилаже листу од једанаест манастира⁴⁵⁰ које је Јустинијан обновио само у дистрикту Јерусалима са странопријемницом – хостелом (Ξένωνα) и Богородичином црквом у Јерихону. Осим у те две провинције (*Palaestina Prima, Palaestina Tertia Salutaris*), Јустинијанов патронат исказан је и у другим провинцијама дијецезе Оријент, пре свега кроз обимне инфраструктурне радове којима се настојало да се осигура водоснабдевање манастирским братствима и ходочасничким струјањима ка Јерусалиму и другим светим местима.

Стога цео Јустинијанов опус у азијском делу префектуре Истока а који се односи на свети град Јерусалим и споменично обележавање других хришћанских светиња изградњом и обновом бројних меморијала и манастира, садржи и другу тему у оквиру тог подухвата која се односи на унапређење услова путовања све већег броја ходочасника дуж магистралног главног правца (λεωφόρος) ‘Ходочасничког пута’, који је од Битиније водио побожне путнике ка Тарсусу у Другој Киликији и потом преко Антиохије – Теопоља ка Јерусалиму. То су пројекти који су морали да испрате обнове и изградњу нових манастира или црквених комплекса и њихов хронолошки след треба посматрати регионално јер су многе околности утицале на спровођење таквих радова, какав је био разбуктали сукоб са Персијом или готово једновремени грађански рат у Самарији. Након листе обновљених манастира у Јерусалиму Прокопије наводи таксативно списак осам бунара и цистерни као и више прихватилишта за сиромашне (πτωχεῖον), хостеле (οἶκον) и купатила (λουτρὸν). Најзначајнији инфраструктурни пројекти спроведени су међутим, у провинцијама дуж трасе Ходочасничког пута, са већом концентрацијом радова у полазној провинцији Битинији, из које је траса тог империјалног друма истицала ка Галати правцем Никеја-Јулиопољ-Анкира.⁴⁵¹ Јасна дефинисаност грађевинског програма усмереног на

⁴⁴⁹ Procop., *Aed.* V.8;

⁴⁵⁰ Procop., *Aed.* V.9;

⁴⁵¹ French, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor*, 86: Map 1a), Map 1b), 8-9.

унапређење прилика дуж главног ходочасничког правца иде у прилог његовој перцепцији као издвојеног Јустинијановог империјалног грађевинског подухвата. Програм радова и интервенција који се односе на појачање путних капацитета дуж трасе тог друма био је разноврстан, од уздицања насеља у више рангове и прекрајања провинцијалних граница до локално спроведених урбаних обнова водећих насеља на главном путу ходочашћа, потом значајки спроведених инфраструктурних захвата на пробијању путних деоница, реконструкцији појединих партија друма и изградњи и рестаурацији мостова. У више градова обновљена су јавна здања за поспешење рада *cursus publicus*, купатила и смештај вередарија (*veredarii*), курира ове царске службе. Сви наведени радови спроведени су концентрисано у Битинији као првој провинцији у коју се сливала река ходочасника из западнијих и прекоморских провинција царства.

Осим најпознатијег Јустинијановог моста на реци Сагари (*Sangarius*) који је реализован касније (554-560), где и сâм Прокопије наводи да су радови на његовој изградњи били у току док је он састављао енкомијум, још два мања моста су саграђена у истој провинцији на реци Дракон (*Dracon*) у дистрику Хеленопоља (*Helenopolis*) и један западно од Никеје, као и источно од Јулиопоља, где је још осим моста саграђена и регулациона брана за заштиту градских бедема. Мостови су подигнути и у Тарсусу (река Кидна – *Cydnus*), Адани (река Сарус, данашњи Sangro), Мопсуестији (*Mopsuestia*) на реци Пирами (*Pyramus*) у Киликији на траси ‘Ходочасничког пута’ ка Теопољу. Нове деонице путева пробијене су у дистриктима градова Пителија (*Pythia*), Хеленопољ и нарочито 15 миља дуга партија главног пута саграђене у евергетизму Јустинијана и августе Теодоре источно од Никеје.⁴⁵² *Urbis renovatio* је спроведен у Никеји, Хеленопољу и Пителији, градовима Битиније, потом у метрополи Прве Кападокије Цезареји-Мазика (*Caesarea Mazaca*) и тврђави Мокисос (*Mokissos*), која је након релокације уздигнута у ранг града са новим именом Јустинијанопољ, да би касније добила и прерогативе метрополе нове провинције Треће Кападокије (*Cappadocia Tertia*) око 536. године, када је издвојена из Друге Кападокије са престоницом у Тјани (Туана).⁴⁵³ Док се за црквени програм Јустинијана у Светој земљи може рећи да је промовисао култ Богородице, изградњом неколико црквених здања посвећених Светом арханђелу Михаилу добија се утисак о Јустинијановом промовисању тог моћног небеског заштитника везаног за традицију култног лечења у бањама са термалним и минералним изворима.⁴⁵⁴

⁴⁵² Procop., *Aed.* V.3.12-15;

⁴⁵³ Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, 283.

⁴⁵⁴ У оквиру грађевинског програма за ‘Ходочаснички пут’ реконструисане су три цркве посвећене Арханђелу Михаилу, у граду са термалним изворима Пителија где је Прокопије навео цркву - ἀρχαγγέλου τὸ τέμενος, у бањском лечилишту у Гермими док је трећа обновљена црква била у Антиохијском предграђу Дафне.

3.4.3. Јустинијанов архитектурни манифест у Цариграду

У огромном грађевинском фонду оствареном за време власти Јустинијана I, јасно се издваја група црквених здања подигнутих у истом или сличном архитектонском обрасцу као и највећи Јустинијанов градитељски подвиг, Велика црква или Ἁγία Σοφία, црква Божанске Премудрости у Константинопољу. Велики нереди циркуских фракција у престоници 532. године означени као устанак Ника, за последицу су имали разарање урбаног језгра око Августеона и Теодосијеве цркве Свете Софије, која је још више била појачана пожарима које је ветар судећи по појединим извештајима, несрећно навео на цркву Свете Ирине (Божанског Мира), старе градске катедрале и најстарије цркве Константинопоља. Брзо реаговање Јустинијана у смеру не обнове Велике цркве у њеном ранијем теодосијанском издању него адаптације потпуно новог конструктивног склопа у њен габарит, неочекиваног по храбрости и монументалности конструкције и одабраним формама, морало је да остави снажан утисак на савременике који се можда може препознати у панегиричној ноти Прокопија:

“ [22] Тада је цела црква лежала као спаљена гомила рушевина. Али цар Јустинијан сагради недуго потом цркву тако лепо обликовану да је неко упитао хришћане пре њеног спаљивања да ли би им била жеља да се црква уништи како би јој једна оваква узела место, при томе показујући им неку врсту макете грађевине коју сада видимо, чини ми се да би се молили да им црква буде одмах уништена како би грађевина могла бити преуређена у њен садашњи облик. “⁴⁵⁵

Брза акција централних власти на санацији девастираног подручја и посебно хитро организована логистика радних јединица и самог градилишта по унапред осмишљеном плану, пре би сведочило о томе да се у Јустинијановом кругу у дужем периоду пре избијања нереда изнашао архитектонски концепт нове цркве, престижан по примењеној архитектонској мисли и

⁴⁵⁵ **Procop., Aed.** I.1.22: [22] ἡ μὲν οὖν ἐκκλησία ἐξηθρακωμένη τότε ξύμπασα ἔκειτο. βασιλεὺς δὲ Ἰουστινιανὸς τοιαύτην ἀποτετόρνευται οὐ πολλῶ ὕστερον ὥστε, εἰ τῶν Χριστιανῶν τις ἐπύθετο πρότερον εἰ βουλομένοις αὐτοῖς διολωλέναι τὴν ἐκκλησίαν εἴη καὶ τοιάνδε γενέσθαι, δείξας τι αὐτοῖς τῶν νῦν φαινομένων ἐκτύπωμα, δοκοῦσιν ἄν μοι ὡς συντομώτατα εὐξασθαι πεπονθυῖαν σφίσι τὴν ἐκκλησίαν θεάσασθαι, ὅπως δὴ αὐτοῖς ἐς τὸ παρὸν μεταβάλοιτο σχῆμα.

сасвим авангардан у погледу захтеваног грађевинског инжињерства. У питању је исказивање царевог евергетизма којим се најважнијим црквеним здањима у Константинопољу даје ново, унапређено и престижно архитектонско рухо које и цару али и цркви и патријархату Константинопоља доноси преимућство спрам осталих патријархата и архиепископија. Велика Црква (Μεγάλη Εκκλησία) је након Јустинијанове реизградње у куполну Аја Софију (Ναός της Αγίας του Θεού Σοφίας), чинила јединствен црквени центар две градске катедрале, старе епископије Свете Ирине (Ἁγία Εἰρήνη) и нове патријаршије у Аја Софији,⁴⁵⁶ док је црква Светих Апостола (Ἅγιοι Ἀπόστολοι), прислоњена на Константинов /Констанцијев маузолеј постала, осим меморије за апостолске мошти и ‘полиандреон’ (πολυάνδριον), односно маузолејна црква свих царева Источног царства.⁴⁵⁷

Централно планирање и пројектовање замашних грађевинских програма рефортификације, урбаног реновирања градова, рестаурације инфраструктуре и хидрауличних радова, у време власти Јустинијана I упућује на оснивање снажног департмана при царевој канцеларији за организацију и спровођење тематски разврстаних и конципираних грађевинских радова. Такав департман, по први пут организовано и у већем броју окупља не само високообразоване архитекте него и стручњаке или инжињере са напредним знањима (*mechanikoi*), која могу бити претежно практична али и теоријска. Знања и вештине тих експерата биле су нужне у конструктивним склоповима напредних концепата, који се односе пре свега на примену засвођавања у архитектури код куполних и вишекуполних базилика или здања са централно планираном основом, потом у осмишљавању напредне војне фортификационе архитектуре и нарочито у конципирању хидрауличних радова, где изградња аквадукта није била у тој мери изазов колико поливалентне структуре какве су биле бујичне или регулационе бране.

Политичко – културолошки адут какав је био подухват изградње Аја Софије 532-537. године, подарен је Јустинијану од стране водећих архитеката у царству, Исидора из Милета (Ἰσίδωρος ὁ Μιλήσιος) и Антемија из Трала (Ἀνθέμιος ὁ Τραλλιανός), које Прокопије означава свеобухватним термином *μηχανικῆ* односно *μηχανολοιῶν*. Елитно образовани ствараоци, и Исидор и Антемије су били врсни математичари, што је у то време био битан предуслов да се остваре високи домети у конципирању архитектонских пројеката. Подручје експертизе Исидора било је Еуклидова стереометрија и нарочито важно са становишта упуштања у рад на тако масивном подухвату какав је био изградња Јустинијанове Велике цркве, рад на тему засвођавања, где је остала забелешка да је управо Исидор аутор коментара на познат

⁴⁵⁶ Procop., *Aed.* I.2, 13-19;

⁴⁵⁷ Procop., *Aed.* I.4.1-24;

спис Καμαρικά (“О Засвођавању”) Херона Александријског.⁴⁵⁸ Антемије је такође био изврстан геометар али и иновативни практичар о чему је писао опширно Агатија у својој *Myrinaei Historiarum* где је прецизирао да је Антемије по занимању технички иноватор – τέχνη (δε τα τών μηχανοποιών), односно *inventiones machinarum fabricatoribus*.⁴⁵⁹

Пројекат за Аја Софију је морао бити постигнут пре 532. године јер је свега неколико година касније један од двојице главних аутора Антемије преминуо, ако уважимо нека данашња тумачења писања Агатије.⁴⁶⁰ Јустинијанов мотив да уведе револуцију у архитектури црквених здања свог времена морао је бити генерисан са више страна. У првом реду то је монументално наслеђе преостало из грађевинског препорода који је иницирао Зенон не само у Исаврији него и у Сирији. У питању су монументализовани ходочаснички центри где је у Светом Симеону саграђен колосални крусиформни мартиријум а у Меријамлику, осим монументалне базилике над гробом Свете Текле и куполна базилика као архитектонски новитет поникао у подручју приобалне Исаврије – Кршевите Киликије. Јустинијанов мотив могао је да буде усмерен на остварење архитектуре напредног концепта главних империјалних цркава у престоници, које ће засенити споменике таквих магнитуда какви су Свети Симеон и светиње Свете Текле у Селеукији на Каликадну.

Са друге стране, додатни и ништа слабији подстрек је сигурно проистицао из неопходности да се превазиђе успех Јулијане Аници која је мало пре своје смрти оставила Константинопољу у баштину своју велелепну задужбину цркву Светог Полиевктоса (Άγιος Πολύευκτος), изграђену за свега три године (524-527), до изградње Аја Софије свакако најлепше црквено здање у престоници. Као архитектонски претеча Аја Софије често се наводи црква Светих Сергија и Вакха, коју Јустинијан није могао да поручи пре 525. године. Потписана именима царског брачног пара тек уведеног у власт, та енигматична црква се сврстава у Јустинијанове куполне цркве иако њена сегментна купола одударе од ребрасте куполе на Аја Софији и монолитних купола од опека на мањим распонима код других цркава, односно не рефлектује архитектонски образац који се препознаје у раду Антемија и Исидора. Саграђена уз палату Хормизда, Јустинијанов и Теодорин куполни октагон је имао базилику у свом суседству која је била посвећена апостолима Петру и Павлу, јединој цркви у престоници која је била

⁴⁵⁸ Cameron, *Isidore of Miletus and Hypatia*, 103-1 27.

⁴⁵⁹ **Agath.** V.6;

⁴⁶⁰ Прихваћено је да је Исидор преминуо пре 558. године када је обнову урушене прве куполе Велике цркве спровео његов нећак, Исидор Млађи. Иста година била би горња граница за смрт Антемија за којег више аутора предлаже 534. као годину смрти, изведену из писања Агатије да је у време обнове куполе 558. године. Антемије био одавно мртав, због чега је остављају као непоуздану, **Agath.** V.9.4.

посвећена тим свецима и која је као својеврсни ортодоксни пандан деловала према монофизитском рефугијуму у који је Теодора преточила куполну цркву Светих Сергија и Вакха.

Архитектонски препород који је покренут изградњом цркве Аја Софије није се догодио сам по себи. У дужем периоду пре власти Јустинијана струјања у домену архитектуре су била појачана, првенствено у области грађевинске технологије и конструктивних склопова који су омогућавали ношење сводних структура, пре свега засводних таваница а тек онда и купола као својеврсног епитома архитектонског концепта код свих престижних тема, од луксузних патрицијских палата до империјалних купатила, аула и црквених здања.

Пресудни импетус оваквим струјањима дат је покретањем масивних градилишта у време Зенона на којима је укључено на хиљаде радника, различитих вештина, знања и специјализације који су, вођени водећим архитектама у царству а онда и оним експертима напреднијих знања, чија се профилизиација управо догађала током друге половине V века и које стари аутори означавају као *μηχανολοι*. *Μηχανολοι* су као изванредно образовани стручњаци владали знањима која су се базирала на свеобухватној и тешкој обуци архитеката чији силабус су описали и Витрувије, Касиодор и Велики Боетијус. Достижање статуса *μηχανολοιῶς* полазило је за руком само неколицини међу водећим архитектама у складу са испољеним талентима за истраживањем и практичном применом напредних конструкција, проучавањем геометријских процедура и нарочито просторне геометрије и настојања за схватањем начина за статичко обезбеђење монументалних грађевина, односно схватања начина на који се расподељују оптерећења и различите силе притиска на поједине конструктивне склопове.

Без проучавања теорије и дужег периода истраживања, грађевинарство базирано на искуственим дометима не би било у стању да изнедри сложеније концепте и склопове вишег ризика каква је носећа структура Јустинијанове Велике цркве.⁴⁶¹ На тој грађевини примењена су највероватније готово сва сазнања акумулирана у научним круговима до тренутка отпочињања радова али је такође подухват такве магнитуде по природи ствари генерисао велики број нових идеја о грађевинској технологији, савладавању сила оптерећења и постизању правилних односа у зиданим масама упоредом различитог материјала и његовим правилним распоређивањем. У том смислу важно је уважити не само развој купола малих и средњих распона примењених на базиликама крајем V и почетком VI века него и постепено усавршавање техника засвођавања примењено на више црквених здања која нису имала куполу изнад наоса.

Изградњом Велике цркве у Константинопољу за свега пет година Јустинијан је остварио политичко и културолошко преимућство које ће му у великој мери у јавности аргументовати исправност црквене и државне политике коју је спроводио. Велика црква је постала политички и религиозни манифест Јустинијана и његов, од целокупне јавности препознат највећи

⁴⁶¹ Bartoli, *Hagia Sophia*, 18.

градитељски подвиг, који је постао недостижни узор за много генерација у каснијим вековима. Стога не изненађује да је монументално архитектонско остварење у патронату августа у Константинопољу било на истакнутом месту наведено у два хвалоспева, екфразису Павла Силентарија (*Paulus Silentarius*, †575-580. године) и енкомијуму Прокопија ‘О Грађевинама’.⁴⁶²

У првом спису посвећеном Јустинијановом реосвећењу Аја Софије након изградње нове куполе 562/3. године срећемо слику где са новосаграђеним храмом (*neos*), Нови Рим (Константинопољ) засењује мајку на обалама Тибра... и где цар (уочи обнове катедрале) “нигде неће наћи сјајнији симбол свог трона.” Код Прокопија, Јустинијанов подухват изградње Аја Софије је прво наведено архитектонско остварење у панегирику са којим отвара излагање о грађевинском опусу Јустинијана. Аја Софија, са три друге куполне базилике Јустинијана у престоници, поставила је Константинопољ у средиште пажње хришћанске популације царства, која је Константиновом граду већ припадала због мноштва престижних моштију светаца које су похрањене у бројним црквеним здањима у брањеном простору као и ван градских бедема.

Градски хоризонт је након изградње куполних базилика сада био монументализован високим прочељима нове патријаршијске и старе епископалне цркве док је вишекуполни крусиформ Светих Апостола обезбедио споменично погребниште за царе у највећој близини *ad sancti*, првих Христових следбеника и просветитеља. Свети Апостоли се такође приписују генијалности двојице Јустинијанових *μηχανοι* што би значило да је пројекат за реконструкцију и надградњу империјалног полиандреона морао бити урађен далеко пре 548. године када су отпочели радови на цркви Светог Јована Богослова у Ајасолуку код Ефеса, на којој је у највећој мери поновљен архитектонски израз Светих Апостола. Предложени рани датум смрти Антемија отвара питање датовања изградње бране у Дари јер су и Антемије и Исидор били консултовани у вези са њеним решавањем до укључења Кризеса (*Chryses*) из Александрије, што уједно даје одговор на тај проблем у прилог касније смрти славног градитеља.⁴⁶³

Најзначајнија црква ван бедема Константинопоља а која је саграђена у монументалном империјалном стилу Јустинијанових вишекуполних базилика јесте мартријумски комплекс *Άγιος Θεολόγος*, светог Јована Богослова који је саграђен 548-565. године у данашњем Ајасолуку (Ayasoluk- *Selçuk*) надомак Ефеса. Крусиформни мартријум над гробом тог светитеља, Јустинијанови архитекти су подигли око и делимично на темељима претходне скромније мартријумске цркве која је такође у плану била крстообразна.⁴⁶⁴

⁴⁶² Jurasz, *Sainte-Sophie de Constantinople*, 75–89.

⁴⁶³ Procop., *Aed.* II.3.;

⁴⁶⁴ Karydis, *The Evolution of the Church of St. John*, 97-128.

Мало је вероватно да је изградња Јустинијановог куполног крусиформа у Ефесу била узор за сличну крстообразну базилику Светих Апостола и у тој ствари треба пратити и редослед излагања Прокопија који и сам наводи да је базилика Светог Јована била у свему налик империјалном полиандрону у престоници⁴⁶⁵ али је првобитни ефески крусиформ могао да буде архитектонски склоп одабран за нови империјални мартрион, материјализованих у новом узвишеном и монументалном издању. Такође треба приметити да је базилика Светог Јована једина црква монументалних размера и у Јустинијановском архитектонском руху подигнута ван бедема Константинопоља, која је управо због апостолске димензије светитеља доведена и у архитектонску релацију са базиликом у престоници где су биле похрањене мошти осталих апостола.⁴⁶⁶ Монументалне размере мартријумског комплекса у Ајасолуку захтевале су напор и популације Ефеса и очигледно велике донације и патронат империјалног пара које потврђују царски монограми Јустинијана и Теодоре на капителима од проконеског мермера.

У оквиру технологије грађења, већи део научних радова о засвођавању је примењен и проверен и у пракси, што је сигурно довело до обучавања великог броја мајстора у техници зидања сводова и купола. Без дисперзије ових знања не бисмо у толиком броју сретали куполне грађевине у другим провинцијама и у каснијим временима. Припрема грађевинског материјала, попут прављења опека за различите намене и улоге у конструкцији, где се достигло врхунско умеће у олакшавању озидане зидне масе у опеци додавањем пловућца или анкеровања и темељења масивних зидова од тесаног камена, армираних металним анкерима и ланцима, или оловним кламфама, довела су до разрешења статичког осигурања зграда и размишљања о њиховом укрућењу током зидања.

Та мала револуција грађевинске технологије и архитектонски процват нагло су заустављени већ у време велике епидемије бубонске куге 540-1. године. Престижни грађевински програми као полигони за даља испитивања форми и знања више нису покретани као у првој половини Јустинијанове владе а нарочито не у царским владавинама које су следиле. Међутим, научни искорак направљен у време Јустинијанових велелепних пројеката, уобличен у корпус архитектонских и грађевинских начела, сачуван је у потоњим временима када његову маестралну примену срећемо у црквеним формама сведених израза у средњем и позно-византијском периоду. У погледу форме, црква Свете Софије није ни у једном тренутку могла ни требала да постане прототип нове црквене архитектуре. Јустинијанова црква Божанске Премудрости је пре замишљена и остварена као *пронагон* – узор којем ваља стремити али који је немогуће достићи. На њој су демонстрирана сва архитектонска начела новог стилског реда и сви елементи конструкције који ће се користити у другим, мањим црквеним здањима, широм

⁴⁶⁵ Procop., *Aed.* V.1.;

⁴⁶⁶ Krautheimer - Ćurčić, *Ranohrišćanska i vizantijska arhitektura*, 106-107.

хришћанске екумене. Међутим, Јустинијанови архитекти јесу поставили два архитектонска типа који су утицали на даља кретања у црквеној архитектури и чији деривати се срећу широм царства. То су крстообразна или трансептална куполна црква попут Светих Апостола и куполна базилика типа цркве Свете Ирине.

Ова два егземплара постали су уистину прототипови за градске катедрале или црквене меморије и њихово правилно перципирање своди се на поједностављени архитектонски вокабулар у односу на епитом црквене архитектуре оличен у Великој цркви. Крстообразна куполна базилика у свему налик на Свете Апостоле, поновљена је као директна империјална задужбина у Ефесу док је на западу Венеција своју катедралу изградила доследно следећи архитектонски израз Јустинијанових Светих Апостола. Куполна базилика каква је црква Свете Ирине, такође је наишла на прихватање у другим срединама, попут базилике Б у Филипима (*Philippoi*), Каср ибн Вардану (*Qasr Ibn Wardan*) у Сирији, катедрале на Паросу, итд. Из свих ових кретања и испитивања форми изродиће се од VII века надаље сублимирани архитектонски израз централно пројектованих куполних крусиформа и куполних цркава уопште, попут Свете Софије у Солуну, Атини, Никеји и Трапезунту. Губитак хришћанског Цариграда са црквеним пронагоном истока 1453. године, условила је изградњу куполне базилике Светог Петра у Риму али и у другим градовима Италике и запада. Можда је управо та улога цркве Божанске Премудрости, никада достигнутог узора у хришћанском градитељству, са никада схваћеном поруком њене архитектонске филозофије, најбољи израз црквеног учења Источне цркве, где је управо *Μυστηριја* пратила веровање и посвећеност.⁴⁶⁷

⁴⁶⁷ Символика архитектуре Аја Софије није објашњена, бар не у оној мери у којој је простудиран њен конструктивни склоп. У том смислу Јустинијанова црква се може сагледати и као архитектонски одраз учења Источне цркве у којој се никада није одвајао мистицизам од теологије – “између личног искуства Божанске мистерије и потврђене црквене догме.” (Lossky, *The Mystical Theology of the Eastern Church*, 8) Мистерија или мистерион (*mysterion*) се наравно у теологији Источне цркве на чијим традицијама почива данашња ортодоксна црква, по правилу везује за сакраменталну сакралност која је стаза за досезање хришћанског идеала али за разлику од западне цркве где се инсистира на прецизном броју сакрамената којих је по правилу седам, Источна црква никада не дефинише тај број уводећи дубље метафизичко значење у конгрегационе и литургијске обреде у којима се верницима пружа, нарочито кроз Тајну причешћа - Евхаристију, могућност поистовећења и заједништва са Христом. И дедикација Велике цркве Божанској Премудрости (Ἁγία Σοφία), односно Другом од Тројице, у Прокопијево време је сматрана као најприличнија, **Procop., Bell.** III.6.22-27. Монуменалност архитектуре и величина дворанске унутрашњости Јустинијанове Велике цркве у великој мери је утицала на уређење Велике литургије и развој црквених ритуала којима се по први пут на хиљаде верника под сводовима једне цркве морало прилагодити јер је велико мноштво конгрегације потиснуло узвишеност причешћа малих група верника и изворност обреда. Meyendorff, *Byzantine Theology*, 10, 133-134.

3.4.4. Грађевински програми у освојеним провинцијама

Грађевинске кампање пратиле су и Јустинијанова освајања и консолидације провинција у северној Африци, где је у првом плану била општа рефортификација префектуре Африке, у којој је само град Картагина још располагао градским бедемима, јер су Вандали из страха од побуна наредили уклањање градских фортификација у време Гејзериха.⁴⁶⁸ Тако је у првом таласу након савладавања отпора Вандала уследила обнова бедема и Картагине и више водећих градова док је највећи труд уложен у фортификарање лимеса односно граничног подручја према Берберима. Велики број граничних тврђава и војних постаја подигнут је дуж границе лимитропије и поседнут доведеним гарнизонима *limitanei*.

Тек након одмаклог спровођења војног грађевинског програма у организацији од Прокопија хваљеног префекта Соломона, приступило се урбаној обнови метрополе Картагине, која је након реновирања бедема, хидрауличне инфраструктуре и луке као главног сидришта префектуре за прихват и дистрибуцију аноне, понела царско име Картагина Јустинијана (*Carthago Justinianê*).⁴⁶⁹ И друга метропола суседне Визакене (Βυζάκιον) је након спроведеног реновирања урбане опреме и изградње бедема понела ново име по епониму Јустинијана, Хадруметум Јустинијанопољ односно *civitas Adrumentina Iustinianopolis*, град важан због своје луке и као седиште дукса Визакене.⁴⁷⁰ Место искрцавања Велизарове армаде 533. године Капут Вада,⁴⁷¹ било је одмах утврђено палисадама и зиданим периметром са две утврде док је у другој етапи оближње рурално насеље⁴⁷² уздигнуто у град Чеба (*Chebba*) које није понело име Јустинијанопољ.⁴⁷³ Више епиграфских споменика о изградњи нових градских бедема сведоче да

⁴⁶⁸ Procop., *Bell.* III.5.4-9;

⁴⁶⁹ Miles, *Late Antique Carthage*, 368.

⁴⁷⁰ Troussset, *Hadrumetum*, 3307-3319.

⁴⁷¹ Procop., *Bell.* III.15.25-31; Такође, Procop., *Aed.* VI.5.3-6;

⁴⁷² Procop., *Aed.* VI.6.13-16;

⁴⁷³ Troussset, *Caput Vada*, 1772-1774.

је утврђивање цивилних насеља спроведено у патронату царског пара јер се на више натписа спомиње и августа Теодора.

У групи дедикационих натписа о изградњи градских утврда и тврђава у време преторског префекта патрикија Соломона (539-544), срећемо у провинцији Проконзуларна Африка или Зеугитана (*Africa Proconsularis / Zeugitana*) два спомен-натписа о изградњи тврђаве Бурж Хелал (Bordj Hellal), где се у првом царски пар наводи по образцу – “у срећна времена побожних августеса Јустинијана и Теодоре”,

- - - - ISTEMPORIBVSPIISSAVG
- - - - - STINIANIETTEVDORAE
- - - - ONISGLORIOSSIMIEX
- - - - EFECT.AFRICAE
- - - - felicissim]is (?) temporibus piiss(imorum) Aug(ustorum) / [- - - Iu]stiniani et Teudorae / [-
- - providentia (?) Solom]onis glorios{is}simi ex[consule) / - - - pra]efect[i] \ Africae [- -
(?).⁴⁷⁴
-

док се у другом, двојезичном натпису на грчком и латинском језику, уз истоветни навод царских имена уз Соломона, читају и његове статусне титуле *gloriosissimi* и *patricii*. Двојезични натпис са именима Јустинијана и Теодоре евидентиран је и на бедемима тврђаве Мадаура (M'daourouch) док је најтријумфалнија дедикација откривена на бедемима града Тевесте на лимесу ка Берберима:

- . NVTVDIVINOFELICISSTEMPORIBPIISSIMORDOM.
- .. NORNOSTRORIVSTINIANIETTHEODORAE
- .. GGPOSTABSCISOSEXAFRICA VANDALOS
- MQVEPERSOLOMONEMGLORIOSISS
- 5 ETEXCELL .. GISTROMILITVMEXCONSULPRAEFECT
- . IBIA VNIVERSAMMAVRVSIAMGENTEM
- . ROV EMAEMINENTISSIMIVIRITHE
- VES DAMENTAEDIFICATAEST .

⁴⁷⁴ Durliat, *Les dédicaces d'ouvrages de défense dans l'Afrique byzantine*, 7.

У име ‘побожног царског пара’ постављени су натписи и на бедемима града Тагуре (πόλις αὐτῆ Ταγούρα) и у јужнијој Визакени на тврђави у Аин Бу Дризи (Aïn Bou Dries) 539-544. године, док се у граду Капси (Gafsa) наводи да је насеље понело царско име Јустинијана – *civitatis Iustiniane Capse*:

[(croix) Sub] temporibus piissimo[rum domin]orum nostrorum Iu[s]ti[nia]ni [et Theodore perp(etuorum) au]gustorum [per / Solomo]nem excellent[ssimum] magistrum militu[m, prefectum p]re[toriorum Africe ex]consule ac[pa/tricio] muri feliciss[ime ius]tiniane Capse c[ivitatis a fundam]e[ntis edificati sun]t et perfe[cti (croix)].⁴⁷⁵

У истој провинцији у Суфи (Sufes) је такође евидентиран фрагмент дедикационог натписа у којем се говори о подизању утврђења у том месту док је у Аин Ђелули (Aïn Djelloula) откривен натпис о изградњи по свој прилици не само утврђења него и града (*urbs*) Кулулис Теодоријана⁴⁷⁶ (*Cululis Theodoriana*), што би илустровало Јустинијанов програм *urbis renovatii* у префектури Африке:

- Hoc opus imperiimi felix has prestitit arecs /
- Magnanimique etiam Solomonis iussa dedere, /
- Cui paruit Nonnus, qui condidit ista, tribunus. /
- Urbs, domino laetare pio iamque aspice quantis /
- Es subducta malis quantoque or[n]ata decore! /
- Maurorum tandem recipis subducta timore /
- Censuram, statum, cives, ius, moenia, fast us /
- Atque suum nomen posuit (t)ibi regia coniunx. /
- Iu {s} tiniani manu Maurorum gente fugata,
- Omnia tempus abent elebant et ea[s i]ngentes.⁴⁷⁷

Уз муниципалну рестаурацију Кулулис је понео царско име августе Теодоре али је у дедикацији наведен само Јустинијан па је сва вероватноћа да су радови на изградњи утврђеног

⁴⁷⁵ *Ibid.*, 33-34;

⁴⁷⁶ **Procop.**, *Aed.* VI.6.17;

⁴⁷⁷ Durliat, *Les dédicaces d'ouvrages de défense dans l'Afrique byzantine*, 37-42.

муниципијума довршени тек након смрти царице 548. године. У провинцији Нумидији царски пар је наведен у натписима у Багнаји (*Bagnai*) где је обновљена фортификација, потом у Тимгаду где је у дедикацији истакнуто да је у питању темељна обнова града – ‘*edificata est a fundamentis / civitas Tamogadiensis.*’ У западнијој провинцији Мауретанији епиграфски споменик откривен у Забију / Бечилга код Мсиле (*Zabi – Bechilga, Msila*), документује још једно оснивање града, односно успостављање муниципијума са именом – *civitas nova iustiniana Zabi*:

*“Aedificata est a fundamentis hinc civitas nova iustiniana Zabi sub tem/po[ribus] domni nostri piissimi et invictissimi”.*⁴⁷⁸

У Прокопијевом опису рефортификација и урбаног опоравка северне Африке наилазимо на још један град у Проконзуларној Африци који је пре изградње бедема био познат као Вага (πόλις ἀτείχιστος ἦν, Βάγα) а након обнове као Теодоријас (πόλιν Θεοδωριάδα).⁴⁷⁹

Окосница грађевинског програма Јустинијана у префектури Африке било је обезбеђење граница лимитропије инсталирањем низа граничних упоришта и постаја, потом осигурање насеља по дубини провинција изградњом градских фортификација и утврђења са напоредом муниципалном рестаурацијом и реурбанизацијом појединих области изградњом нових градова или уздизањем у тај статус ранијих насеља. (*Слика 20.*) Без обзира на не тако издашни урбани програм спроведен у самој Картагини, у коначном исходу грађевинских кампања у северној Африци реч је о *urbis renovatii* за ту покрајину прилагођеном приликама и потребама три најважније провинције, Визакене, Проконзуларне Африке и Нумидије. У оквиру тог подухвата у складу са исказаним патронатом у урбаном опоравку и градског насеља и цркве Картагине, престоница префектуре је понела име царског добротинитеља које се осим уз име метрополе Картагина Јустинијана⁴⁸⁰ јавља и у новом имену метрополе Визакене у којој је било седиште војних власти Хадруметум Јустинијанопољ (*Justinianê*).⁴⁸¹

Обимни програм рефортификације и реурбанизације провинција спроведен је под надзором Соломона а у име царског пара, чија су имена по устаљеном обрасцу била редовно уклесавана на дедикационим натписима. Код темељно спроведених обнова градова и утврђења (*fundamentis edificati*) у неколико примера новоуспостављени градови (*urbs/civitas*) су понели царска имена и то Нова Јустинијана Заби и Јустинијана Капса по цару а Кулулис Теодоријана и Вага Теодоријас по августу.

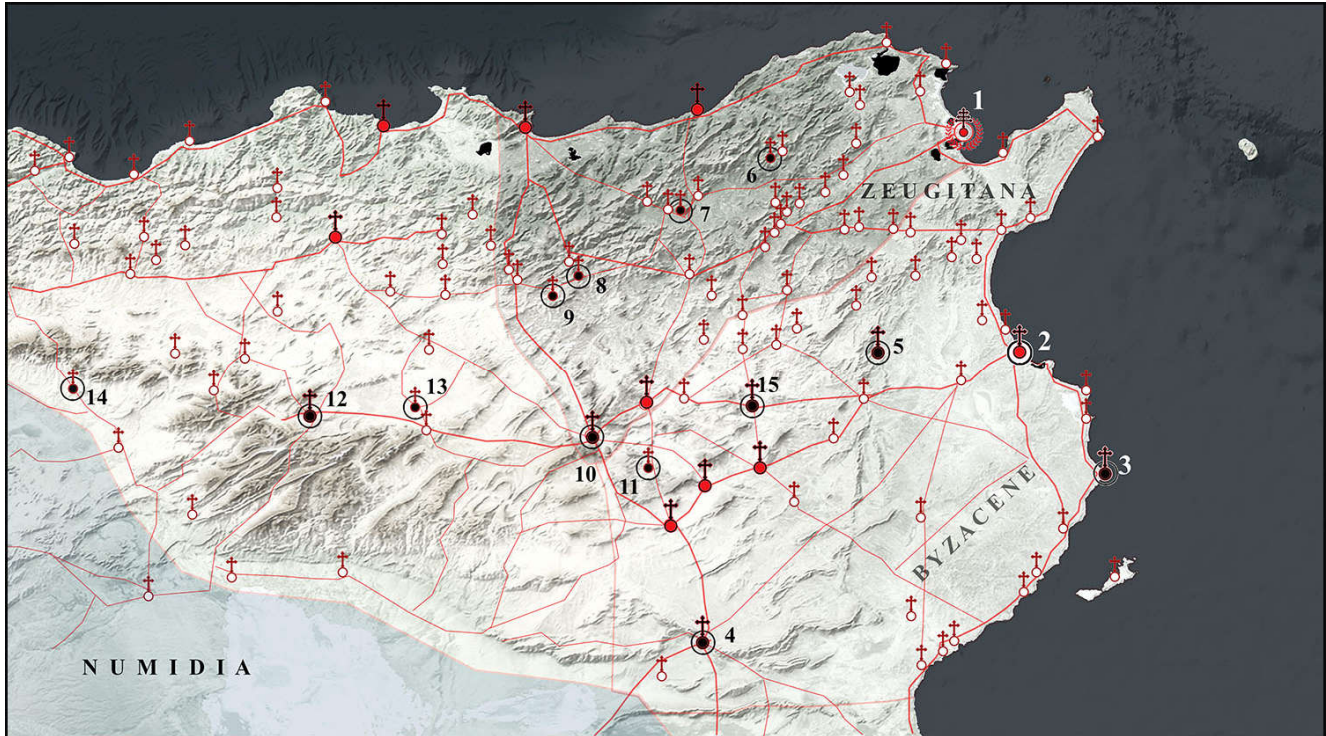
⁴⁷⁸ *Ibid.*, 57-59;

⁴⁷⁹ *Procop.*, *Aed.* VI.5.12-14;

⁴⁸⁰ *Procop.*, *Aed.* VI.5.8;

⁴⁸¹ *Procop.*, *Aed.* VI.6.7;

На натпису из Кулулиса може се сагледати агенда реурбанизације не само тог града него читаве покрајине јер је дедикациони натпис прерастао у прокламацију империјалног програма рестаурације урбаног живота у северној Африци кроз ревитализацију ромејских вредности, с обзиром на то да су у новој Теодоријани враћени ауторитет администрације, стабилност политике - државност, закони, зидови и понос (*censuram, statum, cives, ius, moenia, fastus*).

Слика 20 - Приказ густине насељености Јустинијанове префектуре Африке са истакнутим локалитетима где су потврђене грађевинске интервенције централних власти након 535. године. Велика густина насеља са епископијама може се пратити од времена деловања Светог Кипријана и Сабора у Картагини 256. године који је окупио епископе дијецезе Африке. Црном бојом означена су насеља која су уздигнута у градове или су добила бедеме и друге радове у патронату царског пара Јустинијана и Теодоре, односно локалитети где су евидентирани епиграфски натписи о градитељском патронату цара и његове августе. 1. Картагина Нова Јустинијана, 2. Хадруметум Јустинијанопол, 3. Капут Вада, 4. Капса Јустинијана, 5. Кулулис Теодоријас, 6. Вага Теодоријас, 7. Бурж Хелал, 8. Тагура, 9. Мадаура, 10. Тевесте, 11. Аин Бу Дриезе, 12. Тамугад, 13. Багаи, 14. Заби Нова Јустинијана и 15. Суфес. (Duval, *Densité et répartition des évêchés dans les provinces africaines*, Fig.1, 504-505; Durliat, *Les dédicaces d'ouvrages de défense dans l'Afrique byzantine*, Fig.1, 6)

Иако је, према писању Прокопија у ‘Грађевинама’, рефортификација северне Африке и урбана обнова значајнијих насеља и градова кренула из правца Египта са обновом Тафозириса⁴⁸² у Мареотису, највероватније је процес рестаурације афричких покрајина текао из оба смера, из западне Проконзуларне Африке и саме Киренаике на истоку. Прецизније речено, програм за префектуру Африке спроведен је у тој покрајини након победе 535. године док је програм рефортификације и муниципалне рестаурације Либије био засебан иако временски близак подухват.

Мало спомињана велика рестаурација Киренаике у ствари је била посебно осмишљени грађевински програм *urbis renovatii* за Пентаполис и Либију, у извесној мери и завичајну покрајину августе Теодоре која је у граду Аполонији провела неколико година у младости. Империјални ларгесе дарован је обалним градовима Пентаполиса⁴⁸³ и Триполиса док је у близини Аполоније саграђен из темеља нови град Теодоријас (*Pòlis nèa Theodorias*) на месту старе Олбије (*Olbia*). Нови град је делимично истражен и иако су проучавања још у раној етапи, изнедрила су две базилике од којих је једна (‘Источна’) опремљена изванредним мозаичким теписима који су одали суштинску тему у оквиру које је нови град Теодоријас (*Theodorias*) био награђен таквим велелепним садржајем.

Мозаици су осликавали персонификације ‘Стварање’ (Κτίση), ‘Улепшавања’ (Κόσμησις) и ‘Препорода’ (Ἀνανέωσις), што је читавом подухвату оснивања новог града и урбане обнове осталих урбаних средишта Киренаике међу данашњим истраживачима дало име – ‘Ананеозис’.⁴⁸⁴ Оснивање Теодоријаса (Qasr Libya) се може прецизно датovati јер је на једном мозаичком панелу у емблемати изведен натпис са податком да је црквено здање саграђено у епископату Теодорија односно Макарија 539. године. Грађевински програм ‘Ананеозис Киренаике’ везан је за Јустинијанову административну реорганизацију Либије 538/539. године⁴⁸⁵ када су јој придодати дистрикти Мареотис и Менелајит (*Menelaita urbe*) у области Александрије, као економска потпора за издржавање стратиота (στρατιῶται), односно

⁴⁸² Procop., *Aed.* VI.1.12-13; Насупрот мишљењу да је Прокопије писао о Абу Мини а не о Тафозирису (*Taposiris Magna*) археологија је посведочила значајне хидрауличне радове остварене у време Јустинијана. Boussac, *Recent Works at Taposiris and Plinthine*, 189-217.

⁴⁸³ На више локација евидентиран је скупценији црквени инвентар израђен у Проконеском мермеру као у Аполонији или Еритрону (el-Atrun), али је превасходна одлика и доказ царског патроната висока уметничка вредност и реализација мозаичког програма у црквама Киренаике. Widrig, Goodchild, *The West Church at Apollonia in Cyrenaica*, 70-90 и посебно подробнији архитектонски преглед дат у: Duval, *Les monuments d'époque chrétienne en Cyrénaïque*, 2743-2796.

⁴⁸⁴ Maguire, *Nectar and Illusion*, 32-35.

⁴⁸⁵ Nov., *Edict XIII, Lex de Alexandrinis et Aegyptiacis provinciis*.

обезбеђења редовне аноне гарнизона - тагмате “Либијских и Паратонијских Јустинијана” (των Λιβυκῶν Ἰουστινιανῶν καὶ Παρατονιτῶν Ἰουστινιανῶν ταγμάτων), под заповедништвом дукса границе (*ducis Libyci limitis*) у граду Паратонију (*Paratonium*).⁴⁸⁶ Све епископије тако уређене Либије са Пентаполисом остале су у јурисдикцији патријархата у Александрији који је, следећи Шести канон сабора у Nikeји, имао црквену надлежност над територијом целог Египта и Либије.⁴⁸⁷

Иако се у дистрикту Мареотис налази тако важна ходочасничка дестинација као свето место Абу Мина, Мареотис није никада имао инсталирану епископску столицу у Марееи као водећем граду области нити руралног епископа – *chorepiscopus*, него свега 14 презвитера – свештеника који су са сличним бројем ђакона служили у црквама у својим парохијама у име архиепископа у Александрији.⁴⁸⁸ Као први пројекат реурбанизације Мареотиса – Либије наведен код Прокопија, Тафозирис (πόλις Ταφόσιρις) је сасвим сигурно добио прерогативе града јер се уз изградњу јавног купатила које је археолошки документовано истиче да је Јустинијан наложио и изградњу здања градског магистрата (ἀρχόντων καταλυτήρια).⁴⁸⁹

⁴⁸⁶ Nov., *Edict XIII*, 17-22;

⁴⁸⁷ Grillmeier, Hainthaler, *Christ in Christian Tradition: The Church in Alexandria*, 3.

⁴⁸⁸ Bingham, *Origines Ecclesiasticae*, Ch.II., 357.

⁴⁸⁹ Procop., *Aed.* VI.1.;

4.

Империијални грађевински програми и задужбински градови

Велике империијалне грађевинске кампање које су утихнуле у царским владама након времена Теодосија II, ревитализоване су поткрај V века обимним грађевинским подухватима Зенона у урбаној обнови и рефортификацији Исаврије и нарочито спровођењем импресивног програма монументализације светих места у царству. Издашност цара из Исаврије према велелепним архитектонским концептима црквене монументалне архитектуре нагло је прекинута за владе Анастасија, који је очигледно сматрао да је царство у довољној мери уложило у главне ходочасничке центре и да су приоритети у дуго одлаганој рестаурацији инфраструктуре и рефортификације најугроженијих граничних подручја дуж источног лимеса а онда и у граничним провинцијама у дијецези Тракији.

У царевањима та два владара, осим спровођења империијалних замашних грађевинских програма у којима је у једном приоритет дат црквеној архитектури са пратећим садржајима док је у другом у средишту пажње била рефортификација подручја и изградња нових војних инсталација, остварен је укупни грађевинско-технолошки узлет који је омогућен отварањем и одржавањем активних бројних градилишта, која су морала да поприме и димензију својеврсних полигона за проверу у пракси важећих архитектонских идеја и грађевинских техника и њихову размену.

Време власти Јустина 518-527. године можемо оквирно сматрати као интерлудиј или прекид инвестирања у масивне империијалне грађевинске подухвате иако је цар из Средоземне Дакије морао покренути урбану обнову градова и насеља у провинцији свог порекла а онда и читав низ санационих и рестаурацијских грађевинских кампања за земљотресима разорену Дарданију и више водећих градова у царству. Увођење Јустинијана у власт 527. године означава градитељски узлет у царству без преседана након којег се версатилност архитектонских програма и обимност инфраструктурних радова није више никада поновила. Разложно је да се прихвати да за тако велики број радова и интервенција који су пописани код Прокопија а који се јако разликују у својој обимности и значају, ми имамо сазнања управо из разлога што је панегирист саставио свој енкомиијум односно, да је један стандардизован норматив макар инфраструктурних радова морао да буде реализован и у време других царева као неодложна и

стална потреба одржавања капацитета империјалне логистике и трговине односно квалитета живота у урбаним срединама. У том смислу, илустративна је рефортификација Херсона коју је спровео *comes* Диоген а у име Зенона 487/488. године у оквиру којих су појачани и лучки капацитети тог важног царског упоришта на северу Црног мора. Утврђивање Херсона може се разматрати двојачко, као редовни чин одржавања и појачања безбедности значајних градова у царству и са друге стране као наставак политике одржавања и унапређења лучких и поморских капацитета државе, прецизније артикулисану још у време Теодосија II, указом из 24. септембра 419. године,⁴⁹⁰ којим цареви Хонорије и Теодосије, уважавајући молбу Асклепијада (*Asclepiadis*), епископа у том граду, опраштају кривицу становницима Херсона за издавање знања о бродоградњи тамошњим варварима.

У време Зенона лучки капацитети Херсона су појачани а војна администрација уређена тако да викар у кримском граду (*comes* Диоген) делује под Тракијским *magister militum*, чиме се усклађивала оперативност војне флотиле у Мезијским базама на Дунаву са акваторијем Крима. Анастасијеви капитални радови на рестаурацији лучких капацитета и пратеће инфраструктуре у Константинопољу, Цезареји и Александрији, велика су потврда политике ранијих царева у тој области, инспирисане не само појачањем фреквенције трговине него и одржањем редовних снабдевачких и дистрибуционих циклуса аоне од Египта ка престоници и *vice versa*.

Јустинијан се такође наслонио на трезвену политику административне контроле над поморством и акваторијем не само Медитерана него и стратешки важних делова акваторија Црног мора (*Euxine*), где је Источно царство у неколико царских власти водило одлучну политику учвршћивања у Лазики (*Lazica*) и блокирања персијског излаза на обале тог мора. У ту сврху саграђено је више утврђења међу којима као најважнија Пиа Петра Јустинијана,⁴⁹¹ данашњи Цикисдзири (*Petra-Tsikhisdziri*), саграђена и уздигнута у град са епископијом по налогу Јустинијана 535. године.⁴⁹² Као брана персијским упадима у Ласику саграђена је јака клисура (Κλεισούρας) у теснацу (χώρα στενωπὸς) код тврђаве Лозорија – *Losorium* Batumi,⁴⁹³ док је подручје у целини стављено под контролу ‘*moderator Iustinianus Helenoponti*’. Други Јустинијанов подухват који је био везан за обезбеђење несметане дистрибуције жита ка Константинопољу, јесте изградња пространог гранаријума на острву Тенедос (Τενέδω), као

⁴⁹⁰ CTh 9.40.24.;

⁴⁹¹ Inaishvili, *Archaeological Sites in Environment of Batumi*, 93-107.

⁴⁹² Nov. XXVIII, *De moderatore Helenoponti (praeafatio): ... Post quos etiam nostra consistit Lazica, in qua et Petraeorum est civitas, a nobis civitas esse et nominari percipiens et utens nostrae pietatis cognomine et Iustiniana vocata, et Archaeopolis et Rodopolis, castra maxima et antiqua.*

⁴⁹³ Procop., *Aed.* III.7.;

главне дистрибутивне постаје која је релаксирала промет у лукама престонице.⁴⁹⁴ У префектури Африке обновљени су капацитети сидришта у Картагини Јустинијани, Чеби и Хадруметум Јустинијанопољу као и у либијским лучким градовима и сасвим сигурно у водећој трговачкој луци и метрополи Триполитаније, Лептис Магни, која је награђена урбаном обновом након 534.године.

На примеру старања о лучким капацитетима и поморству у царству стиче се потпунија слика о континуитету спровођења програма одржавања и сталног надзора над кључним империјалним ресурсима и логистичким базама, спровођеним од централне администрације и у име самог цара. Централна администрација је следећи сопствени надређени положај у бирократској номенклатури располагала увидом у неопходности и приоритете на глобалном плану у држави што по природи ствари остаје ван видокруга намесника провинција, нарочито када се програми грађевинских кампања распоређују по провинцијама следећи актуелну царску политичку агенду. Масивне кампање рефортификација читавих пограничних подручја која су захватала више провинција биле су империјални програми иницирани од централне администрације и цара. Такође, одличан пример дугорочног империјалног подухвата јесте унапређење прилика дуж ‘ходочасничког пута’ у Малој Азији, где је подухват прерастао у обимни програм разноврсних административно-грађевинских акција у свим провинцијама преко чијих територија је тај магистрални империјални друм водио.

У спровођењу таквог програма, департмани централне власти су се ослањали на допринос намесника у свим провинцијама, пре свега на подношењу извештаја о стању путне инфраструктуре уз магистрални правац и приоритетима међу инфраструктурним захватима, од којих је велика већина подразумевала регулацију бујичних токова и њихово премошћавање скупим мостовним конструкцијама. Изградња хидрауличних структура у време Јустинијана била је за велики број локалних магистрата финансијски недоступан циљ без учешћа царске касе и у зависности од тежине задатка, без укључења високопрофилисаних архитеката и инжињера. У таквим приликама локална власт је давала допринос у окупљању радне снаге, пре свега локалног становништва под обавезом учешћа у јавним радовима или *munera*.

Намесници у метрополама провинција од почетка IV века располагали су већим распонем одлучивања у погледу расподеле финансија у покрајини и додељивања тих средстава градовима према приоритетима у појединим подручјима. Почетак великих теодосијанских грађевинских подухвата суочио се са ограниченом финансијском самосталношћу муниципалних власти што је непосредно слабило могућност месних курија и градских савета да успешно одржавају захтевне јавне грађевине какви су градски бедеми или јавна купатила. Ине Јакобс преноси указе из Теодосијевог законика којим се олакшавало градовима Африке да саграде

⁴⁹⁴ Procop., *Aed.* V.1.;

градска утврђења прецизирајући да је једна трећина годишњих пореских давања на земљарину била довољна потпора тим радовима.⁴⁹⁵ Серијом указа прописана је радна обавеза (*munera*) за све становнике града да у складу са својим имовинским статусом учествују и дају допринос изградњи бедема у својим градовима и то CTh 15.1.5 (из 338. године), 15.1.7 (из 361. године), 15.1.23 (из 384. године), 15.1.49 (из 412. године), 11.16.4 (из 328. године) као и Улпијанова Дигеста 50.4.4. До времена Зенона градски бедеми су, уз неспорну добробит у повећању безбедности насеља, повратили и свој статусни симбол као један од најочљивијих архитектонских обележја достигнутог урбаног развоја. Са Теодосијевим грађевинским подухватима поновног утврђивања градова, након тешких искустава са готском провалом на Балкану и по свој прилици на захтев централне администрације, велики број градова у Малој Азији уложио је напоре у изградњу или обнову својих бедема, поготово након бруталне Аларикове похаре градова у Грчкој 407-408. године.⁴⁹⁶

Од тог времена постало је очигледно да се урбанизована насеља морају заклонити бедемима који тако постају поново део препознатљивог урбаног идентитета и незаобилазни део урбане опреме града, чији квалитет изградње са архитектуром градских врата и кула постаје важан адут градским срединама у утакмици за престиж и статусни просперитет. Овде треба нагласити да градски бедеми нису никада изгубили статусни симбол града којег штите. Напредне метрополе и трговачки урбанизовани центри нису никада одустали од својих утврђења на које су у великој већини били поносни и чији је достигнути технолошки стандард доносио престижну превагу у сталном надметању за досезањем што вишег статуса града. Већи број неутврђених насеља у појединим областима можда је најбоље сагледати у повећаном степену агрегације прото-урбаних и нових средишта у градским подручјима великих метропола која су Диоклецијановим реформама остала без финансијске потпоре централне администрације све до растеређујућих царских указа Теодосија из 358. и 374. године. Уз градске бедеме као прва наредна суштинска потврда да је насеље урбанизовано јесте обезбеђење водоснабдевања свежеом пијаћом водом, изградњом аквадукта и водоводног развода кроз насеље, као и довољног складишног простора за чување воде у брањеном простору града.

Располагање таквом инфраструктуром и хидрауличним радовима сведочило је о способности популације и њене елите да контролише водне ресурсе и управља водама на подручју свог насеља, омогућавајући тиме стални приступ корисницима у јавним купатилима и чесмама. То је остала свевремена одлика римског *civilitas*, римског схватања добробити цивилизованог живота оплемењеног јавним простором какве су биле монументалне терме и култом купања, који су уткани и у идеју римског идентитета *Romanitas*. Иако су терме

⁴⁹⁵ У питању су укази CTh 15.1.18 (из 374) и CTh 4.13.5 (из 358). Jacobs, *The Creation of the Late Antique City*, 146.

⁴⁹⁶ *Ibid.*, 123-124.

преточене у мања купатила *balnae* и у хришћанско доба често подизане као удвојене са скромним аподитеријумским салама или много чешће без њих, на први поглед изгубиле премису урбаног репера какав су имале царска купатила у позном царству, оне су и даље морале имати тај статус односно значај за градску популацију, јер је вода остала важна и у хришћанском периоду у ком је добила на значају кроз обред крштавања. Ако су купатила, бар она мања изгубила у свом структуралном концепту луксузне просторе за друштвено зближавање и забаву, она су и даље била простори у којима се могла испунити суштинска људска потреба за хигијеном и уз религијску димензију фригидаријума и баптистерија, остала су видљиво обележје урбаног хоризонта у градовима касне антике и ране Византије.⁴⁹⁷

У време Теодосијеве супресије паганства у царству црквена здања су уведена у урбану топографију градова на велика врата иако су у више градских и нарочито сеоским срединама политеистички храмови претрајали још једно време напоредо са хришћанским светињама. Царске интервенције на сузбијању политеизма спровођене су током владавина свих царева, у време Зенона, Анастасија, Јустина I и нарочито Јустинијана I који је политику супресије политеиста пренео и на монотеисте где је, осим сламања отпора Самарићана и одузимања и преобраћања њихових синагога, сличне акције спровео и према Јеврејима у северној Африци, чије синагоге је преиначио у цркве про-халкедонских хришћана. У време царева Лава I и Зенона и последњи велики центар политеизма у Малој Азији, Афродизијас је угашен преобраћењем Афродитиног храма у градску катедралу док се тренутак прокламације познатог Зеноновог указа из 484. године, којим се налаже да сваки град мора имати своју епископију може сматрати временском одредницом од које је и црквено здање, пре свега епископска базилика са крстионицом, постало одличје урбаног живота у градским срединама Источног царства, независно од тога у којој је мери та царска уредба заиста била спроведена.

Велики број радова остварених у градовима који су пописани у Прокопијевом енкомпијуму сводио се управо на обнову грађевинског фонда и структура из три основне групе јавних радова којима се прво насеље обезбеђивало бедемима, потом залихама свеже воде и на крају награђивало црквеним здањем. Та тријада јавних радова реализована је и у већем броју новооснованих насеља која су промовисана у полисе, иако није наведено да ли су нова административна средишта располагала здањима градских магистрата или курија. Такве Јустинијанове подухвате можда пре треба сагледати као настојање за оснивањем нових и очувањем континуитета старих административних центара – јединица, пре него пројектима урбанизације јер је програм урбаних радова био веома сведен. Очување виталне административне номенклатуре оживљавањем старих урбаних средишта и попуном муниципалне мреже у провинцијама био је један од главних мотива за уздизање насеља нижих

⁴⁹⁷ Niewöhner, *Urbanism*, 45-46.

категорија у ранг градова и додељивања муниципалних привилегија али и обавеза. Ефикасно прикупљање намета у градским дистриктима и шире на територији целе провинције остало је свевремено циљ Јустинијанове администрације, чије достизање је укључено и у решавање питања издржавања војске у провинцији које су стога често биле административно преуређиване, према приликама у покрајинама које су се разликовале од једне до друге области државе.

Илустративан пример је преуређење провинције Либије где се, осим територијалних измена у провинцији, у опису Прокопија без устезања наводи да је град Бореијум (Βόρειον πόλις) уз изградњу бедема коначно укључен у порески систем државе⁴⁹⁸ док је град Тафозирис Магна (πόλις Ταφόσιρις) добио муниципалну управу, односно здање градске курије – магистрата. Очување административног центра односно урбане агломерације са градским ордом/куријом и епископском катедром вршило се и пресељењем насеља, било изградњом царског троделног програма тврђава-водовод-црква на новом, заштићенијем месту као у случају епиротских πολίχνοι Фотикни и Финики, где су стара насеља остала изложена у алувијалу речне долине. Исто решење спроведено је и при измештању града у равници Хадријанопоља који је након изградње новог утврђеног административног језгра на оближњој узвишици понео ново царско име Јустинијанопољ уз задржани статус полиса (πόλις Ἰουστινιανούπολις).⁴⁹⁹ Сва три административна средишта су била и епископије. Ситуација са мањим градовима-тврђавама означеним код Прокопија са πολίχνοι поновила се код обнове града Акве у Приобалној Дакији 535. године, који се у Јустинијановој Новели 11 означава са *civitas (urbs)* и где се рестаурира некадашња епископија. Три примера из Епира и Акве јесу градови који су тај статус поседовали и у ранијем периоду, пре Јустинијанове обнове.

Осим обнове већ постојећих градова, велики број нових градова издигнут је из читавог низа насеља која по свом грађевинском фонду и достигнутом степену урбаног развоја у римском периоду не би никада била сматрана за муниципалне центре. Филип Нивонер наводи три примера из Мале Азије, град лечилишну бању Гермију (*Germia*), Еукаиту (*Euchaïta*) град Светог Теодора Тирона и Дидиму где је последње насеље било пример давања градских прерогатива сеоској насеобини у градском подручју Милета (*Μίλητος*).⁵⁰⁰ Гермија је по степену урбанизације и оствареном грађевинском фонду најнеугледније насеље између наведених примера које није имало ни старију традицију из римских времена али је углед стекла због обилних термалних вода које су имале лековито дејство на нека обољења. Веровање у успех

⁴⁹⁸ Procop., *Aed.* V.2.21;

⁴⁹⁹ Procop., *Aed.* IV.136;

⁵⁰⁰ Niewöhner, *Urbanism*, 45-46.

излечења је помогнут изградњом цркве Светог арханђела Михаила, култног моћног заштитника лечилишта и оболелих, чије цркве је Јустинијан обновио или саградио и у термалним бањама и лечилиштима у Питији у Битинији и Дафне код Антиохије. Са ротондом и оближњим манастиром (Светог Константина) лечилишна бања је постала угледна ходочасничка дестинација, што је било довољно за њено уздизање у ранг полиса и промену имена у поетизовано *Myriangeloι* како је наведено и у актима сабора из 553. године.⁵⁰¹

Еукаита је насеље прослављено у хришћанској традицији као град рођења великомученика (μεγαλομάρτυς) Светог Теодора Амасијског (Ἅγιος Θεόδωρος Ἀμασειάς) или Теодора Тирона, чије су мошти и похрањене у родном граду након страдања у Амасији. Насеље је пре било напредно село по густини становања и одсуству икакве урбане опреме пре него што је добило бедеме (515) у време Анастасија који га је потом уздигао у град са епископијом.⁵⁰² Уздизањем села Дидиме у ранг града Јустинијан је на први поглед решавао проблем опорезивања алувијалног земљишта у власништву становника села (κώμη), које се оформило на рушевинама монументалног политеистичког светилишта Аполона.⁵⁰³

Насеље се груписало око Теодосијеве базилике саграђене у дворишту (*sekos*) хеленистичког храма, који је од времена Јулијана већ био јако оштећен и делапидиран са великом већином вредне архитектонске опреме однете за потребе империјалних пројеката хришћанских царева. Изузимањем села Дидиме из катастра Милета уређена је нова административна јединица која је са новостеченим статусом града – полиса требала да попуни муниципалну номенклатуру Карије и управља добро насељеним сеоским подручјем у њеном дистрикту. Драгоцени епиграфски споменик са уклесаним текстом царског указа (прагматичне санкције) и намесникове објаве о Јустинијановом уздизању Дидиме у Јустинијанопољ (πόλις Ἰουστινιανούπολις) са инсталирањем епископске катедре 533. године,⁵⁰⁴ сведочи о читавом процесу пледирања популације села Дидиме ка царској администрацији и протоколу у којем се бирократски поступак спровео преко канцеларија магистрата префекта Ориенса и магистрата намесника провинције Карије у Афродизијасу. Додељивање когномена Јустинијанопољ може се

⁵⁰¹ Niewöhner, *Germia*, 95-114.

⁵⁰² Свети Теодор је постао моћни заштитник града чије бедеме је Анастасије подигао да би га уздигао у ранг полиса и потом устоличио епископа Мамаса, по свој прилици након провале Сабирских Хуна, дакле између 515. и 518. године. Подизање градског перивола и устоличење епископа документовано је са два епиграфска споменика, детаљно проучених и изложених у: Mango - Ševčenko, *Three Inscriptions of the Reigns of Anastasius I and Constantine V*, 379-383. На основу два монументална архитравна натписа, не може се са сигурношћу тврдити да ли је град стекао архиепископију већ у време Анастасија или касније за царевања Јустинијана али да је епископија Еукаите досегла аутокефалност архиепископије до половине VII века потврђује Нотиција Псеудо-Епифанија, **Ps.-Epiph.**, 97.

⁵⁰³ Thonemann, *The Maeander Valley*, 309-313.

⁵⁰⁴ Manservigi – Mezzetti, *The Didyma Inscription*, 203-243.

везати за устаљени образац оснивања новог града на престижном историјском споменичном месту, где је локална популација узвратила жељом да одговори на царев евергетизам прихватањем новог царског имена за свој град.

Хеленопољ у Битинији наведен је код Прокопија као град који је искусио империјални евергетизам Јустинијана,⁵⁰⁵ усмереног на опремање града јавним зградама и радовима како би споменични и грађевински фонд испратио велики углед који је град уживао према предању као родно место мајке Константина, Јелене (246/248 – 330).⁵⁰⁶ Прокопије наводи⁵⁰⁷ да је Хеленопољ понео име мајке-августе након што га је Константин уздигао из непримереног статуса села (χωρίον) у полис, наводећи да га није обдарио грађевинама достојним места рођења царице-мајке.

Списак јавних радова који су чинили Јустинијанову програмску поставку урбане обнове Хеленопоља чинили су по редоследу навођења – аквадукт, два купатила, цркве, палата, стое и магистрат. Писање више аутора даје могућност да се састави слика редоследа дешавања у тој области Битиније, где је прво безначајно насеље какво је било село у дистрикту Никомедије Дрепанон (κώμη Δρέπανα), уздигнуто у полис (*civitas*) у време цара Константина. Нови град је оформљен синоикизмом (*synoikismos*) мада податак о довођењу људи из околних села дат код Филосторгија (*Philostorgius*), пре може да се тумачи као спровођење мунере на изградњи бедема. Уједно, податак о изградњи бедема 318. године објашњава зашто Јустинијан није уврстио фортификацију у свој програм године 532. за Хеленопољ.

Како је забележио Евсевије Константин је у познијим годинама често боравио у Хеленопољу користећи термалне изворе у околини града (*Pythia*) и то би био додатни мотив Константиновог патроната над Дрепаном и оближњом бањом као царског летњиковца. Константин односно августа Јелена су испрва у граду Дрепани саградили мартиријум Светог Лукијана (*Lucian*) чије мошти су пренесене из Никомедије у новоосновани град, којег је цар преименовао највероватније након смрти мајке у Хеленопољ.⁵⁰⁸ Ускршња хроника (*Chronicon Paschale*)⁵⁰⁹ прецизира да је Константин основао (*civitas/urbs*) Дрепанум у Битинији ослобађајући га од плаћања пореза и дајући му овећи дистрикт у част Светог мартира Лукијана а да га је преименовао у Хеленопољ по својој мајци што потврђује и Теофан, прилажући 327.

⁵⁰⁵ Procop., *Aed.* V.2.1-5;

⁵⁰⁶ Procop., *Aed.* V.2.1;

⁵⁰⁷ Procop., *Aed.* V.2.2-3;

⁴⁰⁶ Drijvers, *Helena Augusta*, 9-12.

⁵⁰⁹ Philost., *Hist. Eccles.*, Appendix 4., 207.

годину као време реоснивања града, док је датум преименовања са когноменом свете августа 7. јануар, управо дан мученичке смрти Светог Лукијана (7. јануар 303. године).⁵¹⁰

Након Јустинијанове обнове и Хеленопоља и бање Питије у којој је пригодно саградио царску палату, готово у чину редедикације августа Теодора је на челу процесције од 4000 људи посетила и термалне изворе и обдарила цркве Светог Арханђела у Питији и Светог Лукијана у Хеленопољу, пре повратка у престоницу 533. године.⁵¹¹ Деоницу пута од Халкедона до данашње Гебзе (Dakibyza – Gebze) потпуно је заменио поморски транспорт до Хеленопоља. Јустинијан је изградњом путне инфраструктуре и мостова у дистриктима Хеленопоља, Питије и Никеје, омогућио олакшан путнички проток и струјање ходочасничких група које су сада уместо копног могле да пристижу морем до оба града у Битинији одакле су даље настављали путањом ‘ходочасничког пута’ ка Тарсусу или користећи Виа Себасте ка истом циљу у Киликији.

Пракса уздицања мање значајних насеља у циљу попуне фискалне и муниципалне мреже у држави је пратила ширење Римског царства и у прво време она није подразумевала додељивање свих градских привилегија, јер је приоритет дат образовању градских (насеобинских) већа као главних административних тела која су носиоци муниципалних обавеза и делимично датих права *civitas*.⁵¹²

Почетак римске урбанизације освојених територија – провинција подразумевао је у првом реду административно уређење области оснивањем градова тамо где их није било и то најчешће давањем делимичних муниципалних прерогатива селима или сједињавањем више руралних насеља у једну протоурбану агломерацију са заједничким већем (δήμος), као што је било урађено са селом Окристом (*Orcistus*) у Фригији док је један заједнички δήμος заступао четири груписана насеља у Ликији (*Lycia*) - *Aperlae*, *Simena*, *Apollonia* и *Isinda*.⁵¹³

У сасвим другачијој ситуацији нашли су се значајни хеленистички градови у источном делу царства, нарочито у Малој Азији, који су од времена Јулија Цезара били увучени у сталну кампању за постизањем статуса метрополе и првенства у односу на такмаце међу водећим урбаним центрима. Пут ка стицању прерогатива метрополе често се отварао након вишекратног освајања могућности да граду буде дозвољено да у част цара сагради храм где ће се поштовати

⁵¹⁰ Theophanes, AM5818/44;

⁵¹¹ Jo. Mal., *Chron.* XVIII.25;

⁵¹² Потпуна муниципална права подразумевала су не само спровођење приватних привилегија породичне и брачне легислатуре и право слободне трговине (*civitas sine suffragio*), што је тек мали део укупног цивилног права (*civitas optima lege – Jus Quiritium*), него и право гласа (*jus suffragio*), право на учешће у јавној почести (*jus honorum*), право на практиковање религијских светковина (*jus sacrorum*). Другим речима, *jus civitatis* је са ограниченијим спектром права био први степен за грађане новооснованог насеља са градским већем – *ordo decurionum* од којег се касније са развојем стремиле достизању пуног *Jus Quiritium*. Arnold, *The Roman system of provincial administration*, 222.

⁵¹³ Arnold, *The Roman system of provincial administration*, 203-204.

империјални култ деитизованог владара, што је граду доносило престижну титулу неокорос (*νεωκόρος*).

У сталну утакмицу за престижну титулу били су укључени сви већи градови у Малој Азији где су се временом формирале у већој или мањој мери постојане лиге (*koinon*) градова груписаних око фаворита у које су спадали углавном највећи градови са најзначајнијим политеистичким храмовима попут Ефеса, Афродизијаса или Никеје. Иако је титула била одузимања градовима који су одавали почаст лошем владоцу или играли на губитника у ратовима због чега је прокламована *damnatio memoriae*, више снажних муниципијума и колонија се овенчало са неколико неокорија, попут Ефеса и Солуна који су их постигли три пута или Аназарбе у Киликији. Сва три града су постигла статус метрополе, где је Аназарба успела да добије свој део провинције тек на прелазу царских власти Аркадија и Теодосија II (после 408. године) иако је статус метрополе према издатим новцима изгледа стекла још у време Каракале 204-205. године.

Барбара Барел даје могућност да је учестало мењање административних граница провинција које је водило смањивању територија покрајина у временима после Диоклецијана, у ствари излажење у сусрет захтевима водећих градова који су постигли напредак у административном статусу или су овенчани титулом неокорија, да задрже стечене прерогативе метропола и касније могућност оснивања сопствене епископске катедре. Грчевито лобирање и утакмица да се задрже стечене привилегије и престижни статуси наставили су се током читавог IV века у којем су забележени и примери отвореног негодовања боље ранжираних и угледнијих градова у случају царског избора, у престижу и величини, слабијих урбаних центара.⁵¹⁴

Наравно, као заостатак паганског ритуала, неокорија је јењавала са снажењем и утицајем хришћанске цркве и епископских катедре у градовима али сећање на не тако давно стечене високе привилегије и муниципалне статусе је и даље морало бити свеже и у измењеним околностима градови са титулом неокороса су се могли позивати да су били у царској милости и промовисати се као 'царски градови'. Што су старије титуле и статус града били то је и престиж тог града био већи и досегнути прерогативи се нису никада напуштали.

Једном стечен статус метрополе није никада могао да буде одузет граду, али је зато територија његове јурисдикције могла да се мења царским указима, што је цареве и централну администрацију стављало у захтеван положај дипломатског балансирања између метрополитанских такмаца, чиме су остваривали велики политички утицај на популацију провинција и њихових престоница.

⁵¹⁴ Тако је Либанијус отворено протествовао писмом Теодосију I (379-395) јер је дао предност Верији (*Beroia*) у Сирији спрам Антиохије. Burrell, *Neokoroi*, 357.

Колико огорчење могу изазвати уситњавања провинција лепо је илустровао свети Василије (Ἀγίος Βασίλειος ὁ Μέγας, 330-379.), епископ Цезареје Мазаке (*Caesarea Mazaca*), метрополе Кападокије (Прве), који је у свом писму Мартинијанију (*Martinianus*) 371. године, изразио дубоки жал због даљег уситњавања Кападокије у време Валенса и недаћама и осиромашењу у квалитетним људима у Цезареји које ће те административне мере аријанског цара донети.⁵¹⁵ У писму (LXXVI) Софронију (*Sophronius*), који је био *magister officiorum* на двору Валенса а пореклом Василијев сународник из Цезареје, угледни еклезијаст и теолог је покушао дипломатском акцијом да спречи деобу родне провинције 371. године описујући жалосну слику некада блиставе метрополе, која је губитком својих магистрата запустела.⁵¹⁶

Несугласице у административним надлежностима и метрополитанским прерогативима избиле су и у провинцији Феникији између водећих градова колонија у тој покрајини и старих ривала, градова Тира (*Tyre*) и Бејрута (*Berytus*), познатих по баштињењу изворних римских вредности и латинске легислатурне школе. Провинција је већ била подељена у годинама после 400. на Прву и Другу Феникију (*Phoenicia Paralia/Maritima*, *Phoenicia Libanensis*) са метрополама у Тиру односно Емеси (*Emesa*), када је и Бејрут био награђен доделом статуса метрополе рескриптом Теодосија II и Валентинијана III 448-450. године,⁵¹⁷ при чему нису били одузети исти статус и ранг престонице провинције Тиру, већ је изражена жеља да два града владају равноправно као стара и нова 'мајка провинције' (*mater provinciae*).

Питање синхронизације два цивилна магистрата изгледа да није било ништа лакше уредити од насталог несклада у црквеним надлежностима јер је Теодосије II самоиницијативно уз титулу метрополе, граду - *civitas Berytum* доделио и црквену ингеренцију над шест суфраганских епископата у градовима *Byblus*, *Botrys*, *Tripolis*, *Orthosias*, *Arcas*, и *Antaradon*. Бејрут је са том групом градова био у црквеној надлежности митрополије у Тиру која је била

⁵¹⁵ Кападокија је већ била изгубила источну половину своје територије на којој су после 330. године биле уређене две провинције Арменије (Прва и Друга). Са Валensoвим реформама 371. године провинција Светог Василија је изгубила и њен југозападни део који је постао Друга Кападокија (*Cappadocia Secunda*) са престоницом у Тјани (*Tyana*) и под управом намесника – *praeses*, док је Цезареја Мзака остала метропола Прве Кападокије (*Cappadocia Prima*). Завршну деобу провинције обавио је Јустинијан издвојивши Трећу Кападокију (*Cappadocia Tertia*) са метрополом у новосаграђеном Мокисосу Јустинијанопољу 536. године из Друге Кападокије. **Bas., Ep.**, LXXIV, 355-358.

⁵¹⁶ **Bas., Ep.**, LXXVI, 358;

⁵¹⁷ *Propter multas iustasque causas metropolitano nomine ac dignitate Berytum decernimus exornandum iam suis virtutibus coronatam. Igitur haec quoque metropolitana habeat dignitatem. Tyro nihil de iure suo derogatur. Sit illa mater provinciae maiorum nostrorum beneficio, haec nostro, et utraque dignitate simili perfruat.*

CJ XI.22.1, *De metropoli Beruto. Impp. Theodosius et Valentinianus A.A. Hormisdæ pp.*

суфраган патријархату у Антиохији, па је царским декретом спроведено нагло преуређење црквене номенклатуре у Првој Феникији нарушило црквене каноне и права митрополита у Тиру.

Сукоб надлежности две метрополе решен је Каноном 12 васељенског сабора у Халкедону 451. године где су прерогативи престонице провинције враћени Тиру као и црквена надлежност над новопрокламованом митрополијом у Бејруту и шест спорних епископата:

ἤλθεν εἰς ἡμᾶς, ὡς τινες παρὰ τοὺς ἐκκλησιαστικούς θεσμούς προσδραμόντες δυναστείαις, διὰ πραγματικῶν βασιλικῶν τὴν μίαν ἐπαρχίαν εἰς δύο κατέτεμον, ὡς ἐκ τούτου δύο μητροπόλεις εἶναι ἐν τῇ αὐτῇ ἐπαρχίᾳ. ἤρρισε τοίνυν ἡ ἀγία Σύνοδος, τοῦ λοιποῦ μηδὲν τοιοῦτο τολμάσθαι παρ' ἐπισκόπων, ἐπεὶ τὸν τοιοῦτο ἐπιχειροῦντα ἐκπίπτειν τοῦ οικείου βαθμοῦ ὅσαι δὲ ἤδη πόλεις διὰ γραμμάτων βασιλικῶν τῷ τῆς μητροπόλεως ἐτιμήθησαν ὀνόματι, μόνης ἀπολαύεωσαν τῆς τιμῆς καὶ οὐ τὴν ἐκκλησίας αὐτῆς διοικῶν ἐπίσκοπος, σωζομένων δηλονότι τῆ κατ' ἀλήθειαν μητροπόλει τῶν οικείων δικαίων.⁵¹⁸

“12. Дошло је до нас да су неки противно црквеним одредбама прибегли властодршцима и посредством царских закона једну област су поделили на две, како би у тој области било два митрополита. Зато је свети Сабор одредио да се ниједан епископ не усуди на такво нешто. Ако то покуша биће -збачен са свога чина. А градови који су царским граматама почаствовани именом митрополије, нека се задовоље само чашићу, као и епископ који управља његовом црквом, али нека буду сачувана истинској митрополији њена права.”⁵¹⁹

Тим каноном исправља се подела црквене дијецезе у Првој Феникији до које је дошло уздизањем још једног града у ранг метрополе и изричито се каже да бар у очима цркве митрополитске надлежности епископа нове метрополе (Бејрут) остају титуларне и да се митрополијска катедра не измешта из старе престоне метрополе у Тиру. Тако је Бејрут остао са статусом метрополе али без сопствене провинцијалне територије и са епископатом са титуларним чином митрополије, без права да његов митрополит рукополаже друге епископе у провинцији.

Јустинијан је сличну реорганизацију провинцијалних територија учинио у приобалном делу Сирије где је, неколико година након разарајућих земљотреса 528. и 535. године саставио нову провинцију названу у част августе Теодоријада (Θεοδωριάδα), са престоницом у

⁵¹⁸ Hall, *Roman Berytus*, 105-107. Такође, Hefele, *A History of the Christian Councils*, Vol.II, Can.17, 398-399.

⁵¹⁹ Поповић, *Васељенски сабори*, 95;

Лаодикеји (Λαοδίκεια). Код Малале је наведено да је епархија Теодоријада издвојена из Прве и Друге Сирије са приобалним градовима Гавала, Палтос и Баланеи (*Balaneae*) али је наглашено да су и митрополија у Лаодикеји и епископије два града остали суфрагани патријархата у Антиохији са епископом Баланеа који је остао под архиепископом Апамеје.⁵²⁰ Тиме је избегнуто мењање хијерархије црквене номенклатуре у дијецези Антиохијског патријархата док је провинција у том облику опстала до муслиманских освајања 637. године. Лаодикеја је стекла метрополитански статус и прерогативе престонице провинције Сирије у време Септимија Севера (*Septimius Severus Augustus*, 193-211), великог покровитеља градова у области старе Феникије који је и првобитну престоницу Сирије ослободио обавезе плаћања намета. Ни у осталим Јустинијановим интервенцијама већ постојећа црквена хијерархија и расподела надлежности није нарушавана као приликом спајања провинција Онорије (*Honorias*) и Пафлагоније (*Paphlagonia*), када су митрополити Клаудиопоља (*Claudiopolis*) и Гангре (*Gangra*) остављени са старим надлежностима као и приликом уједињења Хеленопонта (*Helenopontus*) и Понт Полемонијака (*Pontus Polemoniacus*), где су митрополије у престоницама Амасији (*Amaseia*) и Неоцезареји (*Neocaesarea*) наставиле да спроводе црквену јурисдикцију као и раније.⁵²¹

Невоље које су могле настати промовисањем градова у нове метрополе одражавале су се неизоставно у питањима адекватног црквеног уређења па су проблеми решавани у складу са околностима како се контроверза две метрополе односно два митрополита у провинцији Прва Феникија не би поновиле. Већ у време Зенона 484. године, познати проблем са уздицањем Леонтопоља у статус града морао је да буде решен царским указом којим је Леонтопољ као град Светог Конона остао у надлежности епископа Исавропоља, иако је у неком тренутку епископија Леонтопоља досегла статус аутокефалне архиепископије која је можда била обједињена са дијецезом Исавропоља.⁵²² Следећи околности које су пратиле оснивање епископије у граду Светог Конона веома сличан ток дешавања може се разазнати у Анастасијевом успостављању епископије у граду Светог Теодора Тирона, Еукаити, где нови епископат највероватније није био одмах ослобођен суфраганства митрополији у Амасији, него је опет у нама непознатом тренутку угледна епископија уздигнута у митрополију а онда и у аутокефалну архиепископију, како је наведено у Нотицији псеудо-Епифанија половином VII века.⁵²³

До времена Јустинијана пракса уздицања архитектонски и урбанистички слабо развијених насеља у градове увелико се усталила јер су у питању била за хришћанску традицију

⁵²⁰ *Jo. Mal., Chron.* XVIII.39;

⁵²¹ Jones, *The Later Roman Empire* Vol. 2, 881.

⁵²² *Ps.-Epiph.*, 99;

⁵²³ *Ibid.*, 97;

важна места, сакрализованани топоси рођења или страдања светаца и мартира, или места порекла царева и царских породица, која су добијала подстрек у очувању ‘вечног сећања’ на угледне личности које су изнедрила појачањем грађевинског фонда насеља, његовим оплемењавањем изградњом циљаног архитектонског програма и на крају монументализације светог места изградњом црквених здања. Статусно, таква насеља су прерасла у градове-полисе не искључиво из разлога попуне муниципалне мреже у покрајини него јер су за хришћанску цркву важна места по правилу морала да буду уздигнута и уређена где год је то било могуће у складу са споменичком снагом и значајем светиње.

У том смислу, код више аутора, насеља Дрепана –Хеленопољ и Герма означена су као сасвим неугледна али је њихов значај изузетно велики и са становишта цркве која је у Хеленопољу добила још један архитектонски овековечен меморијал угледног свеца (Светог Лукијана) а у исто време монументализовано је вечно сећање на Свету августу Јелену, као израз сакрализације царских личности у оквиру промоције империјалног стандарда. Оближње лечилиште у Питији освећено је готово по правилу подизањем цркве у славу заштитника култног лечења, Светог арханђела Михаила, па је Теодорина процесција из престонице до града Светог Лукијана и Свете Хелене и даривања цркве Светог Арханђела попримила појавност редедикације империјалне *via sacra*, настављајући се на царски култ Константина и његове мајке.

Можда је у сличној манифестацији октобра 556. године и Јустинијан боравио у лековитој бањи и још познатијем и угледнијем месту ходочашћа у Гермији, где је такође саграђена црква Светог арханђела Михаила која је са другом црквом Светих Анђела, прославила новопрокламовани град под именом *Myriangeli*.⁵²⁴ Јустинијан није никада напуштао престоницу, ако изузмемо боравке у њеним предграђима, палатијалном комплексу у Евдомону и можда у Сикама које је промовисао у свој први Јустинијанопољ одмах по инаугурацији 527. године. Посета моћног цара доста удаљеном култном лечилишту у Другој Галати (*Galata Secunda*) показује колики је углед Гермија уживала у то доба, без обзира на скромни грађевински фонд и опсег насеља које је у време Јустинијановог боравка имало своју епископију а потом у VII веку и аутокефалну архиепископију.⁵²⁵ Док су за култна лечилишта при термалним бањама на више места по правилу зидана црквена здања посвећена Светом арханђелу Михаилу, као у Питији у Битинији, Гермији у Другој Галати и Дафне код Антиохије, убедљиво највећи број цркава у Јустинијановим грађевинским програмима усмереним на рефортфикацију и урбану обнову провинција био је посвећен Светој Богородици. Тако се може закључити да је изградња Богородичиних цркава била део основног обрасца или програма у

⁵²⁴ Theophanes., AM 6056, 353;

⁵²⁵ Ps.-Epiph., 98;

великом броју грађевинских подухвата Јустинијана, што се може даље објаснити као од владара и централне администрације усвојени израз демонстрације неприкосновености тринитарног никејског учења у којем је поштовање култа Богородице главни вид одбацивања несторијанства и промоције Халкедонских начела.

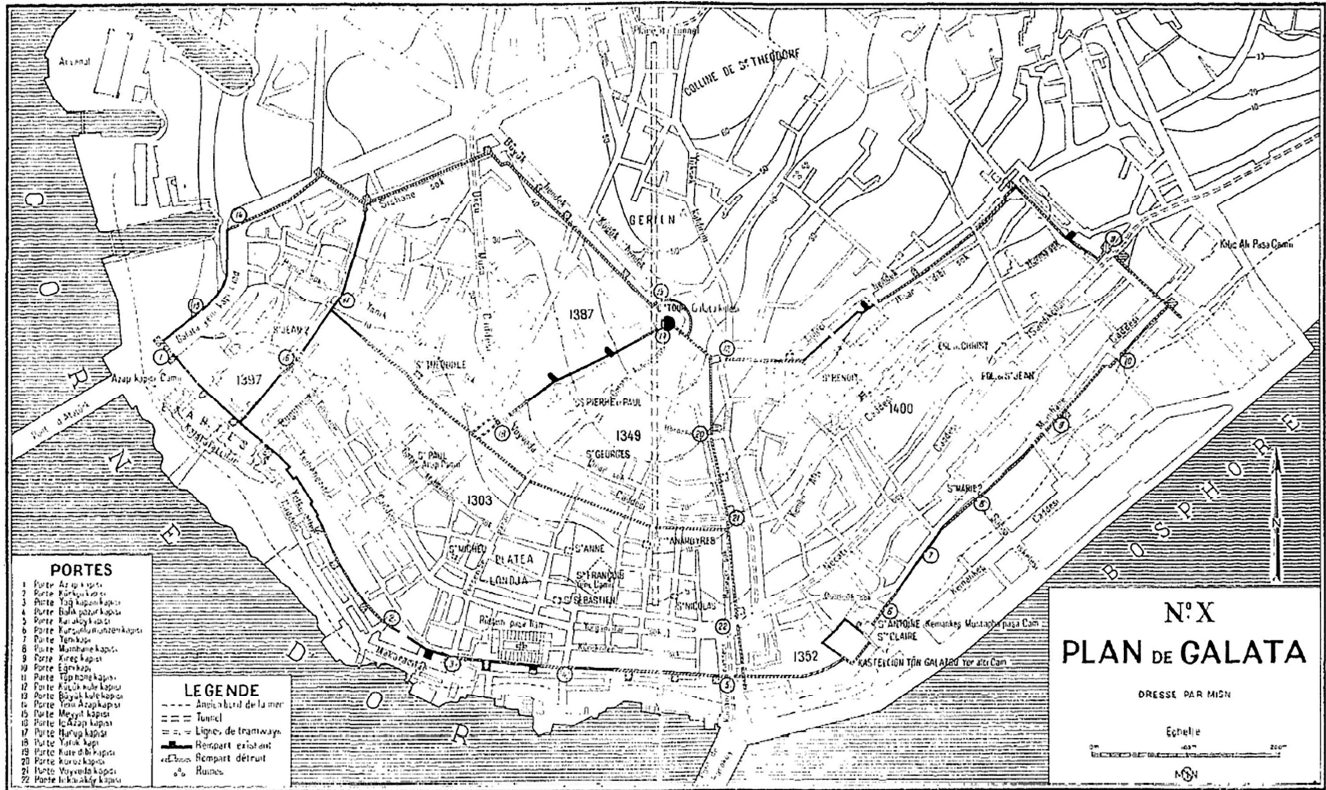
Од првог Јустинијанопоља прокламованог у Сикеону (*Sykeon*) којег је Јустинијан уздигао у град 527. године, (*Слика 20.*) велики број типолошки различитих агломерација, од најмањих тврђавских ентитета до више метропола понела су узвишено име царског добротинитеља, који је на први поглед штедро излазио у сусрет популацијама у тим градовима, дозвољавајући им царски когномен. Међутим, ако се листа градова који су названи по Јустинијану пажљивије сагледа, могуће је ући у образац по којем се царско име додељивало појединим градовима. Само су два града добила хронолошке префиксе и то Прва (*Prima*) Јустинијана, као град основан *de novo* у месту рођења Јустинијана и Друга (*Secunda*) Јустинијана, односно Улпијана у суседној Дарданији.

Како не постоји Трећа Јустинијана може се рећи да су та два града била можда од посебног, личног значаја за цара што се најпре може довести у везу са дарданским пореклом Јустина и Јустинијана. Једна група градова понела је име Јустинијанопољ јер су и пре Јустинијанових радова на њиховој урбаној обнови или поновном утврђивању већ уживали повластицу да носе имена изведена из царских епонима као Хадријанопољ у Епиру, Диоклецијанопољ у Тесалији, Хадруметум у Бизацији, Едеса Јустинопољ и Аназарба Јустинопољ.

Друга градска насеља добила су имена по Јустинијану као дуг цару за добротинство након урбане обнове као Мокисос Јустинијанопољ у Трећој Кападокији, Мартиропољ – Јустинијанопољ у Арменији или у Африци Картагина Јустинијана и Капса – Јустинијанопољ. Нова Јустинијана дата је као име новооснованој тврђави у Другој Мезији, Анастасиопољу Дари и у Мауретанији новооснованом граду Заби. Уз сопствено име Јустинијан је веома често уприличио промоцију имена августе Теодоре, по којој је названо више тврђава и новооснованих градова у царству, нарочито у северној Африци, где су имена царског пара постављана заједно на обновљене градске бедеме или новооснована утврђења. При томе изгледа да се водило рачуна о исправном односу употребе августиног имена и имена Јустинијана јер у неким провинцијама имамо неуједначен број когномена као у дијецези Тракији, где осим града Теодоропоља срећемо код Прокопија⁵²⁶ пописане још четири тврђаве са именом августе и свега два утврђења са именом цара, што је можда ублажавало непостојање иједног локалитета са Теодориним именом у Илирику. Августино име понео је нови град Теодоријас уздигнут из

⁵²⁶ Procop., *Aed.* IV.6. 18; IV.11. 18, 314; IV.11. 18, 315; IV.11. 18, 309 и IV.11. 18, 312.

тврђаве Анасарте, као и новоосновани град Теодоријас Олбија у Киренаици док је исто име дато и провинцији уређеној око сиријске Лаодикеје 535. године.⁵²⁷

Слика 21 - План XIII-ог региона Константинопоља, утврђено предграђе Галата или Сикеон. *Janin, Constantinople Byzantine, N° X.*

Јустинијаново покровитељство у Битинији, исказано у темељној обнови Хеленопоља и Питије говоре у прилог одавања почasti славним империјалним претходницима Константину и Јелени, нарочито у смислу меморијализације места рођења свете августе, што спада у тему споменичког обележавања места порекла царева и њихових породица, као дѐла монументализације империјалног стандарда. Монументализација места рођења цара је суштински важан део протокола који је успостављен много пре Јустинијана а односио се на уздизање места рођења у примеренији статус или уколико је реч о напредном граду његово награђивање, било расподелом *largesse* или програмом урбане обнове, у складу са приоритетима и потребама урбса.

Готово по правилу, царска издашност према месту рођења преливала се на целу покрајину и њене градове, почев од метрополе као њене престонице. Империјална *munificentia* исказивала се према градовима који нису ни на који начин били повезани са царском породицом као подстрек

⁵²⁷ Jo. Mal., *Chron.* XVIII. 39;

стремљењу урбаних средишта римским вредностима, досезању *Ius Latii* и даљег напретка ка статусу колоније и слободних градова као носилаца и репрезентата римског начина живота и надасве урбане културе. У том процесу између владара и поданичке клијентеле, градске елите које су држале управу у магистратима и водећих магната на *urbis territorium*, преузимали су на себе обавезу монументализације градских језгара, форума са магистратима и храмовним комплексима кад год је задобијена привилегија од цара којом је насеље постајало муниципијум или прерастало у колонију. На примеру Гланума (*Glanon, Glanum*) у Галији градски магнати су се одужили владару подизањем познатог двојног храмовног комплекса и монументализацијом форума у славу цара али и царске породице, односно култа *domus Augusta*. Међутим, монументализација места царевог рођења је имало сасвим другу димензију централно пројектованих империјалних грађевинских кампања, којима се награђивала не само популација родног града него и читава завичајна покрајина.

У време принципата (од Августа до Диоклецијана, 27. п. н. е. — 284. н. е.) и нарочито у просперитетно доба ‘Пет добрих царева’⁵²⁸ програми урбане обнове градова и провинција из којих су цареви поникли, био је неупоредиво монументалнији и разноврснији од *urbis renovatii* који су спроводили цареви Источног царства у владама ближим времену Јустинијанове власти. Џонатан Едмонсон прилаже примере два завичајна града који су у највећој мери искусили империјални патронат царева које су изнедрили, град Италику (*Santiponce*) у Хиспанији Баетики и Лептис Магну у Триполитанији. Хадријан се прихватио урбане обнове Италике јер је то био град порекла његове и Трајанове породице, због чега је уздигао град у статус колоније и спровео обимни грађевински програм његове урбане надградње, након којег је претходна градска површина у бедемима од 13,5 ha увећана на 38 ha.⁵²⁹

Фокална тачка програма за Италику био је ‘Трајанеум’ (*Traianeum*), монументални храм посвећен Хадријановом поочиму Трајану, који се пружао преко два инсуларна блока у новој хиподамовској уличној мрежи. Колонија Италика опремљена је и читавим низом јавних споменика и урбане опреме, амфитеатром, јавним купатилом са палестром, градским дворанама за колегије и улицама уоквиреним колонадираним тремницима. За свој родни град Септимије Север (193-211) је морао да припреми и спроведе напредни грађевински програм (193-205) који је засенио дотадашње велелепне јавне зграде подигнуте од локалне елите још у време Августа, где епиграфски споменици сведоче о задужбинској изградњи мацелума, позоришта и ‘халкидикума’ (*chalcidicum*) од стране локалних магистрата. Северов програм је био усредсређен на потпуну монументализацију градског форума уоквиреног масивним храмом империјалног култа и базиликом 209-210/215-216. године (*Forum Novum Severianum*, 202-205)

⁵²⁸ Нерва (96–98), Трајан (98–117), Хадријан (117–138), Антонин Пије (138–161) и Марко Аурелије (161–180).

⁵²⁹ Edmonson, *Cities and Urban Life in the Western Provinces*, 267-270.

као и потпуну реконструкцију луке и докова. Империјални урбани репер тетрапилон (*tetrapylon*) подигнут је у време када је Север са породицом посетио обновљени родни град 202-3. године, док је чувени Нимфеум (*Nymphaeum*) датован на основу записа евидентираног на оловној цеви (*fistula*) за 210. годину.⁵³⁰ Програм за завичајну провинцију настављен је уређењем и обезбеђењем границе према Гарамантима (*Garamantes*) који су пацификовани инсталирањем снажног *Limes Tripolitanum*. Оријета Д. Кордована ставља читав Северов подухват у Лептис Магни у контекст династичке легитимисаности односно легислатурне исправности његове инаугурације за цара. Треба приметити да је Септимије Север једини владар који је посетио завичајни град након спроведеног *urbis renovatii*, што је нашло одјека у евидентираном натпису о одавању почести сународном цару због повратка у свој родни град (*urbem suam*).

Цар Филип Арабљанин (*Marcus Julius Philippus Augustus - Philippus Arabus*, 244-249) је подигао сасвим нови, задужбински град Филипопољ (*Philippopolis*) у прескромном месту свог рођења, селу-оази Шахби (*Shahbā*) у провинцији Арабији Петри (*Arabia Petraea*) 244-249. године. Иако је град познатији као последња римска колонија основана на источном лимесу то је уједно и подухват изградње новог града по унапред осмишљеном пројекту и са грађевинским програмом који је обухватио готово све јавне споменике и радове који се предвиђају за градове са статусом римске колоније. Владавина цара из провинције Арабије је трајала сувише кратко да би се подухват изградње града довршио у целини али се скелет урбане матрице Филипопоља може јасно сагледати и сврстати у рутински примењен гридирон у правоугаоном померијуму бедемског периметра са две главне ортогоналне улице у чијој укрсници је подигнут споменик царског стандарда тетрапилон.

Окосница империјалног задужбинарства јесте споменично –религијски комплекс Филипеон (*Philippeion*) са ‘калибом’ (*kalybe*), односно монументализовани маузолеј посвећен царевом оцу Јулију Маринусу (*Julius Marinus*) и царској породици уз који је саграђено и светилиште за практиковање локалног култа и палатијални комплекс.⁵³¹ Иако је Филипов програм осмишљен амбициозно као Северов за колонију Лептис Магна, радови имају карактер провинцијалне школе и могу се довести у ред са сличним иако монументалнијим остварењима у блиској метрополи Бостри. Бостра која је уз Петру била водећи град провинције, доживела је процват у време краткотрајне власти Филипа, када је ковала сопствени новац и очигледно искусила урбану обнову у склопу које је био саграђен и храм Калибе као у Филипопољу. Кевин Бучер сврстава храмове Калибе у категорију светилишта дивинираног владара односно империјалног култа,⁵³² типичних у Филипово време за област Хауран и провинцију Арабију.

⁵³⁰ Север је са породицом посетио Лептис 202-3. године што је потврђено у више извора, нарочито код Касија Диона (*Cassius Dio 75.13.1*). Cordovana, *Septimius Severus and Leptis Magna*, 56-75.

⁵³¹ Segal, *Religious architecture in the Roman Near East*, 97-133.

⁵³² Butcher, *Roman Syria and the Near East*, 361.

Осим тог архитектонског спецификаума, грађевински програм је следио устаљени опус јавних здања и споменика римске колоније са храмовима, позориштем, јавним купатилима, стамбеним четвртима, хиподромом и колоницираним улицама. Уједно, Филипопољ је и последњи град основан са тако састављеним архитектонским програмом јер је позориште у том граду било последње саграђено у предхришћанском периоду.

Хришћански цареви V и VI века настављају задужбинарство и патронатску политику према родним градовима и покрајинама, оснивајући нове урбане ентитете у местима где градова није било или су насеља била непримерено скромна да би се везала за царско порекло. Сличан однос према завичајним градовима и покрајинама из којих су потекли исказали су и Зенон и Анастасије и Јустин са Јустинијаном па се може сматрати да је у питању спровођење протокола у циљу споменичког уздизања града царског порекла и исказивања евергетизма односно награђивања родне покрајине. Од четири набројана владара само је Анастасије био у прилици да спроведе потпуни и разноврснији *urbis renovatii* у родном Дирахијуму, који је као напредна метропола већ располагао урбаном опремом од којих је нека већ полако нестајала из окоснице урбаног планирања градова у Источном царству, попут амфитеатара, гимназија и палестри, итд. За разлику од Анастасија који је у Дирахијуму саградио и хиподром, ни Зенон ни цареви из Средоземне Дакије нису у својим завичајима саградили тако престижна јавна здања иако је, примера ради, управо Јустин наградио Исавријску Селеукију циркуским тркалиштем.⁵³³

Планински Зенонопољ и нова метропола Средоземне Дакије Јустинијана Прима, имале су неупоредиво другачији грађевинско-архитектонски програм од империјалних градова из времена римског принципата, на чије осмишљавање су утицале тектонске промене у самом царству, од християнизације и неприкосновеног положаја хришћанске цркве до измењених економских и безбедносних околности у Источном царству. Сваки од тих градова, укључујући и Дирахијум, добио је осмишљен грађевински империјални програм урбане обнове или оснивања *de novo*, у складу са актуелним политичким агендама њихових царских оснивача односно добротинитеља.

⁵³³ Jo. Mal., *Chron.* XVII.7, 232;

4.1. Оснивање архиепископије у Јустинијани Прими као црквеној престоници дијецезе Дакије

Јустинијан је сасвим сигурно био укључен у решавање крупних политичких питања одмах по инаугурацији Јустина 518 године, што се дâ сагледати у његовој живој активности око превазилажења раскола са патријархатом у Риму.⁵³⁴ Разложно је да се закључи да је као високо образован могао такође да се са великом пажњом посвети организацији и надгледању обнове земљотресом погођене Дарданије, према којој су и ујак и сестрић исказивали посебан патронат током оба царевања. Из примера ранијих царева може се произвести закључак да је евергетизам према родној покрајини и нарочито према месту рођења био саставни део протокола који је следио одмах по инаугурацији новог цара.

У тој светлости пројекат унапређења тврђаве Бедеријане као места Јустиновог порекла а онда и спровођење урбане обнове и расподеле ларгесе у градовима Средоземне Дакије, морао је да отпочне у истој години Јустиновог крунисања, 518. У довољно дугом периоду од инаугурације Јустина до увођења Јустинијана у краткотрајно ко-регентство 527. године, царев сестрић је био у прилици да у име ујака спроведе грађевинске кампање у обе провинције, у Дарданији и Средоземној Дакији. Следећи писање Прокопија⁵³⁵ фриурион Бедеријана није уздигнут у град како би се могло очекивати иако је Бедеријана навођена као полис у писањима других аутора, што се може објаснити њеним географским везивањем за Јустинијанов задужбински град који је очигледно био подигнут у истој области као и знатну временску и географску удаљеност аутора историјских белешки.

Бедеријана као место које је изнедрило цара морала је да искуси Јустиново покровитељство одмах по његовој инаугурацији 518. године док Јустинијан није могао да отпочне са изградњом Јустинијане Приме пре уздизања за августа 527. године, али је планове могао да осмисли већ од 525. године. Међутим, урбани опоравак и рестаурација провинције могли су да отпочну такође одмах по крунисању Јустина што би дало дужи временски оквир у

⁵³⁴ Непосредно сведочење о рâном Јустинијановом учешћу у власти у време Јустина износи и Прокопије - **Procop., Aed.** I.3.3.

⁵³⁵ **Procop., Aed.** IV.1.28;

којем је спроведен *urbis renovatii* у Средоземној Дакији (укупни период власти Јустина 518-527 и најпредузетније године у првом делу Јустинијанове владавине, 527-535). Прокопије је писао хвалоспев Јустинијану а не његовом ујаку и стога је акценат на градитељству млађег цара. Потврду да је Јустинијан отпочео са зидањем задужбинског града и нове метрополе провинције тек након инаугурације налазимо код псеудо-Захарија Ретора који Бедеријану у својој Хроници назива Кастра Мауријана (*Castra Mauriana*) и, иако је погрешно повезује са пореклом Јустиновог сестрића, прецизира да је Јустинијан одмах по уздицању за самосталног цара 527. године покренуо изградњу великог града којег је ‘обдарио привилегијама и у ком је сместио војску’.⁵³⁶ Повезивање Бедеријане (πόλις Ἰλλυρικὴ, Βεδερίανα) са новосаграђеном Јустинијаном Примом такође чини и Агатија у референци о пореклу Јустинијановог стратега Германа (Γερμανός ὁ Δωροθέου), браниоца ‘Дугог зида’ на Тракијском Херсонесу од Заберганових Кутригура 559. године.⁵³⁷ Од старих аутора једино је Јован Антиохијски⁵³⁸ прецизирао да је Јустин пореклом из Бедеријане код Наисуса што је несумњиво ту тврђаву смештало у дистрикт муниципијума у Средоземној Дакији, чије административно подручје је и иначе морало бити изузетно пространо пре изградње Јустинијанове метрополе.

Андраш Мочи сврстава *territorium* Наисуса у највеће у некадашњој Горњој Мезији (*Moesia Superior*), приписујући му долину Нишаве, горње токове Сврљишког и Трговишког Тимока, потом Моравску долину између Клисуре и Хореум Маргија, док се на западу дистрикт Наисуса пружао речним правцима Топлице и Јабланице ка планинама Радан и Видојевица.⁵³⁹ Средоземна Дакија устројена је као провинција Диоклецијановим реформама (284-305) из територије некадашње Аурелијанове Дакије (*Dacia Aureliana*), коју је Аурелијан оформио након напуштања прекодунавске Дакије 271. године. Из тог времена остао је реликт у имену насеља на путу Улпијана –Наисус, Ад Финес (*ad fines*, Куршумлија), граничне постаје на размеђи пре – Аурелијановских Далмације и Горње Мезије, која је могла да остане као маркантни репер у близини тремеђе провинција Прве Мезије, Средоземне Дакије и Дарданије и у време Јустинијана.⁵⁴⁰ Постојање места порекла два цара, тврђаве Бедеријане и засеока Таурисијум, оба у истој завичајној провинцији, чињеница је која је морала утицати у доношењу одлуке на који начин треба спровести монументализацију вечног сећања (*aeterna memoria*) у епархији која

⁵³⁶ Ps.-Zach., *Chron.* VII. [59] b; IX. [92] a.

⁵³⁷ Agath.V. 20–21;

⁵³⁸ Јован Антиохијски је навео порекло Јустина у време његовог војевања као нижег по чину у кампањи против побуњеника у Фригији у Исавријском рату 492-497. године: “... δε Τουστίνος ἐκ Βεδεριάνης φρουρίου πλησιάζοντος Ναισσοῦ τῆ Ἰλλυρίδι...” Jo. Ant., *Fr.* 239. 3-5.

⁵³⁹ Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, 214.

⁵⁴⁰ Stamenković, *Rimsko nasleđe u Leskovačkoj kotlini*, KARTA 2, 19.

је изнедрила два цара у с почетка VI века. У време Јустинове власти пажња је била усмерена на темељну обнову тврђаве Бедеријане и урбану обнову, односно *urbis renovatii* Сердикe као старе престонице провинције а онда и преостала четири градска насеља, међу којима је у рударском дистрикту (χώρα) у форми πολίχνιον рестаурирана Ремесијана, док су као полиси остали муниципијум Наисус (Наисополис), Пауталија и Велизарова (Φλάβιος Βελισάριος) Германија (Γερμανία).

Како Прокопије изричито наводи да је Јустинијан спровео темељну обнову фортификације Бедеријане (“Ἐτι μέντοι καὶ Βεδερίανα τὸ φρούριον ἀνοικοδομησάμενος ὅλον πολλῶ ὀχυρώτερον κατεστήσατο”),⁵⁴¹ следи да је Јустинијан програм рефортификације градова и њихових дистрикта у Средоземној Дакији планирао да спроведе у време своје власти односно, да је Јустинов патронат био усмерен ка урбаном опоравку градова, на реновирање њихове урбане опреме и дистрибуцију ларгесе а да је окосница Јустинијановог евергетизма укључивала темељну рефортификацију прво градова а онда и водећих тврђава и војних постаја по дубини градских подручја. Пре изградње Јустинијане Приме западни и југозападни делови дистрикта Наисуса нису били урбанизовани образовањем административно уређеног насеља али јесу били под контролом неколико већих тврђава које су спроводиле надзор над рударским радовима у разуђеном брдско-планинском подручју, од којих су најважније биле тврђава у селу Злата на Златној реци, Каљаја изнад речне долине Јабланице и утврђење у сливу Лецке реке у рударском насељу Леце.

Јустинијанов нови град подигнут је између северније тврђаве у Злати која је удаљена од локалитета Царичин град око 12 km и јужније тврђаве Каљаје удаљене 6 km и топографски одељене дубоком долином реке Јабланице. Нови градски ентитет је са сопственим дистриктом свакако допринео административном уређењу западног подручја уз административну границу епархије према суседној Дарданији али је у околностима када не располажемо било каквим сазнањима о начину на који је градски дистрикт Јустинијане Приме био уређен беспутно настојати да се дефинише пространство градског подручја и његова муниципална организација.

Из бројних примера у уведеним административним прекомпоновањима провинција у другим крајевима царства исказан је богат спектар решења који је нарочито био појачан Јустинијановим иновативним интервенцијама па је беспредметно улазити у претпоставке о административном преуређењу Средоземне Дакије без икаквих историографски поузданих аргумената, поготово како се нова метропола у административном погледу постављала спрам Наисуса. Питање дотадашње метрополе провинције, муниципијума Сердикe, било је међутим неупоредиво сложеније и осетљивије, с обзиром на то да су у питању били прерогативи провинцијалне престонице и привилегије митрополијске катедре са дугом црквеном традицијом.

⁵⁴¹ Procop., *Aed.* IV.1.28;

Пример две метрополе у Феникији, Тира и Бејрута, где је царски рескрипт о метрополитанским привилегијама Бјрута био уравнотежен Канонем 12 сабора у Халкедону 451. године, који је уздигнут статус Бејрута стечен царским указом означио као титуларним, једнако као и црквени статус његове митрополије, учинио је да од тада цареви Истока обазривије додељују високе статусне привилегије водећим градовима једне провинције. Другим речима, ако је град награђен царским патронатом и уздигнут у виши ранг као што је статус метрополе, то није само по себи повлачило и добијање прерогатива престонице провинције и нарочито не царским указом преуређење црквене номенклатуре и постојеће хијерархије. Халкедонски сабор је на примеру Феникије демонстрирао начин како црква решава контроверзе царских интервенција у црквеним питањима, односно секуларном покушају преуређења црквене дијецезе. Зенон је био принуђен да након уздицања у градски статус Леонтопољ остави у црквеној надлежности епископата старијег Исавропоља, иако је Леонтопољ стекао престиж уређењем ходочасничког места мартријума Светог Конона, јер је тај град био основан у дистрикту старијег полиса па је светиња, односно кућа Светог Конона, припадала епископату Исавропоља према Осмом канону сабора у Халкедону и указу Лава I из 459. године :⁵⁴²

“Οι κληρικοί των πτωχείων και μοναστηρίων και μαρτυρίων υπό των εν εκάστη πόλει επισκόπων την εξουσίαν, κατά την των αγίων πατέρων παράδοσιν, διαμενέτωσαν, και μη καταυθαδιάζεσθαι ή άφηνιάν του ιδίου επισκόπου. Οι δε τολμώντες ανατρέπειν την τοιαύτην διατύπωσιν καθ’ οιονδήποτε τρόπον, και μη υποταττόμενοι τω ιδίω επισκόπω, ει μεν είεν κληρικοί, τους των κανόνων υποκείσθωσαν επιτιμίοις, ει δε μονάζοντες ή λαϊκοί, έστωσαν ακοινώνητοι.”⁵⁴³

“8. Клирици који су код сиромашних, и манастирима, и мученичким (храмовима) да пребивају по предању Светих Отаца под влашћу епископа сваког града, и да самољубиво (обесно) не беже од свог епископа. А они који се усуде да изврну ову уредбу на било који начин, и не потчињавају се сопственом епископу, ако су клирици, да подлежу казнама по правилима (канонима), а ако су усамљеници (монаси) или световњаци, да буду изопитени (одлучени).”⁵⁴⁴

⁵⁴² CJ 1.3.26, *Imperator Leo. Decernimus, ut posthac neque monachi aut quicumque alius cuiuslibet status aut fortunae in aedes publicas vel in quaecumque loca populi voluptatibus fabricata venerabilem crucem et sanctorum martyrum reliquias illicite inferre conentur vel occupare audeant ea, quae vel ad publicas causas vel ad populi oblectamenta constructa sunt. Cum enim religiosae aedes non desunt, possunt ibi, consultis prius ut oportet religiosissimis episcopis, reliquias martyrum non quorundam usurpatione, sed arbitrio reverentissimorum antistitum collocare. Ideo patientiam et modestiam suam, quam leges nostrae et publica disciplina et ipsorum monachorum nomen exposcit, studiose unusquisque tam monachus quam cuiuslibet alterius professionis retineat et perpetuo observare procuret. * LEO A. VIVIANO PP. * <A 459 D. XV K. OCT. PATRICIO CONS.>.*

⁵⁴³ Осми канон прецизира да све светиње на територији епископата подлежу јурисдикцији епископа. Hefele, *A History of the Christian Councils, Vol.III*, Can.8, 393.

⁵⁴⁴ Поповић, *Васељенски сабори*, 94;

Доста касније, обједињена дијецеза два града уздигнута је у аутокефалну архиепископију,⁵⁴⁵ сасвим сигурно из разлога престижа угледне светиње због које је и у част чијег свеца, Леонтопољ промовисан у град 484. године. Јустинијан није нарушио ниједном јурисдикције и привилегије митрополита у више његових интервенција у територијалним и административним преуређењима провинција у Малој Азији, док је та пажња владара више него очигледна приликом састављања нове приобалне провинције Теодоријаде 535. године, где је у потпуности испоштована затечена црквена хијерархија. До VI века црква је већ прошла довољну путању да на основу искустава постојано и доследно превазилази локалне контроверзе које су се тичале угрожавања канонских права епископа као основне честице тзв. ‘митрополијског модела’ који се постепено образовао након сабора у Nikeји 325. године.

Сирил Хоуворан истиче хијерархијско раслојавање између епископа, где су епископи у метрополама провинција задобијали административне привилегије у управљању суфраганима, што је неизоставно доводило до сукоба са епископатима који су носили велики углед и част у оквиру хришћанске традиције. Временом су се усталила схватања да су митрополијске надлежности нужне у вођењу епископија провинције и престиж таквих административних центара црквених епархија појачаван је прикупљањем угледних реликвија и остварењем одговарајућег црквеног архитектонског програма. Напоредо са тим, света места која нису имала епископате као и старе угледне епископије која су баштинила престижне хришћанске светиње, промовисане су и награђиване не само митрополијским статусом него и врло често привилегијама титуларне архиепископије која је могла да остане у суфраганству митрополије или да буде у директној надлежности патријархата. У тој светлости, позиција Сердике као старе метрополе и митрополије Средоземне Дакије није била поништена оснивањем Јустинијане Приме као новог црквеног центра дијецезе.

Архиепископија основана у Јустинијани Прими није укинула митрополијски статус епископа у Сердици али су највероватније суспендовани прерогативи јурисдикције над дотадашњим суфраганским епископатима у Наисусу, Ремесијани, Пауталији и Германији. У Новели 11⁵⁴⁶ Јустинијан је нагласио да епископ Јустинијане Приме нема само ингеренције митрополита него и архиепископа што је у сагласју са закључком Антиохијског синода 341. године. Тим правилом се црквени статус епископије доводи у склад са цивилним рангом новооснованог града, у случају Јустинијановог града у равни метропола – митрополија и

⁵⁴⁵ Податак о архиепископији Леонтопоља сачуван је у Нотицији псеудо-Епифанија из VII века - **Ps.-Epih.**, 99;

⁵⁴⁶ Nov., XI, *De privilegiis Archiepiscopi Primae Iustinianae*.

црквена престоница⁵⁴⁷ – архиепископија, и тај канон се спроводио у источној цркви без опозиције па је уткан и у Канон 17 Халкедонског сабора:

“Τας καθ’ εκάστην εκκλησίαν αγροικικές παροικίας ή εγχωρίους μένειν άπαρασαλεύτους παρά τους κατέχουσιν αυτές επισκόποις, και μάλιστα εί τριακονταετή χρόνον ταύτας αβιάστως διακατέχοντες ώκονόμησαν. Ει δε εντός των τριάκοντα ετών γεγένηται τις ή γένηται περί αυτών αμφισβήτησις, εξείναι τοϊς λέγουσιν ήδικήσθαι περί τούτων κινείν παρά τη Συνόδω της επαρχίας. Ει δέ τις παρά του ιδίου άδικούτο μητροπολίτου παρά τω επάρχω της διοικήσεως, ή τώ Κωνσταντινουπόλεως θρόνω δικαζέσθω, καθα προείρηται. Ει δέ τις εκ βασιλικής εξουσίας εκαινίσθη πόλις ή αύθις καινισθείη, τους πολιτικούς και δημοσίους τύπους και των εκκλησιαστικών παροικιών ή τάξις ακολουθείτω.”⁵⁴⁸

“17. У свакој области, у селима, или засеоцима која јој припадају, нека неизменљиво остану под влашћу епископа који њима управља, ако су у току тридесет година драговољно их поседовали и управљали. Ако се пре истека тридесет година догоди или буде какав спор око њих, нека буде дозвољено онима који говоре да су повређени (оштећени) да о томе покрену (- спор) пред обласним сабором. Ако ко буде повређен од свог митрополита, да се суди пред екзархом велике области, или пред престолом Константинопоља (Цариграда), као што је напред речено. Али ако је царском влашћу основан нови град, или се унапред обнови, нека поредак црквене управе последује грађанским и јавним (народним) узорима.”⁵⁴⁹

Проблем са Теодосијевим уздицањем Бејрута у метрополу Феникије расправљен је на Халкедонском сабору током IV Сесије 17-20. октобра 451. године, током које су изнети докази да је цар доделио цивилне прерогативе метрополе граду али да је митрополији додељена права дијецеза са шест суфрагана одлуком синода (ενδημούσα σύνοδος) одржаном у Константинопољу под патријархом Анатолијем (451-458) и тада новопостављеним патријархом Антиохије Максимом (449-455), који је и потписао декрет синода.⁵⁵⁰

⁵⁴⁷ Хифеле преноси и белешку Виктора, епископа Тунуне у Проконзуларној Африци да је ‘цар Јустинијан на месту села Тауресијум у Европској Дарданији (*Dardania Europea*) основао диван град који је назвао Јустинијана I, и који је 541. године постао такође црквена метропола.’ Hefele, *A History of the Christian Councils*, Vol.IV, 264, n.3.

⁵⁴⁸ Hefele, *A History of the Christian Councils*, Vol.III, Can.17, 402-403.

⁵⁴⁹ Поповић, *Васељенски сабори*, 96;

⁵⁵⁰ Hefele, *A History of the Christian Councils*, Vol.III, 340-342, n.1.

Током IV Сесије у расправи је истакнуто да ‘у том случају није империјални декрет – прагмата стандард по којем се одлучује него црквени канон’ да би у закључку и Синод и присутни папини легати били сложни у декларацији да ‘сви царски укази – прагмате који су у сукобу са црквеним каноном морају остати без ефекта.’

У крајњем исходу разложно је да се прихвати да Сердика није изгубила ни свој статус цивилне метрополе нити ранг митрополитске катедре у време оснивања нове метрополе у Јустинијани Прими. Постојање два града са статусом метрополе није било неуобичајено у време честих прекрајања граница покрајина, јер статус метрополе није сам по себи значао да је град и престоница провинције.

Ефективна престоница цивилне провинције остајала је њено административно средиште и као таква морала је да има обезбеђене капацитете у свом урбсу да спроводи послове из спектра муниципалних и намесничких принадлежности. Археолошка истраживања спроведена у средишту Сердике (Софије) резултирала су сазнањима о већем делу урбаног језгра касноантичког града са богатом урбаном опремом и инсулама са читавим низом јавних грађевина, чији се континуитет постојања може сагледати још од успостављања Сердике као престоничке метрополе Аурелијанове и потом Средоземне Дакије. Метропола није изнедрила значајна имена локалних хришћанских мартира али је зато стекла престиж и велики еклисијални углед одржањем Помесног сабора 343. године.

Традиционална веза са Константином и римским царевима пре њега упућује на постојање империјалних резиденцијалних капацитета али такође и добро развијених и архитектонски оплемењених јавних здања градског већа – булетериона (*boule*)⁵⁵¹ и преторијског блока. Осим саборне цркве Светог Георгија уз коју је постављен блок са епископалијумом, археолошки су убициране још две базилике у брањеном простору града⁵⁵² као и цркве у наставку Источних градских врата, међу којима је гробљанска базилика (некрополис) са мартријумом локалних светитеља у Јустинијаново време монументализована у чувену базилику Свете Софије. Судаћи по архитектонским одликама куполна базилика Свете Софије морала је да буде саграђена тек у периоду након изградње Јустинијанове грандиозне цркве Свете Софије (Велике Цркве) у Константинопољу 537. године, јер су на цркви издашно примењени засвођачки радови. Међутим, обимни фортификациони радови спроведени су сигурно знатно раније када је бедемски периметар са кулама у целини обзидан новим спољним зидом којим је дебљина беемског платна укупно износила око 3,8 m а на местима где је придодата степенишна субструкција и читавих 6 m.⁵⁵³ Јустинијаново поновно утврђивање

⁵⁵¹ Иванов – Бобчев, *Разкопки върху площта на Хотел „Балкан“*, 230.

⁵⁵² Ivanov, *Two Early Christian Basilicas in Serdica*, 393-405.

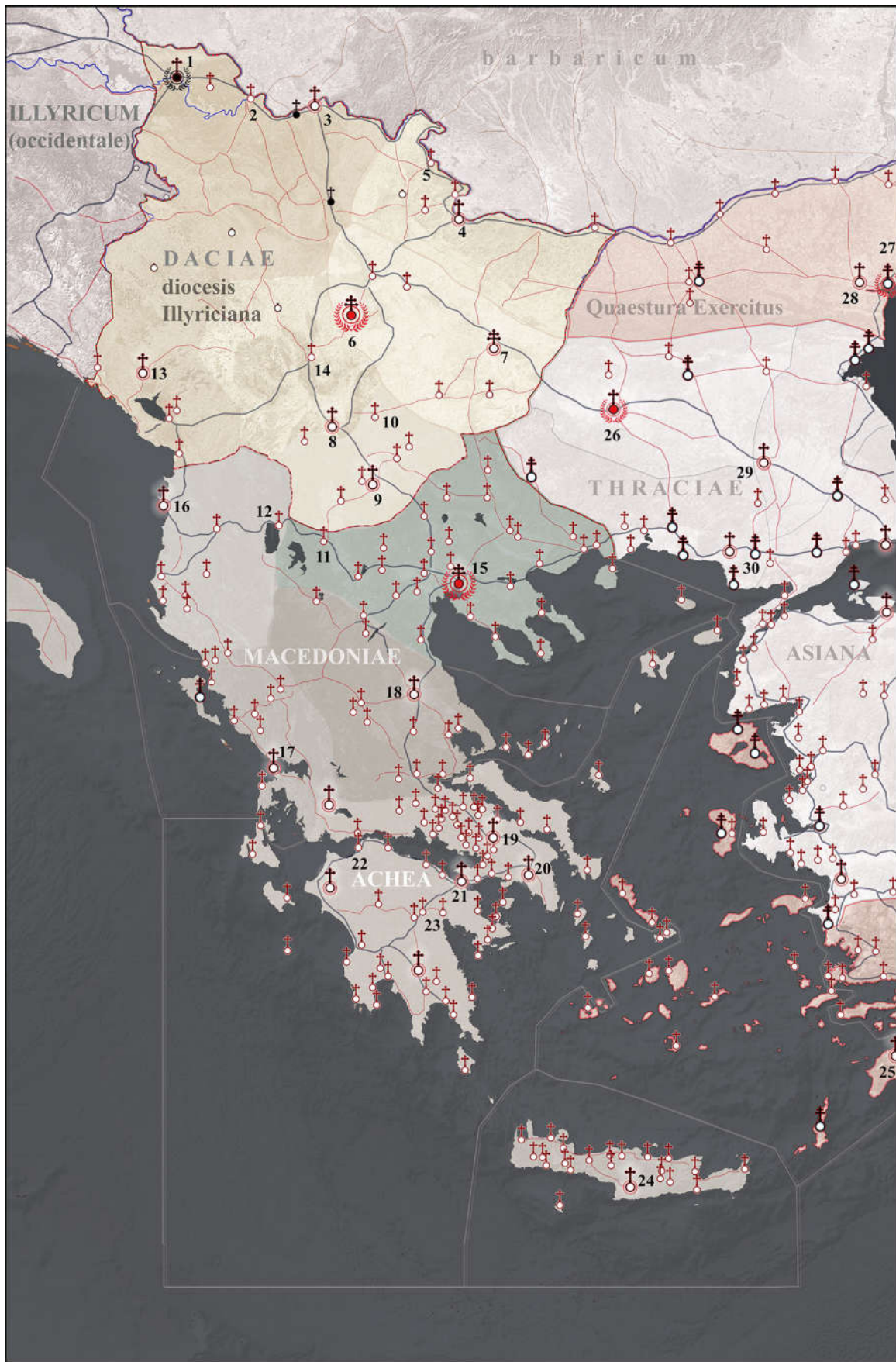
⁵⁵³ Станчева, *Археологическото наследство на София*, 164.

урбаног језгра Сердике обухватило је и изградњу протеихизме односно спољног слабијег бедема, на удаљености од двадесетак метара од главног зида у обухвату од западног и северног фронта до источних врата. У прилог сагледавању Сердике као веома важног административног и дистрибутивног логистичког центра иде и низ од чак осам археолошки потврђених хореума, прислоњених уз западни градски бедем, у близини намесничке преторске резиденције. Сердика је након оснивања Јустинијане Приме по свему судећи задржала свој статус метрополе и прерогативе ефективне престонице Средоземне Дакије у којој је и даље у пространом преторијуму резидирао управник провинције – *consularis*. У црквеним питањима црква Сердике је задржала статус митрополије али без јурисдикције над дотадашњим суфраганским епископијама у Наисопољу, Ремесијани, Пауталији и Германији док је у заједници са шест других митрополија еклезијалне дијецезе Дакије (Илирије) постала суфраган новоуспостављеној архиепископији у Јустинијани Прими 535. године.

У Новели 11 експлицитно су наведене црквене епархије – провинције које су сачињавале црквену дијецезу Дакију уз проширење на провинцију Другу Македонију, које су у јурисдикцији архиепископије Јустинијане Приме.⁵⁵⁴ (*Слика 22.*) Границе црквене дијецезе се поклапају са границама цивилне дијецезе Дакије за коју је Јустинијан имао намеру да оформи седиште префектуре у новом граду односно да надлежност централног административног места префектуре Илирик у Солуну највероватније само ограничи на дијецезу Македонију. Према замисли цара, Јустинијана Прима је требало да постане цивилна и црквена престоница дијецезе Дакије а не само провинцијална престоница Средоземне Дакије и то су кључне равни сагледавања ранга које је нови Јустинијанов град добио од цара – намеравану цивилну и остварену црквену супремацију над свим провинцијалним метрополама укљученим у нову дијецезу Дакију са придруженом Другом Македонијом као једином провинцијом нове дијецезе где је у доминантној употреби био грчки језик. У Новели 11 Јустинијан у уводној реченици не издваја Средоземну Дакију као завичај него је сврстава тек као једну у низу провинција у оквиру ‘земље’ порекла односно *nostram patriam*.⁵⁵⁵

⁵⁵⁴ Nov., XI, *De privilegiis Archiepiscopi Primae Iustinianae: ... mediterranea Dacia quam Dacia ripensis nec non Mysia prima et Dardania et Praevalitana provincia, et secunda Macedonia et pars secundae Pannoniae, quae in Bacensi est civitate*. Архиепископија дијецезе Дакије је јасно дефинисана Јустинијановом новелом где је навођење провинција односно подручја суфраганских митрополија значило прецизирање граница архијецезе, док на пример архијецезе нису никада територијално дефинисане за архиепископате у Равени или Картагини.

⁵⁵⁵ Nov., XI, *De privilegiis Archiepiscopi Primae Iustinianae: ... Multis et variis modis nostram patriam augere cupientes, in qua prima deus praestitit nobis ad hunc mundum quem ipse condidit venire, et circa sacerdotalem censuram eam volumus maximis incrementis ampliare: ut l'rimae Iustinianae patriae nostrae pro tempore sacrosanctus antistes non solum metropolitanus, sed etiam archiepiscopus fiat, et certae provinciae sub eius sint auctoritate*.

Слика 22 - Црквена сцена у префектури Илирик након власти Јустинијана. Архидијецеза Дакије је углавном остала у истим границама како ју је Јустинијан изворно одредио односно редефинисао указом из 545. године, са изузетком Македоније Секунде о чијој судбини има више претпоставки. 545. је година када је званично инсталиран папски викаријат у Јустинијани Прими на је од тада јурисдикција Римског патријархата остваривана у префектури Илирик преко викаријата у Дакији и викаријата у Македонији односно Солуну. Као још један метрополитански архиепископат била је архиепископија Сердике која као ни Солун није имала дефинисану архидијецезу што је значајна разлика у односу на архиепископат у Јустинијани Прими која је своје ингеренције спроводила на територији царским указом дефинисане архидијецезе Дакије (Илирије). До 640. године када је настала листа црквене номенклатуре за патријархат Константинопоља изникао је велики број аутокефалних архиепископија које су се по правилу стављале у суфраганство патријархату у престоници. На приказу стања у Илирику индикативно је одсуство епископија у западним областима дијецезе Дакије где се још увек може дискутовати о црквеној организацији само на нивоу претпоставки. Јустинијанова обнова лимеса је сигурно обухватила рестаурацију епископије у Сингидунуму и митрополије у Виминацијуму али епископати у разореним Маргуму и Хореум Маргију сигурно нису били обновљени. 1. Сирмијум, 2. Сингидунум, 3. Виминацијум, 4. Раџијарија, 5. Акве, 6. Јустинијана Прима, 7. Сердика, 8. Скупи, 9. Стоби, 10. Запара, 11. Хераклеја, 12. Лихнидос, 13. Диоклитија, 14. Улпијана, 15. Солун, 16. Дирахијум, 17. Никополе, 18. Лариса, 19. Теба, 20. Атина, 21. Коринт, 22. Патра, 23. Аргос, 24. Гортина, 25. Родос, 26. Филипопољ, 27. Одеса, 28. Маркијанопољ, 29. Хадријанопољ, 30. Трајанопољ.

Прокопије користи израз $\chi\acute{o}\rho\alpha\varsigma$ двојачко, прво у значењу земље а онда у енкомијуму фортификација прецизније административне јединице – дистрикта града односно његовог *territoriuma* ($\chi\acute{o}\rho\alpha$), стога код Прокопија Јустинијана Прима има ранг $\chi\acute{o}\rho\alpha\varsigma$ ἀλάσης μητρόπολις односно ‘метрополе земље’ а не само једне епархије.⁵⁵⁶ У Новели 11 Јустинијан поставља земљу свог порекла увек спрам Сирмијума као некадашњег административног средишта које је било много ближе његовом завичају него што је то Солун у Првој Македонији. Када се говори о погодностима које би становништво имало да им је префектура ближе, важно је приметити да Јустинијан говори о становништву целе дијецезе а не само Средоземне Дакије јер се говори о људима “који су стално закупањени ратним напорима”⁵⁵⁷ што је квалификација не само за

⁵⁵⁶ Прокопије је у опису Јустинијановог завичаја кренуо од ширег плана, смештајући ‘земљу’ (τῆ $\chi\acute{o}\rho\alpha$) Европа између Јонског мора и Дунава, у којој наводи прво област коју насељавају европски Дарданци, иза Епидамна у којем живе Епироћани и други народи - ἔθνη (Procop., Aed. IV.1.11-14). Усредсређујући се на цареву земљу порекла - βασιλέως ἀρκτέον πατρίδος (Procop., Aed. IV.1.15-16), панегирист поставља сцену за опис оснивања Јустинијане Прима која је након изградње завредила да буде метропола целе земље - $\chi\acute{o}\rho\alpha\varsigma$ ἀλάσης μητρόπολις (Procop., Aed. IV.1.24). При навођењу градских дистриката и административно уређених широк подручја на којима су подигнута или обновљена многа утврђења, Прокопије опет користи израз ‘земља’ и то прво за област Кавеца и Скасетане - τῆ Καβερτζῶ $\chi\acute{o}\rho\alpha$, $\chi\acute{o}\rho\alpha$ Σκασσετάνᾳ, и потом за дистрикте два обновљена града, Ремесијану и Акве - $\chi\acute{o}\rho\alpha$ Ῥεμισιανισία, $\chi\acute{o}\rho\alpha$ Ἀκουενισίῳ, (Procop., Aed. IV.4.).

⁵⁵⁷ Nov., XI, *De privilegiis Archiepiscopi Primae Iustinianae*:... *Et quia homines semper bellicis sudoribus inhacrentes non erat utile reipublicae ad primam Macedoniam per tot spatia tantasque difficultates venire, ideo necessarium nobis visum est ipsam praefecturam ad superiores partes trahere, et iuxta eam provinciae constitutae facilius sentiant illius medicinam.*

становнике средишње провинције у којој је цар рођен него много више за житеље подунавских граничних провинција Прве Мезије и Приобалне Дакије. Другим речима, нису само становници Средоземне Дакије погођени великом удаљеношћу до префектуре у Солуну него и целокупно становништво северне дијецезе префектуре Илирик које је највише изложено ратним недаћама због близине границе.

Све привилегије и надлежности супра-митрополије у Солуну као папског викаријата су биле укинуте, односно викаријат у Солуну је изгубио из непосредне надлежности северну половину префектуре Илирик, што је несумњиво у први мах примљено у Риму као озбиљно нарушавање канонског права јединог патријархата на западу. Штавише, Прокопије наводи архиепископа Јустинијане Приме као архиепископа Илирика (Ἰλλυριῶν ἀρχιερέα διακεκλήρωται) што би могло да се објасни тиме да су провинције префектуре са доминантном употребом латинског језика биле подведене под назив ‘Илирија’ или Илирик док су провинције Македонске дијецезе сматране ‘грчком земљом’.⁵⁵⁸ Тиме је истакнуто првенство новоуспостављене архиепископије као протроноса (*prothronos*) у дијецези Дакији у којој је до тада као и за остатак префектуре Илирик, првенство епископата односно привилегија *prima sedes* припадало солунској митрополији као папском викаријату.

Инсистирање на независности архиепископије Јустинијане Приме од митрополије у Солуну у тексту Новеле 11 и умањивање престижа солунског епископа указивањем на административно порекло његове супремације (*sacerdotalis honor*), проистекло из присуства префектуре у тој метрополи, не треба схватити само као трагање за аргументом у прилог неопходности реорганизовања црквене номенклатуре у префектури, него и као одраз лоших црквених прилика у два везана епископата солунских митрополита, Доротеја I (494-520) и Аристида (520-535), који су до 535. године и поред про-мијафизитских уверења опстали на челу солунске цркве. Епископ Доротеј I инсталиран је за митрополита Солуна у време власти цара Анастасија у покушају тог владара да оствари преимућство у односима са папом на превазилажењу раскола око Хенотикона и Акакијеве шизме. Митрополит Доротеј је, следећи царску вољу, признао патријарха Тимотеја (511-518), амбициозног заговорника Хенотикона и отвореног противника халкедонских уверења, што је довело до познатог одступања четрдесет епископа префектуре Илирик од солунског митрополита као папског викара, чиме је ауторитет викаријата као супра-митрополије у Илирику био непоправљиво нарушен.⁵⁵⁹ Са Анастасијевом подршком митрополит Доротеј се осино одупро захтевима папе да се одазове и образложи

⁵⁵⁸ Флорин Курта преноси податак да је папин легат на Шестом васељенском сабору у Константинопољу 680/1. године, епископ Коринта представљао провинције Хеладе (*Hellas*) односно грчке земље (*Hellenon chora*). Curta, *Edinburgh History of the Greeks*, 249-250.

⁵⁵⁹ **Theophanes**, AM 6008, 246;

своја догматска уверења и одговори на оптужбе за еутихијанство и мијафизитизам.⁵⁶⁰ Вештим вођењем солунске популације Доротеј је обезбедио непоколебљиву подршку солунског грађанства представљајући се као црквени заштитник интереса града и престижа свог епископата са прерогативима супра-митрополије у Илирику. Са доласком тврдокорног ортодокса Јустина I на власт 518. године, митрополит Доротеј је изнова демонстрирао непослушност према сопственом егзарху у Риму јавно цепајући у Солуну Либелус папе Хормизде (514-523), декрет који је већ био прихваћен и од цара и од патријарха у Константинопољу.⁵⁶¹

Толерисање самовоље солунског митрополита од Јустина и Јустинијана указује на то да је у Константинопољу уочено дерогирање ауторитета папског викаријата услед непослушности викара у Солуну што је ишло у прилог подухвату оснивања новог црквеног центра у дијецези Дакији, као од викаријата независног црквеног ауторитета и *prima sedes* за све епископије латинског говорног подручја Илирика. Већина митрополија и епископија дијецезе Македоније одступиле су такође од викаријата у Солуну⁵⁶² и директно саобраћале са римским папом док је установљење нове црквене престонице дијецезе Дакије у Јустинијани Прими окупило све епархије те дијецезе око архиепископалног трона инсталираног у Јустинијановом задужбинском граду 535. године. Политика два митрополита у Солуну на прелазу династичке власти од Анастасија на Јустина и Јустинијана, осим демонстрираног одступања од римског патријарха водила је и сукобу са Јустинијаном и по другим питањима, пре свега у наводном покушају пресељења префектуре из метрополе Прве Македоније у Јустинијану Приму а онда опет тешко доказивим, избегавањем да се услиши царев захтев за транслацију мошти Светог великомученика Димитрија у Константинопољ.

Империјални захтев у секуларном питању пресељења цивилне администрације није услишен док је покушај иселјавања култа Светог Димитрија из Солуна осујећен вештим маневрисањем солунског свештенства. И једна и друга епизода су митологизирани предањима сачуваним у Житију Светог Давида (Дендрита) Солунског⁵⁶³ и Чудима Светог Димитрија, састављеним у првој половини VII века. У оба списка истиче се одолевање Солуна царским захтевима уз помоћ два свеца, Светог Давида као учесника у дешавањима око префектуре у време архиепископа Аристида око 530. године и наравно заштитника града, мегаломартира

⁵⁶⁰ Coll. Avell. 185., *Suggestio Germani episcopi Felicis et Dioscori diaconorum et Blandi presbyteri.*

⁵⁶¹ Coll. Avell. 185., *Exemplum suggestionis Germani et Iohannis episcoporum Felicis et Dioscori diaconorum et Blandi presbyteri.*

⁵⁶² Theophanes, AM6008/245-246;

⁵⁶³ Snively, *Thessaloniki versus Justiniana Prima* 55-62.

Димитрија.⁵⁶⁴ Истрајавање на одбрани интереса града светог Димитрија и задржавања капацитета који су му доносили и цивилну и црквену супремацију у односу на суфраганске провинцијалне метрополе и епископије, по свој прилици је имало за последицу припајање провинције Друге Македоније дијецези Дакији односно драстично умањење подручја у јурисдикцији солунског митрополита, чија се ефективна дијецеза свела само на Прву Македонију. Друга Македонија ће бити враћена под јурисдикцију викаријата у Солуну тек Јустинијановом Новелом 131.3 (545), прокламованом током периода мучних усаглашавања ставова са папом Вигилијем око контроверзе Три Поглавља, уочи Другог васељенског сабора у Константинопољу 553. године.⁵⁶⁵

Јустинијаново тумачење у Новели 11 да је првенство солунске митрополије проистекло тек са пресељењем префектуре из Сирмијума у македонску метрополу је пренебрегло канонску исправност уздицања епископије у Солуну у супра-митрополијски статус, које се наслања на Девети канон синода у Антиохији (*Encaeniis*) из 341. године.⁵⁶⁶ Такође је упадљиво навођење митрополита Солуна као епископа иако су се папски викари у престоници префектуре већ дуго представљали као архиепископи и чак као патријарси што нема никакво канонско оправдање. Теофан у белешки о одступању епископа Илирика и Хеладе (*Illyrici Graeciaeque*) од митрополита Доротеја, преноси Теодора Лектора који солунског митрополита назива патријархом али додаје да не зна разлог.⁵⁶⁷ Митрополити Солуна су се и пре Доротеја и Аристида сматрали за архиепископе, по свему судећи позивајући се на дигнитет папског викара који им је омогућавао досезање првенства над суфраганским митрополијама у префектури Илирик а који је успостављен још у време папе Иноћентија 412. године. Статус папског викара јесте други вид супра-митрополитанства (*primi inter pares*) који је омогућавао првенство у дијецези оном митрополиту који је носилац титуле, али никако није подразумевао достојанство архиепископа, а још мање патријарха као највишег ранга у црквеној хијерархији. Основна канонска разлика јесте што је папа своје викаре именовано непосредно док се архиепископ именује одлуком синода митрополита и додељивањем архијидијецезе. Првенство у односу на остале митрополије у дијецези у неким случајевима остваривало се и када се епископија налази

⁵⁶⁴ Conybeare, *The Apology and Acts of Apollonius*, 348-349.

⁵⁶⁵ Nov., CXXXI, *De ecclesiasticis titulis, Caput III: Per tempus autem beatissimum archiepiscopum Primae Iustinianae nostrae patriae habere semper sub sua iurisdictione episcopos provinciarum Daciae mediterraneae et Daciae ripensis, Privalis et Dardaniae et Mysiae superioris atque Pannoniae, et ab eo hos ordinari, ipsum vero a proprio ordinari concilio, et in subiectis sibi provinciis locum obtinere eum sedis apostolicae Romae secundum ea quae definita sunt a sanctissimo papa Vigilio.*

⁵⁶⁶ Синод је назван *Encaeniis* (*Dedicazione*) јер је одржан у Константиновом Златном Октагону чије освећење је том приликом спровео његов син Констанције. Девети канон прецизира надлежности епископа у својој црквеној дијецези и супремацију митрополита који резидира у метрополи провинције. Hefele, *A History of the Christian Councils, Vol.II*, 69.

⁵⁶⁷ Theophanes, AM6008/245-246, n.6;

у метрополи где је уређен и цивилни викаријат, што је користио митрополит Анкаре Евсевије истичући примат своје митрополије који је био ојачан постојањем викаријата Понтике у истој метрополи у време сабора у Халкедону 451. године.⁵⁶⁸

Још 419. године споменуте су архиепископске титуле и митрополита у Солуну и проблематично постављеног архиепископа Коринта Перигена (*Perigenes*). Контрoверза је избила због Перигеновог напуштања претходно додељене епископије у Патрасу да би преузео митрополијски трон у Коринту који је синод одржан те године уздигао у архиепископију што је одобрио и папа Бонифације I. Већи број епископа Илирика који су били незадовољни кршењем канона о не-напуштању једном додељених дијецеза апеловао је на папског викара у Солуну, архиепископа Руфуса да одржи још један синод који би обеснажио избор Перигена на архиепископски трон Коринта али су то одбили и Руфус и папа Бонифације који је одговорио епископима да поновљени синод не може да се одржи без викара и да такав скуп не може да промени његову једном донесену одлуку.⁵⁶⁹ Митрополити Солуна су наставили да користе титулу архиепископа као и чин папског викара све док патријархат у Константинопољу није привео целу префектуру Илирик у своју надлежност, у време цара Лава Исауријца (*Leo Isauricus*) 732. године⁵⁷⁰, када је Солунска митрополија била сведена на пет суфрагана (733).

Са именовањем архиепископа Илије (Ἰλίας) 535. године Солунски викаријат је обновио своје супра-митрополијске надлежности из времена Бонифација али не и ауторитет према митрополијама у грчким провинцијама које су се листом обраћале директно папи али крајем VI века све чешће и Константинопољу.

Римске папе су спровеле реформе црквене организације у Сицилији и северној Африци у првим деценијама након смрти Јустинијана, уводећи систем викаријата у затечене архиепископате. Папа Григорије Велики (590-604) је од првих година свог понтификата отпочео са интервенцијама у црквеној администрацији Сицилије где је испрва именовао свог викара, римског подђакона Петра, да обезбеди увид у стање цркве на острву да би већ 592. године директно инсталирао новог архиепископа Сиракузе са титулом викара Максимијана а након његове смрти 594. године архиепископа Јована, архиђакона Катаније којег је увео у викаријат

⁵⁶⁸ Jones , *The Later Roman Empire* Vol. 2, 892.

⁵⁶⁹ Hefele, *A History of the Christian Councils, Vol.II*, 478.

⁵⁷⁰ Готово декретно преузимање црквене надлежности у Илирику у корист патријаршије у Константинопољу, Лав III је спровео као одмазду због противљења папе Григорије III (731-741) његовој борби против икона. Ђоровић истиче да је тај чин византијског цара један од пресудних у историји Балкана због умањења западног утицаја на тим просторима у временима која су следила. Ђоровић, *Istorija Jugoslavije*, 38. У хијерархији престоничког патријархата архиепископат Солуна сведен је на 16 место са свега пет суфрагана, (Kazhdan et al., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 2071).

служећи се палијумом (*pallium*) 595. године.⁵⁷¹ Папска викаријатска номенклатура уређена је на свим територијама јурисдикције римског патријархата и осим непосредног наименовања палијумом хијерархија важности појединих викарских катедри постизала се додељивањем или ускраћивањем дигнитета наследности палијума односно титуле викара.

У директан сукоб са папом Григоријем тако је доспео архиепископ Равене Јован који је по именовању на црквени трон метрополе наставио да користи у јавним процесијама палијум који је био додељен његовом претходнику, што је исправљено тек по избору новог архиепископа Равене Маринијана (*Marinianus* 595-606). Роберт Остин Маркус скреће пажњу да је увођење палијума у именовање архиепископа Равене по свему судећи била Јустинијанова интервенција приликом постављања првог архиепископа Максимијана (*Maximian*, 546-556), након којег је палијум потом био додељен и за архиепископа Петра III 569 године, по одобрењу папе Јована III. Архиепископ Јован је понео палијум у знак првенства своје катедре и града Равене на подстицај и уз подршку 'најодличнијег егзарха и најеминентнијег префекта и осталог племства у граду.'⁵⁷² Реконструисана хронологија Јустинијанових потеза у Равени као подручју од посебног интереса за цара отпочела би са доделом палијума за њене митрополите од 540-546. године, потом без прецизирања црквеног статуса у Новели 131⁵⁷³ 545. године, закључно са уздицањем црквене епархије у архиепископију најраније 546. а по свој прилици не пре 548/9. године.⁵⁷⁴ Са друге стране, патријархат у Риму је све време могао да перципира архиепископију Равене само као још један викаријат у Италику односно метрополитански архиепископат са викаријатским надлежностима озваниченим дигнитетом палијума.

Царска великодушност (*imperiali munificentia*) исказана је и приликом уздицања митрополита Картагине Јустинијане у ранг архиепископа 535. године али то, како ће се врло брзо испоставити, није значило додељивање супра-митрополијских прерогатива катедри у Картагини као седишту префектуре. (Архи)епископ Картагине ни у једном тренутку није могао да спроводи супремацију над митрополијама суседних провинција које су сачувале привилегије аутономности стечених у ранијем периоду а које су им изнова потврђене Јустинијановом

⁵⁷¹ Hanlon, *Gregory the Great and Sicily*, 205-208.

⁵⁷² Markus, *Gregory the Great*, 151.

⁵⁷³ На тада још митрополију у Равени могао би да се односи IV параграф после прецизирања статуса Картагинског архиепископата - Nov., CXXXI, *De ecclesiasticis titulis, Caput IV: ... Sed et aliae civitates et harum episcopi, quibus in diversis locis metropolitico ius praestitum est, huiusmodi privilegio in perpetuum potantur. Omnia <autem> privilegia vel solacia, quae ex imperiali munificentia aut etiam alio quolibet modo sanctis ecclesiis aut aliis venerabilibus locis collata sunt, firme eis per omnia conserventur.*

⁵⁷⁴ Markus, *Carthage – Prima Justiniana – Ravenna*, 296-297.

Новелом 131.⁵⁷⁵ Уздизање епископата Картагине у архиепископију стога је пре додела титуларног црквеног дигнитета епископату који се налазио у метрополи у којој је било административно средиште целе префектуре, што би била аналогија са положајем Јустинијане Прима. Разлике су међутим значајне – Јустинијана Прима је у потпуности остварила своје прерогативе ефективне архиепископије али највероватније само делимичне административне односно никако као седиште префектуре за цео Илирик. Картагина Јустинијана је остала административни центар целе префектуре али у црквеним питањима само титуларна архиепископија, без права на интервенције у суседним провинцијама.

По угледу на викаријат у Солуну успостављени су сукцесивно и викаријати у Хиспанији (469/83 у Севили као метрополи Баетике) и Арлу где је такође, бар у кратком периоду, била рестаурирана префектура у време Теодорика. Папа Симакус (498-514) је оснивањем викаријата уз митрополију Арла, уздигао тај град дигнитетом ‘Рима у малом’ (“*Gallula Roma Arelas*”), обдаривши епископа Авсонија палијумом али и проширујући част на ђаконе у Арлу, којима је дато право ношења белих далматика (*dalmaticae*) по узору на ђаконе у Риму.⁵⁷⁶ Викаријати Солуна и од 513. године у Арлу, награђени су и посебном привилегијом наследности мандата (*ex officio*) викарске јурисдикције.

Три архиепископата које је Јустинијан прокламовао на територијама које су биле у црквеној надлежности патријархата у Риму, само на први поглед могу деловати као интервенције источног цара на сузбијању супремације папе у Риму. Колико год да је био снажан ауторитет царске воље, пригодним еуфемизмом представљен као царска великодушност, сва три архиепископата су временом претрпела прилагођавања проузрокованих нужношћу за усаглашавањем са канонском црквеном хијерархијом, канонизованим закључцима црквених синода и сабора као и особеностима црквених односа у појединим дијецезама.

То се најочигледније сагледава на примеру црквене власти у префектури Африке где је митрополија Картагине Јустинијане уздигнута царским едиктом у ранг архиепископије али без икаквих надлежности над суседним провинцијама дијецезе што је Јустинијан накнадним указом и потврдио 545. године, пре тога умирујући црквене великодостојнике Визакене 542. године да није имао намеру да мења већ уређене црквене односе и хијерархију у провинцијама северне Африке. За разлику од Картагине која није имала надлежност над суседним епархијама, архиепископија Јустинијане Прима у Илирику односно дијецези Дакије основана је директним царским указом 535. године без изричите сагласности иједног папе као и архиепископија у Равени, која је уздигнута додељивањем палијума митрополиту Максимијану непосредно од

⁵⁷⁵ Nov., CXXXI, *De ecclesiasticis titulis, Caput IV: Simili quoque modo his pontificis, quod episcopo Iustinianae Carthaginis Africanae civitatis dedimus ex quo deus hanc nobis restituit, servari iubemus.*

⁵⁷⁶ Klingshim, *Caesarius of Arles*, 131-132.

стране цара. Све време док је постојала територија под управом Источног царства у Италику архиепископија Равене је била главни експонент царске и црквене политике Константинопоља нарочито у време инаугурације првих егзарха. За разлику од Равенске архиепископије за коју никада нису биле јасно наведене провинције под јурисдикцијом, црквено јединство архиепископије у Јустинијани Прими врло брзо је било демонстрирано током раскола око Три поглавља 549. године и нарочито на V васељенском сабору у Константинопољу 553. године, када је цар могао да се у Илирику ослони само на архиепископа Дакије Бененатија (*Benenatus*) у наметању сопствене црквене политике али не и на митрополите и епископе префектуре који су листом били против осуде Три Поглавља, сматрајући да је такав чин уперен против наслеђа сабора у Халкедону.

У периоду од 535. до 545. године архиепископија у Јустинијани Прими је сасвим сигурно спроводила јурисдикцију над свим провинцијама које су јој биле додељене Новелом 11, док је након 545. године црквена дијецеза Дакије умањена за територију Друге Македоније која је враћена под јурисдикцију метрополитанског архиепископа и папског викара у Солуну, у време епископата Илије који је био и активни учесник сабора 553. године. Осим првог архиепископа у Јустинијани Прими, Кателијана којег је директно именовано Јустинијан, сви наредни архиепископи бирани су на синодима митрополита дијецезе Дакије и поред додавања титуле и надлежности папиног викара након 545. године.

Из писама папе Григорија поводом именовања архиепископа Јована октобра 594. године “*Universis Episcopis per Illiricum*” (*Epistle* XXII, XXIII), види се да је и даље присутан у многоме као најзначајнији црквено-политички чинилац у дијецези, синодални избор архиепископа од стране суфраганских митрополита иако уз сагласност цара и закључно одобрење папе, који архиепископа Јустинијане Приме види искључиво као свог викара.⁵⁷⁷ Из писма Јовану, епископу Јустинијане Приме поводом његовог прекршаја свих канонских правила у вези са Хадријаном, епископом Тебе, најављена је оштрина резолутне пресуде којом су и архиепископ Јустинијане Приме и митрополит Ларисе кажњени, први прекидом епископата и екскомуникацијом а други забраном митрополијске јурисдикције над епископијом Тебе под претњом екскомуникације 592. године.⁵⁷⁸ Неопростива грешка папиног викара у Јустинијани Прими била је што је, иако на позив цара Маврикија да пресуди у спору, демонстрирао патријархалну привилегију наименовања или опозива епископа у другим дијецезама, прерогатив који је припадао патријархату Константинопоља и апостолским патријаршијама. Нова контроверза јавила се у одбијању митрополита (архиепископа) Феликса из Сердике да следи инструкције управо постављеног викара у Јустинијани Прими, архиепископа Јована 595. године и том приликом

⁵⁷⁷ Greg. P., *Ep.*, 588-560;

⁵⁷⁸ Greg. P., *Ep.*, *Epistle* VI, VII;

папа је позвао митрополита Сердике на суфраганску послушност новом викару. Из богате епистуларне архиве папе Григорија I са прелатима у Илирику, види се да је у одржању ауторитета према суфраганским митрополијама архиепископ Дакије морао да се ослања на сталну подршку свог црквеног егзарха у Риму што није био случај у време Јустинијана, бар не до 553. године, односно да је већина епископа Илирика била лојална свом архиепископу и да су се трвења јавила у каснијем периоду када је папа настојао да архиепископију дијецезе сведе на викаријат.⁵⁷⁹ Из начина на који је именован архиепископ Јован 594. године сазнајемо да је сагласност цара Маврикија парирала конфирмацији патријарха у Риму као и да је исти цар унеколико допринео казненом прекиду епископата претходног архиепископа Јустинијане Приме јер га је увукао у сукоб око Тебанске епископије, изложивши га папиној осуди и екскомуникацији.

4.2. Грађевинско-архитектонски програм Царичиног града – Јустинијане Приме

Захтеви и идеје цара

Основна одлика Јустинијановог избора грађевинског програма задужбинског града којим је овековечио место свог порекла јесте што је читав подухват оснивања нове метрополе следио његову ширу црквену и државну политику која је дала спољни програмски оквир за осмишљавање неопходних садржаја у новооснованом граду а који су омогућили остварење важних делова Јустинијанове политичке агенде.

Секуларни аспект те агенде се по свој прилици остварио тек делимично у светлости очигледних царевих разматрања идеје о смештању префектурне администрације у нову метрополу и улоге новог урбаног ентитета у Средоземној Дакији. У том смислу као сасвим рационализован царски подухват, Јустинијаново оснивање Јустинијане Приме се у многоме разликује од сличних империјалних пројеката претходника, јер нови град није требало да постане пука архитектонска глорификација места рођења цара него и да има веома значајну улогу у секуларној управи покрајине – дијецезе и још значајнијој дужности артикулације

⁵⁷⁹ Тако су три епископа Илирика Сабиније, Пројектус и Павле одбили да узму учешћа на сабору 553. године док се претходно не посаветују са својим архиепископом Бененатијем, који је на крају изјавио да је у сагласју са синодом највероватније из истог разлога као и папа Вигилије, да се не би обезвредио дигнитет и кредибилитет васељенског сабора. Hefele, *A History of the Christian Councils*, Vol.II, 305.

црквене организације у дијецези Дакији. Тако важна политичко-црквена улога није била дата ниједном новооснованом задужбинском граду ранијих царева, где наравно треба апстраховати сличне пројекте урбане обнове већ постојећих напредних градова који су могли баштинити из ранијих времена важне административне прерогативе у регији, попут Северијевог Лептиса или Анастасијевог Дирахујума. Филип Арабљанин је саградио свој Филипопољ као место које је по први пут урбанизовано и са монументализацијом култа царске породице без премештања провинцијалне престонице из Петре. Зенон је свој Зенонопољ осмислио као снажну планинску тврђаву али је империјални евергетизам усредредио на провинцијалну метрополу у Селеукији на Каликадну коју је обдарио и монументализацијом светиње Свете Текле.

Рационалност Јустинијановог приступа у архитектонској монументализацији завичаја два цара јесте у томе што се грађевински подухват није усредредио искључиво на провинцију Средоземну Дакију што је било довољно у појединим ранијим царским грађевинским кампањама, него је цео програм урбане обнове и рестаурације пренет на дијецезу Дакију у целини, са нарочитом пажњом усмереном на опоравак и консолидацију дунавског лимеса у Првој Мезији и Приобалној Дакији. Из хронологије грађевинских кампања следило би да је изградња Јустинијане Приме кренула готово напоредо са радовима на дунавском лимесу што би могло да се образложи настојањем да се учврсти безбедност на северној граници префектуре у светлости присуства војсковође Мунда од 529. године.

Слично спровођење грађевинских кампања одиграло се и у Сирији односно Палестини, где је већ 527. године Јустинијан наложио потпуну обнову и поновно утврђивање Палмире и њеног дистрикта између осталог и као 'штита' (*propugnaculum*) за радове у Јерусалиму. Важна улога која је припала Јустинијани Прими у ширем контексту Јустинијанове политике одразила се и на грађевинско-архитектонски програм новог града који је морао да буде осмишљен под надзором самог Јустинијана и састављен у престоници. Планови првих грађевинских пројеката Јустинијана морали су бити приведени крају пре 527. године јер су већ у години инаугурације биле покренуте готово једновремена четири грађевинска подухвата и то у Јустинијани Прими у Средоземној Дакији (са блиским временом рефортификације лимеса у Првој Мезији),⁵⁸⁰ потом у Сикама (Συκεών) – Јустинијанопољу наспрам Константинопоља 527/8. године, затим темељна обнова и рефортификација Палмире као предуслова за грађевински подухват у Јерусалиму године 528. и коначно обнова Антиохије, за коју су планови морали да се припремају у ходу као сасвим неочекиваних и изнуђених напора на санацији катастрофе из 526. године. Из тога следи да су три прва грађевинска пројекта које је као цезар и август Јустинијан отпочео да спроводи 527. године морала да буду припремљена знатно раније што је омогућило изузетно полетан почетак и ток радова на три локације у дијецезама Дакији, Тракији и Оријенту. Јустинијана

⁵⁸⁰ Ivanišević, *The Danubian Limes of the Diocese of Dacia*, 653-665.

Прима је била подухват архитектонског овековечења успомене на место порекла цара кроз оснивање и постојање црквене престонице Дакије, у Сикама Јустинијанопољу (Ἰουστινιανῶν ητο) је у питању евергетизам према престоници исказан у обнови њеног XIII региона, чији избор и симболика могу да се доведу само у контекст наслањања на Константиновске царске традиције преко напоредог постојања Константинопоља и Јустинијанопоља на обалама Златног Рога. Трећа Јустинијанова кампања у Сирији и Палестини односила се на обимну рефортфикацију источног лимеса као предуслова за радове у Јерусалиму и Светој земљи 528-530. године.

Разложно је да се претпостави да су планови о оснивању новог црквеног центра на територији префектуре Илирик почели да се уобличавају још у време инаугурације Јустина за цара 518. године, када је у јеку била контроверза проузрокована сумњивим христолошким уверењима и непослушношћу солунског митрополита Доротеја, због чега је и деловање и престиж папског викаријата у метрополи префектуре био нагло уназађен. Настављање несклада са римским патријархатом у време епископата Аристида, само је могло да појача настојања за оснивањем нове црквене престонице, бар за онај део префектуре у којем је први говорни језик још увек био латински. Оснивање архиепископије за дијецезу Дакију у префектури Илирик јесте био чин царске интервенције на преуређењу постојеће црквене хијерархије у префектури и у дијецези али се тај административни потез цара могао бранити са више аргумената. Очигледно је да је изградња новог административног центра у до тада неурбанизованом подручју легитимна протоколарна демонстрација царског евергетизма према завичају која је повлачила неизоставно уздицање новог насеља у највиши ранг полиса и метрополе а самим тим и привилегије цркве, која је по канонима морала бити најмање у рангу митрополије.

Спецификум који не треба испуштати из вида јесте да је Средоземна Дакија провинција која је изнедрила три цара од којих су Јустинова Бедеријана и Јустинијанова Јустинијана Прима биле у некадашњем дистрикту града Константиновог порекла, Наисуса. Према томе, провинција у целини је баштинила неспорни престиж бар међу провинцијама дијецезе Дакије ако не и у целој префектури и у том светлости посматрано Јустинијаново настојање да се где год је могуће наслони на Константиновске традиције постаје јасније.

Са друге стране, пред више римских патријарха укључујући и Агапетија (535-536),⁵⁸¹ Јустинијан је могао да сасвим рационализује и аргументује оснивање јаког центра црквене администрације у Дакији неопходношћу артикулације црквене организације у дуго занемариваној дијецези, где

⁵⁸¹ Познат је фрагмент писма Агапетија Јустинијану од 10. октобра 535. године (**Coll. Avell.** 88) , дакле након прокламовања инаугурационе Новеле XI, 14. априла 535. године из којег се види опрезни и дипломатски приступ папе који је нешто више истакао само бригу за очување викаријатских права своје катедре у Илирику након оснивања архиепископије у Јустинијани Прими али без икаквих протеста и осуда тог империјалног чина. (Turlej, *Justiniana Prima*, 193-194)

би присуство архиепископата довело до брзог опоравка замрлих епископија на лимесу и грађања црквене јурисдикције дубље у унутрашњост сасвим неурбанизованих и пространих рударских подручја Прве Мезије, Превалиса и Дарданије. У средишту слике о стању црквене организације у Дакији након оснивања њене архиепископије јесте Јустинијанова обнова епископија на лимесу у Првој Мезији и граду Акве док о начину на који је уређено присуство цркве у дубокој унутрашњости неурбанизованих рударских подручја та слика мора да се гради из више извора.⁵⁸²

Дуалност цивилног и црквеног административног центра није достигнута у Јустинијани Прими јер је од званичне инсталације епископа Кателијана за првог архиепископа нове метрополе, у Јустинијановом граду у пуном капацитету деловао само дијецезни архиепископат док се ни администрација преторског префекта Илирика у Солуну а по свему судећи ни седиште провинцијског намесника *consularis* у Сердики нису иселили из својих метропола.⁵⁸³ То значи да је Јустинијана Прима остала првенствено црквена престоница дијецезе Дакије док је у цивилној администрацији могла да оствари само део капацитета, по свој прилици онај бирократски апарат који је омогућавао становништву дијецезе да правно-судске послове обавља у Јустинијановом граду а не у Солуну.

У својој Новели 11⁵⁸⁴ из 535. године Јустинијан је делом образложио неопходност пресељења префектуре Илирика односно седиште *praefectura praetorio* у севернију Јустинијану Приму указујући на предности близине старој престоници у Сирмијуму и добробити које би близина нове метрополе донела за становнике севернијих провинција префектуре. То је наравно угао гледања којим се унапређују прилике у северној дијецези док би се у неповољнијој ситуацији затекле провинције дијецезе Македоније, чије становништво би због административних послова морало да се упућује даље на север. Слична ситуација је међутим успешно била решена у време уређења *quaestura exercitus* 538. године, коју је чинила

⁵⁸² Такав пример може да буде црква Дарданије за коју налазимо податак у писму папе Геласија I (492-496) из 493. године о чак шест епископија на територији провинције иако су у Дарданији само три града евидентирана у Синекдему Хијерокла - Скупи, Улпијана и непознати Мерион (**Hiérocl., Synec.,** 16). Писмо (**Coll. Avell.** 88) је упућено епископима Дарданије са инструкцијом да се осуди еутихијанство као израз монофизитизма што су дардански епископи на синоду одржаном у метрополи Скупију и учинили, о чему су известили папу писмом потписаним од митрополита Јована из Скупија и још пет епископа али без навођења градова: Самуило, Боносије, Веријан, Фаустин и Урсинин. Vesevska, *Between east and west: Early Christian bishops*, 183-198. Уз Скупи и Улпијану наведених код Хијерокла, археолошки је убициран и муниципијум Дарданорум (Сочаница) док је у време након оснивања архиепископије у Дакији, црквена номенклатура можда била појачана оснивањем новог града Јустинопоља. У исходу, од седам постојећих епископија након 535. године у Дарданији, познате су нам локације њих три – Скупи (код Скопља), Улпијана (Липљан) и по свој прилици Муниципијум ДД (Сочаница), где је истражен само део насеља.

⁵⁸³ Присуство префекта у Солуну документовано је 536. године у писму Витигеза и Јустинијановој Новели 153 из 541. године. Nov. CLIII, *De Infantibus Expositis: Idem Augustus Eliae gloriosissimo praefecto Illyrici.*

⁵⁸⁴ Nov., XI, *De privilegiis Archiepiscopi Primae Iustinianae.*

административна спрега две провинције на лимесу (Друге Мезије и Скитије) и три медитеранске епархије Киклада, Карије и Кипра са престоницом квестуре у Одеси у Тракији. Након првог едикта 536. године којим се уређивала администрација канцеларије квестора по узору на преторске префектуре (“*imitationem quandam praefecti praetorio*”),⁵⁸⁵ уследио је нови указ из 538. године којим се изашло у сусрет становницима острва и Карије да административне и судске послове обављају у Константинопољу где су уз префекта престонице, били именовани и представници (*iudicem*) суда квестора у далекој Одеси.⁵⁸⁶

Иако је такав аранжман могао да буде планиран и за становнике грчког дела префектуре Илирика резолутно одбијање иселења цивилне престонице из Солуна осујетило је Јустинијанове планове за деташирање администрације у Средоземну Дакију, ближе стално угроженој граници и Сирмијуму. Тврдокорни отпор пресељењу префектуре који је популација Солуна демонстрирала, био је мотивисан непристајањем на дерогирање цивилног престижа метрополе која би самим тим била сведена на метрополу провинције а не префектуре што би неизоставно водило умањењу и црквеног супра-митрополијског ранга солунске епископије, која је половином V века већ била промовисана у архиепископију али без патријаршијских привилегија.

Навођење практичних разлога за пресељење префектуре ближе граници и Сирмијуму, могло је да подразумева и војну улогу коју би префектура у Средоземној Дакији одиграла уочи и током напада империјалних снага на Далмацију 534/5. године, јер би логистичка подршка и правац наступања Мундове војске били уређени и покренути из управо реорганизоване и консолидоване Прве Мезије и то путем кроз Савију, магистралном саобраћајном путањом коју је и Теодорик искористио приликом миграције у Италију. Уместо северног правца, експедиционе снаге су морале да потискују Готе од Епидаура ка Салони, што можда и није била у већој мери стратешки отежана акција, имајући у виду нараслу улогу ратне и транспортне флотиле којом је царство располагало у Јадранском мору. Јустинијаново прихватање да префектура остане у македонској метрополи 534/5. године такође може да се тумачи и неопходношћу да се цивилна и војна администрација у Илирику не реорганизују на прагу ратне кампање против Острогота у Далмацији, где је дуго постојање и уходана административна номенклатура у боље урбанизованом подручју дуж Виа Игнација, обећавала успешнију организацију логистичке основице за ратне операције у далматинском приобаљу. У време када је Јустинијана Прима већ морала да буде у највећој мери саграђена забележено је спомињање префекта у Солуну у дипломатској преписци готског краља Италије, Витигеса, који се писмом из

⁵⁸⁵ Nov. XLI, *Lex ut bonus*.

⁵⁸⁶ Nov. L, *Appellationes è quinque Provinciis Caria et Cypro Cycladibus Insulis et Mysia et Scythia apud quem oporteat examinari*.

536. године обратио ‘префекту Солуна’.⁵⁸⁷ Ако је у тој епистули остало можда недовољно јасно да ли се краткотрајни краљ Италије обратио префекту Илирика или урбаном префекту Солуна, постојање целовите префектуре Илирика недвосмислено је потврђено Јустинијановом новелом из 541. године у којој се цар директно обраћа префекту Илирика Илији (Nov. CLIII, *Eliae gloriosissimo praefecto Illyrici*). У истом указу Јустинијан се обраћа и поглавару Солунске цркве наводећи његов ранг архиепископа (*sanctissimum civitatis Thessalonicensis archiepiscopum*), што се може довести једино у везу са престанком епископата Аристида 535- године, који је био настављач црквене политике свог претходника, промијафизитског митрополита Доротеја. Од прокламације Новеле 11 у којој је митрополит Солуна (Аристид) означен само као епископ већ након шест година Јустинијан признаје чин архиепископа његовом наследнику Илији (Ἡλιάς), при томе не наводећи његов статус папског викара за Илирик.

Археолошка истраживања у Царичином граду су у потпуности документовала постојање блока са принципијом односно груписање више здања уз базилику принципије (*basilica principiorum*). У непосредном севернијем суседству у знатно мањој мери истражена је *villa urbana*, здање развијеног плана са маркантним крилом пријемне дворане, триклиноса или ауле. Посматрано збирно, четврт уз принципију не располаже очекиваним капацитетима за смештај и рад преторске префектуре Илирика али у њој јесте организована војна командатура са пратећом администрацијом, због које је и сама принципија унеколико реорганизована и проширена, јер су истраживања евидентирала три етапе грађевинске адаптације и реорганизације блока у целини.⁵⁸⁸ Ако је Јустинијан заиста имао намеру да пресели префектуру Илирика у Јустинијану Приму то би било превелико административно оптерећење за град који је археолошки истражен на локалитету Царичин град. Уређење тако снажне бирократске јединице било је дефинисано царским указима међу којима Анастасијева прагматична санкција⁵⁸⁹ насловљена на префекта

⁵⁸⁷ Префект Солуна се спомиње у документима из 536. године и Новели из 541. године. Први документ односи се на обраћање краља Витигеса префекту Солуна: *Praefecto Thessalonicensi Vyittgis rex*.

Illum et illum legatos nostros ad serenissimum principem deo favente direximus. per quos necesse fuit niagnitudini vestrae reddere salutationis affectuim, quando honori vestro et sapientiae debetur, ut vobiscum colloctionis gratia perfruamur. Speramus autem ab excellentia vestra, ut moram non debeant sustinere, quos nos sub celeritate pcrspicitis destinasse, quatenus vestris beneficiis applicenius, si eos remota tarditate pervenire cognoscimus.” **Cassiod., *Variae*. XXXV.**

Бар у том документу Касиодор не истиче пуну титулу префекта у Солуну па постаје упитно да ли је заиста реч о префекту Илирика или само урбаном префекту од кога се моли практична помоћ да убрза путовање два емисара ка престоници. У другим препискама увек се истичу пуне титуле примаоца епистуле као у *Var. X.28* где се краљ Теодад обраћа самом Касиодору као преторском префекту – *praefectus praetorio (Senatori PPO)* или у *Var. X.30*, упућеном од истог владара урбаном префекту Онорију – *Honorio praefectus urbis*.

⁵⁸⁸ Bavant – Kondić – Spieser, *Caričin Grad II*, 373.

⁵⁸⁹ CJ, 12.49.12. *Imp. Anastasius A. Spartiatio pp. Ilyrici. Per hanc divinam pragmaticam sanctionem decernimus, quod antea, dum tribuni praetoriani dignitas eis, qui in scriniis seu gradibus officii tuae celsitudinis deponunt militiam, praebeatur, custoditum fuisse dignoscitur, hoc super honore quoque comitivae dignitatis eis impertiri, ut sententia pro fine*

Спартатија прецизира четири канцеларије – *scrinia* за департман финансија, по једна за дијецезе Македонију и Дакију, за јавне радове и државну касу (*scrinii Macedoniae et scrinii Daciae et scrinii operum et scrinii I auri*). Други департман префектуре односио се на судско-правне послове којима су у име префекта управљали корникуларије и примискриније са одговарајућим бројем нумерарија за Македонију односно Дакију (*cornicularius et primiscrinus et numerarius scrinii Macedoniae et scrinii Daciae*).

Осим тог чиновничког особља префект се у вођењу својих магистрата ослањао и на помоћно особље у преторијуму што је број бирократског апарата префектуре у њеном седишту повећавао нанеколико стотина, за обе дијецезе.⁵⁹⁰ Ако је цар имао намеру да исказе евергетизам према становништву Дакије омогућавајући му да правне и административне послове обавља у Јустинијани Прими а не у удаљеном Солуну, онда би канцеларије префектуре за финансије, јавне радове и трезор дијецезе Дакије биле инсталиране у Јустинијановој метрополи као и судски магистрат по узору на уређење исте правне службе у Константинопољу за становнике квестуре (*Quaestura Iustiniana Exercitus*) са острва и из Карије. Тако уређена администрација у магистратима метрополе у Средоземној Дакији била би деташирана служба у име префекта Солуна у највишем могућем капацитету викаријата али сасвим могуће и без тог статуса, у ком случају је главни чиновник био у звању корникуларија.

Примарни садржај Јустинијане Приме био је епископалијум или епископеион (*episcopiion*), односно седиште архиепископа Дакије и после 545. године папског викаријата за исту дијецезу. Као град који је подигнут *de novo*, Јустинијана Прима није баштинила црквену традицију нити забележени култ локалног светитеља који би донели престиж новом центру црквеног ауторитета. Као једини дигнитет којим је град располагао у тренутку оснивања била је чињеница да је представљао место порекла Јустинијана чији је родни заселак Таурисијум морао бити у дистрикту новог града. Спрега цивилног и црквеног ранга је била остварена у Јустинијани Прими која је промовисањем у метрополу постала најважнији град своје провинције док је успостављањем архиепископске катедре надвисила све градове у Дакији.

eorum militiae proferenda dignitatis etiam mentionem contineat, haec quoque tantummodo et sine speciali codicillorum vel divinorum apicum sanctione ad eandem dignitatem adipiscendam et privilegia eam sequentia sufficiat: ita tamen, ut primi ordinis comitivam per interlocutionem eiusdem potestatis mereantur cornicularius et primiscrinus et numerarius scrinii Macedoniae et scrinii Daciae et scrinii operum et scrinii I auri. Hoc eodem in his etiam, qui post novellam dispositionem divae memoriae Zenonis, quae de isdem personis loquitur, deposuerunt militiam, obtinente.

⁵⁹⁰ Приложен је број за префектуру Африке где је упуслено 278 чланова особља разврстаних у девет служби - *scholae: exceptores, chartularii, singularii, mittendarii, cursores, nomenclatores, praecones, draconarii, stratores*. Gkoutzioukostas, *The prefect of Illyricum and the prefect of Thessaloniki*, 45-80.

Прокопије⁵⁹¹ је у панегирику изложио (по редоследу писања) да је у близини ‘тетрапиргија’ Таурисиона Јустинијан саградио ‘угледан град’ - πόλιν ἐπιφανεστάτην, потом да је град завредио да буде ‘метропола читаве земље’ - χώρας ἀπάσης μητρόπολις и на крају да је додељен архиепископу (Ἰλλυριῶν ἀρχιερέα) као његово седиште, част коју су му одали и други градови као првом по величини. На том месту треба истаћи да се учени панегириста у одавању почasti Јустинијановом граду можда наслонио на устаљену етикецију у погледу уважавања угледа царских градова који су имали статус метрополе без обзира на њихову физичку величину у стварности а која се можда да наслутити у хијерархијском разврставању градова датом у Јустинијановој Дигести 27, где Модестинус (*Modestinus*) истиче да је пригодно престонице (*metropoles provinciarum*) провинција сврстати у групу великих градова.⁵⁹² (Слика 23.)

Са друге стране, црква је имала своје виђење извора престижа и евентуалне супремације једног еклезијалног центра – црквене престонице, сажето код Карла Јозефа Фон Хифела да “стварно порекло хијерархијског ранга није цивилни квалитет града него древност и апостолско порекло његове цркве.”⁵⁹³

За црквену престоницу Дакије Јустинијан је сасвим сигурно уредио престижни реликвијарни програм за дедикацију бројних цркава у граду, међу којима је епископска базилика била најзначајнија и у склопу епископеиона, у оквиру којег је саграђена резиденција архиепископа. Епископска базилика је, осим што предњачи по величини габарита и архитектонским квалитетима у односу на друга црквена здања у граду, по правилу својеврсни манифест који исказује углед не само епископије него и града у целини, пре свега по светости реликвије која је похрањена у њен олтар у време освећења.

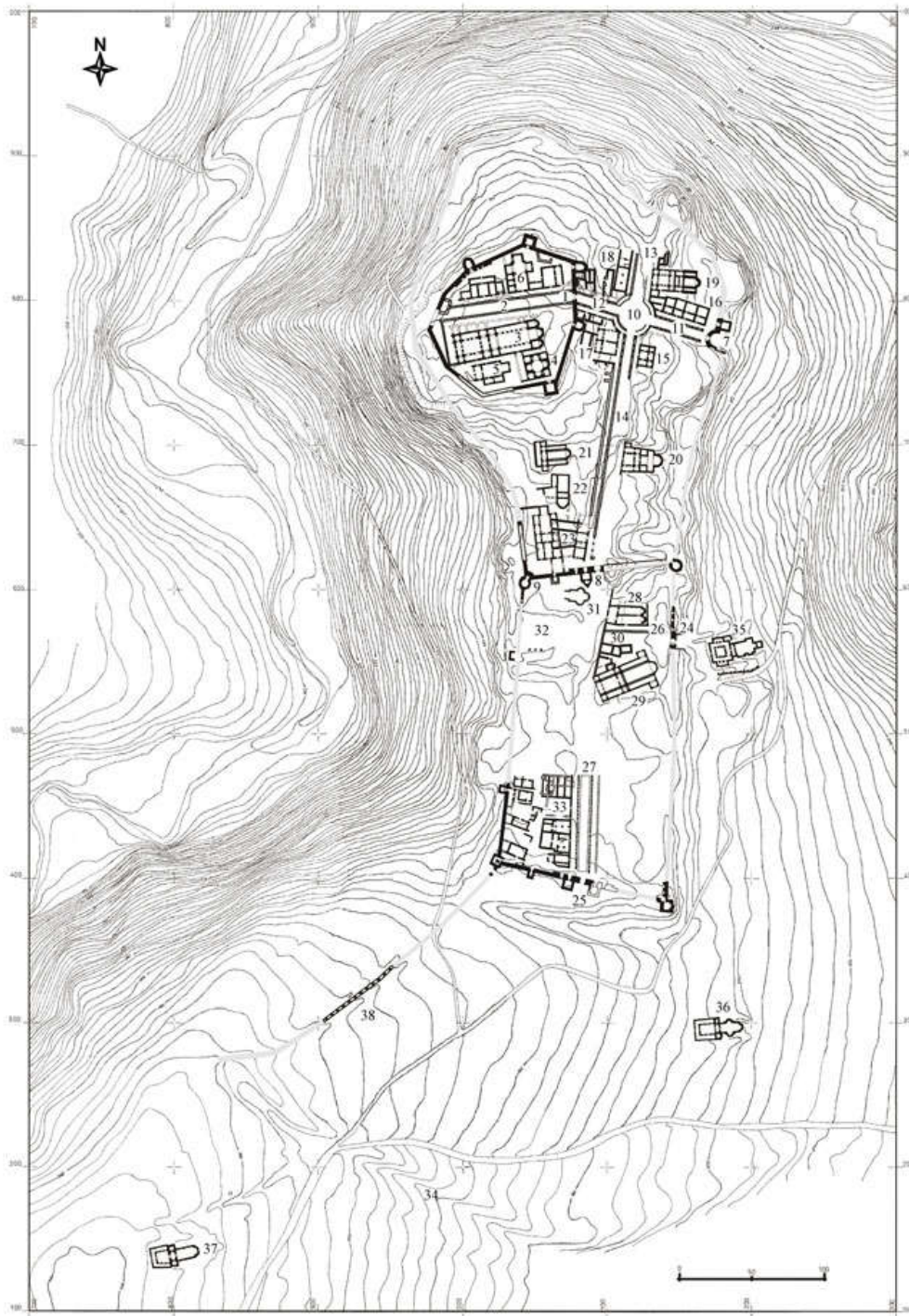
Локални мартрири су узвисили хришћанску изворност цркве у Сердики почетком IV века али је у једном тренутку ради повећања престижа спроведена обнова епископских храмова а потом и уређење мартриријума испод гробљанске базилике, за чије ново посвећење је уприличена translација (*translatio*) реликвија које нису потицале из дистрикта старе метрополе Средоземне Дакије 350-360. године.⁵⁹⁴

⁵⁹¹ Procop., *Aed.* IV.1.19-26;

⁵⁹² Dig. 27.1.6.2., *Modestinus libro secundo excusationum: apparet autem maximo numero uti metropoles provinciarum, secundo civitates in quibus ius dicitur, tertio reliquas.*

⁵⁹³ Такав став је највише заступала и промовисала западна црква нарочито након сабора у Сердики, злажући се за апостолско порекло патријархата у Риму и на истоку али не и Константинопоља. Тако је према тумачењу папе Лава Великог, патријархат Александрије повлачио светост од апостола Марка а Антиохије и Рима од апостола Петра. Nefele, *A History of the Christian Councils*, Vol.III, 413-414.

⁵⁹⁴ Popova, *The martyrism under the basilica of Saint Sofia*, 131-150.

Слика 23 - Општи план археолошког локалитета Царичин град из 2006. године. (документација Археолошког института у Београду)

Мартириолошка традиција коју је можда Наисус могао да баштини је тешко доказива у светлости одсуства поузданих података и непостојања јасне представе о градској топографији у VI веку. Наговештај да је Наисус (Наисопољ) можда баштинио традицију локалних мартира могао би да буде спомен окупљања болесних у рушевинама цркава у разореном граду, у извештају Приска 448/9. године, док је Улпијани велики углед у Илирику доносио мартријални култ Светих Флора и Лавра.

Уже подручје завичаја и Јустина и Јустинијана није изнедрило ниједног светитеља или мартира али би било погрешно сагледавати остварење црквеног престижа архиепископије Јустинијане Приме само у односу на наведене локалне мартријалне традиције три града Средоземне Дакије. Архиепископија дијецезе је морала да оствари узлет дигнитета у односу на Солун као град са снажним култом Светог великомартира Димитрија, чији црквени ауторитети су повлачили апостолске традиције из времена мисионарства Светог Павла.

Катедрална базилика у епископеиону Јустинијане Приме као и друге градске цркве, судећи по археолошки сасвим истраженим остацима шест црквених здања у ужем градском језгру брањеном главним бедемима (периволосом), могле су да буду освећене само похраном контактних реликвија или мањих честица моштију, које су биле положене у реликвијаре црквених олтара приликом консекрације. Међутим, евидентирање мартријалног тетраконха у Доњем граду на Царичином граду применом георадарских снимања 2015. године у највећој мери је допунило слику Јустинијановог црквеног програма за црквену метрополу Дакије. Тетраконх са прикљученим полукружним (сигма) тргом у средишту низа од укупно пет цркава одаје планирани мартријални комплекс са највероватније похрањеним целим моштима мартира, као највећом светињом и тако уређеног ходочасничког центра у Доњем граду и града у целини.

Неизбежно је да се уређење мартријалног комплекса у Јустинијани Прими разматра у светлости Јустинијанове политике транслације светих реликвија коју је спроводио центрифугално, прибирајући светиње у Константинопољ, ради појачања престижа и престонице и патријархата који се за своје место другог после римског изборио тек уз помоћ васељенског сабора. Неке од кључних транслација нису никада спроведене без обзира што су захтеви долазили од цара, попут молби за пренос моштију Светих Петра, Павла и Лаврентија из Рима или Светог Димитрија из Солуна. Молба за пренос остатака светих мартира из Рима била је упућена папи Хормизди у време политичке акције Јустина и Јустинијана на превазилажењу раскола са римским патријархом 519. године. Да је у значајној мери Јустинијан могао самостално да делâ показује и изградња базилике Светих Апостола Петра и Павла у крилу палате Хормизде 519-520. године, која је изграђена у првим годинама власти Јустина као манифест помирења и превазилажења раскола и у којој су свете мошти римских апостолских мартира требало да буду похрањене. Међутим, до транслације тако значајних реликвија није

никада дошло односно Јустинијану су одаслате само контактне реликвије, кључеви ланца Светог Петра⁵⁹⁵ и гридирон Светог Лаврентија.⁵⁹⁶ Слично томе, за цркву Светих Мартира Сергија и Вакха, смештеној наспрам базилике Светих Апостола Петра и Павла, из Сергиопоља су одаслате опет само контактне реликвије, овом приликом кржаве хаљине моћних источних мартира.⁵⁹⁷

Из Солуна уместо тражених моштију великомученика и након митологизираних узалудних претрага подземних одаја испод базилике Светог Димитрија, цару је послата извесна количина светог мира (*myrrh*) уз дипломатско образложење солунског клера да мошти мартира нису пронађене.⁵⁹⁸ Свето уље, као својеврсна контактна реликвија, наводно је употребљена за миропомагање војске. Евентуално лишавање Рима и Солуна моштију мартира неизбежно је водило дерогирању престижа епископата и слабљењу култова из којих су црквени центри повлачили свој велики углед и супремацију у односу на друга седишта црквених ауторитета.

Одузимање светих реликвија и у источним провинцијама није наилазило на одобравање локалне популације али су оне неретко под претњом присиле углавном нашле свој пут до престонице. Робин М. Јенсен преноси да су цареви Теодосије I, Грацијан и Валентинијан III прокламовали указ којим се забрањује транслација тела светитеља или њихово распарчавање као и продаја реликвија и светих честица 386. године.⁵⁹⁹ Већ 392. године сâм Теодосије је одступио од тог едикта спроводећи *translatio* главе светог Јована Крститеља, похрањујући угледну реликвију у капелу на Евдомону. Папе у Риму су истицали разлике у односу према светим моштима у западној цркви и на истоку где је папа Григорије захтевао да се не узнемиравају свете мошти у гробницама-мартирејумима и нарочито на очувању њихове целовитости односно против распарчавања (*dismembratio*) посмртних остатака светитеља и мартира у циљу расподеле таквих реликвија. Насупрот том ставу који је ишао у прилог очувању престижа апостолске столице у Риму и локалних култова, још Паулино (*Paulinos*) из Ноле се залагао да се светост мартирејалних моштију не ограничава само на подручје одакле су потекле

⁵⁹⁵ У базилици Светих Апостола Петра и Павла папа Вигилије је покушао да прâвом на азилум у цркви избегне репресију Јустинијана због одупирања да осуди Три Поглавља. У *Damnatio Theodori* сâм Вигилије сведочи о тим дешавањима и успут наводи реликвије које су биле на олтарској менси базилике – честица Часног крста и Кључеви ланца Светог Петра. Hefele, *A History of the Christian Councils*, Vol.III, 281.

⁵⁹⁶ Butler, *The Lives of the Fathers, Martyrs, and Other Principal Saints*, 168.

⁵⁹⁷ Куполни октагон Светих мартира Сергија и Вакха смешта се у период након што су Јустинијан и Теодора напустили палату Хормизда, јер дедикациони натпис наводи Јустинијана као цара - *σκηπτοῦχος*, оквирно у прву половину четврте деценије VI века, у сусрет синоду у палати Хормизди 531-536. године. Стоке, *Justinian, Theodora, and the church of Saints Sergius and Bacchus*, 25-63.

⁵⁹⁸ Grotowski, *Arms and Armour of the Warrior Saints*, 112.

⁵⁹⁹ Cod. Theod. IX 17.1-4, Jensen, *Saints' Relics*, 153-169.

односно где су страдали или сахрањени мартини већ да је ‘божја воља да се меморије (реликвије) умноже из једне гробнице.’⁶⁰⁰ У светлости јасних тежњи источних царева на окупљању целих моштију свих апостола у Константиновом и Констанцијевом маузолеју-хероону и Јустинијанова молба за транслацију римских апостола није неочекивана ни претерана али је сама по себи значила умањење првенства катедре Светог Петра. Стога су и тај захтев као и каснија молба царице Константине (560-605) за транслацију главе Светог Павла у време папе Григорија Великог, биле дипломатски одбијене.

У равни провинцијалних метропола целе мошти Светог Димитрија су љубоморно чуване у Солуну, Свете Текле у Селеукији на Каликадну, Светог Николе у Мири у Ликији, итд. Провинцијалне метрополе дијецезе Дакије су баштиниле само мошти локалних мартира или црквених светитеља па би евентуално разматрање магнитуде светости моштију похрањених у мартинијуму у бедемима Јустинијане Прима било у опсегу између локалног мартира и апостолских честица. Од значаја може да буде и сам тетраконхални склоп мартинијумске цркве који је поновљен на више места у царству али и у два престижна ходочасничка центра, у Сергиопољу и Абу Мини, где су биле похрањене целе мошти војних мартира. Мартинијум са полукружним тргом морао је да буде саграђен пре именовања архиепископа Кателијана 535. године иако је сам епископеион у капацитету архиепископије могао да делује и без организованог и архитектонски монументализованог мартинијумског комплекса у бедемима града. Необично је да у инаугурационој Новели 11 није споменута светиња око које је уређен ходочаснички центар, бар на начин како је то Зенон у свом едикту из 484. године учинио наводећи Леонтопољ као град светог Конона.

Црквени архитектонски програм који је остварен у Јустинијани Прими, односно који је потврђен дуготрајним археолошким истраживањима на Царичином граду, доказује изузетно важан задатак који је град имао да испуни у оквиру Јустинијанове државне и црквене политике. Са становишта државних интереса Јустинијана Прима је по тим замислима требало да спроведе чвршћу административну агрегацију северног Илирика односно дијецезе Дакије, уз суседну дијецезу Тракију, две царске територије које су биле најизложеније нападима прекодунавских варвара. И поред изостанка пресељења префектуре из Солуна у нову метрополу, Јустинијанов град је неспорно допринео урбанизацији западних делова Средоземне Дакије и пресудном ојачању црквене организације у целој дијецези. Из тих разлога Јустинијана Прима је град чији је пројекат морао да буде осмишљен у блиском окружењу царске канцеларије и самог Јустинијана а не од провинцијалног намесника и архитеката који су морали бити ангажовани у северном Илирику због радова на обнови Дарданије и спровођења Јустинове урбане обнове градова у Средоземној Дакији и на лимесу.

⁶⁰⁰ *Ibid.*, 160.

Осим црквеног програма који је био окосница концепта новог урбаног центра као седишта архиепископије, планско пројектовање града и за Јустинијану Приму подразумевало је и преостале две категорије јавних радова које су допуњавале тријаду грађевинских и архитектонских тема односно фортификацијске и хидрауличне радове. Урбана опрема града, његови аркадирани портици и колонадиране стое са јавним чесмама и могућим споменицима, употпуњавали су јавне радове повезујући приватне резиденцијалне блокове са полујавним и јавним просторима уз главне градске улице и тргове.

Општи је консензус да Јустинијанов град није био довршен до самог краја по изворним замислима архитекте, нарочито у погледу планске урбанизације градских четврти у западном делу Доњег града и пространог градског кварта северно од акропоља са епископеионом. То би у исходу остале мање површине у браћеном простору града које нису биле архитектонски артикулисане репрезентативном изградњом у опус микстум техници која је главно обележје империјалног грађевинског патроната не само у Јустинијани Прими него и целој провинцији. Разлози за изостанак потпуног довршавања пројектованог програма за империјални град најлакше се могу сагледати у обустави финансија и донација како се остварење подухвата ближило крају, условљено тежим околностима у којима се држава нашла након декаде симултаних ратова на удаљеним фронтима и посебно, након избијања велике пошасте куге 541/2. године.

Међутим, могућ је и отклон цара према црквеној престоници Дакије у светлости тешких сукоба и раскола изазваних Јустинијановим тврдокорним истрајавањем на осуди Три Поглавља и неприличним поступањем са папом Вигилијем, који је био легитимни канонски егзарх архиепископији Дакије. Осим извештаја у Актима сабора у Константинопољу 553. године, из којих можемо спознати распоред политичких струја захваћених теолошким сукобом и несталност папиних одлука до коначног сагласја са царским осудама спорних поглавља, и један инцидент у Дарданији успутно наведен код Прокопија можда указује на раздор који се из врха секуларне и црквене власти прелио и на популацију Илирика.

Прокопије у Ратовима извештава о томе да је царски комитатус који је био првобитно одаслат као војна помоћ Лангобардима у рату против Гепида, скренут са испуњења ратног задатка по налогу Јустинијана да би војсковође Јустинус и Јустинијан, синови војсковође Германа, потом Аратије и Свартуас, испитали и окончали сукобе у Улпијани који су избили око религијских питања 552. године, дакле уочи Петог васељенског сабора у Константинопољу године 553.⁶⁰¹ Зауостављање главних војних снага ради пацификације побуњеног грађанства говори о снажном анимозитету међу локалном популацијом у односу према царској верској политици. Одијум про-халкедонског свештенства у Илирику према спорном декрету папе

⁶⁰¹ Procop., *Bell.* VIII.25.7-11;

Вигилија *Judicatum*, који је под страховитим притиском Јустинијана папа прокламовао 11. априла 548. године, очигледно је наишао на широку осуду и у традиционално ортодоксној популацији Илирика. Инцидент у Улпијани – Јустинијани Секунди стога није био безазлен и употреба или претња снажног војног контингента за увођење реда говори да цар није остављао простора за даље распре о том питању. Годину дана касније, на сабору у престоници појављују се епископи цркве Илирика и цркве дијецезе Дакије, међу којима наводно и митрополит Стобија као изасланик архиепископа из Јустинијане Приме Бененатија, што би могло да посведочи да је провинција Друга Македонија и даље била у саставу црквене дијецезе Дакије и након прокламације Новеле 131, 18. марта 545. године.⁶⁰²

Хифеле даје преглед отпора папином Јудикатуму у западној цркви којој су припадале и еклезијалне провинције Далмације и Илирика. Изузетно значајан податак сачуван је у извештају епископа Виктора из Тунуне (†570. године)⁶⁰³ да су се епископи Илирика окупили на синоду 549. године на којем су осудили Јудикатум и стали у одбрану Три Поглавља о чему су известили писмом Јустинијана. На истом синоду за који се не прецизира место одржавања, донета је одлука о смени архиепископа Бененатија из Јустинијане Приме јер се сагласио са одлуком цара о осуди Три Поглавља, мада је у том поступку следио и папин Јудикатум.⁶⁰⁴ Реакција у Улпијани је по свему судећи уследила након другог по реду Јустинијановог едикта прокламованог 551. године у којем се оштро осуђују и анатемишу Три Поглавља. О мучној ситуацији у којој су се затекли епископи Дакије на сабору у Константинопољу 553. године говори и више изговор него начелна лојалност архиепископу и папином викару у Јустинијани

⁶⁰² Присуство епископа Стобија на сабору 553. године остаје нејасно. Код Мансија (*Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio*, IX, 191-192) наведени су епископи Бенигнус (*Benigno*) из Хераклеје Линкестис (*Heracliae Pelagoniae*) као репрезент (*vicem agente*) Солунског (архи) епископа Илије и одвојено и без назнаке да је делегат архиепископа Бененатија, '*Phocas Staliensis provinciae Praevaliensis*' којег је Жак Зеје (J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Paris 1918) идентификовао као епископа Стобија. Иванка Николајевић-Стојковић (Nikolajević-Stojković, *Ranovizantijska arhitektonska dekorativna plastika u Makedoniji, Srbiji i Crnoj Gori*, 88) преноси Фанулу Папазоглу (cf. F. Papazoglou, *La Macédoine Salutaire et la Macédoine Seconde*, Bull. de la classe des lettres et des sciences morales et politiques XIII, 1956, 115—124), која оспорава присуство епископа Стобија док Хифеле даје редослед дешавања са епископима из Илирика 553. године који су се затекли у Константинопољу у време сабора. У групи 'западних епископа' који су одбијали учешће у сесијама 8-9. маја, затекла су се и три епископа из Илирика, Сабинијаније из Запаре, Пројектус из Наисуса и Павле из Јустинијане Секунде, који су избегли учешће у раду Синода позивајући се на потребу консултовања отсутног архиепископа Бененатија. Делегација Синода је међутим убрзо установила присуство епископа Фоке који је присуствовао раду сабора само као суфраган архиепископа из Јустинијане Приме а не као његов делегат али је само присуство очигледно епископа из Дакије било довољно да Синод усвоји да је Бененатије у сагласју са Синодом. Hefele, *A History of the Christian Councils*, Vol.IV, 305.

⁶⁰³ Хифеле преноси и белешку Виктора, епископа Тунуне у Проконзуларној Африци да је 'цар Јустинијан на месту села Тауресијум у Европској Дарданији (*Dardania Europea*) основао диван град који је назвао Јустинијана I, и који је 541. године постао такође црквена метропола.' Време када је синод епископа Илирика био одржан јесте свега годину дана након смрти августе Теодоре 548. године, непомирљивог противника Три поглавља. Hefele, *A History of the Christian Councils*, Vol.IV, 264, n.3.

⁶⁰⁴ *Ibid.*, 264.

Прими, коју су исказали епископ Павле из Јустинијане Секунде (Улпијане), епископ Наисуса и Сабинијаније из Запаре, одбијајући да учествују у заседањима сабора јер њихов архиепископ није присутан. Како су епископи Илирика сменили Бененатија на синоду из 549. године делегација три епископа Илирика односно Дакије није била овлашћена да узме учешћа у раду сабора у име архиепископа са којим нису у сагласју.

Зато је највероватније епископ Фока или одаслат лично од Бененатија или је самовољно узео учешћа у раду Синода чиме је дао легитимитет сабору у име архиепископа Дакије. Епископи Улпијане и Запаре су такође ставили свој потпис на папин меморијал *Constitutum Vigiliis Papae de tribus capitulis* упућен цару 14. маја 553. године, што нам даје јаснију слику о опредељењу епископа Дакије у погледу Три Поглавља у чему су следили Вигилијев отпор Јустинијановом теолошком тумачењу. Након Јустинијановог успешног наметања осуде Три Поглавља на сабору 553. године више не срећемо име Јустинијане Секунде док и сам Прокопије у време писања Ратова и спомињања инцидента у Улпијани тај град назива његовим старим именом а не оним које је понео у време након Јустинијанове рестаурације.

Архиепископ Бененатије који је био смењен на синоду епископа Илирика 549. године, није учествовао на сабору у престоници иако је неспорно уживао подршку моћног цара и у том смислу архиепископски мандати црквених поглавара Јустинијане Приме одају несталност опстајања и унеколико изложеност положаја архиепископа Дакије где је само први архиепископ декретно наименован од Јустинијана, Кателијан, остварио трајање епископата сходно свом животном веку док су наредни архиепископи имали непредвиђена окончања мандата, попут Бененатија којег је сменио митрополијски синод 549. године,⁶⁰⁵ или наредног архиепископа Јована који је био екскомунициран 592. године због демонстрирања патријаршијских прерогатива у контроверзи око епископа Тебе.⁶⁰⁶

⁶⁰⁵ У таласу отпора Јудикатуму (*Judicatum*) папе Вигилија одржани су локални синоди у Илирику и Картагини где су митрополити Илирика 549. године сменили свог архиепископа док су црквени великодостојници Картагине Јустинијане ишли тако далеко у неслагању са папом да су га екскомуницирали до покајања. Hefele, *A History of the Christian Councils*, Vol.IV, 264.

⁶⁰⁶ Писмо папе Григорија I из 592. године о смени и екскомуникацији архиепископа Јована, **Greg. P., Ep., Epistle VI, VII;**

4.3. Урбанистичко-архитектонски концепт Јустинијане Приме

Период од уздицања Јустинијана за августа 527. године до проглашења Новеле 11, 14. априла 535. године (на Васкршњу Недељу), обично се сматра за време изградње Јустинијане Приме или бар њеног највећег дела, довољног за смештај епископата и именовање првог архиепископа, Кателијана. У светлости жустрих покретања Јустинијанових грађевинских кампања у првим годинама након инаугурације, разложно је да се претпостави да су у највећем обиму пројектни планови већ били сачињени и пре 527. године, поготово из разлога дужег времена потребног за преузимање података са терена и организацију радова на лицу места. Јустинијан је сасвим сигурно морао знати како ће изгледати нови град пре почетка изградње јер је политичка улога која је намењена том граду у највећој мери утицала на његов концепт, па је разложно прихватити да се са осмишљавањем планова за царски задужбински град и метрополу Дакије отпочело већ са уздицањем Јустинијана за цезара 525. године, када је Јустинијан могао да приступи разради пројеката.

Подизање града по унапред састављеном пројекту је у свим временима била нарочито изазовна тема за пројектанта јер се у зависности од циља који се жели постићи, такви подухвати по правилу користе за исказивање важеће архитектонске мисли и неретко престижних архитектонских концепата. Версатилност грађевинских и архитектонских тема такође је захтевало укључење стручњака различитих профила и у време ране Византије, без обзира на гашење потреба новооснованих градских насеља за јавним грађевинама и сложеним архитектонским темама какве су позоришта, амфитеатри, монументална купатила или септизомијуми и слична декоративна здања. Из тих разлога и за подизање града каква је била Јустинијана Прима неопходно је било укључење архитеката и мајстора-зидара који су располагали ширим знањима из архитектонског силабуса или су били специјализовани за поједине области градитељства попут фортификацијских радова и војне архитектуре у целини или хидрауличних радова у оквиру којих је за неке теме била неопходна стручност напредно обучених *mechanopoioi*. На локалитету Царичин град нису евидентирана здања која су одавала напредније архитектонске концепте, пре свега засводне радове и куполне конструкције већег распона. Засвођене таваничне конструкције јесу биле изведене пре свега у два градска купатила и Великој цистерни, док су опште присутне у фортификацији града у његовим кулама и капијама. Као таваничне сводне конструкције малог распона то су рутински изведени

засвођачки радови у опеци и малтеру које су по задатим смерницама пројектанта могле да изведу бројне зидарске групе у грађевинској индустрији у европском делу царства. Изостанак напреднијих засвођачких радова у црквеној архитектури на Царичином граду говори о ранијем пројектовању тих здања, чији су се концепти осмислили пре довршења радова на Аја Софији, чији је конструктивни склоп са читавом лезом примењених сводних решења унео револуцију у грађевинарство епохе. У црквеној архитектури на Царичином граду сводне конструкције су примењене само у засвођавању црквених апсида од којих су таванице баптистеријума биле нешто захтевније због елипсоидно обликованих конхи. Засвођачки радови могу се очекивати у још неистраженом тетраконхалном мартирејуму у Доњем граду али очекиване конструкције и даље спадају у групу сводних радова малог распона.

Како се ради о царском пројекту и личној заинтересованости самог цара мало је вероватно да су градитељи изашли на одабрани терен за изградњу без потпуне организације радова и спровођења свих неопходних процедура, пре свега у циљу прикупљања података за терена. Теренски подаци односе се на информације о морфологији и хидрологији одабраног места за изградњу града, свим маркантним реперима на тој локацији као и својеврсне аутопсије тла (брега), његове оријентације и падинских нагиба и профила. Без тих података се никада не приступа изградњи урбанизованог насеобинског ентитета јер урбанизација подразумева степен планирања града у којем се према зацртаним потребама и прорачунатим параметрима пројектују његови садржаји али изнад свега плански реализује градска инфраструктура, канализација за одвођење атмосферичке и одвођење нечистоћа.

Урбанизација сама по себи не значи изградњу растерних блокова или поравњање зграда у насељу већ низ плански спроведених процедура којима се становништву обезбеђује сталан приступ свежој води, регулисан одвод падавинских вода и нечистоћа и несметано одвијање свакодневних активности везаних за трговину и економију насеља. Град у раном византијском периоду је агломерација која је због версатилности концепта, неједнаких развојних путања и дуговечности насеља као и различитих културолошких одлика поднебља у пространом Источном царству, била различито перципирана и оцењивана али је у својој суштини подразумевала пре свега стварање могућности за уживање римског начина живота (*civitas*) у безбедном урбанизованом окружењу муниципија или полиса чији су *urbis - civitas* заштићени фортификацијским периметром – периволосом. Ако апстрахујемо Паулову дефиницију урбиса односно града у ужем смислу,⁶⁰⁷ осим свега што је саграђено у оквиру главних бедема у урбанизовани део града укључују се и његова предграђа или *suburbia*, поготово ако су и она била заштићена спољним фортификацијским линијама.

⁶⁰⁷ Dig. L.16.2., *Paulus libro primo ad edictum: pr. "Urbis" appellatio muris, "Romae" autem continentibus aedificiis finitur, quod latius patet.*

Геодети (*agrimensores*) су након обављеног премера такав извештај предавали главном архитекти који је био задужен за састављање не само главног концепта и плана града него и начина за његово преношење односно трасирање тезиса на терену. У условима када нису постојала данашња савремена софистицирана геодетска средства агрименсори и архитекти су се ослањали на одређивање главних страна света и трасирање планиметрије на терену уз суштинску примену опажајне астрономије и премерних мрежа.

Витрувије је подробно описао процедуру одређења главних страна света приликом прорачуна ‘нагиба неба’ у циљу геометријске конструкције хорологијума, у оквиру које се пре свега изналазила аналема као главни извор података о географској дужини, правилној оријентацији и датумској табели за одабрану референтну тачку. Такве процедуре заједно са методима геометарских премера иако по карактеру пара-архитектонске, морале су да буду део силабуса квадривијума односно захтевне обуке и школовања архитеката, о чему је први писао Витрувије али много директније и Касиодор и његов славни савременик Велики Боетије. Геометрија је била уважена самостална дисциплина која се предавала и у силабусној тријади слободних наука уз реторику и грамматику, за коју је Улпијан сачувао грчки назив *eleuveria* у Јустинијановој Дигести.⁶⁰⁸ Наравно, геометрија која је коришћена у геодетским премерима је у основи геометрија равни и неупоредиво једноставнија од огромног корпуса еуклидовске геометрије која је чинила основ образовања архитеката. И у агроменсорији и у архитектури геометрија се практиковала у заједништву са аритметиком и нумеричким рачуном. Агроменсори су већ увелико у време изградње Јустинијане Приме користили диоптру која је омогућавала много прецизније визирање али у хоризонталној равни, док је за визирање и трасирање по правцу била у употреби и основни стари геодетски алат – грома, која је омогућавала боље визирање по вертикалном плану али је била непоуздана по ветровитом времену. Хоробати су треће средство које је било на располагању геодетима уз помоћ којег су релативно брзо вршили мерења нагиба терена.

Агроменсорске екипе су биле задужене за прелиминарни премер терена и локације одабране за изградњу града али су исто тако морале да буду укључене у непосредно трасирање пројектоване градске планиметрије и позиционирања планова појединих грађевина, под надзором архитекте који је осмислио геометријску процедуру по којој се тезис постављао на терену. Археолошка истраживања на Царичином граду која трају већ дуже од једног века, изнедрила су у највећој мери прецизан план Јустинијановог града који омогућава спровођење обимних архитектонских анализа програмског концепта, достигнутих капацитета насеља као и непосредан увид у

⁶⁰⁸ Dig. L.13.1, *De variis et extraordinariis cognitionibus et si iudex litem suam fecisse dicitur: Ulpianus libro octavo de omnibus tribunalibus. pr. Praeses provinciae de mercedibus ius dicere solet, sed praeceptoribus tantum studiorum liberalium. Liberalia autem studia accipimus, quae Graeci eleuveria appellant: rhetores continebuntur, grammatici, geometrae.*

поједине гране грађевинских и архитектонских радова, од примењене технологије зидања до начина решавања и постављања појединих конструктивних склопова.

4.3.1. *Порекло концепта*

Са евидентирањем мартиријалног комплекса у Доњем граду археолошког локалитета Царичин град, омогућен је увид у стварну природу града и намере његовог царског покровитеља да обезбеди несумњив престиж новооснованом црквеном седишту у граду који је био скрајнут од магистралних путних праваца у Дакији. Удаљеност Царичиног града од стратешког раскршћа у Наисусу није превелика али је довољна да град са архиепископијом не буде на првој линији удара варварских напада који су готово по правилу користили правце ка Наисусу и даље ка Сердики. План града развијен је по кардиналном правцу север-југ условљеном положајем брега на којем је подигнут а који је топографски омеђен речним токовима Свињаричке и Царичинске реке. Морфолошке одлике брега условиле су у највећој мери и димензије града по другом кардиналном правцу исток-запад која се креће од 217м у најширем профилу Горњег града до 109, односно 117м у Доњем граду. По правцу север-југ план града у главним бедемима од северног фронта Горњег града до јужног бедема Доњег града има укупну дужину од 520м.

Ако следимо партиције града које имају сопствена утврђења онда би главно урбанизовано градско језгро било троделно, омеђено снажним периволосом главних бедема који су дефинисали брањени простор акропоља, Горњег и Доњег града. На тај ужи градски бедемски периметар наслоњене су спољне фортификацијске линије које су као зидана баријера затварале североисточно пространо подграђе а на југу палисадним грудобранима валума браниле надземни део аквадукта и прилаз граду из тог смера. Североисточна спољна фортификациона линија (једна од Филонових структура – οἰκοδομήματα), постављена је изохиптично у широком обухвату од Источних врата Доњег града до северног фронта Горњег града, бранећи на том потезу приступ главним градским бедемима и заклањајући насеље и Велике терме у свом брањеном простору. Због знатне удаљености од главног бедема која прогресивно расте од запада ка истоку од 20 до 30 и више метара, та линија не би била протеихизма (*proteichisma*) већ пре паратихион - *parateihion* (ἔξω παρατείχιον). На тај спољни аркадирани бедем наслањала се и источна ограда која је у широком луку пратила контуру брега над језером на Царичинској реци, повезујући северну спољну линију и грудобране валума у један систем.

Источно од града и на супротној страни Царичинске реке на брду Свети Илија, укупни градски фортификацијски систем допуњавао је изванредно постављени квадрибургијум, саграђен изнад бране на Царичинској реци, одајући утисак стратешки јединственог система утврда којима су били брањени приступи граду из свих праваца.⁶⁰⁹ Војна архитектура и фортификациони радови су били свеprisутна одлика градова у европским провинцијама Источног царства и пре Јустинијанове кампање рефортификације.

Дијецезе Дакије и Тракије као најрањивије на нападе прекодунавских варвара биле су узастопно утврђиване, опорављане и изнова рефортифициране током читавог периода од првих деценија IV века до коначног слома дунавског лимеса у VII веку. Основна премиса обезбеђења урбаних центара на дунавском лимесу било је смањивање фортификацијског периметра где год је то било могуће спровести и иако је било више градова, нарочито у Тракији, чије бедемске трасе нису умањене, рационализација фортификацијског периметра спроведена је приликом Јустинијанове рефортификације Сердике, Сингидунума и по свој прилици Виминацијума. На Јустинијани Прими, фортификатори су били у прилици да демонстрирају важећа начела војне доктрине у питањима обезбеђења града са архиепископијом где су у погледу примењених фортификационих решења градска утврђења црквене престонице Дакије била осмишљена од пројектанта чији је рад следио школу војне архитектуре која је била најзаступљенија у европском делу царства. Иако је град ситуиран на педесетак метара високом брегу који је обезбеђивао довољну топографску повољност за постављање бедемске трасе, површина брањеног простора је пажљиво прорачуната да прихвати све садржаје који су били програмски предвиђени за град са статусом метрополе и седиштем архиепископије.

Тематска окосница грађевинског програма нису секуларни садржаји него седиште архиепископије које је плански уређено у посебно фортификацијски обезбеђеном акропољу на највишем платоу у Горњем граду, (*Слика 24.*) чиме је јасно указано на повлашћен положај архиепископске катедре у хијерархији институција које су смештене у новом граду. Доминантни положај утврђеног епископеиона у урбанизованом окружењу Горњег града одсликава Прокопијеву панегиричну ноту о ‘додељивању’ града архиепископу,⁶¹⁰ што је слика која се уклапа у неприкосновена и широка овлашћења која су пренета на архиепископа и његову канцеларију Новелом 11. Град је неизоставно располагао здањима у којима су деловала градска већа односно магистрати о којима је и Прокопије писао⁶¹¹ а која се могу препознати у јавним зградама у близини кружног форума у Горњем граду. Кружни форум је један од два градска трга од којих је други полукружно пројектовани (сигма) трг био уређен у Доњем граду уз

⁶⁰⁹ Ivanišević – Bugarski-Stamenković, *Primena istorijsko-arheološkog geografskog informacionog sistema*, 259-279.

⁶¹⁰ Procop., *Aed.* IV.1.25;

⁶¹¹ Procop., *Aed.* IV.1.22;

мартиријални тетраконх. Кружни трг у Горњем граду је јасна Константиновска традиција коју је Јустинијан желео да демонстрира и у новом архиепископском граду повезујући две архитектонске теме, акропољ и кружни царски форум. Потпуно урбанизовани акропољ са архиепископијом и градском катедралном базиликом са једне стране и константиновски колонадирани кружни трг – стоа са друге су тако доведени у исти консекративни контекст који је нарочито могао да буде појачан ако је по обрасцу империјалног стандарда, у средишту трга била истакнута позлаћена бронзана скулптура царског оснивача и патрона града.

Слика 24 - Поглед на Акропољ на локалитету Царичин град са запада. Епископеон је организован двопартитно око главне улице, са резиденцијалним и аудијенционим блоком епископалијума на северној страни док су у јужној половини утврђеног простора значајки развијени планови епископалне базилике и баптистеријума. Слика је кадар из научног филма Caričin Grad – Justiniana Prima 2012, насталог из пројекта 3Д Архитектонске студије Царичиног града спроведеног у оквиру Археолошког института у Београду и уз подршку Римско-Германског Централног Музеја у Мајнцу (RGZM).

У Горњем граду су уз главне уличне правце саграђене дуге ламеле стамбених блокова са радњама у приземљу, одвојених од улица непрекинутим тремницима, аркадираним уличним портицима чији су аркадни зидани низови били прекинути само колонадним стоама испред улаза у црквена дворишта. Две цркве на источној страни *via cardo* су наслоњене својим атријумима на уличне портике, Базилика са криptom северно од кружног трга и Крстообразна црква наспрам блока са принципијом. Трећа црква у Горњем граду означена као Базилика под

акропољем, била је скромнијег архитектонског склопа а саграђена је у средишту градске четврти у којој је и тзв. *villa urbana*.

Бедеми Доњег града се настављају на утврде Горњег града и било би погрешно сматрати да су то накнадно или засебно подигнуте структуре. Фортификација Горњег и Доњег града мора се разматрати заједно јер је у питању бедемска траса која је подигнута једновремено или у изузетно блиском временском интервалу. На то указује постојање аквадукта чији је канал дуж западног бедема Доњег града морао бити озидан у исто време кад и укупна фортификација.⁶¹² Другим речима, на примеру фортификације у Царичином граду сусрећу се хидраулични радови на вођењу аквадукта у његовој завршној деоници ка Воденој кули са неопходношћу једновремене изградње зида који га је носио, из чега произилази да је и бедемска траса Доњег града морала бити веома брзо завршена након изградње њеног западног зида који је носио аквадукт испод шетне стазе.

Главна улица која повезује Јужне капије Горњег и Доњег града полови простор у Доњем граду на источну и западну половину али у свом току та градска артерија мења и правац пружања и ширину свог профила што је проузроковано пре свега траженом функционалношћу протока на њеним појединим деоницама, чиме је у исто време избегнута монотонија визура. Највећи урбанистички квалитет у Доњем граду морао је да буде полукружни трг уређен испред мартинијумске тетраконхалне цркве чији остаци су евидентирани у контурама георадарским снимањима. Сигма трг је заједно са главном улицом у потпуности оплемењен континуалним портицима чија је архитектонска правилност оживљена употребом низова зиданих стубаца и стубова са капителима у ритму један према два.

У источној половини Доњег града груписано је пет црквених здања од којих је најсевернија двојна црква била одвојена Источном улицом од мартинијалног комплекса. Од пет цркава у потпуности су истражене две најсеверније, Двојна црква и велика Базилика са трансептом. Георадарски снимци су открили у великој мери планове тетраконхалног мартинијума и још две цркве у истој градској четврти које се могу сврстати у мартинијални комплекс односно ходочаснички центар, који је урбанистички био пројектован тако да његов трг може да прихвати велики број људи на дан светитеља или мартира чије су мошти биле похрањене у тетраконху. У прилог томе иде већа ширина уличног фронта која код јужне капије Доњег града износи око 9 m (30 стопа) и која остаје иста до полукружног трга а врло вероватно и до скретања код Базилике са трансептом. Ширина главне улице у Горњем граду је око 6,5 m (21 стопа) што говори о пројектовању уличних фронтава према предвиђеном промету људи.

⁶¹² Bavant – Иванишевић, *Царичин град – истраживања у 2000. години*, 55-68.

У западном делу Доњег града, у његовом северном блоку, били су у потпуности реализовани хидраулични радови, пре свега изградња Велике цистерне уз коју је постављено и мало јавно купатило – *balnae*, које је у каснијем периоду претворено у цркву. Друго, много веће градско купатило саграђено је источно од Источне капије Доњег града у ограђеном простору североисточног подграђа. Јужна парцела западне половине Доњег града остала је неурбанизована али не и пуста јер су у њој у узастопним археолошким истраживањима евидентирана стамбена домаћинства са сопственим двориштима и један број економских зграда.⁶¹³ Сви побројани садржаји који су изведени у техници зидања опус микстум заједно са уличним портицима, градским трговима, црквеним и другим јавним здањима, припадали су првој етапи изградње Јустинијане Приме односно реализацији планираног пројекта за оснивање новог града. Друга фаза подразумева изостанак грађевинских радова у опус микстуму и распоређивање стамбених објеката у неурбанизованом простору северно од акропоља као и њихово уметање на незаузете површине у Доњем граду.⁶¹⁴ Трећа етапа је завршни период постојања града у којем је деградирана његова урбана опрема, што је уз могућу депопулацију и ратове, означило коначно напуштање Јустинијанове метрополе и црквене престонице Дакије у првој половини VII века.

4.3.2. Хронологија зидања

Период од 527. до 535. године који се начелно узима за време изградње највећег дела Јустинијане Приме је са технолошког аспекта био сасвим довољан за изградњу укупне фортификације са епископеионом, купатила, аквадукта и главних урбанистичких потеза у градском средишту у бедемима.

Такође, већина црквених здања је морала бити приведена крају са изузетком можда Базилике са трансептом у Доњем граду чија су величина и богата опрема и даље тражили ослонац у царском патронату, нарочито у погледу финансирања њеног раскошног мозаичког тепиха и архитектонске скулптуре. На касни датум изградње те цркве можда упућује и изостанак монограмате августе Теодоре на једном од капитела у трибелону уместо које је исклесана розета, што би време изградње померило после смрти царице 548. године. На другом капителу у ембосираној емблемати је исклесан Јустинијанов царски монограм што потврђује

⁶¹³ Bavant – Иванишевић, *Царичин град – истраживања у 2002. години*, 1095-1102.

⁶¹⁴ Ivanišević – Bugarski-Stamenković, *Nova saznanja o urbanizmu Caričinog grada*, 143-160.

царски патронат током изградње цркве која је имала важно место у оквиру мартирисаног комплекса у Доњем граду. Базилика са трансептом је по свему саборна црква, пројектована и саграђена тако да прихвати многољудну конгрегацију у дане уочи и током празника светитеља или мартира чије су мошти биле похрањене у тетраконху, у чему се може препознати образац опремања ходочасничких светих места базиликама већих капацитета као у Светој Текли, Абу Мини или Сергиопољу (Ресафи).

Све изградње и радови на Царичином граду (Јустинијани Прими) након 540. године, могле су застајати у реализацији или се одужити и услед неповољних безбедоносних прилика током већег броја омасовљених варварских провала које су циљале Константинопољ и јужније, богатије провинције, када су делови тих војски наносили велику штету и Илирику. Џејмс А. С. Еванс прилаже хронологију тих напада истичући да су се они неминовно одразили и на изградњу Јустинијане Приме, али треба имати у виду да је највећи део града већ био подигнут уочи проглашења Новеле 11 535. године и нарочито пре 540. године која означава почетак декаде учесталих напада варвара, међу којима се све чешће и масовније дешавају и добро организовани упади Словена.⁶¹⁵

Међутим, питање хронологије зидања на Царичином граду у највећој мери су условила пре свега техничка питања везана за технологију грађења и саобразност односно повезаност појединих структура. Неке грађевине су могле доста касно да се реализују због обима конструкције и неопходног специјализованог знања попут Велике цистерне у Доњем граду, Великог купатила и бране на Царичинској реци.

У питању су, за прилике у дијецези Дакији, драгоцени и луксузни градски капацитети из групе јавних хидрауличних радова, за чију су изградњу неопходни стручњаци специјализовани за такву врсту конструкција, где су прорачуни притиска ускладиштене воде у великом резервоару цистерне са филтерним коморама значили једну врсту инжињерског знања а сасвим другачија стручност је везана за пројектовање и постављање речне бране, где се у обзир узимају другачији хидролошки ефекти водотока високе енергије каква је сезонски плаха Царичинска река.

⁶¹⁵ Тако су протобугарски Хуни (хунски Кутригури) двокраким нападом провалили 558. године у Илирик и Тракију, циљајући Тесалију преко Македоније, Тракијски Херсон и преко њега Малу Азију и сам Константинопољ. (Agath.V. 20–21; **Византијски извори, I**, 77-80), 545. године Словени су разбијени између Сингидунума и Сердике (**Византијски извори, I**, 36-37), 548. године Словени су продрли до Дирахијума (**Procop., Bell.** VII.29.1-3; **Византијски извори, I**, 38). Године 550/551. су чак две словенске солдатеске харале у Тракији и Илирику (**Procop., Bell.** VII.40.1-8; **Procop., Bell.** VII.40.31-45) 558. је била година Заберганових Кутригура чији су напади заустављени испред зидова престонице и на клаустри у Термопилима. Evans, *The Age of Justinian*, 222-223.

Када су у питању хидро-техничке конструкције онда би редослед изградње појединих инсталација и грађевина био:

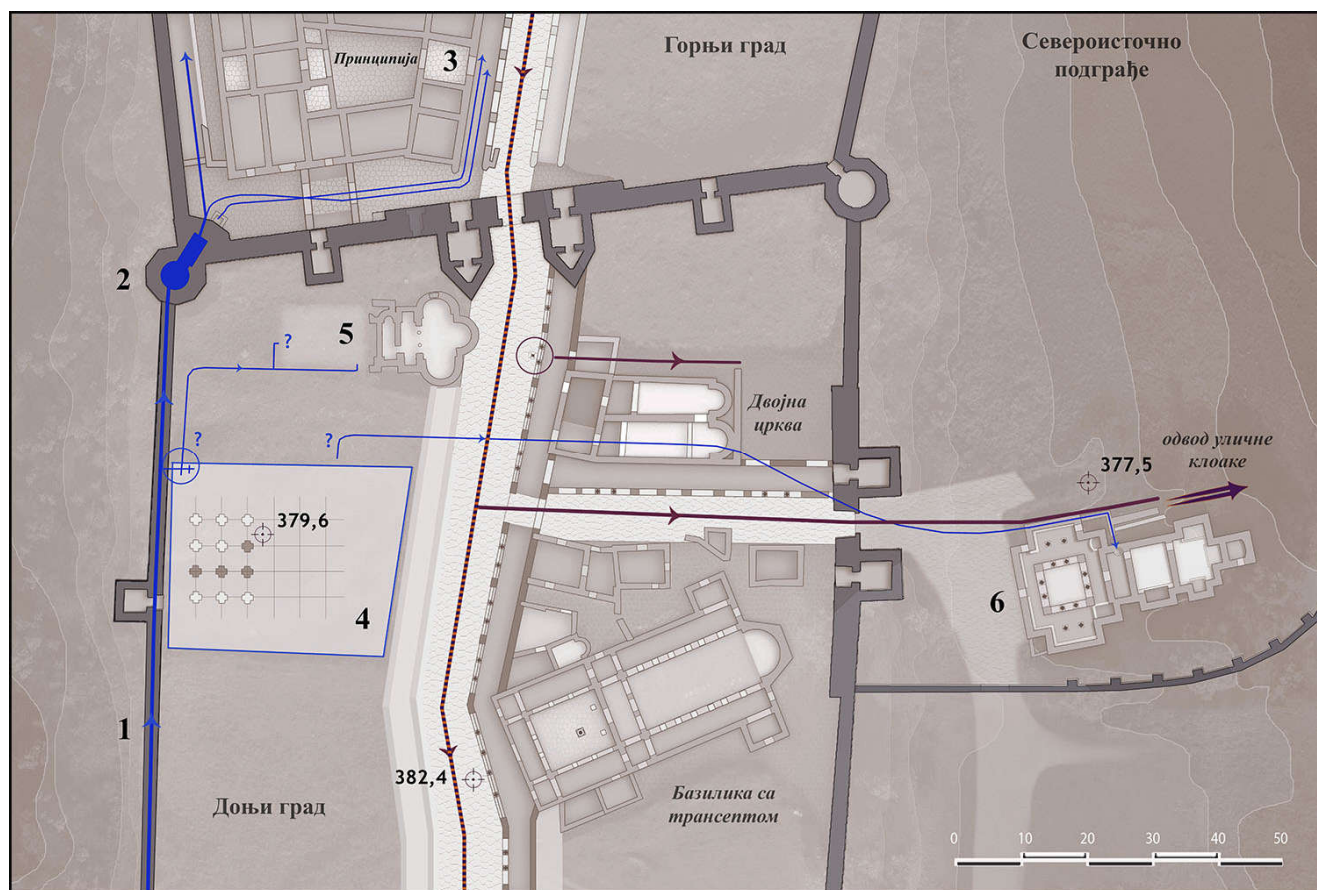
- 1) Каптирање воде на планини Радан и њено довођење аквадуктом до града и крајњег одредишта у резервоару Водене куле на јужном бреду Горњег града. Изградња 21км дуге трасе аквадукта реализована је у исто време са изградњом тврђаве у Горњем Градишту јер је канал аквадукта провучен кроз њена утврђења.
- 2) Изградња Малог купатила – *balnae*, чије напајање свежеом водом није морало да буде везано за изградњу Велике цистерне.
- 3) Изградња Велике подземне цистерне (40x40 m),
- 4) Изградња Великог купатила које је по свој прилици било напајано ускладиштеном водом у Великој цистерни, што је омогућено повољним гравитационим падом.
- 5) Лучно-гравитациона брана на Царичинској реци је по својој типологији сасвим другачији грађевински захват и она је могла да буде подигнута накнадно, независно од других радова у граду.

Са друге стране повезаност хидрауличних радова и изградње фортификације огледа се у начину на који је аквадукт уведен у југозападну угаону кулу Доњег града⁶¹⁶ и потом вођен испод шетне стазе западног бедема Доњег града до Водене куле Горњег града. Субструкција која је носила канал аквадукта до Водене куле је сâм бедем града, чија је висина у великој мери зависила од гравитационог пада који је остварен у каналу аквадукта и који је у свом завршном току након увођења у град, већ од места избијања из земље у валуму, морао да буде минималан (0,5%) све до улива у резервоар Водене куле.

Изградња југозападне угаоне куле и западног бедема имплицира и једновремену изградњу осталих деоница бедема Доњег града. Из свега произлази да су се први радови односили на изградњу аквадукта⁶¹⁷ (са тврђавом у Великом Градишту) и укупне фортификације Горњег града, којој припада угаона Водена кула као завршна тачка трасе аквадукта. У зависности од расположиве радне снаге и организације градилишта, могли су тећи и радови на изградњи епископеиона у бедемима Акропоља али тај комплекс сигурно није изграђен пре довођења воде аквадуктом јер Акропољ не располаже сопственим извором свеже воде осим писцине која је издубљена у стени ради захвата атмосферилија и чија запремина је недовољна у свим аспектима током радова на изградњи града.

⁶¹⁶ Bavant – Иванишевић, *Царичин град – преглед истраживања од 1998.до 2003.*, 23-36.

⁶¹⁷ Ivanišević, *Akvedukt Caričinog grada – Justinijane Prime*, 13-31.

Слика 25 - План хидрауличног чворишта у Доњем граду са евидентираним трасама оловних цеви за развод свеже воде у Горњем граду и претпостављеним прикључцима других снабдевачких разводних линија чија места извода из резервоара цистерне нису истражени. Укупно посматрано, развођење тијаће односно свеже воде посебним системом из резервоара Водене куле за Горњи град и складиштење великих залиха допремљене воде у пространи резервоар Велике цистерне говори о устаљеној и простудираној методи прорачуна и пројектовања инсталације не само према потребним количинама воде на бази дневне потрошње него и о умећу стриктног или рутинског спровођења режима контролисане потрошње. План је исцртан преко подлоге ортофотограметријског снимка Царичиног града, док су три висинске коте преузете из Петровић, О водоводу Царичиног града, Сл. 3. 1. Траса аквадукта, 2. Водена кула Горњег града, 3. Развод ка форуму Горњег града, 4. Велика цистерна, 5. Мало купатило – *balnae*, 6. Велике терме.

На плану чвора хидрауличних радова у западној половини Доњег града (**Слика 25.**) демонстрирана је сва међуусловљеност материјализације бедемске масе градске фортификације али и изградње хидрауличних грађевина, пре свега градских купатила. Гравитациони развод аквадуктом допремљене воде спроведен је за Горњи град од резервоара Водене куле као завршне тачке канала аквадукта где је од висине воденог стуба у резервоару директно зависио и домет хоризонталног развода свеже воде за свакодневну употребу. Две оловне фистуле су водиле воду ка форуму Горњег града док је трећи правац био одређен за водоснабдевање

градске четврти уз принципију и резиденцијалног блока *villa urbana*. Улична канализациона мрежа инсталирана испод главних уличних праваца такође је користила гравитацију у циљу одвођења површинских вода (атмосферилија) и нечистоћа ван опсега насеља у бедемима.

4.3.3. *Оснивање и консекрација*

Дужина изградње појединих градских партија у Царичином граду била је условљена и примењеним зидарским методима односно примењеном техником зидања. Грађевинска технологија је почивала на варијететима слога различито обрађеног или необрађеног камена и општеприсутних опекарских радова са основним везивом од хидрауличног малтера. Посебна анализа радног процеса и времена неопходног за просушивање сазиданих деоница указала би на дужину трајања једне грађевинске сезоне која је, када је у питању царски пројекат магнитуде Јустинијане Приме, сасвим сигурно трајала током већег дела године у циљу скраћења трајања радова. Као ни у другим Јустинијановим подухватима ни при зидању Јустинијане Приме градитељи нису имали комодитет опуштенијег темпа радова јер је политичка димензија пројекта несумњиво наметала потребу брзе изградње града или бар његовог највећег дела, који је омогућио брзо деловање архиепископата и остале администрације након 535. године.

Сама прокламација Новеле 11 на Васкршњу Недељу 14. априла 535. Године није био чин оснивања Јустинијане Приме него кодификација улоге нове метрополе и црквене престонице Дакије. Оснивање града би по следу ствари било везано за почетак радова на његовој изградњи 527. године и мало је вероватно да је у питању пролећни период празника Васкрса који је по свему судећи управо у време Јустинијана био одабран за прокламацију кључних царских едикта а у каснијим царским владама и за крунисања, иако је као први Анастасије инаугурисан за цара 491. године управо на исти датум прокламације Јустинијанове Новеле 11.⁶¹⁸

Нису остали забележени подаци о начину на који су поједини градови били оснивани. Ако су ти начини били ритуализовани они се највероватније нису спроводили за све градове јер

⁶¹⁸ Јустинијан и Теодора су овенчани крунама три дана пред Васкрс, према Прокопију (**Procop., Arc.** 9.53) у неприлично време пред прославу великог хришћанског празника. Irshai, *Uniformity and Diversity in the Early Church*, 295-309.

су се насеља разликовала по околностима оснивања, кô је наложио и спроводио оснивање а онда и по значају и дигнитету новог урбаног ентитета. Процедура пресељења насеља такође може да се сагледа само у односу на обим такве грађевинске операције и морфологију новог места за организацију града где планински врхови и кршевите узвишице за поједине градове као што су у Јустинијаново време измештени Фотикни и Финики не допуштају ритуално опцртавање градског померијума, бар не онако како је то спровео Константин.

Такав ритуал би већ могао да буде присутан приликом оснивања Јустинијанопоља на језеру Касторији (Јањина) али као ни за друга места која су уздизана у градове, при чему су по правилу прво добијала градске бедеме као Еукаита у време Анастасија или Дрепана – Хеленопољ у време Константина, нису сачувани описи самог чина оснивања. Једини ближи податак о процедури приликом оснивања града сачуван је у описима и извештајима више аутора о оснивању Анастасијеве Даре 505-508. године, чија изградња је такође била стратешки важан царски пројекат, временски близак изградњи Јустинијане Приме. Уз свој превод Хронике Марцелина Комеса, Брајан Кроук је приложио драгоцен извештај о оснивању Даре који стари аутор није уврстио у оригинални рад.

У том извештају даје се податак о улози антиохијског патрикија Калиопија коме је припала част да плугом опцрта трасу периметра будућег града, што је учинио са ‘изванредном перцепцијом’ (“*mira sagacitate*”).⁶¹⁹ Калиопије је бедемски периволос Даре означио запрежним плугом по вододелницама три брега на којима је основан град, на месту ранијег села које је Анастасије откупио на предлог способног епископа Амиде, Томе. О свестраној и агилној улози епископа Амиде у процесу пледирања за место изградње стратешки важног града-тврђаве на граници са Персијом, организацији откупа сеоских имања и атара а онда и о изради планова и надзору над спровођењем јавних радова у Дари, детаљан опис оставио је Захарије из Митилене у Седмој књизи своје Сиријске хронике.⁶²⁰

Кључна ствар у припреми изградње била је израда планова (σκάρτοφος) за нови град које су израдили империјални архитекти и инжењери - μηχανοποῖδες, да би их потом епископ Тома поднео на увид цару којом приликом је постигнута сагласност да Дара буде подигнута у форми града. Царски ауторитет у подухвату представљао је дукс Феликисим док је епископ Тома са одабраним црквеним свештенством своје епископије организовао радну снагу од слободног сељаштва и надзирао одвијање радова и логистику изградње. Радне јединице које су чинили робови биле су под надзором војске. Током изградње града у први план стављени су бедеми и

⁶¹⁹ „*Calliopium deinde Antiochenae urbis patricium huic open praefecit. nempe hic collem in planitiem desinentem mira sagacitate ob fundamenta locanda sulcum sarculo designavit, munisque firmissimis fascia tenuis conswmmatis undique textit.*” Marcell., *Chron.*, 40-41.

⁶²⁰ Ps.-Zach., *Chron.* Vii, Ch. Vi.

хидраулични радови, пре свих довођење воде аквадуктом који је ‘пролазио нижим планинским зонама’. Хидротехничке конструкције односиле су се на резервоаре-цистерне за складиштење воде у граду и Велико јавно (δημοσίῳν) купатило, за које је надзор над радовима спровео, од првог митрополита Даре Евтихијана именовани презвитер и дотадашњи нотар, Абрахам Бар Кили из Тел-Миде (Abraham Bar Kili, Thel-midè). Најужи круг клерика задужених за организацију и надзор над радовима уз епископа Амиде чинио је тим од два презвитера и два ђакона. Осим сталног дотока финансија из царске касе, важно је истаћи да је Анастасије одаслао читаве тимове – колегијуме каменорезаца и других професионализованих занатлија, без којих ефикасна и поуздана изградња не би била могућа у удаљеном граду на источном лимесу.

Реконструкција процеса изградње града Даре у време Анастасија, имала би неколико кључних корака:

- Откуп села Даре које је припадало црквеној епархији митрополије Амиде и ослобађање сељана ради учешћа у изградњи и настањивању новог града (учешће у литургији односно мунери и популисање новог града синоикизмом - *synoikismos*).
- Израда планова за изградњу градских фортификација, хидрауличних радова и јавних радова односно црквених здања и урбане опреме града од стране царских архитеката.
- Одобрење планова од стране цара и организација радне снаге, финансија и надзора.
- Свечано – ритуално покретање грађевинских радова опцртавањем градског померијума од стране угледног званичника, највероватније на дан Светог апостола Вартоломеја 505. године.
- Изградња бедемског периметра и аквадукта.
- Изградња Велике градске (епископске) цркве и мартријумске базилике Светог Вартоломеја.
- *Translatio* (25.август?) и *depositio* (11. јун) 507/8. године моштију Светог апостола Вартоломеја, дедикација мартријума и инаугурација града уз постављање цареве ефигије на форуму.

У контексту процеса оснивања Јустинијане Приме 527-535. године више поређења могу да се повуку са сличном процедуром при организацији изградње и оснивања Даре 505-508. године, јер не треба очекивати да се империјални приступ у остваривању таквих подухвата значајније изменио. Стога и када је у питању Јустинијанова метропола, аутори пројекта су морали да буду одаслати из Константинопоља да би према ситуацији односно локацији за нови град урадили најпримереније решење односно осмислили план града, не само по питању његове урбанистичке организације и архитектуре него пре свега у погледу хидролошких могућности које је та локација пружала.

Забележено је више примера у којима су из Константинопоља упућивани архитекти на испуњење грађевинско-архитектонских задатака од посебног интереса за цара и у тим

приликама по правилу тим стручњака су чинила двојица архитеката, *mechanikoi* и *mechanopios*. Анастасије је за пројекат у Дари одаслао двојицу архитеката са напредним знањима - *mechanikoi*, сасвим сигурно због великог корпуса хидрауличних радова који су имали да се остваре и то у тесној вези са градским бедемима.

За много мањи пројекат по обиму, изградњу главне цркве у Квартмину (*Qartmin*) 512. године Анастасије је упутио такође тим од двојице архитеката, Теодора и Теодосија, који су деловали под псеудонимом ‘Синови Шафне’ (*Shufnay*), име које је Палмер повезао са женским протагонистом сиријске Легенде о Малке.⁶²¹ Иако, када је реч о паровима архитеката ангажованим на различитим империјалним пројектима, преовладава уверење да је један од стручњака био задужен за изградњу и посебно захтевне конструкције док би други био усредсређен на декоративне радове, ближе је истини да је састав архитектонског тима зависио пре свега од задатка који је требало да испуне.

Када је оснивање града у питању, због разноврсности грађевинских и архитектонских тема тим су чинили најчешће архитекта и *mechanikos*; за изградњу мањих здања али споменичког карактера као што је била црква у Квартмину била су довољна двојица архитеката. Међутим, за радове у Дари у време Анастасија одаслат је тим од двојице *mechanikoi* дакле архитеката напредних знања, од којих је по свој прилици један од њих био посебно специјализован за изградњу хидротехничких конструкција, аквадукта, резервоара и цистерни и градских купатила. Чињеница да је тај тим Анастасијевих стручњака испројектовао град у целини укључујући и цркве аргументује њихово сагледавање као посебно специјализованих експерата али са претходно стеченим високим образовањем архитекте. Поређења ради, Јустинијан је ангажовао према Прокопију⁶²² пар стручњака *mechanopios*, Антемија и Исидора, али су ти стручњаци били суочени са сасвим другачијим изазовом конципирања и изградње конструктивног склопа без преседана у неколико векова касне антике и рâne Византије, чему у прилог иде и тако високо звање Антемија као *πολυμήχανος*,⁶²³ дакле степен више од Исидора.⁶²⁴ Палмер истиче још

⁶²¹ Palmer, *Monk and Mason*, 119-122.

⁶²² Procop., *Aed.* I.1.50;

⁶²³ Paul. Silent., *Desc. Mag. Eccl.* 135, 32.

⁶²⁴ У Екфрази Великој цркви (Εκφρασις της μεγαλης Ἐκκλησιας και του ἀμβωνος) Павле силентарије (Παῦλος ὁ Σιλεντιάριος, 575-580) је истакао у једном стиху да је Јустинијан, након што је увидео да срушена купола није оштетила зидове и темеље храма, похвалио умешност (τέχνης) Антемија. Whitby, *The Occasion of Paul the Silentiary's Ekphrasis of S. Sophia*, 223-224: [265] ἀλλ' ὅτε δὴ κατὰ νηὸν ἐδύσατο και βάσιν ἔγνω

δώματος αστυφέλικτον, ὅλην ἔτραψε μενοιινή

ἔς κορυφὴν περιμέτρον, ελευφήμησε δε τέχνην

και νόον Ἀνθεμίοιο κεκασμένον ἔμφρονη βουλή.

један пар архитеката који су наведени као Асаф и Адај ('Asaph, Addai'), уз епископа Амидана, одговорних за изградњу куполне цркве у Едеси. У Житију Светог Саве Освећеног (*Vita Sabae*) наведени су исавријски архитекти, браћа Теудолон и Геласије, који су деловали под старозаветним псеудонимима 'Веселеила и Елијава' а остали су упамћени по изградњи највећег дела манастира Светог Саве Освећеног, Велике Лавре, пре Јустинијанових радова на тврђави манастира 529. године.

Енрико Занини допуњује иначе штуру листу познатих архитеката V и VI века Јустинијановим *mechanikoi* на истоку, Исидором Млађим из Милета, нећаком старијег Исидора који је радио у тиму са Антемијем на Великој цркви у Константинопољу. Млађи Исидор је у пару са Јованом из Византа деловао у другој половини VI века на фортификационим радовима у Оријенту да би 558/9. године био повучен у престоницу ради рестаурације урушене куполе на цркви Свете Софије.⁶²⁵ Занини уводи појам 'централно планирање' у овакво деташирање тимова архитеката и миханикоа по задацима од посебног значаја за централне власти, што би значило да су из Константинопоља и за израду планова и изградњу Јустинијане Приме одаслата двојица архитеката који су на месту оснивања града у Средоземној Дакији осмислили најпримеренији пројекат према захтевима цара и топографским и хидролошким условима на терену. При томе, најмање један од пројектаната је морао имати звање *μηχανικός* јер је на Царичином граду односно Јустинијани Прими саграђен обиман корпус хидрауличних радова од којих су Велика цистерна и речна лучно-гравитациона брана били највећи изазови.

Ниједно од позната два имена архитеката који су у Јустинијаново време деловали у европском делу царства не може се повезати са задатком пројектовања метрополе Дакије јер је, иако веома продуктиван, Викторин као фортификатор деловао искључиво самостално, без колегијалног пара у радовима на градским утврђењима у провинцијама дијецезе Македоније, у Илирику и Тракији. О другом архитекти који то можда и није него је пре само царски службеник, Теодору silentарију, који је наведен код Прокопија као конструктор или иницијатор подизања бедема око невеликог места Епископије у предграђу Константинопоља, зна се само да је том приликом применио неуобичајену трасу периволоса о којој на жалост, немамо ближих података осим начелне аналогије са можда сличним бедемским решењем 'Дунавског кастелума' у Дуросторуму (Силистра).⁶²⁶

Ритуална употреба плуга приликом опцртавања трасе периволоса у Дари несумњива је реминисценција консекративног чина који је Константин спровео 8. новембра 324. године, када

Paul. Silent., *Desc. Mag. Eccl.*, line 265, 17-18.

⁶²⁵ Zanini, *Technology and ideas*, 381-405.

⁶²⁶ Atanasov, *Durostorum – Dorostol(os) – Drastar/Dristra – Silistra*, 493-587.

је плугом или копљем (према Филосторгију) обележио померијум нове престонице царства.⁶²⁷ Дилијана Ангелова упућује на две различите традиције које су пратиле империјално освећење померијума Константинопоља у оснивању, указујући на јасну намеру коју је Константин имао да легитимитет свог царевања нагласи директном везом са самим Августом док је употреба копља можда митологизирана димензија перцепције цара победника који наставља херојство Александра на Истоку.

У свом крајњем исходу, монументалност Константиновог империјалног програма и промовисања сопственог царског култа, огледа се у успостави новог династичког поретка са оснивањем нове империјалне престонице, где је лоза августа могла само да се настави од цара оснивача града а не од Октавијана. Сви цареви–августе који су инаугурисани након Константина могли су империјалну традицију и легитимитет да прокламују само у односу на Константина.⁶²⁸ Иако су хришћански аутори додали Константиновом оснивању Другог Рима светост божанског присуства које је водило цара дуж тезиса новог градског периметра,⁶²⁹ процедура у својој суштини јесте традиционално римска, која је забележена код Вара (*Varro*, 116-27)⁶³⁰ али је почивала на древним консекративним ритуалима етрурских аугура.

Одређивање бедемске трасе и опцртавање рова – *sulcus primigenius*, дефинисало је површину будућег града (*pomerium*) прецизирану таквим линијским периметром, која је стога постајала света (*sacrosanct*) и ненарушава, што је законом пренето на зидове и капије града, *veluti muri et portae*.⁶³¹ Исти консекративни ритуал спровео је и Август што је документовано у нумизматици, где је на сребрном денарију из 29-27. године, приказан огртачем понтифекса огрнути Октавијан како управља плужном запрегом током ритуала *sulcus primigenius*.⁶³² Инаугурација нове Константинове престонице спроведена је на Хиподрому 11. маја 330. године на дан Светог хијеромартира Мокија (Ὁ Ἅγιος Μώκιος ὁ Ἱερομάρτυρας), када је град првобитно назван од

⁶²⁷ Константин је свој град посветио према Кедрену Богородици – Девизи Марији а према Евсевију (*Eus., Vita Const.* 1. III, ch.48) ‘Богу Мартира.’ *Philost., Hist. Eccles.*, II. Ch.9-9a, 24-26.

⁶²⁸ Angelova, *Sacred Founders*, 116-118.

⁶²⁹ Уверење о оснивању града божанским провиђењем код самог Константина (“*urbis quam aeterno nomine Deo iubente donavimus*”), одсликава се и у законодавству – CTh. 13.5.7. *Philost., Hist. Eccles.*, n.24, 26.

⁶³⁰ *Varro, de Lingua Latina* V. XXXII: *Oppida condebant in Latio Etrusco ritu multi, id est iunctis bobus, tauro et vacca interiore, aratro circumagebant sulcum (hoc faciebant religionis causa die auspicato), ut fossa et muro essent muniti. Terram unde exculperant, fossam vocabant et introrsum iactam murum. Post ea qui fiebat orbis, urbis principium; qui quod erat post murum, postmoerium dictum, eo usque auspicia urbana finiuntur. Cippi pomeri stant et circum Ariciam et circum Romam. Quare et oppida quae prius erant circumducta aratro ab orbe et urvo urbes; et, ideo coloniae nostrae omnes in litteris antiquis scribuntur urbes, quod item conditae ut Roma; et ideo coloniae et urbes conduntur, quod intra pomerium ponuntur.*

⁶³¹ *Dig.*, I. 8. 1, *Gaius libro secundo institutionum*.

⁶³² Pinder, *Form or function? Towards a typology*, 30-45.

самог цара ‘Славни Рим’ – *Alma Roma*. Филосторгије (*Philostorgios, 368-439*) додаје у својој Црквеној историји (Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία), да је град основан у двадесетпетој години⁶³³ Константинове владавине што би указало на 330/1 као годину од које је нова метропола названа *Alma Roma - Cōnstantīnopolis*.

У свему, Константиново оснивање нове метрополе царства спроведено је као да пре тога Византион није постојао, односно као да је нови град основан *ex nihilo*, на паганским светилиштима неоскрнављеном земљишту. Датум инаугурације ‘Алма Роме’ на дан Светог Мокија садржао је јасну политичку и религиозну симболику раскида са ранијим временима у којима је доминирала ‘идолатрија сваке врсте’ и у римском Византиону спровођена одмазда над хришћанским мученицима, када је у време Диоклецијана био погубљен и Свети Мокије. Уз инаугурацију нове метрополе на дан великог локалног мученика, Константин је према писању Евсевија, уприличио *translatio* и *depositio* моштију већег броја мученика у новосаграђеним мученицима у граду (*martyrum honoravit memoriam*), демонстрирајући тиме посвећеност култу хришћанских мученика чијем богу је напослетку и посветио свој град (*martyrum Deo consecravit*).⁶³⁴

Једна од противречних манифестација програма Константиновог империјалног култа било је истицање његове скулптуре на порфирном стубу у средишту кружног форума који је монументализовао место његовог логора токопом опсаде Византа. Иако су сви цареви након Константина наставили са праксом постављања својих ефиџија на стубове у престоници и широм царства, ниједан од хришћанских царева није поновио стилизацију императора у херојској нагости Аполона што је, здружено са Константиновим патронским паганским божанством Сола, умногоме упослило еклезијасте и више генерација црквених отаца и историчара (црквене историје) да ублаже ауру скулпторног и сликовног паганизма у корист светитељског нимба првог хришћанског цара.

Константинова скулптура овенчана седмозраком круном постављена је као део инаугурационог ритуала 330. године на стуб од порфира чија изградња је највероватније отпочела две године раније или можда још 325. године јер, иако је у Ускршњој хроници забележено да је стуб постављен на Константиновом форуму у 328. години, за његово преношење из Рима у нову метрополу изгледа да је било потребно чак три године.⁶³⁵ Тај податак је потребан да би се правилно сагледала забелешка код Филосторгија о Константиновом одређивању померијума новог града, који истиче да је Константин отпочео спровођење свог грађевинског програма и премеравање од места на којем је касније подигнут његов стуб, око

⁶³³ Philost., *Hist. Eccles.*, II. Ch.9a;

⁶³⁴ Eus., *Vita Const.*, L.III, Caput XLVIII, 10-92, 62.

⁶³⁵ DiMaio – Zeuge – Zotov, *Ambiguitas Constantiniana: the Caeleste Signum Dei of Constantine the Great*, 354-355.

којег је у широком замаху опцртан градски периметар од Златног Рога до Босфора.⁶³⁶ (*Слика 26.*)

Ако апстрахујемо грађевински и архитектонски програм оснивача Константинопоља који је морао да буде богат и разноврстан, неки основни кораци везани за оснивање града могли би да се доведу у правилан редослед:

- Обележавање референтне тачке у средишту будућег Константиновог форума као основног реперног белега за постављање премерне геодетске мреже. (324. година)
- Трасирање тезиса бедемског периметра спровођењем ритуала одређивања померијума опцртавањем консекративног рова (*sulcus primigenius*) било употребом плуга или копља или можда и једног и другог средства због велике дужине трасе. (8. Новембар 324. године)
- Изградња бедема и форума са стубом као две просторне одреднице новог града уочи свечане инаугурације. (324-330. године)
- Свечана инаугурација града на дан локалног мартира 330. године, којом приликом је прокламовано првобитно име града Алма ('Славна') Рома и његова дедикација 'Богу свих мартира' - *martyrum Deo* (ὁ τῶν μαρτύρων Θεός/ *ho tōn martyrōn Theos*), са постављањем цареве херојске скулптуре на порфирни стуб. (11. мај 330. године). Том приликом је прокламован свети царски указ – *Encaenia* (*Divino etiam Edicto suo sancivit*) којим је тај датум кодификован за Дан града (*Natales Urbis*) на који ће се, пред све цареве који буду устоличени за августе након Константина, износити у свечаној процесiji и војној пратњи његова дрвена скулптура која у десној руци носи персонификацију града *týchis – urbis Fortunam* названу Антуза (*Anthousa*) односно *Florentia* ("Процват"); Константинова ефигија са Антузом се према том протоколу поставља на хиподрому наспрам империјалне катизме да би актуелни владар јавно изразио лојалност Константину као оснивачу града.⁶³⁷ Важно је назначити да је пагански староримски део дедикације и инаугурације града потиснут од хришћанских аутора и да је од свих ритуала који су пратили оснивање нове римске метрополе задржан *sulcus primigenius* и одавање почести Константиновој ефигији са Антузом. Паганске консекрацијске процедуре су заклоњене повезивањем Дана инаугурације града (*Natales Urbis*) са Даном мучеништва Светог Мокија (*dies natales*).

⁶³⁶ Philost., *Hist. Eccles.*, II. Ch.9a;

⁶³⁷ Jo. Mal., *Chron.* XVIII.7-9; Малала прецизира да се тај империјални протокол одржао до његовог времена. Традиционални римски не-хришћански ритуали су били спроведени од Константина пре коначне дедикације града, на дан 4. новембра 328. године. и они су били уткани у оснивачке процедуре нове престонице као још важећи државни протоколи за оснивање метрополе, у којима је пресудно очување културолошке и државне традиције са Августом. Колико год били оцењени од историчара хришћанске цркве као паганске, те су процедуре давале августовски легитимитет Константиновом граду и напослетку, саму Антузу као његове консекрацијске представе.

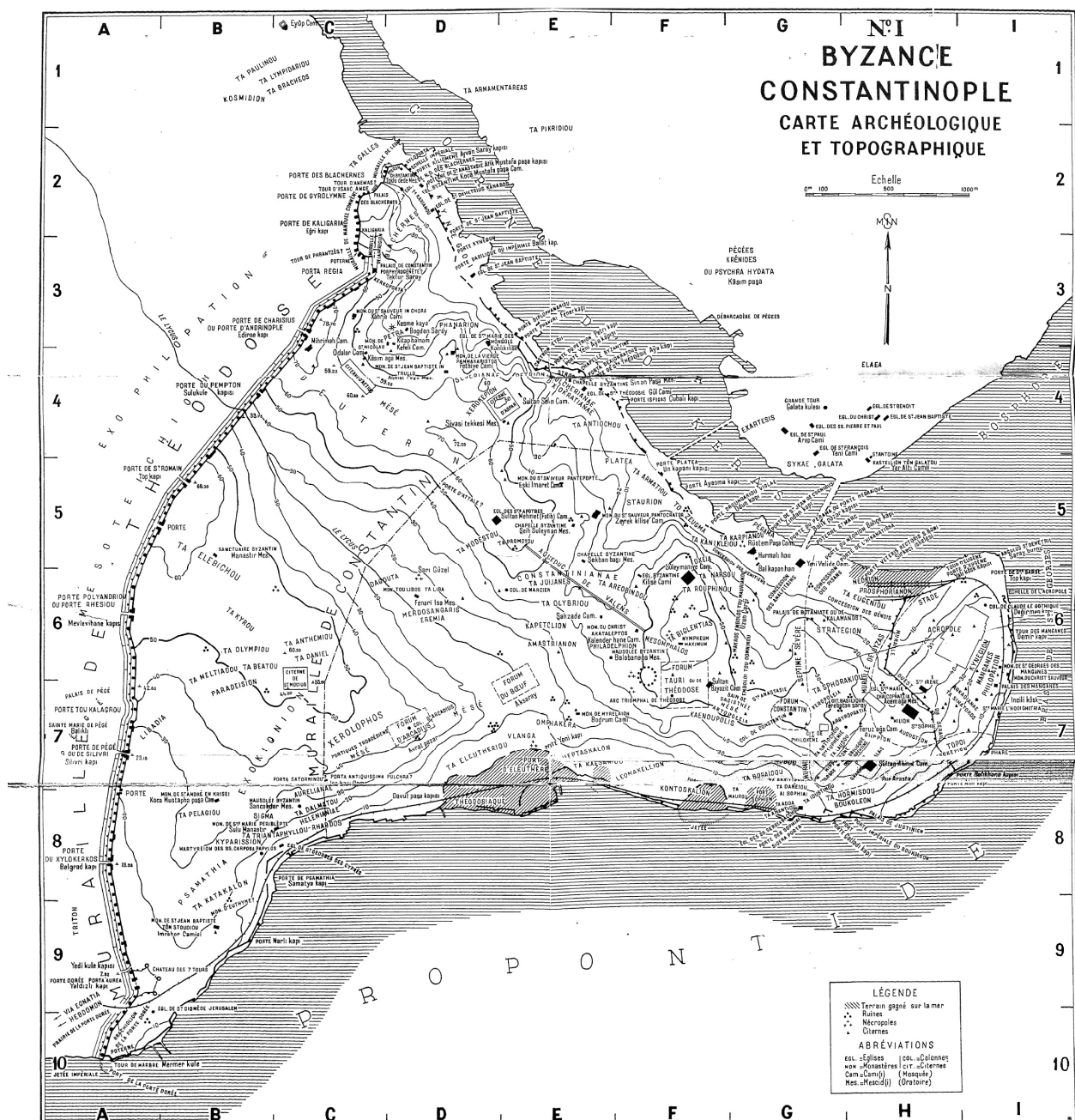
- Дедикација више великих и престижних меморија и мартирија у околини новог града као и у његовом браћеном простору у циљу освећења градског територија (*territorium*) и религиозне пурификације од затечене идолатрије у региону и агеру старог Византа.

Велики корпус паганских процедура које је Константин спровео током оснивања (πολιςμός) Константинопоља одаје утисак да нова царска метропола није планирана за искључиво хришћанску метрополу. Паганске процедуре спроведене су две године пре званичне инаугурације града 330. пре свега у циљу давања августовског легитимитета новом државном средишту и можда посредно могу да се повежу са познатом Константиновом репликом окупљеним епископима да су ‘они епископи у црквама док је он епископ надлежан за све што је ван цркава.’⁶³⁸ Међутим, ниједан римски пагански храм није подигнут након инаугурације Константинопоља 330. године.

Три паганска светилишта за потребе консекарацијских процедура била су управо то – опонашање староримских ритуала оснивања града у циљу настављања државности и легитимитета у односу на стару метрополу царства.⁶³⁹ Три храма уприличена за деитизацију имена и персонофикације града везана су за империјални култ који је настављен и у каснијим временима највише јер је директно повезан са култом личности Константина као оснивача града.

⁶³⁸ Eus., *Vita Const.* IV. 24;

⁶³⁹ Паганске процедуре у оснивању Константинопоља следиле су оне које су спроведене за Рим и како је стара престоница имала три консекаративна имена (мистично Амор, свето Флора и политичко Рим) саграђена су паганска светилишта за Фортуна – Антузу, Реу или Кибелу. Holmes, *The age of Justinian and Theodora*, 15-19. Према Јовану Лидском паганске ритуале консекарације спровели су првосвештеник Сопатер (*Sopater*) и хијерофант Праетекстије (*Praetextatus*) мада је учешће славног неоплатонисте *Vettius Agorius Praetextatus* доведено у питање од М. Kahlos: Jo. Lyd., *de Mensibus*, 57-58, IV. 2 [63], n. 24.

Слика 26 - Археолошко - топографски план Константинопоља приложен код Рејмонда Јанина. *Janin, Constantinople Byzantine, N° I.*

Од хришћанске цркве и свих царева након Константина пагански сегмент инаугурације града је био потиснут у свим аспектима осим у поштовању царева ефиџије и опшртавања померијума као легитимних манифестација империјалног култа.

Ако се редослед радова на консекрацији, инаугурацији и дедикацији града размотри на примеру Даре 505-507. године, могу се препознати слични потези приликом оснивања новог града почетком VI века где наравно, највише изненађује очигледна примена ритуала *sulcus*

primigenius (ob fundamenta locanda sulcum sarculo designavit) од стране, за укупни надзор радова од Анастасија делегираног патрикија Калиопија,⁶⁴⁰ чиме је демонстрирано настављање царске Константиновске традиције.⁶⁴¹ Захарије⁶⁴² је истакао убрзану изградњу фортификације Анастасијево Даре, која је као већ саграђена одвратила Кавада од напада на градилиште.⁶⁴³ Уз бедемски периметар (*τειχίσσας περιβόλω*) напореда је осмишљен и саграђен аквадукт са цистернама за прихват воде у граду а потом и други значајнији јавни објекти попут хореума, јавног купатила, форума и уличних портика, о чему у краткој белешци извештава и Евагрије који прецизира да цар није изградио само сакрална здања него и колонаде (*στοών*), јавно купатило (*δημοσίων βαλανείων*) и ‘друге зграде којима су угледни градови украшени’ (*αἱς αἰ ἐπίσημοι τῶν πόλεων εὐκαλλωπίζονται*).⁶⁴⁴

Најзначајнија црква у граду саграђена је и освећена у самој завршници радова сасвим сигурно у склопу свечане инаугурације и дедикације нове метрополе. Сам чин дедикације односио се на свечану похрану (*depositio*) целих моштију Светог апостола Вартоломеја у мартинијалну базилику на дан апостолског мартира односно на датум његовог страдања (*dies natales* 11. јуна)⁶⁴⁵ и одвојено постављање цареве скулптуре на форуму у граду, након чега је град понео царско име Анастасиопол.⁶⁴⁶ Важно је истаћи да су у Дари – Анастасиопољу саграђене две цркве, тзв. Велика црква у склопу епископеиона и мартинијум Светог

⁶⁴⁰ *Calliopius 6*, patricius 505. године пореклом из Антиохије и викар (*vicarius*) при *magister utriusque militiae per Orientem* (MVM) 513-518 (“the glorious Caliopius πατρίκιος and τοποτηρητής of the στρατελάτης of the Orient”). *PLRE 2*, 252-253.

⁶⁴¹ **Marcell.**, *Chron.*, XI. 518: „*Calliopium deinde Antiochenae urbis patricium huic open praefecit. nempe hic collem in planitiem desinentem mira sagacitate ob fundamenta locanda sulcum sarculo designavit, munisque firmissimis fascia tenuis conswmmatis undique textit.*”

⁶⁴² **Ps.-Zach.**, *Chron.* VII, Ch.VI, e.

⁶⁴³ **Zacharias Rhetor**, VII, Ch.VI, 166;

⁶⁴⁴ **Evagr.**, *HE*, III.37;

⁶⁴⁵ Преглед translација моштију Светог апостола Вартоломеја дат је у: Cheetham – Smith, *A Dictionary of Christian antiquities*, 179-180. У Ефемеридима (*Ephemerides*) су прецизирани датуми у Византијској цркви за страдање-пасију 11. јун (*ένδεκάτη σταύρωσάν ξμφροῦα Βαρθολομαίου*) а за проналажење моштију 25. август (*σόν νέκυν εἴκαδι πέμπτη Βαρθολομαίε έφευρον*). Приложен је и податак о translацији моштију светог Вартоломеја 507. године сачуван код Теодора Лектора.

⁶⁴⁶ “*Anastasius imperator urbem Daras aedificavit. Ea vero jam aedificata, Bartholomæum apostolum in somnis vidit, dicentem suscepisse se urbis custodiam. Quare Anastasius Bartholomæi reliquias illuc misit, et in ea urbe deponi praecipit.*” **Thdr. Lect.**, *HE* II. 57. За додељивање царског епонима граду податак је сачуван код псеудо-Захарија, **Ps.-Zach.**, *Chron.* VII, Ch.VI, f.

Вартоломеја.⁶⁴⁷ Уз те две цркве уређен је и најмање један хоспицијум односно *xenodocheion*, потврђен налазом подног мозаика са пространим титулусом (*tabula ansata*) у којем је тесареама исписано да је рад довршен у време цара Анастасија, управе епарха (ΕΠΑΡΧΩΝ) Даетија и епископата првог митрополита Анастасиопоља Евтихијана са прецизним датовањем у 514. годину. Код Захарија је приложен и податак да је епископ Евтихијан тонзирао Јована из Амиде за презвитера и стараоца странопријемнице (ξενοδοχάριος).⁶⁴⁸

Из опширног извештаја Захарија (Ретора) из Митилене познато је да је Анастасије иницирао изградњу Велике цркве у Дари, дарујући митрополиту Евтихију на освећење свете сасуде и злато (*largesse*) за потребе дедикације епископске базилике.⁶⁴⁹ Међутим, нешто раније цар је исказао велику част и добротинство приликом боравка епископа Евтихијана и презвитера Јована у престоници, када је новоинсталираним поглавару цркве у Дари предата ‘усија’ (οὐσία) као задужбина за цркву односно, по свему судећи, мартријум светог апостола Вартоломеја.⁶⁵⁰ Свечани пренос телесних остатака апостола (*‘hagio sarkio’*) односно *translatio* моштију, могао је да буде уприличен тек након што је саграђена Велика црква у коју је престижна реликвија могла да се похрани до дедикације мартријалне базилике као трајног почивалишта и будућег места ходочашћа.

Стога је разложно претпоставити да се свечана translација моштију апостола Вартоломеја спровела или 25. августа на дан налажења моштију или на један од осталих датума који се баштине у хришћанским црквама за пренос земних остатака тог апостола, док је унос његових моштију (*depositio*) или телесне реликвије у посебно саграђени мартријум (*sedes martyria*), био посебни ритуал који се спроводи по правилу на дан смрти мартира (*dies natales*), што је за светог апостола Вартоломеја 11. јун. Касни датум на подном мозаику из Даре који аргументује изградњу хоспицијума или ксенодохија тек 514. године, осим што потврђује да су у Анастасијевом граду саграђена и здања за прихват ходочасника, можда указује да су се радови на уређењу црквених грађевина наставили и знатно касније по инаугурацији града или су се проширивали смештајни капацитети због постојања велике светиње у граду.

Такође, година изградње ксенодохија уклапа се добро са предложеним каснијим датумом уздицања епископије Даре у митрополију када је црква Даре добила три суфрагана и то у

⁶⁴⁷ Keser Kayaalp - Erdoğan, *Recent Research on Dara/Anastasiopolis*, 153-175.

⁶⁴⁸ Zacharias Rhetor, VII, Ch.VI, 167, n.3;

⁶⁴⁹ *Ibid.*, 167, n.5, n.6;

⁶⁵⁰ ‘Усија’ (οὐσία) би по свој прилици био царски документ о оснивању односно дедикацији епископских цркава у Дари а не искључиво царски поклон у форми црквених сасуда које је по канонима само владика имао право да посвети током консекрације нове цркве. (Zacharias Rhetor, VII, Ch.VI, 165, n.5)

периоду после 514. године.⁶⁵¹ Са становишта руковођења и надзирања грађевинских радова али пре свега управљања радним јединицама састављеним од локалне популације и занатлија, Анастасије је појачао ауторитет митрополита Амиде Томе издајући царски указ (σάκρα εἰμαρμένη)⁶⁵² којим је са многим појединоствима регулисана расподела финансија и цене коштања радних активности, од којих изгледа да се од домаћих сељана Даре највише очекивало прикупљање материјала за изградњу града.

Архитектонски програм за изградњу црквених здања у Дари у време Анастасија емитује снажну асоцијацију на Константинову политику транслације не само реликвија и честица угледних светаца и мартира него у првом реду моштију апостола и јеванђелиста којима је настојао пре свега да успостави надмоћ култа хришћанских мученика а онда и да спроведе религијску лустрацију укупног градског територија Константинопоља, његовог агера односно дистрикта.⁶⁵³ Евсевије је доста прецизан у опису тих Константинових акција када наводи да је цар “град који је понео његово име одликовао са изузетном почасту украсивши га са неколико ‘доминова за богослужење’, са великим мартуријалним светилиштима (μαρτύρια μέγιστα / *martyria megista*) и са дивним ‘дворанама’ (οἶκοι, црквама)”.

Од Евсевија дознајемо и да су мартуријуми саграђени ван града док су цркве биле у унутрашњости брањеног простора у граду, где се мисли на заштиту коју је светост мартура пружала прилазима граду и градским утврђењима.⁶⁵⁴ И други цареви су транслацијом прворазредних реликвија настојали да појачају свету заштиту периволоса престонице попут Теодосија који је похранио главу Светог Јована Крститеља у мартуриону у Евдомону на главном путном правцу ка Златној капији, док је Јустинијан у наднаравну одбрану градског фортификацијског периметра увео у великом стилу култ Богородице Теотокос, изградивши још пре своје инаугурације, поједина од три црквена здања са чијим описом је Прокопије започео енкомијум о Јустинијановим (и Јустиновим) задужбинарским радовима у Константинопољу. Прокопије⁶⁵⁵ није навео оснивање старе Богородичине цркве у Влахерни (Θεοτόκος τῶν Βλαχερνῶν) у време царице Елије Пулхерије (*Aelia Pulcheria*, 398/9-453) средином V века али је

⁶⁵¹ Палмер преноси Хонигмена (*Honigmann*) који је предложио да су три суфрагана Даре који су наведени у Антиохијској notiцији (*Notitia Antiochena*), епископије установљене након уздицања Даре у црквену метрополу после 514. године. Palmer, *Monk and Mason*, 149, n.1.

⁶⁵² **Zacharias Rhetor**, VII, Ch.VI, 165, n.5;

⁶⁵³ О Константиновој транслацији моштију апостола Андреје, Тимотеја и Луке, писали су и Паулино из Ноле, Евсевије али и Прокопије (**Procop.**, *Aed.* I.4.19-24), који даје доказе о тим транслацијама извештавајући о Јустинијановој изградњи нове базилике Светих Апостола, којом приликом су биле пронађене целе мошти сва три апостола испод олтара старе Константинове и Констанцијеве цркве. Jensen, *Saints' Relics*, 165.

⁶⁵⁴ **Eus.**, *Vita Const.* III. Xlviii. 1-2;

⁶⁵⁵ **Procop.**, *Aed.* I.3.3-5;

у опису темељне реконструкције којом је Јустинијан обновио угледну светињу, приложио највероватније и литерарни приказ триконхалног уређења новог црквеног храма (*neōs*). При опису друге две цркве приказ термилошки разуђује, па је црква у идиличном окружењу извора (*hagiasma*) Пеге (χώρῳ Πεγῶν - Μονὴ τῆς Θεοτόκου τῆς Πηγῆς) наведена као светилиште (*hieron*) и храм (*temenos*),⁶⁵⁶ док је трећа Богородичина црква νεὼν – *neōs* сазидана у месту Хераион (Ἡραίῳ) касније прозваним Хијерон (Ἱερὸν),⁶⁵⁷ о којем знамо да је био царски летњиковац на азијској страни Босфора чију је палату Јустинијан саградио за Теодору.⁶⁵⁸

Пажња са којом је Јустинијан спровео свој први афирмациони грађевински програм у Константинопољу, у годинама пре уздицања за цезара (δεύτερος βασιλεύς), сведочи о дужем периоду у којем се разматрала црквена архитектура, са Јустинијановог аспекта пре свега као средство политичке и друштвене конфирмације у аристократском миљеу престонице.⁶⁵⁹ У низу реконструисаних или новосаграђених црквених здања издваја се Јустинијанова обнова цркве Светог Мокија (Μωκίῳ μάρτυρι),⁶⁶⁰ Константинове задужбине најважнијег локалног мартира Константинопоља на чији дан је спроведена инаугурација града 330. године. Стога се и Анастасијева и Јустинијанова политика поштовања култа хришћанских мартира може сматрати за настављање традиције Константинове политике промовисања супремације тог култа уз важну надградњу која је свеприсутна у теолошкој димензији Јустинијанове власти а која се огледа у тврдокорном и свесрдом промовисању култа Свете Богородице.

У светлости Константинове политике транслације престижних моштију и реликвија у Константинопољ и Анастасијевог уприличења Даре као новог *sedes martyria* за тако угледне мошти какве су земни остаци апостола Вартоломеја, треба сагледати и Јустинијаново уређење мартријалног комплекса у Доњем граду Јустинијане Приме. О благодети за градове који у својим бедемима имају похрањене хришћанске мартуре надахнуто је говорио епископ Паулин из Ноле у својим поетизованим проповедима (*Natalicia*), у којима првенствено промовише мартријалног заштитника града Ноле, Светог Феликса, називајући га ‘патроном’ (*patronus*)

⁶⁵⁶ Procop., *Aed.* I.3.6-9;

⁶⁵⁷ Procop., *Aed.* I.3.10;

⁶⁵⁸ Cameron – Cameron, *The Cycle of Agathias*, 6-25. Невелики комплекс империјалног поседа у Хијерону изгледа да је опстао све до заузимања Константинопоља у време Мехмеда Освајача када је прикључен султановим приватним имањима: Atasoy, *A Garden for the Sultan*, 307-9.

⁶⁵⁹ Кроук преноси А. Х. М. Џоунса (Н. М. Jones, *The Later Roman Empire* (Oxford, 1964), 322-23) који је појаснио честе титуларне синониме за царска ко-регентства, као што су Ὁ δεύτερος βασιλεύς – ‘други цар’ или ὁ μικρὸς – ‘мали цар’, када је ко-регент малолетан. Croke, *Justinian, Theodora, and the church of Saints Sergius and Bacchus*, 29-30.

⁶⁶⁰ Procop., *Aed.* I.4.27;

града.⁶⁶¹ У Поѐми (*Natalicium*) XI угледни еклезијаста истиче да су ‘велики светитељи подарени великим градовима’ доводећи у исти дигнитетски ранг свој град и Рим који је обдарен моштима Светих Петра и Павла, док се нешто даље у стиховима осврће на неке од транслација моштију међу којима и Константинову транслацију апостола Андреја и Тимотеја, ученика апостола Павла, у Константинопољ.

Напослетку, посебно се издваја један аспект Константинове религијске политике који је уочен и истакнут и од црквених историчара приликом оснивања и консекрације Константинопоља, где је нарочито код Евсевија објашњена транслација моштију светитеља и монументализација њихових мартрија и меморија као намера првог хришћанског цара да спроведе очишћење и својеврсну пурификацију свог града од било каквог заосталог присуства паганства и идолатрије. Слична политичко - религијска акција може се приписати и Анастасијевом уздизању епископата Даре у митрополију и надасве, обдаривање града култом и моштима светог апостола у циљу остварења високог црквеног ауторитета не само у односу према своја три суфрагана него пре свега у потискивању јеретичког несторијанства чије је главно упориште био управо оближњи персијски Низибис.

Јустинијан је у својој Новели 11 такође одредио непосредни задатак који је нова архиепископија имала да оствари а то је потискивање и искорењивање боносијанске јереси у Дакији,⁶⁶² можда не тако опасног и у већој мери присутног погрешног учења као што је било несторијанство на истоку али свакако изузетно увредљивог уверења упереног против култа Богородице Теотокос (θεοτόκου Μαρίας), који је управо Јустинијан промовисао током целе своје власти и у чију је славу подигао велики број храмова, што је истакао и Прокопије у уводу панегирика прилажући опис Богородичине цркве у Влахерни и цареве оданости светитељки.⁶⁶³

Значајна ставка у организацији спровођења империјалних пројеката оснивања градова била је окупљање радне снаге која је била у стању да у релативно кратком временском интервалу материјализује највећи део планираног грађевинског фонда. На први поглед укључење домаће популације у реализацију обимних империјалних грађевинских подухвата делује као значајан допринос обезбеђењу радне снаге. Међутим, веома су ретко у корпусу домаћег становништва могли да се затекну добро обучене мајсторске грађевинске групе а још

⁶⁶¹ Paul. Nol., *Car.* XVIII, 118-143.

⁶⁶² Nov., XI, *De privilegiis Archiepiscopi Primae Iustinianae: ... Sed et in Aquis, quae est provinciae Daciae ripensis, ordinari volumus a tua sanctitate episcopum, ut non in posterum sub Meridiano episcopo sit constituta: sed Meridianus quidem maneat in Meridio, nulla ei communionem cum Aquis servanda, Aquensis autem episcopus habeat praefatam civitatem et omnia eius castella et territoria et ecclesias, ut possit Bonosiacorum scelus ex ea civitate et terra repellere vel in orthodoxam fidem transformare.*

⁶⁶³ Procop., *Aed.* I.3.1-3;

ређе ако су у питању слабо настањена подручја или са доминантно сеоским становништвом. И када су у питању сеоска насеља дефинисана различитом типологијом и економским капацитетима, несумњиве су разлике у степену урбанизације таквих насеља па и присуства мајсторских група. На истоку, читави колегијуми грађевинара су се могли очекивати у напредним сеоским или прото-урбаним насељима (*metrokômiai*) сиријског кречњачког масива или обе Киликије и приобалне Исаврије, као и у таквим насеобинским агломерацијама која су се лако уздизала у мале градове царским указима као Дидима, Еукаита, Гермидија или Андрона која није никада стекла прерогативе града али где остварени грађевински фонд и велики број јавних зграда сведочи о присуству и дуготрајном делању домаћих градитеља у другој половини VI века. У европском делу царства зидарске гилде су морале постојати при свим већим градовима где је пре свега инфраструктурни и фортификацијски грађевински фонд требало стално одржавати и рестаурирати и нови залет у грађевинској индустрији тог дела државе свакако су били низови грађевинских фортификацијских подухвата које је покренуо Јустинијан у Илирику и Тракији.

У највећој мери припреме и организација радова на Царичином граду (Јустинијани Прими) морали су да наликују корацима које је својевремено спровео Анастасије са својим архитектима и инжењерима приликом оснивања и изградње Даре. Јустинијанов родни Таурисион је једина рурална насебина која нам је позната по имену и у чију велику близину се смешта изградња новог града па се већ на почетку разматрања организације радне снаге може претпоставити да је и становницима засеока или села Таурисион (*χωρίον Ταυρίσιον*) такође понуђен откуп сеоског атара и домова и да су им одобрене парцеле односно насељавање у бедеме града као слободних грађана Јустинијане Приме.

Сличан поступак са руралним становништвом спроведен је у Јустинијаново време и у неколико новооснованих урбаних насеља у префектури Африке као у добро забележеној код Прокопија Капут Вади⁶⁶⁴ или на основу епиграфије дедикационог натписа важног сличног подухвата у Кулулис Теодоријани (*Cululis Theodoriana*), док је код Филосторгија у Житију Лукијановом (*Vita Lucijani*) записано да су утврде Дрепане – Хеленопоља саграђене учешћем неколико села из околине места око 327. године, што се може тумачити спровођењем мунере и насељавања новог града синоиклизмом у време августа Хелене.⁶⁶⁵ У Амидоновом преводу читамо да је света августа за подизање периволоса и насељавање ‘града Светог Лукијана’, окупила становништво села Дрепане и околине али и да је довела колико год је било могуће и изванредан број будућих резидената са других страна. Изградња ‘масивног’ бедема је очигледно спроведена мунером док окупљање насељеника са више страна одаје синоиклизам. Уз много

⁶⁶⁴ Procop., *Aed.* VI.6.13-16;

⁶⁶⁵ Philost., *Hist. Eccles.*, Appendix 6, Ch.20, 203;

детаљнији опис поступања са локалним становништвом Даре, стиче се умногоме исправна слика процедуре уздицања статуса аграрног становништва у грађанство новог урбаног ентитета, где су прво као сељани обештећени откупом имања и атара а потом као ослобођени становници добили нови дом у урбанизованом градском окружењу и имање у градском агеру. У замену за нове привилегије локално становништво је било подлежно учешћу у мунери односно јавним радовима, у овом случају пре свега у подизању градских бедема.

Из записа Захарија из Митилене⁶⁶⁶ стиче се утисак да је затечено становништво села Даре највећи допринос дало у прибављању и допреми уградног и другог материјала на градилиште, док су све важније послове на зидању бедема резаним и тесаним каменом радиле обучене мајсторске групе, које су се у великом броју стекле на градилиште у Дари у светлости добро организованих и плаћених послова.⁶⁶⁷ Учешће домаћег становништва у процесу изградње новог града одсликава се и у административној титули који град насељен домаћом популацијом по правилу добија – *civitas*, јер су га оформили грађани – *cives* који су рођени на његовој територији а не придошлице.⁶⁶⁸ И Дрепана Хеленопољ, и Дара и Јустинијана Прима навођени су код старих аутора као *cives – civitas*, где су након уздицања у статус града понекад добијали и посебне привилегије попут Кулулис Теодоријане у којој су рестаурирани “*censuram, statum, cives, ius, moenia, fastus*” док је Дрепани Хеленопољу дарован порески имунитет и за град и за житеље дистрикта.⁶⁶⁹

Рад под мунером је плаћен свим слободним грађанима и посебно упосленим мајсторским зидарским групама где код империјалних грађевинских кампања треба очекивати неупоредиво веће присуство и рад професионалних градитеља у односу на изградњу бедема у градовима са довољном домаћом радном снагом. Иако је по правилу муниципална обавеза мунере/литургије обухватала ниже градске стратуме у условима слабе популисаности очекивало се учешће и елите међу земљопоседницима (*possessores*) и магнатима који су у складу са својом економском снагом имали обавезу изградње одређене деонице градског бедема означену термином *pedatura*, односно дужином појединих партија градског зида измерене у стопама. Извођење укупне популације градског дистрикта на градилиште бедемске трасе забележено је у Касиодоровој компилацији административне преписке у време краља Теодорика када је свим сталежима

⁶⁶⁶ Zacharias Rhetor, VII, Ch.VI, 165, n.7;

⁶⁶⁷ *Ibid.*, 165;

⁶⁶⁸ *Isid. Hisp.* XV.2.2, 8;

⁶⁶⁹ *Philost., Hist. Eccles.*, Appendix 7, 4 [*Chron. pasch.* a. 327], 207.

грађанства Фелтрије наложено обавезно учешће у изградњи бедема новог града у дистрикту Тридентума (Trient), и да ће свакоме изведена ‘педатура’ бити плаћена према доприносу.⁶⁷⁰

У Британији је евидентирано више градских (*civitas*) каменова са натписима који бележе изведену педатуру од стране становника града на фортификацијама или другим војним инсталацијама које су чиниле грађевински програм за Хадријанов зид. Ти камени белези са натписом имена града цивилне радне јединице која је учествовала у изградњи или накнадној поправци једне зидане деонице, били су уграђени слично као и тзв. центуријски каменови исте намене из II века, који су имали боље изведену профилацију и уклесани текст.

Цивилни белези педатуре по свој прилици су каснији од времена Хадријана, из периода већег ангажовања градске и сеоске популације на одржавању и рестаурацији масивне линијске баријере током III и IV века.⁶⁷¹ По бројности учешћа домаће популације у изградњи градских бедема примером свакако предњачи грађанство Рима у време Аурелијана и Проба (271-282) које је сопственим ресурсима и ангажовањем искључиво цивилне радне снаге под масовном мунером (*munera civilia*) за свега седам година саградило главни бедемски градски периметар дужине 18 837 m и висине 8 m док су се радови на појединим деоницама могли наставити и неколико година касније.⁶⁷²

Тако масивно ангажовање цивилног становништва могло је да се предузме у многољудном Риму док је за изградњу највећег дела Константинове бедемске трасе ‘Другог Рима’ састављена радна снага од локалне популације Византиона, слободних радника и занатлија али и огромног корпуса федератских Гота.⁶⁷³ За изградњу бедема у дужини од 14705 римских стопа било је потребно шест година (324-330) али је сасвим сигурно да радови на фортификацији нису престали све до смрти цара 337. године.⁶⁷⁴ Навођење ‘робова’ код Захарија из Митилене у радовима на Дари сасвим сигурно се односи на корпус ратних заробљеника над којима је надзор спроводио дукс Феликије односно војска, мада није искључено ни да је један број кажњеника

⁶⁷⁰ Cassiod., *Variae*. IX, 217;

⁶⁷¹ Breeze, *The Civitas Stones*, 69-80.

⁶⁷² Dey, *The Aurelian Wall*, 18.

⁶⁷³ Исти податак о дужини изведене Константинове бедемске трасе прилаже и Александар Ван Милинген који допуњује спецификације Константиновог пројекта са ширином фортификацијског захвата од 6150 римских стопа датој у *Notitia Dignitatum accedunt Notitia urbis Constantinopolitane et Laterculi Provinciarum*. Исти аутор уз убикацију бедемских траса Византиона и Константинопоља прилаже и податке о радној снази ангажованој у време Константина у којој по бројности доминирају Готи, преузете из писања Јорданеса: “*Nam et dum famosissimam et Romae aemulam in suo nomine conderet civitatem, Gothorum interfuit operatio, qui foedere inito cum imperatore XL. suorum millia illi in solatio contra gentes varias obtulere, quorum et numerus et millia usque, in Rep. Nominantur Foederati.*” Van Millingen, *Byzantine Constantinople*, 16, 33, n.6.

⁶⁷⁴ Holmes, *The age of Justinian and Theodora*, 15, n.2.

био доведен на градилиште односно осуђен на тешки рад у оквиру *opus publicum*.⁶⁷⁵ Концентрисана градилишта, организована за изградњу једне сложене грађевине какве су градске терме или велики црквени комплекси такође су захтевали обезбеђење масовне радне снаге и такви царски подухвати су по правилу били генератори револуција грађевинских техника попут Диоклецијанових терми у Риму или Јустинијанове Велике цркве у Константинопољу.⁶⁷⁶

По обиму програма Јустинијанова нова метропола Дакије (*Слика 01.*) одговара захтевима организације градилишта какво је била Анастасијева Дара иако се одмах мора нагласити да су присутне битне разлике пре свега у технологији самих радова и одабраном грађевинском материјалу који је за подручје лимитропије источног лимеса по правилу био резани и тесани камен повезан малтером док је у Дакији односно у европским провинцијама царства свеprisутна опека уз обрађени или необрађени камен.

Количина уградног резаног камена по правилу повлачи ангажовање обучених мајстора каменорезаца и поскупљење изградње, као и скупцени радови на исклесавању архитектонске скулптуре и црквеног каменог инвентара. Стога домаћа популација окупљена око изградње Јустинијане Приме није могла да учествује у прикупљању и добављању опекарских производа али су зато сасвим сигурно били упослени на довлачењу и складиштењу огромних количина уградног камена. У првом реду то је силикатни шкриљац којим подручје око Царичиног града обилује и данас и тај је камен, притесан у каменоломима за зидање бедема и кула или цепан на плоче за поплочавање споредних алеја и црквених и приватних дворишта, дао неке од основних тамнијих колорита појавности града.

Други материјал којим је област око царског градилишта располагала у изобиљу била је дрвна грађа која је морала бити такође у огромним количинама прибављана било као тесана грађа за конструисање оплата и скела (*klimax/ tes technikes klimakos*) било као гориво за печење опекарских производа у неколико радионица у речној долини Свињарице. Наравно, ништа мање количине профилисане дрвене грађе биле су такође неопходне за финализацију грађевина на

⁶⁷⁵ Millar, *Condemnation to Hard Labour in the Roman Empire*, 124-47.

⁶⁷⁶ Диоклецијан је за изградњу своје задужбине у Риму 298-306. године имао наводно на располагању 40 000 радника док је Јустинијанову цркву градило опет према непоузданим касним изворима (*Diegesis*) 10 000 људи организованих у радне јединице. Податак о радној бригади од 40 000 радника долази из пера црквеног историчара кардинала Баронијуса у *Vide Baronius, Annales Ecclesiast. Tom. ii. ann. 298*, у оквиру којег је приложен оригинални извор *Acta B. Marcelli Pap. et Martyr*, у: Burgess, *The topography and antiquities of Rome*, 35; Легенда о 40 000 радних робова који су зидали царско купатило за цара прогонитеља хришћана крунисана је 1561. године налогом папе Пија IV (*Pius IV*, 1559-1565) да се Микеланђело прихвати изградње Базилике Свете Марије од Анђела (*Beatissimae Virgini et omnium Angelorum et Martyrum*) на остацима Диоклецијановог купатила у славу страдалих (хришћанских) радника. Диоклецијанов подухват је умногоме условио спровођење велике реформе у производњи и стандардизацији римске опеке али и освежио стара зидарска умећа и унапредио приступ извођењу сложених сводних склопова у опеци и бетону. Lancaster, *Concrete Vaulted Construction in Imperial Rome*, 176-177. О митологизирању изградње Јустинијанове Велике цркве видети у: Ousterhout, *Building Medieval Constantinople*, 35-67.

Царичином граду, односно изградњу кровних конструкција где су греде за поједине цркве и због распона и због значаја грађевине морале бити од племенитијег дрвета, можда од храстовине или боровине.

Из свега произлази да је радна снага организована за изградњу Јустинијане Приме морала наликовати оној за изградњу Даре и да су је чиниле цивилне радне јединице састављене и од локалног становништва подложног обавези мунере и од слободних радника привучених зарадом, потом од професионалних зидарских јединица, колегијума и мајсторских група који су располагали умећем зидања у слоговима камена и опеке и на крају радних јединица које би чинили робови односно ратни заробљеници и осуђеници на тешки рад у јавним радовима (*opus publicum*), под надзором војске и локалног дукса. Као допуна у случају мања радне снаге увек је могла да се укључи војска којој је рад на сличним царским пројектима по правилу био плаћен.

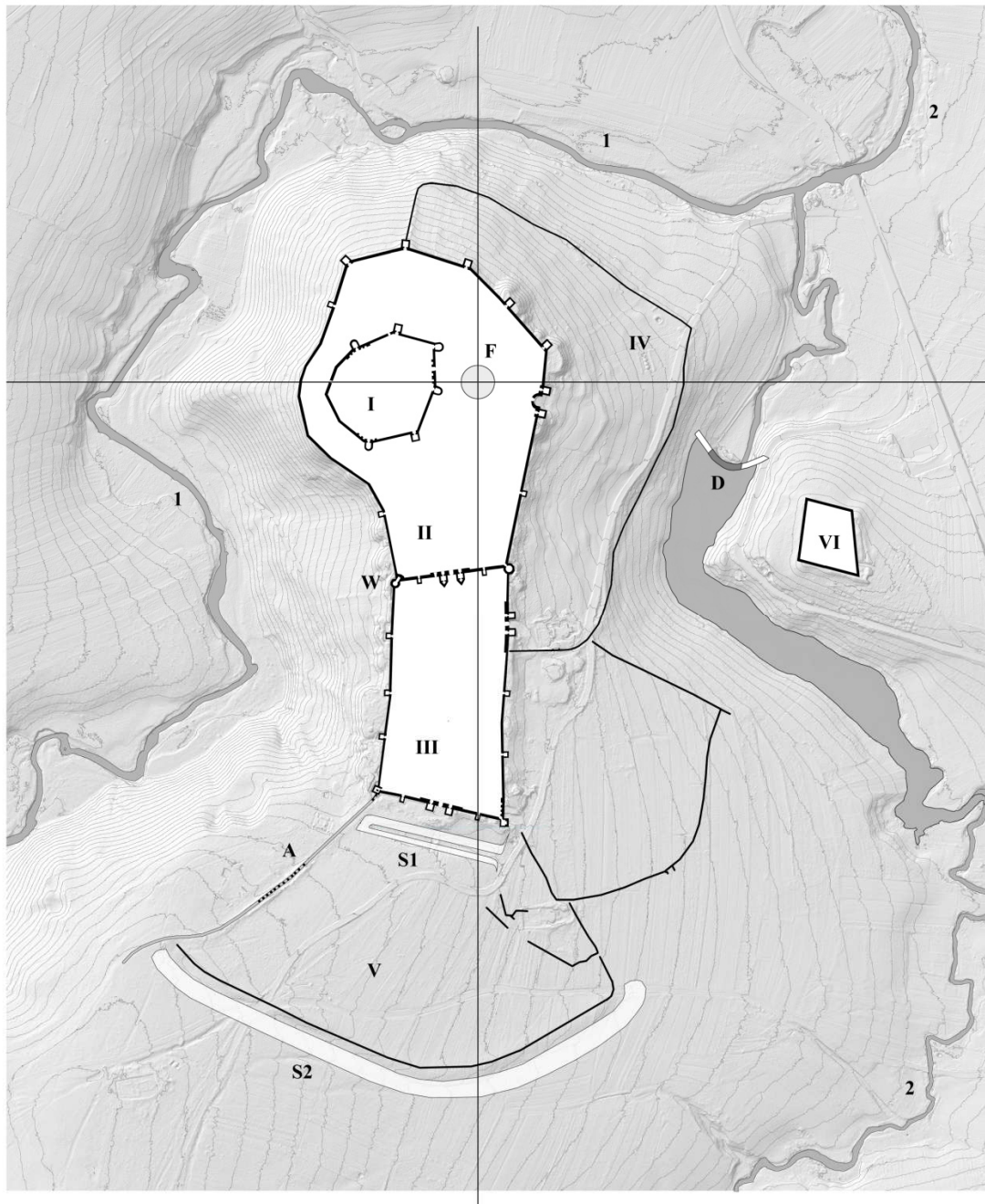
Сачувани и истражени остаци фортификације на Царичином граду одају уједначени квалитет зидања у техници опус микстум (инсертум), без дилатационих прекида на саставима бедемских платна који би упућивали на рад више различитих група, где би постојање таквих спојева такође индикувало неусклађеност и непрофесионалност градитеља, односно упосленост домаће радне снаге. Брзина изградње условљена царевим захтевима и значајном политичком улогом новог града, највероватније није оставила простора за упошљавање непоузданих локалних грађевинских група чији би рад, осим неизвесног резултата, успорио одвијање укупних радова.

Изградња у опус микстуму је техника која пре свега омогућава сталну контролу исправности зидања праћењем и корекцијом нивелације либажних слојева опеке, чије слоге су морали да постављају прекаљени мајстори који су рутински решавали преклопне слоге на критичним деоницама и захтевним укрштањима зидова. Уз те једноставније слоге прави тест за мајсторску умешност јесте прелазак из хоризонталног либажног слоја на сфероидну сводну конструкцију код засвођених таваница у свим кулама на Царичином граду, поготово на кулама са захтевнијим субструкцијама какве су угаоне куле бедема Доњег града⁶⁷⁷ и Водена кула на југозападном углу бедема Горњег града, код које је засвођавање дводелног резервоара тражило постављање прецизне оплате која је у негативу пратила геометријски нацрт (*lemma*) продора облице и калоте.

Трећа назнака да је у питању напредна професионална изградња фортификације на Царичином граду јесте грађевинска условљеност увођења канала аквадукта у утврђење Доњег града и његово вођење до улива у резервоар Водене куле, што у светлости изградње јаке тврђаве на траси аквадукта у Горњем Градишту и опште грађевинске повезаности фортификационих

⁶⁷⁷ Bavant – Иванишевић, *Caričin Grad (Serbie): les campagnes de fouille de 2003, 1021-1027.*

радова и изградње аквадукта, не оставља простора да се иједна партија из тих радова остави за извођење локалним или слабије обученим мајсторским радионицама.

Слика 27 - Општа диспозиција фортификацијских радова на Царичином граду (Јустинијани Прими). Фортификација: I. Акропољ, II. Горњи град, III. Доњи град, IV. Североисточно подграђе, V. валум (vallum), VI. квадрибургијум на брегу Свети Илија. Референтне грађевине: F – форум (forum), A – аквадукт, W – Водена кула, D – брана на Царичинској реци, S1, S2 – градски ровови, фосе (fossa). Топографски маркери: 1. Река Свињарица, 2. Царичинска река. Куле северно од Источне капије Горњег града нису истражене али су позната њихова места.

По свему, пројекат за фортификацију Царичиног града (*Слика 27.*) могао је да буде састављен од цивилног пројектанта архитекте или *mechanikoi* нарочито због интегрисаности извођења грађевинских радова на изградњи аквадукта и неопходности једновремене изградње фортификација али у реализацији тих радова на терену су морале да делују напоре и војни зидарски мајстори и специјализоване или напредно обучене грађевинске дружине и колегијуми који су по уговору одаслати на извођење задатка.

Распоређивање радних задатака на више зидарских колегија је такође било могуће спровести јер је укупна фортификација града пројектована као вишеделна, што дозвољава да једна зидарска група преузме изградњу утврђења Горњег града, друга бедема Акропоља а трећа реализацију утврда Доњег града и прикључка аквадукта. Извођење радова је наравно усклађено и контролисано према захтевима пројектанта од стране више надзорника радова који су могли да буду на исти начин именовани као клер у Дари испред цркве Амиде. У Дари су радове надзирали уз митрополита Тому два ђакона и два презвитера,⁶⁷⁸ у име цивилне администрације можда у извесној мери патрикије Калиопије али свакако први епарх (*praefectus praetorio*) Даетије, чије име је открио натпис на подном мозаику гостопријемнице.

У светлости такве улоге свештенства, на општој мобилизацији локалне популације и спровођењу надзора радова и расподеле новца, могао је деловати и епископ Кателијан са својим презвитерима и ђаконима, док је присуство војске било свакако неминовно и због обезбеђења градилишта и због надзора над радном јединицом робова или кажњеника као и због учешћа у извођењу појединих радова у условима недостатка квалитетне радне снаге.

Слика о бројности и саставу војних јединица које је Јустинијан сместио према Захарију⁶⁷⁹ у Јустинијани Прими могу само да се разматрају посредно у одсуству поузданих података. Војска је у западним деловима Средоземне Дакије морала бити стално присутна и пре и након оснивања Јустинијане Приме, пре свега због обезбеђења рударских радова у басену планине Радан, јужније планине Расовача и планине Видојевце северно од Царичиног града. Независно од тих војних и милицијских јединица и следећи информацију сачувану код Захарија Ретора о смештању војске у новосаграђену Јустинијану Приму, може да се претпостави да је Јустинијан као и у осталим сличним аранжманима гарнизонирао нову метрополу сличним војним саставом једне нумере или тагмате са опаском да бројност тих јединица није морала да буде иста као у Палмири или Мартиропољу где су смештене нумере (*numerous*) одвојене од граничних лимитанеа, или гарнизон – тагмата (*ταγμάτων*) ‘Либијских и Паратонијских Јустинијана’,⁶⁸⁰ позиционираних у Паратонијуму под заповедништвом дукса Либијске границе.

⁶⁷⁸ Zacharias Rhetor, VII, Ch.VI, 165;

⁶⁷⁹ Zacharias Rhetor, IX, Ch.I, 221;

⁶⁸⁰ Nov., *Edict XIII*, 17-22;

Да је градилиште Јустинијане Приме од самог почетка било војно обезбеђено може да се закључи из начина на који је диспониран палисадни грудобран пространог валума на јужним прилазима граду где је његова фоса условила скретање трасе аквадукта у широком луку око њеног западног краја, што би значило да је ров валума ископан пре изградње канала аквадукта, односно уочи почетка свих радова на Царичином граду – Јустинијани Прими.

Редослед радова на изградњи фортификације метрополе морао је да следи очигледно устаљену праксу приоритетног зидања градског периволоса и примарне хидрауличне инсталације каква је аквадукт, чије осмишљавање и реализација мора умногоме да прати фортификацијске захтеве у погледу не-угрожавања безбедности градских бедема а онда и омогућавања контролисаног режима рада устава којима се регулише проток воде у каналу аквадукта. Стога би изградња градског периволоса имала следеће кораке по фортификацијским партијама:

- 1) Организација градилишта и изградња земљано-палисадних грудобрана валума.
- 2) а) Изградња надземне трасе аквадукта, југозападне (ревизионе) куле Доњег града⁶⁸¹ и Западног бедема Доњег града са каналом аквадукта испод шетне стазе.
- 2) б) Изградња Водене куле и комплетног утврђеног периметра Горњег града.
- 3) Изградња периволоса Акропоља.
- 4) Изградња јужног и источног бедема Доњег града са југоисточном кулом.
- 5) Изградња спољне фортификацијске линије око североисточног подграђа.

Дводелна етапа бр.2 је једновремена и најважнија у укупном фортификацијском систему града јер је њена реализација обезбедила основни бедемски периметар довољан за даљу заштиту градилишта као и стални доток воде. Непосредно иза те фазе радова спроведено је затварање Доњег града његовим зиданим периволом као и изградња утврђења акропоља у Горњем граду.

Предуслов за све те радове било је спровођење геометарских процедура премера градилишне површине и прецизног трасирања тезиса плана града уочи изградње појединих партија фортификације и касније цивилних здања у бедемима. Прецизност у спровођењу тих корака условљена је чињеницом да се изградња бедемске трасе није спроводила линеарно од једне почетне тачке дуж периметра него симултано од више референтних геометарски одређених тачака-станица односно најзначајнијих објеката на тој бедемској траси, што су по правилу градска врата и најважније куле.

Тек када су те маркантне грађевине прецизно постављене на терену и завршено њихово фундарање могло је да се приступи маркирању трасе бедемских платна и њиховом фундарању. Слика напретка зидања бедема по висини зависила је од расположивог броја мајсторских група

⁶⁸¹ Bavant – Иванишевић, *Царичин град – Истраживања у 1998*, 489-496.

и технике зидања где је одабрани опус микстум био захвалан са становишта контроле нивелације на различитим тачкама периметра. Важно је нагласити да су пре почетка изградње фортификације акропоља и Јужног бедема Горњег града морале бити одмерене и прецизно постављене геодетске станице –грома јер би у супротном изградња наведених партија утврђења у потпуности онемогућила геодетско позиционирање планираног архитектонског садржаја односно преношење геодетских референтних тачака у односу на главну геодетску станицу у средишту форума.

4.3.4. *Агрименсори и геодетско постављање тезиса плана града на терен*

Као што је улога агрименсора била изузетно важна у прикупљању података о морфологији терена и другим одликама уже и шире градилишне зоне на Царичином граду, тако и накнадно позиционирање појединих референтних структура или главних потеза плана града не би било могуће без обучених геодета – менсора. Прецизно постављање грађевина на терен код новопроекттованих градова је од пресудног значаја јер погрешно позиционирање једне или групе здања може довести не само до нарушавања изворне замисли пројектанта него и измештања и неприхватљивог одступања од усвојеног и од цара одобреног плана.

У урбанистички скученим условима какве је невелики плато брега на којем је Царичин град био саграђен дозвољавао, било каква већа непрецизност у постављању лимитирајућих грађевина као што је периволос градских утврда могао је да угрози правилно постављање планираног грађевинског фонда у бедемима града.

Изградњом новог града материјализују се структуре и архитектура која се у другим урбаним агломерацијама развијала стотинама годинама са свим варијацијама узрокованим обновама након рушења или унапређењима у годинама просперитета. Другим речима, изградња новог града подразумевала је постизање фонда јавних радова који су у другим градовима постизани трудом и искуством више генерација и непрецизност у позиционирању тако планираних јавних грађевина једноставно није могла да буде толерисана.

У више наврата римски цареви су изражавали забринутост и нерасположење због мањка расположивих врских менсора за спровођење својих пројеката али без обзира на повремену недоступност пре свега урбаних менсора, за учешће у царским пројектима постојало је довољно

геодетски обученог људства при самим архитектонским колегијумима који су делегирани за пројекте таквог значаја или при војсци која је у свим временима располагала сопственим корпусом високообучених громатика.

Земљишни премер у класично доба или прорачун хоризонталне пројекције тла, био је разврстан у четири агроменсорске дисциплине које су се међусобно допуњавале – аграрни премер, сервисни (сервисни – водоводи и путеви), војни и урбани. Свака од тих дисциплина суштински се ослањала на примену рационалне геометрије са пратећим калкулусом у оној мери у којој је пракса налагала. Обука и рад громатика за аграрни премер у извесној мери се разликује од метода геодете који трасира водовод а у знатној мери заостаје за степеном обучености и количином знања којима је морао да буде снабдевен војни или урбани менсор. Аграрни премер и уопште геометарски премер земљишта је везан за административно управљање имовинским односима и као такав је био највише заступљен у пракси.

Агроменсори су имали своје канцеларије унутар бедема колоније где су се у табеларијуму (*tabularium*) похрањивали кадастрални премери. Велики значај громатика који израђују кадастрални премер огледа се у нужности израде центурије (*centuriae*) за сваку насеобинску агломерацију, дакле парцелисање површине и урбса и агера у целини. Такође, једна колонија се није заиста сматрала и основаном све док се не изврши парцелизације њеног кадастра – центурија, правило које је проистекло из старе *Etrusca disciplina*.

Код преосталих геодетских дисциплина класичне агроменсорије, трасирања водовода, војних и урбаних здања, непосредни надзор и управљање водећег архитекте су били суштински. Улога менсора у овим инжињерским подухватима сводила се на веома важне израде прецизних геодетских извештаја о терену и морфологији тла на којем се планира изградња, дакле својеврсну ‘аутопсију земљишта’, као и што тачније преношење архитектонског плана пројектоване грађевине на терен.

Осмишљавање начина и израда плана по којем ће геодети пренети трасу будућег здања на терен спадало је у домен архитекте. Хексадецимална премерна мрежа која је евидентирана на Царичином граду, морала је да буде употребљена и за преузимање података о терену од стране геодета и за осмишљавање архитектонског плана укупног грађевинског програма од стране архитекте како се приликом трасирања плана (тезиса) на терену мрежа не би постављала изнова. За постављање било каквог премерног система на терену неопходна је бар једна референтна тачка. Како је Царичин град – Јустинијана Прима основан као задужбински град *ex nihilo*, током одређивања положаја и обима града неки елементи консекративног ритуала за одређивање померијума (*sulcus primigenius*) су могли да буду спроведени, бар у смислу настављања Константиновске традиције онако како је то урађено у Дари.

Иако је највећи број традиционалних обреда консекрације померијума римских градова који су изведени из етрурске праксе, био одбачен током V века, треба назначити да су у оквиру

верских обреда и учења прокламованих у наслеђу Етрураца, поједине радње и процедуре током одређења померијума директно изведене из потребе за прецизним прорачунима и изналажењем референтних географских података на терену. Процедура дефинисања темплума (*templum*) подразумевала је претходно схватање географских одлика места, одређења кардиналних страна света као главних референтних праваца који одређују једну тачку на терену и прорачун ‘нагиба неба’ за ту исту тачку. Гномонско изналажење кардиналних праваца и географске дужине (‘нагиба неба’), морало је да се обави на основу дужина сенки гномона у време солстицијума и еквиноцијума, што значи да су се мерења и осматрања обављала и лети и у јесен, односно да је прикупљање такве врсте података за израду пројекта трајало више месеци.

Наравно, та су се мерења спроводила тек након избора референтне тачке која у исто време постаје и главна грома – геодетска станица на месту на којем се планира изградња града. Код генерички конципиране геометријске схеме легијског каструма, место главне гrome (*locus gromae*), увек је постављано у средишту логора, на улазу у Принципију или улазу на *forum militaris*. Од те референтне тачке размераван је логор у целини и с обзиром на то да је реч о војној архитектури и схематизованој планерској матрици била је довољна једна главна грома коју можемо назвати и *groma principa*.

Код урбаних агломерација планерски задатак је сложенији јер је и пројектована архитектура разнородна и размештена на већој површини. Из тих разлога неопходно је прорачунати распоред више референтних тачака (грóма), за које ће геометријска решења – поставка појединих партија грађевинског програма бити везане на терену. Хијерархијски, све гrome проистичу из главне референтне тачке - *groma principa*, за коју су везане одговарајућим геометријским премерним системом како би се лако поставиле на терену. На Царичином граду грóме – главне геодетске станице су распоређене по правцу север – југ применом сукцесивне интерполације квадрата односно *ad quadratum*. (*Слика 27.*)

Интерполовање квадрата обавља се употребом кардиналних праваца исток-запад и север-југ, са почетком из главне гrome у средишту форума. На тај начин дефинисане су укупно четири референтне тачке (*gromae I,II,III,IV*), на међусобним одстојањима и мерено од центра форума (*locus gromae I*), 108,85m – 108,85m – 217,705m, односно у секвенцама 1-1-2. Свака од четири гrome јесте референтна геодетска тачка за везивање (визирање) припадајућег грађевинског програма из корпуса јавних радова (Сл. 03.):

GROMA I – Средиште империјалног форума

1. Фортификација – бедеми Акропоља, Северна и Источна капија Горњег града;
2. Црквена архитектура – Епископеион и Базилика са криптом;
3. Јавна здања – Форум;

GROMA II – Јужна улица, *via cardo*

1. Црквена архитектура – Крстообразна базилика и Базилика под Акропољем;

GROMA III – Источна улица Доњег града

1. Фортификација – Јужни бедем Горњег града са капијом, Источна капија Доњег града;
2. Црквена архитектура – Двојна базилика и Базилика са трансептом;
3. Јавна здања – Велика цистерна, Мало купатило (*balnae*), Велико купатило;

GROMA IV – Валум (*vallum*), јужна ивица рова (*fossa*)

1. Фортификација – Јужни бедем Доњег града са капијом;
2. Црквена архитектура – Триконхална црква и Базилика Ј;
3. Јавна здања – надземна траса аквадукта.

За визирање структура ван бедема града (брана на Царичинској реци и квадрибургијум на брегу Свети Илија), одабране су референтне тачке које нису у систему грџа али су у истој премерној и пројектантској хексадецималној мрежи. Овакав систем трасирања грађевинског програма на терену осим што упућује на планску изградњу града, даје нам и могућност исправног сагледавања редоследа изградње појединих партија или појединих грађевина.

Редослед изградње је био условљен претходним трасирањем на терену које је морало да буде урађено пре отпочињања грађевинских радова, јер би у противном било онемогућено визирање. (*Слика 28.*) Епископеион са бедемима акропоља на пример, морао је да у целини буде обележен на терену и тек након те процедуре могло је да се приступи изградњи кула и бедема акропоља. Епископална базилика, баптистеријум, улица са портицима и палата, могли су да буду без сметњи подигнути унутар бедема акропоља јер визирање на средиште форума (*lokus groma I*) више није било потребно. Када су све структуре предвиђене грађевинским програмом биле подигнуте визирање и коришћење референтних тачака више није било могуће. (*Слика 29.*)

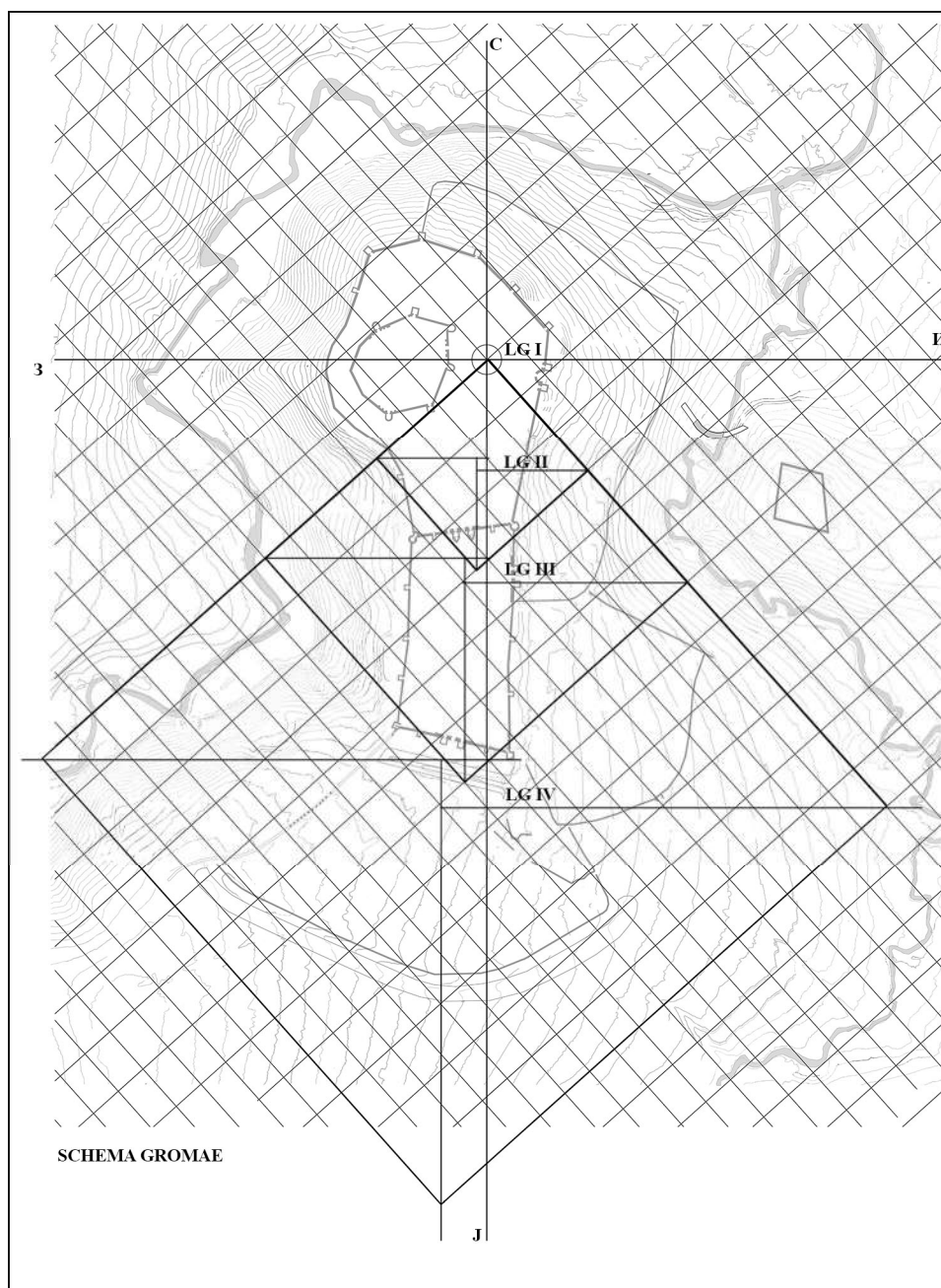
Преостали празни простори између јавних грађевина попуњавани су према локалним грађевинским условима, резиденцијалним здањима и уличним портицима, не ослањајући се више на премерну мрежу.

Не постоје подаци о томе да ли су планови градова (*ichnographia, Forma Urbis*) чувани по уређеном систему или не, али је разложно претпоставити да су се бар географски подаци места и премерни план са тачним положајем грђма похрањивали у табеларијуму при градском магистрату. Попут похрањивања катастралних података о парцелизацији колоније и план са подацима о трасирању грђма могао је да буде урезан на металну плочу (*aes*) и да буде сачуван у табеларијуму у виду трајно забележеног плана о референтним геодетским тачкама (*formi*) по којима је град основан.

На тај начин, премерна мрежа би могла поново да буде размерена у случају велике реконструкције градског ткива или обнове након рушења услед земљотреса или ратова. Троделна ужа фортификација Царичиног града (акропољ, Горњи и Доњи град) умногоме је утицала на урбанистичку организацију архитектонског програма у свакој од просторно јасно дефинисаних целина. Очигледна замисао пројектанта јесте постизање високе безбедности за насеље у целини, где је градацијска подела брањених зона омогућавала дуготрајнију и ефикаснију одбрану града.

Међутим, таква перцепција фортификацијског концепта је само делимично исправна јер је неопходно посматрати систем одбране града у целини, који осим главних бедема уз уже градско језгро допуњавају спољна утврђења наслоњена на градски периволос, у првом реду спољна зидана линија која је заградила пространо североисточно подграђе и земљано-палисадни грудобрани валума који је прикључен на јужни бедем Доњег града.

Две тврђаве диспониране су у ближој околини града и то у непосредној близини кастел у форми квадрибургијума на брегу Свети Илија и око 1,5km јужнија тврђава у Горњем Градишту. Диспозиција кастела на брегу Свети Илија смешта ту фортификацију у непосредни систем одбране града, чију је окосницу чинио снажни дводелни периволос са унутрашњим утврђењем акропоља на врху брега. Спољне фортификацијске линије, материјализоване као зидане или земљано-палисадне баријере и постављене тако да у највећој мери искористе топографске предности терена, чиниле су истурен одбрамбени периметар од којег су браниоци у случају губитка могли да одступе у заклон градских главних бедема.

Слика 28 - SCHEMA GROMAE, геометријска процедура за распоређивање геодетских станица - грбма у оквиру хексадецималне премерне мреже методом *ad quadratum*. Схема приказује геометријски принцип уз помоћ којег се гробе лако могу поставити на терен користећи кардиналне правце. Наравно, велики квадрати са удаљеним теменима се нису трасирали на терену али су зато 'модусни' квадрати са гробма у свом средишту свакако били обележени јер су осим места гробе, давали могућност контроле исправности визирања кардиналних праваца, нарочито правца север-југ са почетком из средишта форума.

Спољне фортификацијске линије такође су се показале као захвалне за спречавање поткопавања главних градских бедема и онемогућавања да нападач предузме више различитих опсадних техника за угрожавање градских зидова и најважнијих кула на њему. Топографски најлакши прилаз градским вратима јесте из правца југа и по том правцу постављене су најснажније фортификацијске партије главних градских бедема – јужни бедеми Доњег и Горњег града закључно са завршном унутрашњом препреком коју су чинили бедеми акропоља.

Управо то фортификацијско преграђивање унутрашњости брањеног периметра чини Царичин град различитим у односу на новоподигнуте градове у V и VI веку. Анастасије је издвојио Горњу тврђаву у родном Дирахујуму али при изградњи Анастасиопоља у провинцији Родопе по свему судећи правилни полигонални периболос полиса није био издељен у својој унутрашњости. Такође ни градови на источном лимесу, јако утврђени Дара, Мартиропољ и новообновљена Палмира нису фортификацијским преградама издвојили главним бедемима брањени простор што је омогућило развијање устаљеног урбанистичког плана чија су окоснице биле једна или две главне улице опточене колонадираним портицима са неколико главних тргова, кружних или елиптоидних форума и јако често полукружних (сигма) агора (ἀγορῶν).

Слика 29 - Збирни приказ распореда гроба и свих грађевина из корпуса јавних радова који су до сада евидентирани на Царичином граду.

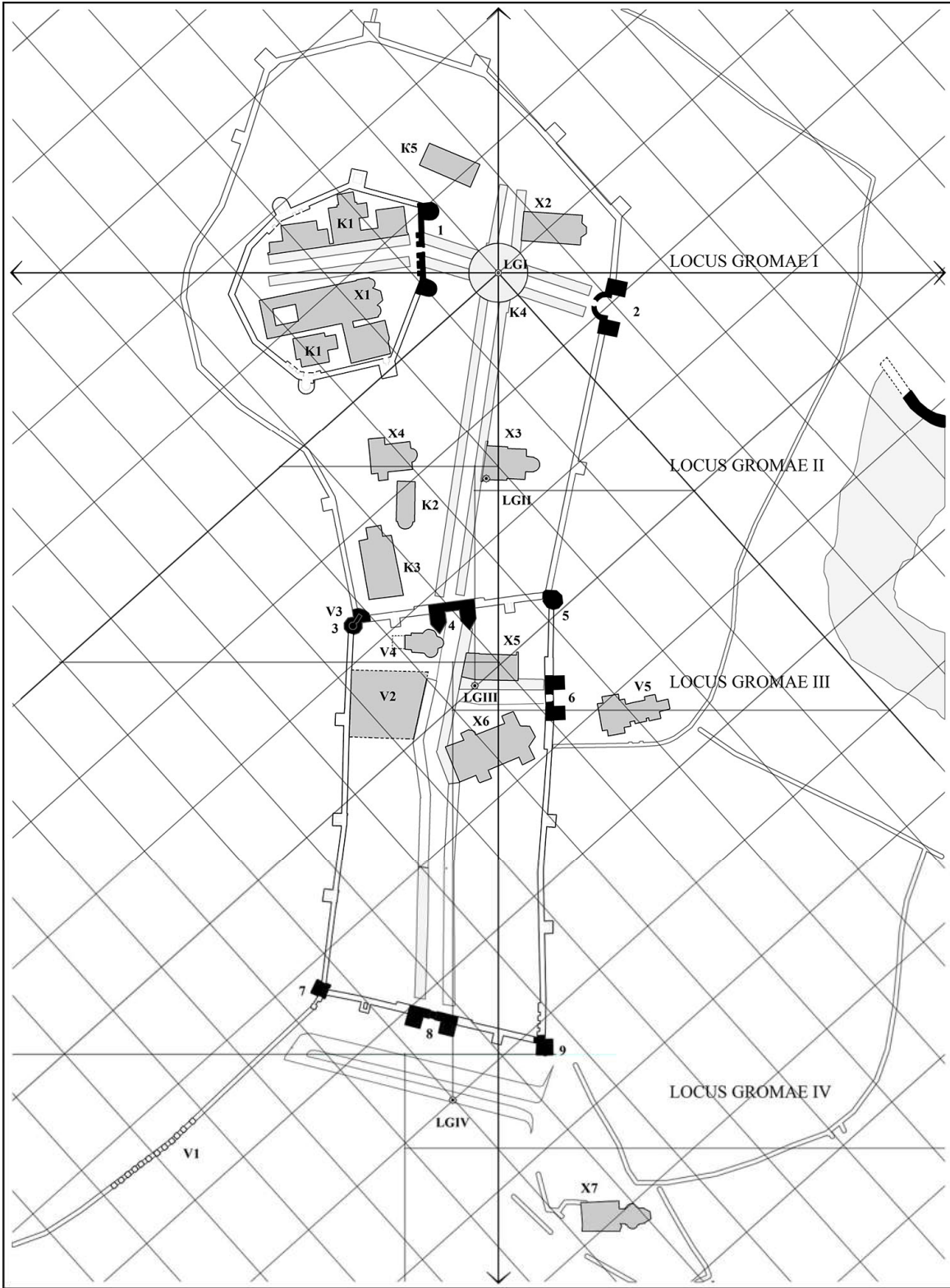
Улични потези су означени контурно како би јавне зграде биле приказане у исправном урбанистичком контексту. Из распореда гроба види се да је најразноврснији грађевински програм груписан око гроба LGI и LGIII.

Црквена здања: X1- Епископеион: Епископска базилика, Баптистеријум; X2 – Базилика са криптом, X3 – Крстообразна базилика, X4 – Базилика под Акропољем, X5 – Двојна црква, X6 – Базилика са трансептом, X7 – Триконхална црква у валуму.

Хидраулични радови: V1 – Аквадукт, V2 – Велика цистерна, V3 – Водена кула, V4 – Балнае, V5 – Велике терме.

Империјалне зграде и црквено имање: K1 – Епископска резиденција, K2 – Villa urbana, triclinium, K3 – Принципија, basilica principiorum, K4 – Империјални форум, K5 – хореум.

Фортификацијски радови: 1. Улазна деоница бедема Акропоља, 2. Источна капија Горњег града, 3. Деветоугаона Водена кула Горњег града, 4. Јужна капија Горњег града, 5. Деветоугаона југоисточна кула Горњег града, 6. Источна капија Доњег града, 7. Југозападна кула Доњег града са аквадуктом, 8. Јужна капија Доњег града, 9. Југоисточна кула Доњег града.

У Јерусалиму, ако апстрахујемо моћну подзидану платформу некадашњег јеврејског храма, урбс града није подељен интервентим фортификацијама што је омогућило развијање Јустинијановог програма урбане обнове града пре свега изградњом непрекинутог *via cardo* од овалног градског трга са царским стубом код северне капије до монументалне цркве Неа Теотокос.

У Царичином граду главни урбанистички потез који чини његов *via cardo* пресечен је Јужним бедемом Горњег града кроз чију капију је био омогућен контролисан проток и промет ка царском форуму и епископеиону у акропољу. Из тог разлога главна улица града је дводелна, трасирана тако да одговори на урбанистичке услове у свакој од две засебне градске целине, где је у Горњем граду развијена праволинијски, омогућивши постављање дугих резиденцијалних ламела са радњама дуж уличних фронтова и без промене ширине уличног профила (21 стопа). Главна улица у Доњем граду трасирана је са променом правца након укрштања са Источном улицом, што је омогућило изградњу Велике цистерне у западном и импозантне Базилике са трансептом у источном делу Доњег града, од које се даље дуж источног уличног фронта развијао мартријални комплекс уз пространу сигма агору са значајно повећаном ширином уличног профила (30 стопа).

Разлике у урбанистичком статусу ова два дела главне улице наглашена су и у обликовању њене појавности где је уоквиривање уличног фронта у Горњем граду урађено изградњом зиданог емвола, односно у опус микстуму изведеним аркадираним уличним портицима који су само испред улаза у двориште Крстообразне базилике и Базилике са криптом, прекинути стоом односно колонадом стубова са капителима. У Доњем граду улични портици на источној страни главне улице и око Двојне цркве осмишљени су у много декоративнијем и споменичнијем архитектонском издању, као непрекинута стоа са наизменичним ступцима зиданим у опус микстуму и паровима стубова са капителима, у секвенцама 1 : 2 : 1. Врло је могуће да је велики део портика дуж западне стране главне улице у Доњем граду уређен на исти начин што би посматрано заједно са полукружним портиком око сигма трга истакло споменичност тог дела града и његовог престижног садржаја.

Кружни царски форум (*Слика 30.*) у Горњем граду је окосница урбанистичког уређења од којег су на четири кардиналне стране разведене главне улице тог дела града. Монументалност невеликог царског трга истакнута је обликовањем четири сегмента кружне стое као колонадираног портика са по свој прилици архитектонски наглашеним улицима четири улице на трг пропилонима, односно наткривеним и засведеним пролазима. (*Слика 31.*) Укрштање није решено рутински као обична раскрсница (*compita*) јер је трг сам по себи могао да буде и другачије обликован да није постојала јасна намера да се понови облик Константиновог трга и у том поступку одабране димензије пречника форума су морале бити од

символичке важности и за цара и за пројектанта, јер је форум могао да буде већи с обзиром на то да је град могао да се шири још даље ка југу.

Скромније димензије форума су простудиране и циљане величине јавног простора који је са претпостављеном царевом ефигијом чинио империјални архитектурни манифест, којим се монументализује вечно сећање на оснивача града и добротвора Дакије.⁶⁸² При томе сâм трг је са својим подзидима и нивелацијама зналачки конципиран у функционално раскршће чији су плочник и ходници стое у потпуности испратили конфигурацију терена на том месту коју одликује знатна стрмина ка истоку. Велики пад терена ка истоку решен је благим нагибом трга у истом смеру, денивелацијом источних сегмената стое и постављањем рампе испред источног пропилона, којом је у великој мери ублажена стрмина Источне улице и уједно омогућен удобнији улаз на форум из тог смера.

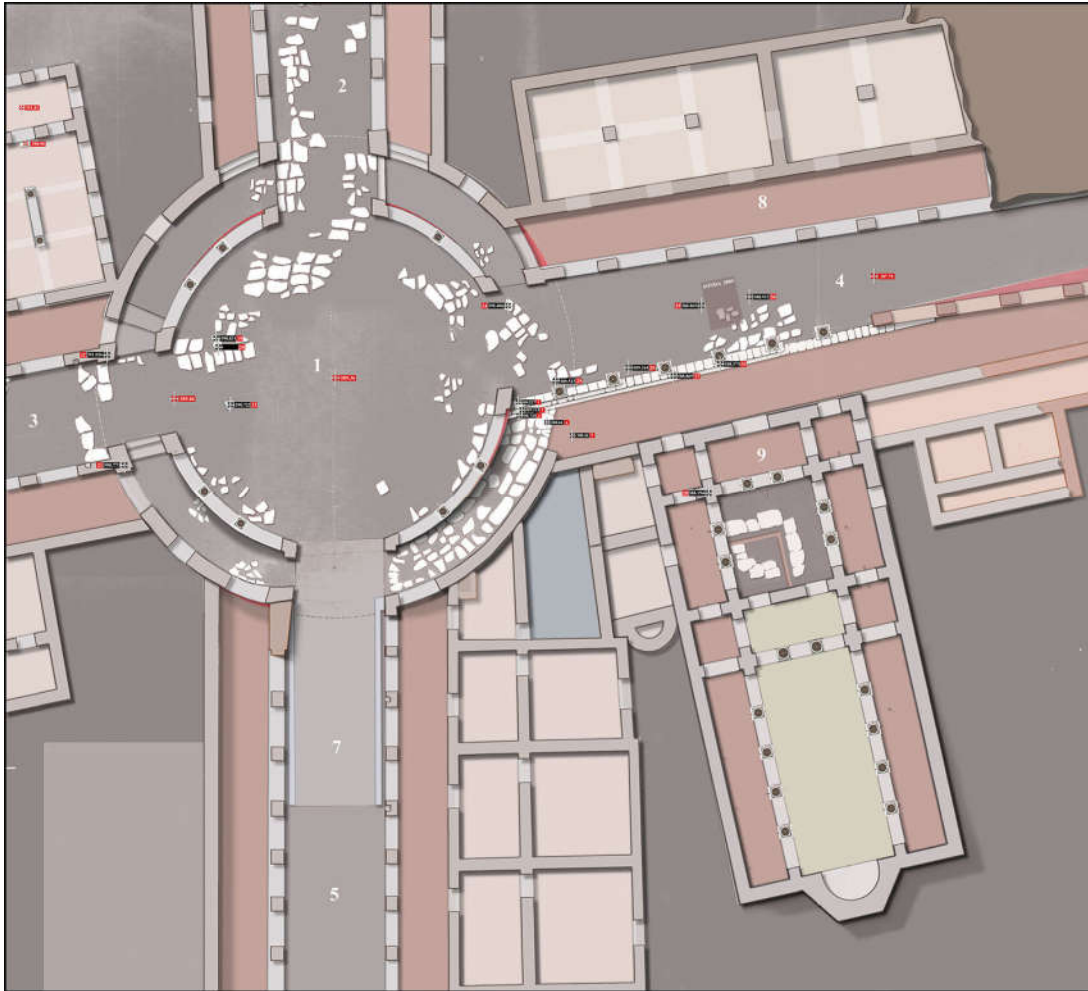
Плочник (*πλακωτόν*) и форума и коловоза улица изведен је слагањем масивних комада од беле брече док су ситнијим плочама поплочани коридори сегмената стое и рампа на источном пропилону, чији су рубови изведени од насатичног слога ситнијег камена. Подови свих тремника – уличних портика и две стое испред цркава попођени су опекама. Цела источна страна спољног обода форума је подзидана и осигурана јаким темељним зидом и та висинска разлика нивелете плочника главне улице са форумом решавана је на различите начине дуж источног уличног фронта *via cardo*. Северно од форума денивелација коловоза улице и портика решена је уређењем колонадиране стое од самог спољног зида трга дуж уличног фронта испред улаза у атријум Базилике са криптом, где је под стое повезан са улицом преко неколико ректификованих газишта јавног степеништа (*gradūs*) састављених из уредно сложених квадера. Атријум Базилике са криптом је подзидана правоугаона платформа исто као што је источни део Крстообразне базилике морао да се сагради на неколико метара високој платформи која је пратила контуру габарита цркве.

И код Крстообразне базилике⁶⁸³ прилаз са високе коте уличног коловоза омогућен је уметањем стрмог степеништа чији су градуси имали уска газишта због мале дубине уличне стое испред атријума цркве. Улица између Крстообразне цркве и форума препарирана је изградњом 64m дуге резиденцијалне ламеле са радњама у приземљу, чији је леђни (источни) зид имао улогу подзида на том потезу.

Препарација терена како би кружни империјални форум и главна улица били развијени у пуном капацитету спроведена је рутински и у својој инжињерској суштини то је адаптација хоризонталне градске планиметрије на топографске услове.

⁶⁸² Ivanišević – Bugarški, *Nov nalaz carske statue iz Caričinog grada*, 9-19.

⁶⁸³ Duval – Popović, *Caričin Grad I*, 193.

Слика 30 - План империјалног форума на Царичином граду са уцртаним остацима плочника и приказаним одступањима од правилне кружности. План је урађен 2006. године у ком тренутку финална истраживања Грађевине са ступцима северно од форума још нису била предузета.

Подаци и нивелете преузете су са плана који је приложен у Мано-Зиси, Ископавања на Царичином граду 1953 и 1954 године, Сл. 1.

1. Форум, 2. Западна улица, 3. Јужна улица *via cardo*, 4. Северна улица *via cardo*, 5. Источна улица, 7. Рампа, 8. Грађевина са ступцима, 9. Базилика са криптом.

У том смислу термин *gradūs* се може односити на цео потез главне улице у Горњем граду заједно са источном половином форума у значењу подзидане терасе, где су поједини сегменти трасе улице нивелисани у циљу прихватања габарита стамбених зграда док су празнине између суседних здања подзидане потпорним зидовима, као код спољних кружних сегмената форума

или између Крстообразне базилике и стамбене ламеле.⁶⁸⁴ У Горњем граду је стога спроведена топографска препарација терена комбинацијом подупирања и насипања да би се испратила морфологија брега чије су стрмије падине отпочињале од источног уличног фронта главне улице.

Слика 31 - Реституција опште појавности кружног империјалног форума на Царичином граду са претпостављеним стубом са царском ефигијом у средишту трга и пропилонима на местима уличних прикључака. Пројекат Архитектонске 3Д Студије за Царичин град 2012.

У Доњем граду је такође спроведено топографско планирање терена али у циљу поравњања тла, како би црквени сакрално – споменички архитектонски садржај био развијен у једној равни или са минималним денивелацијама као у стои испред улаза у тетрастоон Базилике са трансептом. (Слика 32.) На крају, и периволос града, његови главни бедеми и спољне зидане линије такође имају своју улогу у задржавању терена у нагибу, нарочито на деоницама где су теренске денивелације изразите као на северном и источном делу периметра.

⁶⁸⁴ У том смислу илустративна је топографска препарација терена Константинопоља која је у великој мери утицала на основне урбанистичке потезе Константинове престонице али и размештај резиденцијалних блокова дуж многобројних 'градуса' – препарираних тераса. Crow, *The infrastructure of a great city*, 251–285, 256-260.

Препарација терена у Царичином граду је изразито зналачки спроведен инжињерски захват којим су у највећој мери искоришћене топографске предности места, у циљу исправне адаптације пројекта плана града и његовог прецизног трасирања на морфолошки у појединим подручјима разигранијем терену. Препарација терена подзиђивањем омогућила је праволинијско постављање главне улице у Горњем граду која је ипак имала свој нивелетски скок у близини стое испред Крстообразне цркве, што говори о томе да ни пројектанти ни градитељи града нису сматрали да је од суштинске важности прилагођавање терена пројекту на свим местима, јер се многе локалне техничке ситуације могу решавати компромисним конструкцијама, попут повишених темељних или потпорних зидова.

На примеру фортификација Царичиног града забележено је више локалних техничких детаља који указују на накнадно прилагођавање пројектне планиметрије стварној ситуацији на терену где је лоша носивост тла утицала на минимална измештања грађевине што најчешће није доводило до поремећаја планираног дизајна. Јужна квадратна кула акропоља измештена је ка западу што је довело до нарушавања габарита баптистеријума чија је источна страна од источне конхе до југоисточног угла морала да се сузи што говори такође о томе да је позиција баптистеријума била фиксирана геодетском планиметријом која није остављала простор за маневрисање у бедемима акропоља дефинисаном епископеиону. Кула акропоља је сасвим сигурно измештена због слабе носивости или лоших услова за темељење на првобитном месту.

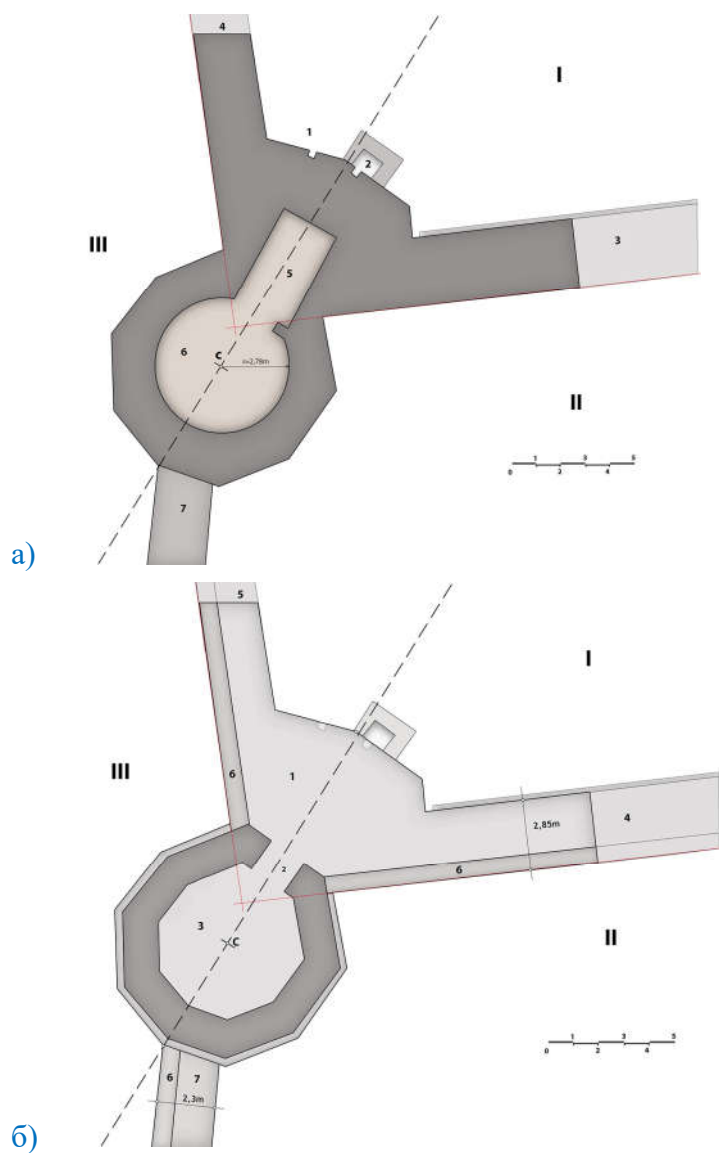
На другим местима се такође могу очекивати оваква подешавања оригиналних планова када је изградња утврђења у питању, поготово када су тако масивна здања као куле биле опремљене и додатним оптерећењем резервоара за воду као у Воденој кули, (*Слика 33.*) чији је складишни простор прихватио више од 100 кубика воде али је грађевина у целини постављена у близини стрме западне падине брега на којем се налази град, што је налагало крајњу пажњу приликом темељења куле. На руку градитељима сигурно није ишао ни од пројектанта изабрани план основе Водене куле који је архитекта осмислио на лемати нонагона, правилног деветоугла чија се конструкција у Еуклидовској геометрији и у математици уопште узима само као апроксимација али чије познавање говори о високо образованом пројектанту – математичару. (*Слика 34.*)

И друга угаона вишестрана кула на Јужном бедему Горњег града је такође деветоугаона у основи што сведочи о простудираним дизајну ове партије фортификације, која је и најробуснија у укупној бедемској траси града јер је у њеном средишту архитекта поставио капију фланкирану масивним петоугаоним кулама. Осим употребе нонагона при пројектовању јужних угаоних кула Горњег града у процесу пројектовања Јужне капије Доњег града такође је евидентирана примена рационалне геометрије, овог пута једноставније лемате са употребом додекагона односно дванаестоугла, чије су геометријске правилности омогућиле не само пројектовање капије фланкиране са две квадратне куле него и њихово прецизно постављање на терену. (*Слика 34.*)

Слика 32 - Терен у Доњем граду са у потпуности истражене две цркве, подигнутих уз једину раскрсницу у том делу града. Колоритни приказ партера грађевина у њиховим габаритима осим што илуструје сведену палету боја на црвену код попођавања опекама, белу код поплочавања отворених простора бречом и сиво-плаву код употребе локалног шкриљца, демонстрира пажњу пројектаната и градитеља за удобно развођење стаза кретања где је пешак могао да стигне из једног краја града до другог без излажења из сенке крова континуалних портика. I. Горњи град, II. Доњи град, III. Североисточно подграђе; 1. Главна улица, 2. Источна улица у Доњем граду, 3. Принципија, 4. Мало купатило, 5. Велика цистерна, 6. Двојна црква, 7. Базилика са трансептом, 8. Велике терме, 9. Водена кула.

Употреба ортогона и правилних полигона у планирању и процесу пројектовања појединих фортификационих елемената говори о свеprisутности геометрије у дизајнирању различитих архитектонских тема, од специјализованих и утилитарних, каква је војна архитектура до крајње споменичких односно архитектуре оплемењене сложенијим архитектонским концептима и премисама, каква је сакрална архитектура престижних црквених здања.

Слика 33 - План полигоналне (деветоугаоне) основе субструкције Водене куле на југозападном углу бедема Горњег града. Геометријска поставка приказа прати изведено стање које је претрпело прилагођавања волумена куле топографским условима па је симетрија грађевине унеколико нарушена. Основне реперне осе јесу симетрална подужна линија и приближно ортогонални угао два бедемска платна Горњег града.

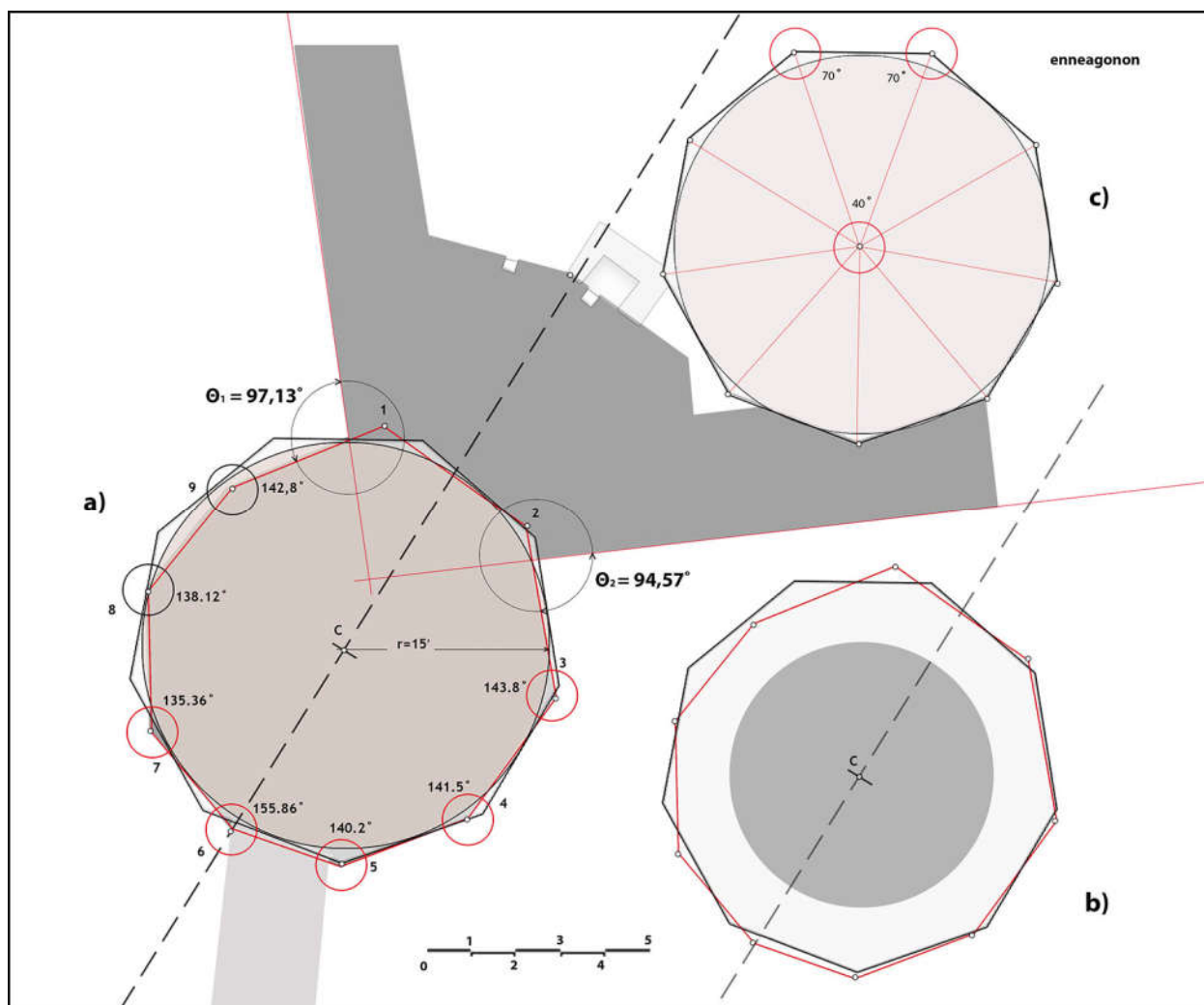
а) Основа базе куле са дводелним резервоаром и прикључцима на бедеме где је доводна траса аквадукта ишла дуж западног зида Доњег града.

б) Основа спрата са предлогом полигоналне контуре зидова у унутрашњости који прате полигоналну базу куле. Унутрашњост је могла да буде изведена и на кружној основи.

I. Горњи град, II. Доњи град, III. Западна падина:

а) 1. Леђни зид резервоара, 2. Извод разводне гране оловне фистуле, 3. Јужни бедем Горњег града $d=2,85m$, 4. Западни бедем Горњег града, 5. Правоугаона комора резервоара, 6. Цилиндрична комора резервоара $r=2,78m$, 7. Западни зид Доњег града – траса аквадукта, $d=2,30m$.

б) 1. Проширена платформа на пародосу, 2. Улаз у спрат Водене куле, 3. Полигонална одаја спрата Водене куле, 4. Јужни бедем Горњег града, 5. Западни бедем Горњег града, 6. Грудобрани на бедемима, 7. Западни бедем Доњег града.

Слика 34 - Прелиминарна геометријска анализа деветоугаоне контуре основе Водене куле Горњег града са установљењем одступања од углова који важе за правилни деветоугао где су углови по правилу при центру полигона 40° а по периметру 140° степени.

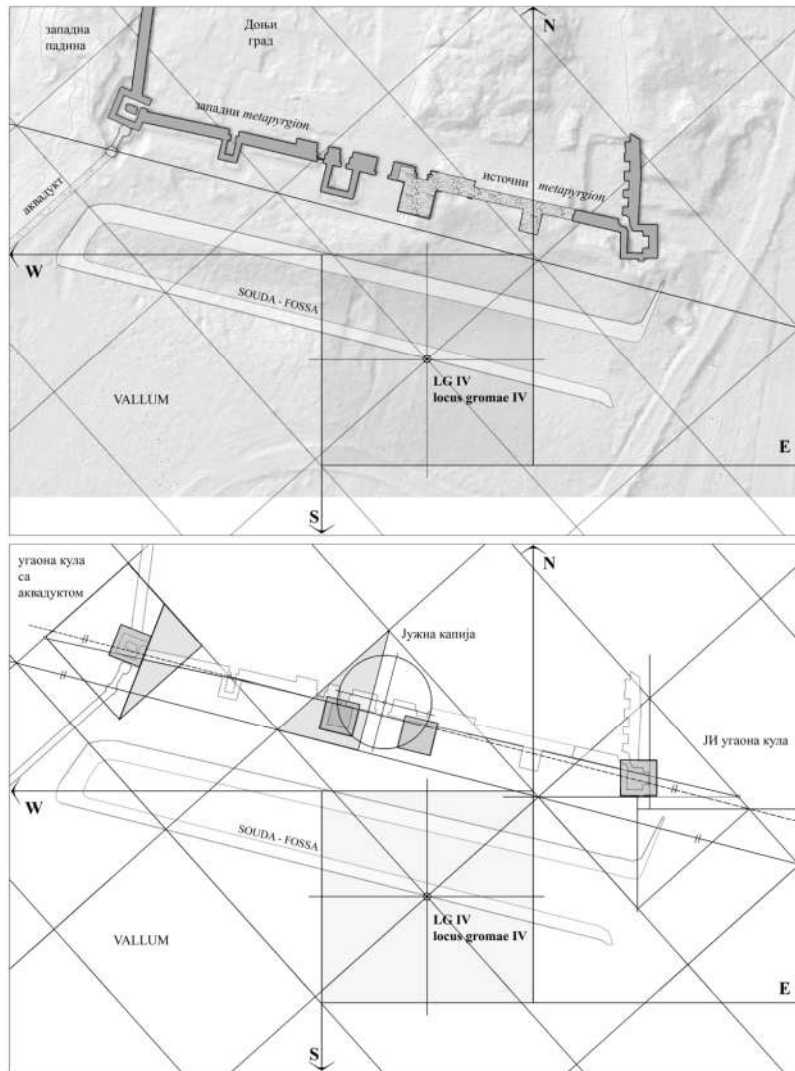
a) Контурна основа Водене куле и прикључених бедема са измереним величинама углова исцртаним и прорачунатим над подлогом од ортофотограметријског снимка.

б) Преклапање контуре правилног деветоугла са контуром основе и на спрату куле, и

ц) Приказ правилног деветоугла – нонагона описаног око кружнице од 30 стопа колико би износила димензија круга око којег би најбоље могао да се опише деветоугао изведеног волумена Водене куле.

Треба нагласити да се бар у овом тренутку не разазнају аргументи за избор деветостраног волумена тако масивног здања какво је Водена кула. Са оквирно процењеном тежином ускладиштене воде од преко 100 кубика Водена кула у таквом издању ипак улази у грађевинске конструкције повишеног ризика и сваки детаљ њене конструкције је морао да буде подробно простудиран.

Грађевине јужног бедема Доњег града, чије су основе и положаји решавани у односу на геодетску станицу LGIV, јесу јужна градска врата и угаоне куле – југоисточна угаона квадратна кула и југозападна угаона кула са каналом аквадукта спроведеним кроз њу. Везујуће деонице бедемског платна (метапиргион) постављене су слободније по правцу дијагонале квадраната и приметна је тежња пројектанта да правце бедема усмери конкавно у смеру капије града. Уз наведена фортификацијска здања могуће је да је за исту геодетску станицу била везана и поставка триконхалне цркве у валуму.

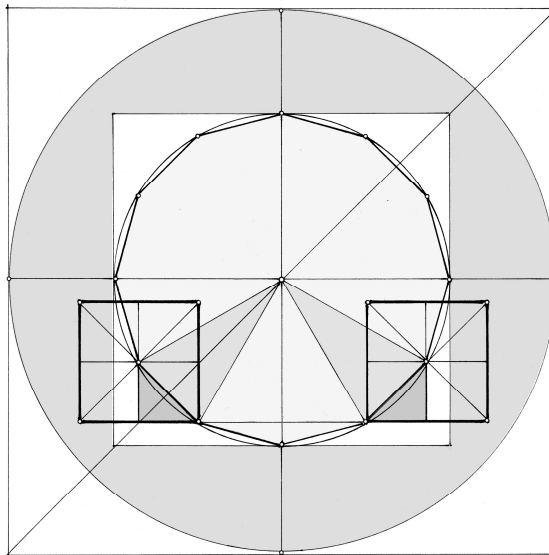

Слика 35 - Ситуациона геометрија грађевинског програма везаног за референтну тачку *LOCUS GROMAE IV*. Ситуациони план јужног бедема (34.а) и Геометријска табла LGIV (34.б).

Од великог значаја јесте усмерење југоисточне куле према кардиналним странама света које упућује на прецизно визирање на терену док је окосница читаве поставке јужна градска капија чије су фланкирне куле пројектоване употребом правилног дванаестоугла (додекагона).

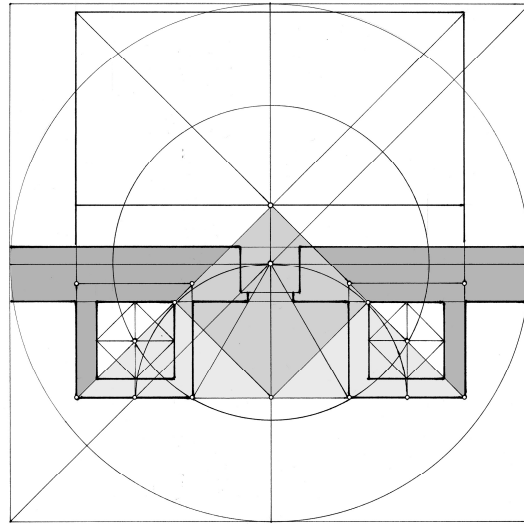
На приложеној геометријској табли LGIV (*Слика 35.*), изложене су схематизоване леме (*lemme*) за свако здање где су представљени услови и полазне геометријске вредности за решавање сваке леме. То су ‘пројектна поља’ – парцеле квадрати или правоугли троуглови и тамо где је евидентиран као средиште симетричне геометријске поставке – јединични круг представљен кружницом. У тој кружници као основна пројектна матрица поставља се правилни полигон – додекагон који даје главне параметре за позиционирање и спољне димензије фланкирних кула капије (*Слика 36.*) а потом и дебљине зидова (*Слика 37.*).

Слика 36 - Геометријско одређење величине и позиција квадрата фланкирних кула употребом дванаестоугаоника пречника $\sqrt{5}M$.

*Централно пројигирање квадрата из средишта додекагона искоришћено је за позиционирање две квадратне куле и положаја главног бедема (*Τείχος*) са вестибилем капије. Потребно је све време имати у виду једнакостранични троугао са горњим теменом у средишту дванаестоугла док му је основица у линији са базама квадрата фланкирних кула. Странаца овог троугла једнака је полупречнику дванаестоугла ($\sqrt{5}/2$), што нам даје и размак између кула. Предложена геометријска лемата је генерична за постављање симетрично распоређених квадрата где величине квадрата зависе од калибрације дванаестоугла.*

Слика 37 - Геометријско одређење дебљине и позиција главног бедема и зидова кула употребом квадрата над збиром страница кула и њиховог размака.

Постизање позиционирања кула на начин да су у зони изнад шетне стазе (пародоса) правилни квадрати једнаких дебљина зидова, може се свести на релацију углова од 45° и 30° . Ако се ови углови пројцирају из средишта додекагона дају нам и положај квадрата кула и њихове димензије. Дебљина зидова кула одређена је геометријски уписивањем ротираниог квадрата са половином дијагонале од фронталне равни главног бедема до средишта квадрата куле.

Теорија архитектуре настојала је протеклих деценија да понуди доста одговора на кључна питања из историје архитектонске дисциплине, њеног устројства у античком добу и методе рада архитеката и инжењера - *mechanopoios*. Сложени грађевински програми који су реализовани у старо време убедљиво илуструју не само умешност градитељства у смислу примењиване технологије и техничког знања него и изузетно разрађене теоријске концепте и системе обуке и образовања, који нису могли да буду достигнути у једном кратком временском интервалу. Археологија, архитектура и грађевинарство данас, у стању су да разложно објасне технологију зидања и методологију употребе грађевинског материјала, организацију изградње и логистику потребну за остварење значајних пројеката антике. Много је теже међутим, доћи до задовољавајућих одговора на питања градитељске филозофије, пројектантске и планерске мисли, укупног теоријског практикума који је стајао у позадини архитектонске и грађевинарске праксе старог доба.

Спој техничких, природњачких и хуманистичких наука како их данас одређујемо, математике (геометрије), филозофије и архео или опажајне астрономије, јесу онај научни корпус у ком се једино може трагати за образложењем интелектуалног концепта архитектонске

филозофије у антици. Осим тог суштинског научног тројства, незаобилазно је бављење античком теоријом пропорција и Витрувијевским процесом пројектовања као основним пољем за истраживање примене филозофских концепата, закључно са касноантичким нео-платонизмом и домета математике Платонове Академије до њеног укидања 529. године.

Револуција у оквиру хеленске научне мисли у IV веку старе ере, која је артикулисала ригидну Питагорину Теорију бројева и постојање ирационалних вредности и величина, изнедрила је геометријску алгебру као једини ваљани образац за несметан рад са ирационалним вредностима и целим бројевима, односно самерљивим и несамерљивим величинама. Данас је ова геометрија позната под именом рационалана – геометрија односа и пропорција, која је као таква суштински лишена било какве религијске мистификације. То не значи да одређене вредности, величине или односи нису носили и извесно филозофско значење јер је хексадецимална природа укупног геометријског система доводила овај својеврсни калкулус у склад са важећим филозофским учењима о постанку и устројству света.

На тај начин у могућности смо да сагледамо ширу слику архитектонске дисциплине у антици као суштински израз настојања човека тог доба да схвати и објасни свет који га окружује и сопствено место у том свету. Тај концепт избија у први план код сакралних грађевинских програма, храмова, маузолеја и владарских гробница и то у свим културама. Из тог разлога те архитектонске теме јесу и најизазовније за рад и проучавање, јер се управо на њима могу декодирати изворне замисли пројектаната и важећа филозофска уверења. И новоосновани урбани ентитети попут Царичиног града – Јустинијане Приме, могу одати свој 'пројектантски код' као резултат подробне студије геометрије по којој су осмишљени. Хексадецимална премерна мрежа која је евидентирана на овом локалитету потврдила је принцип подизања урбане агломерације *de novo*, методом планирања и пројектовања јавних здања као окоснице материјализације урбане матрице града и њене маркације на терену.

Закључак

Оснивање градова или урбана обнова већ урбанизованих насеља која су изнедрила царење била је устаљена пракса и у класичном Риму, и тај аспект монументализације царевог живота је постао део царског стандарда односно протокола путем којег се спроводио један сегмент промовисања империјалног култа. Империјални култ је пре Константиновог времена често укључивао и култ царске породице, нарочито прокламован у време Августа, али та димензија обожавања дивинизованог владара није наишла на широк одјек међу становништвом царства на западу колико на истоку, нарочито у хеленизованим метрополама у Малој Азији које су се јако рано упустиле у надметање за постизањем престижног статуса неокора, односно чувара храмова империјалног култа и царење за живота промовисане дивинизације, опредмењене у његовој ефицији у тим истим храмовима.

У традиционалном Риму ниједан цар није био обожаван као живи бог али је поштован геније (*Genius*) у живом човеку и по свему судећи, дивинизација владара збила се тек током сусрета две културолошке традиције где је хеленистичка уздизала устаљеном праксом своје владаре и хероје међу божанства, што је дало замањ и једну узвишену димензију више култу римских царења и римске државе. У таквом схватању статусне узвишености владара, где се на западу поштовање исказивало његовој вредности и заслугама као живог принцепса а апотеоза спроводила као почаст преминулом смртнику док се на истоку неговао култ императора као најузвишенијег међу живима који завређује ауру живог божанства, све што је имало директну везу са животним путањима царења захтевало је пригодну монументалност и овековечење трајног колективног сењања на владара. Као што је на крају живота цар сахрањиван у маузолеју – хероону, тако је након инаугурације на престо сваком цару морала да се спроведе и монументализација места рођења, као полазне тачке његове животне путање.

По правилу сваки империјални пројекат оснивања (*πολιςμῦς*) новог града или еасподеле ларгесе и царског патроната према већ постојећем родном граду и провинцији, имао је споменички карактер којим се за дуго времена поткрепљивало колективно сењање на царског добротинитеља. Неки од таквих задужбинских царских подухвата носили су и политички манифест опредмењен кроз пажљиво одабрани и састављен грађевинско-архитектонски програм и иако је град подизан у месту царевог рођења у ближој или даљој провинцији, прокламовани

политички манифест је увек налазио свој пут ка државној престоници, нарочито када је царев грађевински програм настојао да истакне владарски легитимитет новог владара или нове династије, као у случају Септимија Севера у Лептису. Филип Арабљанин је у свом задужбинском граду у забаченој оази у провинцији Арабији успео да у веома кратком периоду спроведе опсежан програм урбанизације који је осим унапређења квалитета живота за локалну популацију увео култ цара и империјалне породице (нарочито царевог оца) који се дуго одржао у тој покрајини.

Време стабилности и просперитета омогућило је Септимију Северу да се промовише као велики патрон градова пониклих на славним традицијама феничанских колонија, састављајући и спроводећи читав низ грађевинских програма и кампања у водећим градовима северне Африке и Блиског Истока, нарочито Тиру и Хелиопољу. Лептису је у укупном контексту Северовог урбаног препорода тих области припала посебна пажња, где је цар кроз изузетно истанчан архитектонски програм демонстрирао културолошку премису своје власти. Колики је значај придаван урбној обнови родне провинције код царева рâne Византије може се сагледати из упорности Зенона који је успео да усред грађанског рата, иницира и доврши највероватније највећи део из планираног *urbis renovatii* за Исауврију, где је осим евергетизма према Декаполису и Кршевитој Киликији успео да сазида и свој задужбински град Зенонопољ у Росомблади. Успех је био могућ наравно, највише из разлога што је Зенон преместио државни трезор у Исаврију, по свој прилици у најснажнију планинску тврђаву Папирион, одакле је могао непосредно да расподељује средства до повратка на престо у Константинопољ.

У условима већ оствареног грађевинског фонда који обухвата све главне јавне радове у граду који има не само статус метрополе него и политичке прерогативе једне провинцијалне престонице, и Анастасије је морао да осмисли и спроведе свој грађевински програм у родном Дирахијуму, о којем на жалост немамо подробнији увид осим историографске забелешке о подизању многих зграда међу којима је био и хиподром и археолошки истражене градске четврти уз кружну пјациу мацелума. Међутим, грађевински програм тог цара у родном граду можемо бар у главним обрисима да сагледамо кроз његово оснивање друга два града, оба са изразито војном улогом, Даре на источном лимесу и Анастасиопоља у Родопе, који је контролисао магистрални правац Виа Игнација.

Велики део процедуре оснивања Даре остао је забележен код више аутора као и редослед извођења радова када је у питању оснивање града *de novo*. Неизбежне су аналогije са Константиновим оснивањем 'Алма Роме' 224-330. године и када су у питању оснивачки протоколи и редослед изградње града, без обзира што се ради о урбаном ентитету неупоредиво мање површине. Понављање Константиновских оснивачких радњи и редоследа изградње појединих партија јавних радова у Дари, препознаје се и у процесу оснивања Јустинијане Приме, што говори у прилог одржању Константиновске традиције у оквиру империјалног

стандарда и култа међу царевима V и VI века. Ако је сâм Анастасије, пореклом из Епира омогућио оснивање Даре у форми града у Константиновској традицији онда се за Јустина и Јустинијана са правом може тврдити да им је порекло из провинције у којој се нашао и Константинов родни Наисус, давало пун легитимитет власти и могућност сопствене промоције у царству као настављача Константиновог дела, што је Јустинијан демонстрирао у неколико кључних грађевинско-архитектонских подухвата у свом царевању 527-565. године. Тако су спроведени *renovatio urbis* за Сике Јустинијанопољ, Хеленопољ и Питију, а онда и надградња Константинове ротонде у архитектонски епитом Апостолеон, као империјалног полиандреона у Константинопољу.

Анастасијев родни град је већ био јако урбанизована метропола и престоница Новог Епира па је осим рестаурације бедема полиса непознаница какви су били споменички и црквени програми којима је цар обдарио свој завичај. У светлости изградње мартријалног комплекса Светог Вартоломеја у Дари и патроната над неколико главних црквених здања у области Тур Абдин и посебно Сергиопољу, Анастасије је у Дирахијуму и Новом Епиру морао спровести богати архитектонски црквени програм, од којих за сада само условно псеудо-трансептална базилика Светог арханђела Михаила на јужним градским прилазима у Арапају, може да се прихвати као светиња са похрањеним моштима светитеља у античкој гробници испод мартријума, што би тај црквени комплекс одредило као место ходочашћа.⁶⁸⁵

Зенон је за свој град у Росомблади спровео на први поглед сведени грађевински програм који подразумева добро познату тријадну архитектонских и грађевинских тема – фортификација, хидраулични радови и црква. У светлости слабе истражености Зенонопоља препознају се тек обриси за планинску Исаврију по свој прилици престижног програма који је морао садржати осим неизоставно јаког утврђења и аквадукта са осталим хидрауличним радовима и богатији програм црквених здања, од којих је за сада само једно евидентирано и за које се у литератури наводи да је у питању мартријум локалног мартира Светог Сократа. Зенонопољ је као планински полис и утврђено место на главном караванском путу морао имати административно значајну улогу која је могла да буде нарочито појачана ако је град у свом померијуму или дистрикту садржао и веће светиње попут мартријума и епископалне базилике. Међутим, главни светилишни програм Зенон је сачувао за метрополу и престоницу провинције Селеукију на Каликадну не мењајући затечени административни поредак у Исаврији већ само појачавајући грађевински и инфраструктурни фонд у градовима родне провинције.⁶⁸⁶

⁶⁸⁵ Црква је свакако била царски пројекат чему у прилог иде мноштво евидентираних архитектонских скулптура и црквеног инвентара исклесаних у проконеском мермеру као и богати фигуративни мозаик у мартријуму. Omati, *The Mosaics with Animals Theme in the Southern Adriatic*, 234.

⁶⁸⁶ Једина забележена административна интервенција Зенона сачувана је у његовом указу из 484. године у којем се Леонтопољ ослобађа од закона да мора имати сопствену епископију, односно да остаје под јурисдикцијом епископа Исавропоља.

Јустинов и Јустинијанов грађевински програм у Средоземној Дакији би најисправније могао да се сагледа као комплементарни урбанистичко-архитектонски пројекат, где у време самосталне власти Јустина царски патронат није прелазео границе родне провинције са окосницом пројекта у обнови и унапређењу фруриона Бедеријане, док је са уздицањем Јустинијана за цезара тај патронат прерастао у ширу акцију урбане обнове читаве дијецезе Дакије са крунским пројектом изградње њене метрополе и црквене престонице у Јустинијани Прими 525-535. године.

Да је Јустинијан искорачио у свом евергетизму према завичају на шири план целе дијецезе (*diocēsis*), може да се закључи из писања Прокопија у ‘Грађевинама’ и Јустинијановој Новели 11, где се у делу (2) царског указа који се односи на префектуру Илирика Јустинијан референцира искључиво на територију дијецезе Дакије:

*“2. Cum igitur in praesenti deo auctore ita nostra respublica aucta est, ut utraque ripa Danubii iam nostris civitatibus frequentaretur, et tam Viminacium quam Recidiva et Litterata, quae trans Danubium sunt, nostrae iterum dicioni subactae sint, necessarium duximus ipsam gloriosissimam praefecturam, quae in Pannonia fuerat constituta, iuxta Pannoniam in nostra felicissima patria collocare, cum nihil quidem magni distat a Dacia mediterranea secunda Pannonia, multis autem spatiis separatur prima Macedonia a Pannonia secunda.”*⁶⁸⁷

У другом параграфу Новеле 11 говори се о премештању некадашње префектуре у Сирмијуму у Средоземну Дакију која је на средокраћу између провинција Друге Паноније и Друге Македоније, дакле у средишту дијецезе Дакије. Префектура у Солуну је споменута у историографској рекапитулацији у параграфу 1. о измештању префектуре Илирика из Сирмијума у Солун у време Атилиних Хуна, потом у параграфу 3. где се прецизира неповољност за становништво Дакије да се обраћа префектури Солуна услед велике удаљености и на крају у закључку где се наглашава да епископ Солуна нема никаквих ингеренција у избору архиепископа Јустинијане Приме (Дакије). Нигде није споменуто пресељење префектуре из Солуна на север (већ само из Сирмијума где је била давно укинута) у Дакију, односно очигледна намера да се установи префектура за дијецезу Дакију. Премештање префектуре Илирика из Солуна у Јустинијану Приму направило би исте невоље становништву дијецезе Македоније које је истакао Јустинијан у својој Новели па је мало вероватно да је то и била намера цара приликом изградње метрополе Дакије.

У исходу, Јустинијанова изградња задужбинског града у месту свог рођења подразумевала је и пре осмишљавања архитектонског и урбанистичког плана давање посебне и веома значајне водеће улоге у црквеној администрацији дијецезе а онда и за популацију Дакије административно преимућство одвајања правних послова од Солунске префектуре. За разлику

⁶⁸⁷ Nov. XI.2., *De privilegiis archiepiscopi primae Justinianae.*

од замагљеног цивилног административног статуса црквена супремација архиепископије Јустинијане Приме у дијецези Дакије је јасна и то од оснивања 535. године као дијецезног архиепископата до Јустинијанове Новеле 131 545. године, којом се у његовој метрополи инсталира папски викаријат али где се архиепископ и даље бира на синоду митрополита Дакије уз обострану сагласност цара и папе. Црквену поделу Илирика на два викаријата потврдили су и Акти сабора у Константинопољу 553. године али нема података који би указали на сличну поделу цивилне префектуре.

Грађевинско-архитектонски програм који је проистекао из овако одређених политичких и црквених прерогатива Јустинијанове метрополе такође одаје цареву решеност да црквена престоница дијецезе буде устоличена у новом граду. Секуларна администрација, палате градских већа и магистрати о којима је Прокопије тако учестало писао у свом енкомијуму, у Царичином граду се свде на две јавне зграде на кружном царском форуму које су могле да прихвате административни апарат неопходан за вођење градских муниципалних послова метрополе у шта је сигурно у значајној мери била укључена и архиепископова канцеларија у бедемима акропоља, односно епископеиона. Међутим, то су капацитети који свеукупно са блоком града са војном администрацијом, у којем је уређена принципија и саграђена вила урбана, не превазилазе потребу вођења локалне управе па не одају намере о инсталирању гломазног бирократског апарата каква би била префектурна или дијецезна администрација. Ти архитектонски капацитети и даље не морају да буду пространији од оних који су евидентирани археолошки на локалитету Царичин град јер је сва вероватноћа да су административни послови провинције Средоземне Дакије остали у јурисдикцији намесника (*consularis*) у Сердики као старој метрополи провинције, чиме би нова метропола Дакије била растеређена од бављења пословима матичне провинције, мада је у том сегменту управе значајан корпус администрирања могла да води и архиепископова канцеларија.

План града који је у највећем делу археологија документовала садржи као окосницу утврђени акропољ са потпуно испланираним епископеионом, односно резиденцијалним или палатијалним комплексом архиепископске катедре и сакрализованом простором епископске базилике односно градске катедрале са баптистеријумом. Неизбежна је асоцијација када су градови са уређеним акрополама у питању на расправе античких филозофа о устројству идеалног града где се у Платоновој интелектуалној конструкцији таквог утопијског ентитета увек поставља акропољ као прва дванаестина од градске целине која укључује и полис и његов дистрикт – *astu*.

Можемо нагађати да ли је пројектант Јустинијановог града окосницу пројекта бар отпочео ако не и засновао на филозофској контемплацији оснивача Академије у Атини коју је исти цар декретом затворио 529. године, али остаје као чињеница да је епископеон у Царичином граду осмишљен у форми утврђеног акропоља који се наравно суштински разликује од

политеистичких хеленских акропола по свом садржају у бедемима заграђеном простору. Горњи град у сопственим бедемима био је прикључен на аквадукт чије је завршна тачка била Водена кула у његовом југозападном углу. Доњи град је ослоњен на утврђења Горњег града својим бедемским периволосом и та издељеност урбса Царичиног града која је била условљена жељом пројектанта и оснивача да се свака целина града заштити у највећој мери, утицала је на урбанистички концепт грађевинског програма у свакој од ових целина.

Град располаже са два трга као окосницама јавног и архитектонски монументализованих простора и то у Горњем граду кружног царског форума и у Доњем граду полукружне (сигма) агоре. Та два простора нису у урбанистичком јединству иако их повезује главни урбанистички потез, траса главне улице која полови град по правцу север-југ. Јужни бедем Горњег града који пресеца главну улицу чини да она мења свој карактер *via cardo* на прелазу из Горњег у Доњи град. У Доњем граду је мењање њеног профила и за трећину повећање ширине коловозног плочника укључује у решавање мартријумског и црквеног комплекса груписаног око полукружног трга, дајући јој у највећем делу трасе у том делу града улогу процесijske авеније.

Стога у Царичином граду имамо две одвојене архитектонски монументализоване манифестне теме, империјални форум са царевом ефигијом у Горњем граду као демонстрацијом царског стандарда и полукружни трг са мартријумским комплексом у Доњем граду као ходочаснички центар, чија је мартријумска светиња доносила снажни престиж и углед архиепископској катедри и самој метрополи.

Обимни фортификацијски радови спроведени на Царичином граду сведоче о осетљивој ситуацији у дијецези Дакији која је тек са доласком Јустина и Јустинијана на власт искусила пре свега пажњу централне администрације након готово једног века, у којем су северни део Илирика и граница на Дунаву били делом ван домаћаја империјалне обнове услед преваге моћних варварских непријатеља а онда и у значајном делу услед не-деловања источних царева на санацији северног лимеса и рањиве покрајине након распада хунске федерације.

Стога Царичин град представља сублимиран и промишљен грађевински одговор на исправно перципирану реалност живота у Дакији у Јустинијаново време, без обзира на успешну консолидацију безбедносних прилика не само у Дакији него и у суседној Тракији односно дуж лимитропије лимеса на Дунаву, постигнуту обимним програмом рефортификације без преседана у ранијим царским владавинама. У Прокопијевим 'Грађевинама' забележена изградња насеља уз тврђаве на мезијском лимесу говори о популисању лимитропије свежим контингентима федерата управо у време када је изградња Јустинијане Приме морала да буде у пуном јеку.

Готово једновремено консолидовање стања на лимесу у Првој Мезији, не само изградњом снажних утврђења него и привлачењем и покрштавањем великог корпуса Херула 528. године и изнад свега постављањем Мунда за *magister militum per Illyricum* 529. године, није значило само по себи да се црквена престоница дијецезе и нова метропола може градити без

великог акцента на њеној фортификацији, односно непосредног војног обезбеђења, које је подразумевало снажни градски периволос а онда и изградњу прстена тврђава око новог града. И заиста, осим приметне појачане фортификације града, Јустинијана Прима на месту данашњег локалитета Царичин град била је скрајнута са главних нападачких рута прекодунавских варвара, заштићена својим прстеном тврђава⁶⁸⁸ и са обновљеним Наисопољем као ‘штитом’ (*propugnaculum*) Дакијске архиепископије у Јустинијани Прими.

Три су датума била важна за оснивање града чија званична ‘ера’ није могла да отпочне пре инаугурације Јустинијана као самосталног владара 527. године. То су датум консекрације града када је његов периволос трасиран на терену и када се званично отпочело са радовима на његовој изградњи, потом датум инаугурације града и дедикације његове главне, епископске базилике и на крају, ништа мање важан, датум транслације моштију мартира у тетраконхалну цркву у Доњем граду. У том смислу Јустинијанова Новела 11 била би инаугурациони царски указ којим се прецизирају привилегије и задужења архиепископа Кателијана као и територијални опсег његове архидијезезе, слично као што је Анастасије учинио када је издавањем свог указа односно *σάκρα εἰμαρμένῃ* детаљно прецизирао улогу Томе, митрополита Амиде, у организацији радова, дистрибуцији средстава и именовању епископа Евтихијана, који је даље био одговоран за изградњу епископске цркве и мартријума у Дари, за чије дедикације је добио усију (*οὐσία*) од самог цара. На сличан начин је епископ Кателијан морао да буде ангажован са сопственим свештенством на организацији домаће популације и надзору радова над кључним грађевинама у граду, пре свега купатилима и црквама, до својег постављења за архиепископа 535. године.

Једнослојност и висок степен истражености археолошког локалитета Царичин Град омогућили су спровођење низа истраживања из области историје архитектуре чији резултати указују пре свега на плански приступ у конципирању те урбане агломерације почетком VI века односно потпуно спроведене архитектонско-геодезијске процедуре (*γεωδαισία*) у припреми градилишта и трасирању пројектне градске планиметрије на терену. Обиман и разноврстан грађевински фонд остварен на Царичином граду није могао да настане стихијски или на основу искуства мајстора-зидара у слабијем рангу *oikodomoι* или *τέκτονος*, градитељских звања која су добро документована у списима старих аутора и епиграфским споменицима широм источних провинција.

Осим у прикупљању података са терена геометри / геодети су морали да буду ангажовани и у прецизном постављању тезиса града на терен односно у трасирању свих важних и од главног архитекте дефинисаних урбанистичких потеза новог града а онда и исправном постављању планова (*epipedon*) најважнијих здања.

⁶⁸⁸ Ivanišević – Bugarski - Stamenković, *The Outer Forts of Caričin Grad*, 297-317.

Јустинијан је морао да буде упознат са потпуним изгледом града на основу планова који су му поднети на увид исто као што је то урађено уочи изградње Даре када је Анастасије одобрио планове (σκάριφος) које су му митрополит Тома и миханикои приказали у Константинопољу.⁶⁸⁹ Једном од цара одобрени план неизоставно је морао да буде спроведен у дело са највишим степеном прецизности што је захтевало велику усаглашеност у раду, и пројектаната и геометара и извођача радова.

Систем грџа – геодетских станица омогућавао је релативно лако постављање хоризонталне градске планиметрије на терен системом интерполације квадрата (*ad quadratum*) док је сама премерна мрежа дозвољавала сталну исправност оријентације према кардиналним странама (*strigae* и *scamna*) и кретање између референтних тачака било визирањем квадрата или њихових дијагонала односно *ad triangulum*. Радна група геодета морала је да броји више људи када су у питању пројекти оснивања града јер једноставан премер земље пре изградње су могли да ураде и агроменсори (*agrorum mensor*) под надзором *mensora* који су постављање тезиса градске планиметрије радили у тесној вези са пројектантима. Агроменсори су након изградње града такође били задужени за парцелизацију његовог агера односно израду центурије.

Слика 38 - Општи изглед Царичиног града према резултатима Архитектонске студије појавности архитектуре која је археолошки документована на терену. Збирна студија остваривана је у низу сукцесивних пројеката од 2002. до 2017. године, изабраном методологијом рада следећи археолошка истраживања.

⁶⁸⁹ Zacharias Rhetor, VII, Ch.VI, 165, n.2;

Амбиција Јустинијана да у Средоземној Дакији сагради метрополу у којој ће бити ново седиште префектуре сигурно није значило да је владар поносан на завичај желео да искористи прилику за изградњу града који својим урбсом може да парира тако снажној метрополи какав је био Солун почетком VI века. Једним пројектом и изградњом у једном даху не могу се надоместити векови трајања и сталне надградње урбаног живота какав је по свим мерилима био главни град дијецезе Македоније.

Царичин град кроз који упознајемо Јустинијану Приму спада у групу градова односно урбаних ентитета којима су додељене мисије од важности за царство, који су свој углед заснивали на царској магнитуди њиховог оснивача а престиж црпили из значаја институција и сакралног садржаја у његовим бедемима. Код таквих градова је беспредметно упоређивати површине под укупним грађевинским фондом са истим параметром великих и многољудних класичних полиса или рановизантијских многољудних метропола. Поносан не само на родну провинцију него на дијецезу као земљу свог порекла Јустинијан је налажући изградњу њене метрополе настојао да заматањем клице урбанизације у изнуреној и слабо популисаној постојбини консолидује једну од најрањивијих пограничних покрајина царства након безмало једног века њеног занемаривања од стране централне администрације.

У том смислу је разложна његова тежња да уз самосталну црквену организацију дијецезе (*diocesis Illyriciana*) уреди и њену секуларну администрацију не из разлога анимозитета према Солуну него ради успостављања ефикасније државне бирократске номенклатуре која би била неупоредиво снажнији ослонац уређењу прилика на северној граници Дакије, слично као што је пре свега економски ослонац обезбедио за две подунавске провинције дијецезе Тракије оснивањем *Quaestura Iustiniana Exercitus*.

У том смислу Јустинијана Прима није средњовековни град (*Слика 38.*) јер је степен урбанизације његовог урбса био изразит али не и изузетак од правила која су дуги низ векова важила за велики број урбаних агломерација свих категорија у царству. Урбанизација која је спроведена у бедемима града подразумевала је не само трасирање и монументализацију урбане опреме колонадираним портицима и кружно пројектованим империјалним тргом него пре свега обезбеђење сталног дотока висококвалитетне свеже воде али и ефикасно одвођење атмосферилуја и нечистоће изградњом разгранатог канализационог система испод улица града. То су стандарди који не важе за средњи век, поготово ако тим хидрауличним радовима додамо и јавна купатила и посебно, речну лучно-гравитациону брану чија је вода у резервоару била погонски ресурс за градски житни млин.

Уз то, на више места у Горњем граду, у прилици смо да препознамо примену или уважавање неколико закона односно урбанистичких регула којима се урбанизација артикулише у урбано планирање и тиче се како прорачуна за град потребних профила улица и одговарајућих дубина портика тако и међусобних растојања и односа јавних и приватних грађевина,

превасходно у јавним просторима. Слика деградације урбане опреме, пре свега уличних портика на појединим местима и попуњавања празних парцела у граду профаном архитектуром стамбених кластера, која одудара од репрезентативне и стандардизоване архитектуре из прве планске етапе изградње по царском пројекту, допринела је на први поглед доживљају града као средњовековне агломерације са делом насеља у бедемима које је по свему руралног типа.

Организација тих градских четврти у неурбанизоване рурализоване групације кућа, без основне опреме која је чинила Јустинијанову планску урбанизацију, дакле без канализације и регулисаних уличних профила, јесте слика времена и слика прилика какве су владале у Дакији средином VI века, где се локално становништво у условима када је царев патронат престао да важи, организовало око својих магистрата и свог архиепископа и уредило своје обитавање у граду искуствено и са ослоном на сопствене снаге. У том процесу неке су урбанистичке и безбедноносне регуле напуштене али не у мери која би аргументовала деградацију урбаног живота.

Тако је повећање густине слободно стојећих домаћинстава око бедема акропоља поништило или значајно умањило војну ефективност периволоса тог утврђења, што се да објаснити тиме да акропољ са епископеионом можда никада није ни био сагледаван као унутрашња тврђава, последња одбрана града или рефугијални заклон за популацију током напада.⁶⁹⁰ Којим редоследом и на који начин су поједини издашни грађевински поклони Јустинијана становништву града престајали да буду од користи тешко је објаснити на једном месту. Извесно је да је аквадукт морао да буде оперативан за све време док је град постојао, дакле до првих деценија VII века а за питање да ли су успешно и до када одржавани и канализација и речна брана са својим инсталацијама, можда је најзахвалније доћи до одговора након одмаклих или довршених студија ових инфраструктурних захвата у граду.

Прилике око оснивања Јустинијане Приме и даљег развитка града биле су отежане из више разлога. Малобројност популације је такође могла неповољно да утиче на могућност обимнијег насељавања урбса, чије примарно становништво нису могли да чине само сељани из засеока или сеоцета Таурисијума. Као код Даре али још ближе ситуацији приликом оснивања Дрепане Хеленопоља, синоикизам је био образац окупљања по свој прилици више села из околине али и усељавања придошлица који су исказали вољу да се настане у новом граду. Много већа невоља била је очигледно одсуство богатијих земљопоседника (*possessores*) и магната који су могли да преузму финансирање или на други начин помогну да се поједине партије града доврше или наставе, мада није искључено да су високо позиционирани дворани, сенатори и службеници могли да се одазову на позив цара да учествују било у финансирању изградње цркве или неког од скупљих хидрауличних здања. Иако је раширен утисак да је

⁶⁹⁰ Ivanišević, Stamenković, *Razgradnja fortifikacije Akropolja Caričinog grada*, 22-31.

евергетизам у елитним друштвеним стратумима јењавао од краја III века прелазећи све чешће и обимније у сферу утицаја царева и њихових породица односно централне администрације, познат је велики број примера приватно спонзорисаних задужбина у првом реду од стране магната и велепоседника.

Наравно, било каква демонстрација приватног доброчинства или евергетизма морала се по закону спроводити искључиво у име цара као врховног патрона у царству. Магнатски генс Апиона у Египту је на пример, уз учешће у организацији градске милиције (*riparii*), поште и промета (*cursus publicus/cursus velox*) и лукративно прикупљање намета на својим огромним поседима, градио и јавна купатила у селима на свом имању и финансирао приредбе и трке коња на хиподрому у Оксириносу (*Oxyrhynchus*)⁶⁹¹, док је доста каснији локални магнат Тома саградио утврђење (*kastron*) са црквом у њему у Андруни у Сирији за свега годину дана 558-559. године.⁶⁹²

Нарочито захвални за промоцију приватног спонзорства били су јавни простори у граду, портици, улице и тргови, где наилазимо на епиграфске споменике доброчинитеља за јавно добро, који су пригодно пратили такве декоративне и регулационе радове попут полукружног сигма (σίγμα) трга у Скитопољу који је саградио 506-7. године Теозебије (*Theosebius*), намесник Друге Палестине, за кога је надзор радова спровео Силвинус (Σιλβίνου Μαρίνου), члан локалног водећег магнатског генса самарићанског порекла.⁶⁹³ Серија епиграфских споменика евидентираних у Скитопољу доказује велику преданост и ангажман локалног капитала водећих породица града у покретању пројеката изградње јавних здања и урбане опреме, било у спонзорској сарадњи са царевима или самостално.⁶⁹⁴

⁶⁹¹ Haarer, *Developments in the governance of late antique cities*, 56.

⁶⁹² Decker, *Towers, Refuges, and Fortified Farms*, 499–520.

⁶⁹³ BSHE0146 - Scythopolis-Beth Shean, 506/507 CE. Block. Dedicatory.

“Α Εὐτυχῶς Ω Θεοσέβιος υἱὸς Θεοσεβίου πόλεως Ἀμίσου
ἐπαρχίας Ἐλενοπόντου ἄρχων Παλαιστίνης δευτέρας ἐκ θεμελίων ἔκτισεν τόδε τὸ σίγμα
ἔτους οφ ἰνδικτιῶνος ιε προνοησαμένου Σιλβίνου Μαρίνου λαμπροτάτου κόμητος καὶ πρώτου”.

Di Segni, *New Epigraphic Discoveries at Scythopolis*, 625–42. (636)

⁶⁹⁴ Саграђени су главни улични потези са колонадираним портицима, поплочања са реинсталацијом водовода, купатила и цркве; епиграфија документује живу активност домаћих патриција и принципаља на привлачењу финансијске подршке централних власти за бројне јавне радове у Скитопољу који је према једном натпису искусио и велику урбану обнову за намештења ‘метрополита’ (намесника у Цезареји Маритими) Флавија Аблабија : “Ἐπὶ Φλαουίου Ἀβλαβίου τοῦ μεγαλοπρεπεστάτου μητροπολίτου ἡ πόλις ἀνενεώθη.”

BSHE0144 - Scythopolis-Beth Shean, Late 4th-early 5th century. Slab. Dedicatory. (*Ibid.*)

Података о томе да ли је било заједничког патроната неког од припадника вишег сталежа и Јустинијана током изградње Јустинијане Приме за сада нема али се не може искључити евентуални одзив на суспонзорство у том подухвату на које су могли да одговоре магнати из других градова или кругова блиских цару у престоници. У том смислу, у Царичином граду мноштво црквених здања отвара питање укључења могућег приватног патронства, јер су цркве са својим конструктивним склоповима и пропорционисањем, грађевине са изразитим споменичким карактеристикама. Концепти црквених здања версатилни у својој појавности захтевали су студиозни приступ пројектанта усмерен на постизање очекиваног склада у размештају волумена и налажењу исправних односа појединих зиданих партија (καὶ ἀρχιτεκτονικῆς διατάξεως)⁶⁹⁵ што је пројекат сваке цркве чинило јединственим а њену изградњу захтевним подухватом. На Царичином граду наравно, могу се издвојити црквена здања која су несумњиво захтевала велико улагање и финансија и труда и у том смислу се могу замислити учешћа и Јустинијанових магната – клијената у таквим пројектима али такве претпоставке остају још увек ван могућности ваљане научне потврде.

Тешке прилике у Дакији и уопште на подручју подунавске лимитропије услед све учесталијих продора Словена у другој половини VI века досегле су врхунац у време аварског освајања Сирмијума 582. године, масовног напада 587/8. године и нарочито тешким разарањем Сингидунума 595. године, што је наговештавало слом дунавске границе половином VII века и узмицање царских снага и популације ка јужнијим провинцијама Тракије и Илирика. У папској преписци Гргура Великог са епископима Илирика и својим викаром односно архиепископом у Јустинијани Прими, последњи пут наилазимо на спомен у историјској документацији имена поглавара цркве дијецезе Дакије почетком VII века, у исто време када су се царске снаге под способним Приском одлучиле на офанзивне акције против Словена и Авара северно од Дунава.

До здруженог масовног аваро-словенског напада на Солун 677. године, северне границе царства су биле вишедеценијско разбојиште и те су се тешке околности неминовно одражавале и на Јустинијанов град у Средоземној Дакији, чије је становништво напустило већ значајно девастирану метрополу највероватније током царевања Фоке. Кратак животни век Јустинијане Приме односно ‘градске ере’ од свега осамдесетак година не говори о неуспешности града јер је и та Јустинијанова метропола као и други старији урбани центри у Дакији и Тракији искусила пораз државе услед којег је и градско и сеоско становништво било принуђено на миграцију у

⁶⁹⁵ Перцепција архитектуре као збира врхунске умешности и уметности код градитеља цркава поетизована је у Евсевијевом панегирику састављеном за инаугурацију цркве у Тиру и прокламованим пред митрополитом Паулином,

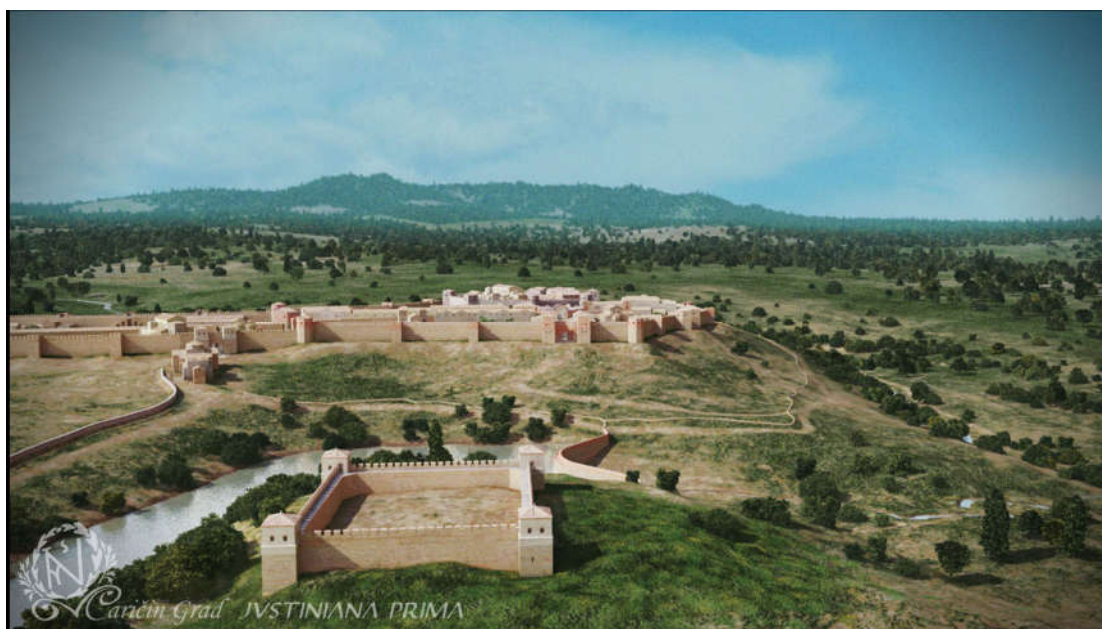
Eus., Vita Const., X. Ch.iv, (*ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΕΠΙ ΤΗ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ ΟΙΚΟΔΟΜΗ ΠΑΥΛΙΝΩΙ ΤΥΡΙΩΝ ΕΠΙΣΚΟΠΩΙ ΠΡΟΣΠΕΦΩΝΗΜΕΝΟΣ*); у истој поеми панегирист одаје признање митрополиту поредећи га са старозаветним градитељима табернакла и Храма, Веселеила (Beseelel) и Зерубавела (Zerubabel), од којих је име првог употребљено као псеудоним једног од исавријских архитеката у Великој Лаври Светог Саве.

јужне сигурније крајеве царства или на повлачење у планинска упоришта и рефугијуме током већег дела VII века. Интригантна је слика руинираног града који је византијска реконкиста ових крајева у средњем веку морала да затекне и индикативна је обнова у том периоду оближње тврђаве у селу Злата у којој је можда и праволинијска брана на Златној реци била обновљена.

То само може да значи да је Јустинијана Прима у тој мери била разрушена да је било непрактично за византијске стратеге да улажу велике напоре у њену обнову и популисање па је много вероватније да су само искористили грађевински материјал за обнову или изградњу мањих утврђења у тој области.

Већ су рани истраживачи Царичиног града евидентирали више локалитета у ближој и даљој околини где су у средњовековним и нововековним црквама препознали грађевински материјал или архитектонску скулптуру донету и уграђену у нова здања. Можемо само да претпоставимо у којој је мери напуштени град био сагледљив током средњег века и да ли су рушевине његових бројних цркава биле доступне месном становништву у тој мери да могу да исправно прочитају њихове склопове али план триконхоса који је у потпуности истражен на Царичином граду препознајемо и у једној од две прве црквене задужбине Стефана Немање у Куршумлији, заједно са лако препознатљивим импост капителима са Царичиног града, употребљеним у сасвим неочекиваном архитектонском контексту у Немањиној Богородичиној цркви.

Бар у црквеним круговима архиепископија Јустинијане Приме није никада била заборављена и сећање на изгубљену Јустинијанову метрополу оживљено је у средњем веку у време настојања више локалних црквених епископата у градовима приморја да у борби за статусну независност наслоне свој самопрокламовани ранг надбискупије на касноантичке или рановизантијске архиепископате. У та надметања у приморју били су увучени Сплит, Дубровник и Бар који су се позивали на континуитет Салонитанске односно Дукљанске епископије док се Котор заклонио стављањем у суфраганство надбискупији у Барију. Охридска архиепископија је сличним историјским фалсификатима настојала да се промовише као наследник Јустинијане Приме у средњем веку што је, заједно са почетним задужбинарством првог Немањића у Топлици, вероватно задржало име некадашње дакијске метрополе још неко време присутним у упућеним и образованим круговима тог времена (*Слика 39.*).

Слика 39 - Панорамска визура ка планини Радан на западу са које је вода високог квалитета доведена до Царичиног града - Јустинијане Приме. Живописно окружење Јустинијанове метрополе оплемењено је акумулирањем овећег воденог тела у резервоару језера оформљеног постављањем бране на Царичинској реци. Бар у светлости замирања високопрофилисаних знања о скупоценим и племенитим хидрауличним радовима, Царичин град је последњи урбани ентитет на овим просторима који је статус урбанизованог средишта могао да брани баштињењем касноантичког умећа управљања водама.

Библиографија

Примарни извори:

- ACO III,** *Acta Conciliorum Oecumenicorum* i–iii, ed. E. Schwartz, *Collectio Sabbaitica contra Acephalos et Origeniastas destinata insvnt acta Synodorum Constantinopolitanae et Hierosolymitanae a. 536*, Berlin–Leipzig 1924–1940, 269.
- Agath.,** Agathias, *The Histories*, translated with an introduction and short explanatory notes by J. D. Frendo, Walter de Gruyter Berlin New York 1975. *Agathias, Historiarum librum quinque*, ed. R. Keydell, De Gruyter, Berlin 1967.
- Amm. Marc.,** Ammianus Marcellinus. *History, Volume I-III*, translated by J. C. Rolfe. Loeb Classical Library 315. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1940.
- Exc. Val.,** *Ammianus Marcellinus*, Vol. III: *Books 27-31. Excerpta Valesiana*. Translated by J. C. Rolfe. Loeb Classical Library 331, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1939.
- Anna Com., Alexiad** The Alexiad of the Princess Anna Comnena, ed. E. A. S. Dawes, Kegan Paul, London - New York - Bahrain 2009.
- Bas., Ep.,** *Basil: Letters and Select Works*, Nicene and Post-Nicene Church Fathers Series II.8 (NPNF2-08), ed. P. Schaff, Christian Classics Ethereal Library, Grand Rapids 2003.
- Biblija,** *Biblija Sveto pismo Staroga i Novoga zaveta* (2008): prevod Đ. Daničić i V. Stefanović Karadžić, Beograd: Glas mira, 2008.

- Cand.,** *Candidus Isaurus, Fragmenta historicorum graecorum. Apollodori bibliotheca cum fragmentis*, K. Otfried Müller, T. Müller, C. Victor Langlois, M. Letronne (Antoine-Jean), Volume 4, Ambrosio Firmin Didot, 1851, Oxford University 2008.
- Cassiod., *Inst.*,** *Cassiodorus: Institutions of Divine and Secular Learning ; On the Soul*. Translated with notes by J. W. Halporn and introduction by M. Vessey, Liverpool University Press, Liverpool 2004.
- Cassiod., *Variae.*,** *The Variae. The Complete Translation*. Translated by N. Shane Bjornlie, University of California Press, Oakland 2019.
- CIG* 4,** A. Böckh, *Corpus inscriptionum Graecarum*, Academia Litterarum Regiae Borussicae, Vol. 4, Reimer, Berlin 1877.
- CIL* 3,** *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Vol. III: *Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Walter de Gruyter, Berlin 1873-1902
- CJ,** *Corpus iuris civilis. Editio stereotypa quinta. Volumen secundum: Codex Iustinianus. recognovit Paulus Krueger*. Weidmann, Berlin 1892.
- Coll. Avell.,** *Epistolae Imperatorum Pontificum Aliorum Inde ab a. CCCLXVII usque ad a. DLIII datae Avellana quae dicitur collectio*, ed. O. Günther, *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* Vol. 35, F. Tempsky, Prague - Vienna - Leipzig 1895.
- Const. Porph., *de cer.*,** *Constantine Porphyrogenetos: The Book of Ceremonies*, translated by A. Moffatt and M. Tall, Brill, Leiden - Boston 2017.
- Const. Porphy., *de adm. imp.*,** *Constantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio (2nd revised ed.)*. ed. G. Moravcsik, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington D.C. 1967.

- CTh,** *The Theodosian Code and Novels, and the Sirmondian Constitutions*, A Translation with Commentary, Glossary, and Bibliography by C. Pharr, in Collaboration with T. Sherrer Davidson and M. Brown Pharr, Princeton University Press, Princeton 1952.
- Cyr. Scyth., *Vita Sabae*,** Kyrillos Von Skythopolis, ed. E. Schwartz, J. C. Hinrichs Verlag, Leipzig 1939.
- Decretum Gratiani*,** *Decretum Gratiani, emendatum et variislectionibus simul et notationibus illustratum, Gregorii XIII pont. max. jusu editum*; Justi Henningii Boehmeri, edidit J. P. Migne, Paris 1861.
- Dig.,** *Corpus iuris civilis. Editio stereotypa quinta. Volumen primum : Institutiones ; Digesta. Institutiones recognovit Paulus Krueger; Digesta recognovit Theodorus Mommsen, retractavit Paulus Krueger.* Berlin : Weidmann, 1898. *Editio maior*: ed. T. Mommsen, *Digesta Iustiniani Augusti*, 1870.
Editio minor: ed. T. Mommsen and P. Krüger, *Corpus Iuris Civilis I*, 1985.
- Ennod. *Paneg.*** *Ennodius' Panegyric to Theoderic the Great*, Translated by B. S. Haase, *Master of Arts* Thesis, University of Ottawa, Ontario 1991.
- Eus., *Vita Const.*** Eusebius Pamphilius: Church History, Life of Constantine, Oration in Praise of Constantine, Vol. 1, Nicene and Post-Nicene Church Fathers Series II.1 (NPNF2-01), ed. P. Schaff, Translated by McGiffert, A. Cushman, Catholic Way Publishing, Grand Rapids 2015.
- Eutrop. *Brev.*** *The Breviarium ab urbe condita of Eutropius.* Translated with an introduction and commentary by H. W. Bird, Liverpool University Press, Liverpool 1993.
- Evagr., *HE*** *The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus.* Translated with an introduction by Michael Whitby , VOL. 33, Liverpool University Press, Liverpool 2000.

- Geogr. Rav.** Geographus Ravennas, *Ravennatis anonymi cosmographia et Guidonis geographica: ex libris manu scriptis*, ed. G. Parthey, M. Pinder, Friderici Nicolai, Berlin 1860.
- Greg. P., *Ep.*** Gregory the Great (II), Ephraim Syrus, Aphrahat, Register of the Epistles of Saint Gregory the Great, Book II, NPNF2-13, eds. P. Schaff and H. Wace, New York 1886.
- Hiérocl., *Synec.*** Le Synekdèmos de Hiéroclès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre, ed. E. Honigmann, Brussels 1939.
- Isid. Hisp.,** *Isidore of Seville's Etymologies*, The complete English translation of Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum sive Originum Libri XX, Vol I, Books I-X, Translated by P. Throop, MedievalMS, Charlotte 2005.
- Itinerarium Egeriae,** A. McGowan, P. F. Bradshaw, The Pilgrimage of Egeria, Liturgical Press Academic, Collegeville 2018.
- Jo. Ant.,** *Ioannis Antiocheni fragmenta quae supersunt omnia*, ed. Sergei Mariev, De Gruyter, Berlin - New York 2009.
- Jo. Lyd., *de Mensibus*,** John Lydus, '*On the Months*' / '*De Mensibus*'. Translated with Introduction and Annotations by M. Hooker, 2017.
- Jo. Lyd., *de mag.*,** Ioannis Lydi, *De Magistratibus populi Romani*, Libri III, Ed. R. Wuensch, Lipsiae 1903.
- Jo. Mal., *Chron.*,** The Chronicle of John Malalas. A Translation by E. Jeffreys, M. Jeffreys and R. Scott with B. Croke, J. Ferber, S. Franklin, A. James, D. Kelly, A. Moffart, A. Nixon, Byzantina Australiensia 4, Melbourne 1986.
- Jord., *Get.*,** The Gothic history of Jordanes in English with an introduction and a commentary by C. C. Mierow, Princeton University Press, Princeton 1915.

- Justinian, *Confessio fidei*,** Justinian, *Edictum de recta fidei (vel Confessio fidei)*, Drei dogmatische Schriften Iustinians, ed. E. Schwartz, Legum Iustiniani imperatoris vocabularium, Milan 1973, 129-169.
- Liv., *Ab Urbe condita*,** Livy, *History of Rome*, Vol. I: Books 1-2, Translated by B. O. Foster, Loeb Classical Library 114, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1919.
- Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio*,** *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio*, tomus IX, J. D. Mansi (ed.), Florentiae 1763.
- Marcell., *Chron.*,** B. Croke, *Count Marcellinus and His Chronicle*, Oxford University Press, New York 2001.
- Not. Dig.*,** *Notitia dignitatum, accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et laterculi prouinciarum*, ed. O. Seeck, apud Weidmannos, Berolini 1876.
- Nov.,** The Novels of Justinian. A Complete Annotated English Translation. Translated by D. J. D. Miller, edited by P. Sarris, University of Cambridge, Cambridge 2018.
- Patria CP*,** T. Preger, *Scriptores originum Constantinopolitanarum*: Fasc. 1 et, Part 2, B. G. Teubner, Leipzig 1989.
- Paul. Nol., *Car.*,** Sancti Pontii Meropii Paulini Nolani epistulae, ed. W. von Hartel, Wien 1894. Editio altera supplementis aucta curante M. Kamptner, Wien 1999.
- Paul. Silent., *Desc. Mag. Eccl.*,** *Paulus Silentarius, Descriptio Sanctae Sophiae. Descriptio Ambonis*, Claudio de Stefani ed., Walter de Gruyter, 2011, 211.
- Philost., *Hist. Eccles.*,** *Philostorgius: Church History*. Translated with an Introduction and Notes by Ph. R. Amidon, Society of Biblical Literature, Atlanta 2007.
- PLRE 2*,** J. R., Martindale, ed., *The Prosography of the Later Roman*

- Empire: Vol. 2, AD 395-527*, Cambridge University Press, Cambridge 1980.
- PLRE 3**, J. R., Martindale, ed., The prosopography of the later Roman Empire, A.D. 527-641, Vol. 3, Cambridge University Press, Cambridge 1992.
- Prisc. frag.**, The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus, Vol. I, ed. R. C. Blockley, Liverpool 1981.
- Procop., Aed.**, Procopius. *On Buildings*. Translated by H. B. Dewing, Glanville Downey. Loeb Classical Library 343, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1940.
- Procop., Arc.**, Procopius. *The Anecdota or Secret History*. Translated by H. B. Dewing. Loeb Classical Library 290, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1935.
- Procop., Bell.**, Procopios, The Wars of Justinian. Translated by H. B. Dewing. Revised and Modernized, with an Introduction and Notes, by A. Kaldellis, Hackett Publishing, Indianapolis – Cambridge 2014.
- Ps.-Epiph.**, *Notitia ps-Epiphani in: Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae Episcopatum*. Abhandlungen der bayerischen Akademie der Wissenschaften, phil-hist. Kl, XXI.3, Munich 1900.
- Ps.-Joshua, Chron.**, *The Chronicle of Pseudo-Joshua the Stylite*. Translated with notes and introduction by F. R. Trombley and J. W. Watt, Liverpool University Press, Liverpool 2000.
- Ps.-Zach., Chron.**, The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor: Church and War in Late Antiquity, ed. G. Greatrex. Translated by R. R. Phenix and C. B. Horn, with contributions by S. P. Brock and W. Witakowski, Liverpool University Press, Liverpool 2011.
- Strabo**, Strabo, *Geography, Vol. III: Books 6-7*. Translated by H. L. Jones, Loeb Classical Library 182, Harvard University

Press, Cambridge, Mass. 1924.

- Suet., *Caes.*,** Suetonius, *Lives of the Caesars*, Vol. II: Claudius, Nero, Galba, Otho and Vitellius, Vespasian, Titus, Domitian. Lives of Illustrious Men: Grammarians and Rhetoricians. Poets (Terence, Virgil, Horace, Tibullus, Persius, Lucan). Lives of Pliny the Elder and Passienus Crispus. Translated by J. C. Rolfe, Loeb Classical Library 38, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1914.
- Suid.,** *Suidae Lexicon*, Vol. I. 5, Praefationem indices dissertationem continens, ed. A. Adler, Lexicographi Graeci 1, K.G. Saur, München - Leipzig, 1989.
- Thdr. Lect., *HE*,** Theodori Lectori, (Theodori Lectoris Ecclesiasticae Historiae). *Eusebii Alexandrini Episcopi, Ta heuriskomena panta. Lutetiae Parisiorum*: J.-P. Migne. 1865.
- Theod.,** Theodoret, Jerome, Gennadius, & Rufinus: Historical Writings, Nicene and Post-Nicene Church Fathers Series II.14 (*NPNF2-03*), ed. P. Schaff, A. Cushman, Catholic Way Publishing, Grand Rapids 2015.
- Theophanes,** *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284–813*. Translated by C. Mango and R. Scott, Oxford 1997.
- Varro, de *Lingua Latina*,** Varro, *On the Latin Language*, Vol. I: Books 5-7. Translated by Roland G. Kent, Loeb Classical Library 333, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1938.
- Veg. *Epit. Rei Mil.*,** Epitoma rei militaris. Translated by L.F. Stelten, New York 1990.
- Zacharias Rhetor,** Zacharias Rhetor, *The Syriac Chronicle, known as that of Zachariah of Mitylene*. Translated into English by Hamilton F. J.D.D., and Brooks E. W.M.A. (Methuen & Co., 1899. 12s. 6d.) - Volume 32 Issue 3 - M. G.
- Zos., *Hist. Nea*,** Zosimus, *New History*, Translated by R. T. Ridley, Byzantina Australiensia 2, Brill, Leiden – Boston 2017.

Византијски извори, I,

Византијски извори за историју народа Југославије, т. I, Византолошки институт САНУ - Посебна издања, 1955.

Литература:

- Adamiak, *Carthage, Constantinople and Rome* = S. Adamiak, *Carthage, Constantinople and Rome. Imperial and papal interventions in the life of the Church in Byzantine Africa (533-698)*, Gregorian and Biblical Press, Roma 2016.
- Aibabin, *Written sources on Byzantine ports in the Crimea* = A. Aibabin, Written sources on Byzantine ports in the Crimea from the fourth to seventh century, in: *Medieval Ports in North Aegean and the Black Sea, Links to the Maritime Routes of the East*, ed. F. Karagianni, Thessalonike 2013, 57-67.
- Allen – Hayward, *Severus of Antioch* = P. Allen, C. T. R. Hayward, *Severus of Antioch*, The Early Church Fathers. Routledge, London - New York 2004.
- Amory, *People and Identity in Ostrogothic Italy* = P. Amory, *People and Identity in Ostrogothic Italy, 489-554*, Cambridge University Press, New York 1997.
- Andrews et al., *The late antique and medieval fortifications of Butrint* = R. Andrews, W. Bowden, O. Gilkes, S. Martin, *The late antique and medieval fortifications of Butrint*, in: *Byzantine Butrint: Excavations and Surveys 1994-99*, eds R. Hodges, W. Bowden, K. Lako, Oxbow Books, Oxford 2020, 126-150.
- Angelova, *Sacred Founders* = D. Angelova, *Sacred Founders: Women, Men, and Gods in the Discourse of Imperial Founding, Rome Through Early Byzantium*, University of California Press, Oakland 2015.
- Arnold, *Theoderic* = J. J. Arnold, *Theoderic and the Roman Imperial Restoration*, Cambridge University Press, Cambridge 2014.
- Arnold, *The Roman system of provincial administration* = T. W. Arnold, *The Roman system of provincial administration to the accession of Constantine the Great*, Macmillan and Company, Oxford 1879.
- Atanasov, *Durostorum – Dorostol(os) – Drastar/Dristra – Silistra* = G. Atanasov, *Durostorum – Dorostol(os) – Drastar/Dristra – Silistra. The Danubian Fortress from the Beginning of the 4th to the Beginning of the 19th c.*, in: *Corpus of Ancient and Medieval Settlements in Bulgaria*, ed. R. T. Ivanov, Sofia 2014, 493-587.
- Atasoy, *A Garden for the Sultan* = N. Atasoy, *A Garden for the Sultan: Gardens and Flowers in the Ottoman Culture*, Aygaz, Istanbul 2002.

- Baronio, *Il cosiddetto macellum-forum di Durazzo*** = P. Baronio, *Il cosiddetto macellum-forum di Durazzo: nuovi dati sulla costruzione di uno spazio circolare*, *Thiasos* 6, 2017, 49-77.
- Bartoli, *Hagia Sophia*** = G. Bartoli, *Hagia Sophia in Istanbul: Some remarks on displacement phenomena in main piers*, Memoria presentata al workshop Hagia Sophia : surveying project conference, Tokio 2001, 1-20.
- Bavant – Kondić – Spieser, *Caričin Grad II*** = B. Bavant, V. Kondić, J. M. Spieser, *Caričin Grad II*, L'École Française de Rome, Institut archéologique, Belgrade-Rome 1990.
- Bavant – Иванишевић, *Caričin Grad (Serbie): les campagnes de fouille de 2003*** = B. Bavant, V. Ivanišević, *Caričin Grad (Serbie) : les campagnes de fouille de 2003*, Mélanges de l'École française de Rome, Moyen-Age 115.2, 2002, 1021-1027.
- Bavant – Иванишевић, *Царичин град – Истраживања у 1998*** = B. Bavant, В. Иванишевић, *Царичин град – Истраживања у 1998. години*, Лесковачки зборник XXXIX, 1999, 489-496.
- Bavant – Иванишевић, *Царичин град – преглед истраживања од 1998. до 2003*** = B. Bavant, В. Иванишевић, *Царичин град – преглед истраживања од 1998. до 2003. године*, Лесковачки зборник XLV, 2005, 23-36.
- Bavant – Иванишевић, *Царичин град – истраживања у 2000. години*** = B. Bavant, В. Иванишевић, *Царичин град – истраживања у 2000. години*, Лесковачки зборник XLII, 2002, 55-68.
- Bavant – Иванишевић, *Царичин град – истраживања у 2002. години*** = B. Bavant, V. Ivanišević, *Caričin Grad (Yougoslavie) : les campagnes de fouille de 2002*, Mélanges de l'École française de Rome, Moyen-Age 114.2, 2002, 1095-1102.
- Baynes, *The Vita S. Danielis Stylitae*** = N. H. Baynes, *The Vita S. Danielis Stylitae*, *The English Historical Review*, vol. 40, no. 159, 1925, 397–402.
- Bijovsky, *Gold Coin and Small Change*** = G. Bijovsky, *Gold Coin and Small Change: Monetary Circulation in Fifth-Seventh Century Byzantine Palestine*, Edizioni Università di Trieste, Trieste 2012.
- Bileta, *The last legions: The “barbarization”*** = V. Bileta, *The last legions: The “barbarization” of military identity in the Late Roman West*, *Tabula* 14, 2016, 22-42.
- Bingham, *Origines Ecclesiasticæ*** = J. Bingham, *Origines Ecclesiasticæ: The Antiquities of the Christian Church. With Two Sermons and Two Letters on the Nature and Necessity of Absolution*, Volume 1, H.G. Bohn, London 1845.
- Boin, *Late Antique Divi and Imperial Priests*** = D. Boin, *Late Antique Divi and Imperial Priests of the Late Fourth and Early Fifth Centuries*, in: *Pagans and Christians in Late Antique Rome: Conflict, Competition and Coexistence in the Fourth Century*, eds M. Salzman, M. Sághy, R. L. Testa, Cambridge University Press, Cambridge 2016, 139-161.
- Boussac, *Recent Works at Taposiris and Plinthine*** = M. F. Boussac, *Recent Works at Taposiris and Plinthine*, in: *Alexandria: Current Archaeological Activities and Future Perspectives*, ed. M. Haggag, *Bulletin Société archéologique d'Alexandrie* 49, 2015, 189-217.

- Bransbourg, *Capital in the Sixth Century*** = G. Bransbourg, *Capital in the Sixth Century: The Dynamics of Tax and Estate in Roman Egypt*, *Journal of Late Antiquity* 9.2, 2016, 305-414.
- Breeze, *The Civitas Stones*** = D. J. Breeze, *The Civitas Stones and the Building of Hadrian's Wall*, *Transactions of the Cumberland & Westmorland Antiquarian & Archaeological Society* 12, 2012, 69-80.
- Brewer, *The Status of the Jews*** = C. Brewer, *The Status of the Jews in Roman Legislation: The Reign of Justinian 527–565 CE*, *European Judaism: A Journal for the New Europe* 38.2, 2005, 127-139.
- Breytenbach - Zimmermann, *Early Christianity in Lycaonia*** = C. Breytenbach, C. Zimmermann, *Early Christianity in Lycaonia and Adjacent Areas: From Paul to Amphilochius of Iconium*, Brill, Leiden - Boston 2018, 1008.
- Buckley, *Nero Insitius*** = E. Buckley, *Nero Insitius: Constructing Neronian Identity in the Pseudo-Senecan Octavia*, in: *The Julio-Claudian Succession: Reality and Perception of the Augustan Model*, ed. A. G. G. Gibson, Brill, Leiden - Boston 2012, 133-154.
- Burgess, *The topography and antiquities of Rome*** = R. Burgess, *The topography and antiquities of Rome, Volume 2*, Longman, Rees, Orme, Brown and Greene, London 1831.
- Burn, *Niceta of Remesiana*** = A. E. Burn, *Niceta of Remesiana, His Life and Works*, Cambridge University Press, Cambridge 1905.
- Burns, *Barbarians Within the Gates of Rome*** = T. S. Burns, *Barbarians Within the Gates of Rome: A Study of Roman Military Policy and the Barbarians, ca. 375-425 A.D.*, Indiana University Press, Bloomington 1994.
- Burrell, *Neokoroi*** = B. Burrell, *Neokoroi: Greek Cities and Roman Emperors*, Brill, Leiden 2004.
- Bury, *A History of the Later Roman Empire*** = J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire: From the Death of Theodosius I to the Death of Justinian*, Dover Publications, Inc. New York 1958.
- Butcher, *Roman Syria and the Near East*** = K. Butcher, *Roman Syria and the Near East*, Getty Publications, London 2003.
- Butler, *The Lives of the Fathers, Martyrs, and Other Principal Saints*** = A. Butler, *The Lives of the Fathers, Martyrs, and Other Principal Saints: Compiled from Original Monuments and Other Authentic Records, Illustrated with the Remarks of Judicious Modern Critics and Historians*, Dublin – London 1833.
- Çalık, *Roman Imperial Sculpture from Cilicia*** = A. Çalık: *Roman Imperial Sculpture from Cilicia*, University of London, London 1997.
- Cameron – Cameron, *The Cycle of Agathias*** = A. Cameron, & A. Cameron, *The Cycle of Agathias*, *The Journal of Hellenic Studies* 86, 1966, 6-25.
- Cameron, Ward-Perkins, Whitby, *The Cambridge ancient history*** = *The Cambridge ancient history*, Vol. 14: Late Antiquity: empire and successors, A.D. 425-600, eds. A. Cameron, B. Ward-Perkins, M. Whitby, Cambridge University Press, Cambridge 2005.

- Cameron, *Isidore of Miletus and Hypatia* = A. Cameron, *Isidore of Miletus and Hypatia: On the Editing of Mathematical Texts*, Greek, Roman and Byzantine Studies 31, 1990, 103-127.
- Cameron, *Procopius and the Sixth Century* = A. Cameron, *Procopius and the Sixth Century*, Berkeley - Los Angeles 1985.
- Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity* = A. Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity: AD 395-700*, Routledge, London – New York 2002.
- Cameron, *Late antiquity and Byzantium* = A. Cameron, *Late antiquity and Byzantium: An identity problem*. Byzantine and Modern Greek Studies, 40(1), 2016, 27-37.
- Capizzi, *L'imperatore Anastasio I* = C. Capizzi, *L'imperatore Anastasio I (491-518): Studio sulla sua vita, la sua opera e la sua personalità*, Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, Roma 1969.
- Chaniotis, *The Conversion of the Temple of Aphrodite* = A. Chaniotis, *The Conversion of the Temple of Aphrodite at Aphrodisias in Context*, in: From Temple to Church: Destruction and Renewal of Local Cultic Topography in Late Antiquity, eds J. Hahn, S. Emmel, U. Gotter, Brill, Leiden, 2008, 243-275.
- Cheetham – Smith, *A Dictionary of Christian antiquities* = S. Cheetham, W. Smith, eds., *A Dictionary of Christian antiquities: being a continuation of the "Dictionary of the Bible"*, J. B. Burr Publishing Co., London 1876-1880.
- Cherf, *The Dhema Pass* = W. J. Cherf, *The Dhema Pass and Its Early Byzantine Fortifications*, Dissertations 2474, Loyola University Chicago, 1983, 144.
- Christie, *From Constantine to Charlemagne* = N. Christie, *From Constantine to Charlemagne: An Archaeology of Italy, AD 300-800*, Ashgate, Aldershot 2006.
- Conybeare, *The Apology and Acts of Apollonius* = F. C. Conybeare, *The Apology and Acts of Apollonius: and other Monuments of Early Christianity*, Wipf and Stock Publishers, Eugen 2007.
- Corcoran, *Anastasius, Justinian, and the Pagans* = S. Corcoran, *Anastasius, Justinian, and the Pagans: A Tale of Two Law Codes and a Papyrus*, Journal of Late Antiquity 2.2, 2009, 183-208.
- Corcoran, *From Unholy Madness to Right-mindedness* = S. Corcoran, *From Unholy Madness to Right-mindedness: Or How to Legislate for Religious Conformity from Decius to Justinian*, in, Conversion, in: Late Antiquity: Christianity, Islam, and Beyond, eds A. Papaconstantinou, N. McLynn, D. L. Schwartz, Ashgate, Farnham and Burlington 2015, 67-94.
- Cordovana, *Between History and Myth* = D. O. Cordovana, *Between History and Myth: Septimius Severus and Leptis Magna*, Greece & Rome 59.1, 2012, 56-75.
- Ćorović, *Istorija Jugoslavije* = V. Ćorović, *Istorija Jugoslavije*, Narodno delo, Beograd 1933, 658.
- Croke, *Poetry and Propaganda: Anastasius I as Pompey* = B. Croke, *Poetry and Propaganda: Anastasius I as Pompey*, Greek, Roman, and Byzantine Studies 48, 2008, 447–466.

- Croke, *Justinian, Theodora, and the church of Saints Sergius and Bacchus* = B. Croke, *Justinian, Theodora, and the church of Saints Sergius and Bacchus*, *Dumbarton Oaks Papers* 60, 2006, 25-63.
- Croke, *Procopius, from manuscripts to books* = B. Croke, *Procopius, from manuscripts to books: 1400-1850*, *Histos Supplement* 9 (2019) 1.1–173.
- Croke, Crow, *Procopius and Dara* = B. Croke, J. Crow, *Procopius and Dara*, *The Journal of Roman Studies*, Vol. 73 (1983), 143-159.
- Croke, *The Date of the 'Anastasian Long Wall'* = B. Croke, *The Date of the 'Anastasian Long Wall' in Thrace*, in: B. Croke, *Christian chronicles of Byzantine history, 5th-6th centuries* - Aldershot (1992), 352.
- Croke, *Jordanes and the Immediate Past* = B. Croke, *Jordanes and the Immediate Past*, *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, vol. 54, no. 4, 2005, 473–494.
- Crow, *Fortifications and the Late Roman East* = J. Crow, *Fortifications and the Late Roman East: From Urban Walls to Long Walls*, in: *War and Warfare in Late Antiquity: Current Perspectives*, eds Alexander Sarantis, Neil Christie, BRILL, 2013, 1120.
- Crow, *The infrastructure of a great city* = J. Crow, *The infrastructure of a great city: earth, walls and water in late antique Constantinople*, in: *Technology in Transition A.D. 300–650*, eds L. Lavan, E. Zanini, A. Sarantis, *Late Antique Archaeology* 4, Brill, Leiden 2007, 251-285.
- Curta, *The Making of the Slavs* = F. Curta, *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500-700*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.
- Dadake, *Observations on the Fortifications of the Late Byzantine Cities* = S. Dadake, *Observations on the Fortifications of the Late Byzantine Cities of the North Aegean Coast*, in: *Proceedings of the Symposium on City Ports from the Aegean to the Black Sea: Medieval-Modern Networks*, eds F. Karagianni, U. Kocabaş, Istanbul 2015, 53-65.
- Davis, *The Cult of Saint Thecla* = S. J. Davis, *The Cult of Saint Thecla: A Tradition of Women's Piety in Late Antiquity*, Oxford University Press, Oxford 2001.
- Decker, *Towers, Refuges, and Fortified Farms* = M. Decker, *Towers, Refuges, and Fortified Farms in the Late Roman East*, *Liber Annus* 56, 2007, 499–520.
- Demacopoulos, *The Invention of Peter* = G. E. Demacopoulos, *The Invention of Peter: Apostolic Discourse and Papal Authority in Late Antiquity*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2013.
- Dey, *The Aurelian Wall* = H. W. Dey, *The Aurelian Wall and the Refashioning of Imperial Rome, AD 271–855*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.
- Smith Little Brown, *Dictionary of Greek and Roman Geography* = *Dictionary of Greek and Roman Geography*, ed. W. Smith Little Brown, Boston 1954.

- Diehl, *Justinian's Government in the East*** = C. Diehl, *Justinian's Government in the East*, in: Cambridge Medieval History, vol. 2, London, 1913, 25-62.
- DiMaio – Zeuge – Zotov, *Ambiguitas Constantiniana: the Caeleste Signum Dei of Constantine the Great*** = M. DiMaio, J. Zeuge, N. Zotov, *Ambiguitas Constantiniana: the Caeleste Signum Dei of Constantine the Great*, Byzantion 58.2, 1988, 333-360.
- Dintchev, *The East-Balkan Barrier Wall and the Gates of Haemus Complex*** = V. Dintchev, *The East-Balkan Barrier Wall and the Gates of Haemus Complex*, in: The Lower Danube Roman Limes (1st-6st C.AD), eds L. Vagalinski, N. Sharankov, S. Torbatov, Sofia 2012, 495-526.
- Dopsch, *The Economic and Social Foundations of European Civilization*** = A. Dopsch, *The Economic and Social Foundations of European Civilization*, Routledge, London – New York 2013.
- Drijvers, *Helena Augusta*** = J. W. Drijvers, *Helena Augusta. The Mother of Constantine the Great and the Legend of Her Finding of the True Cross*, Brill, Leiden 1992.
- Dumanov, *Mobility as a factor in the migration*** = B. Dumanov, *Mobility as a factor in the migration south of the Lower Danube. The case of the Goths*, Conference Communication and Commerce in the Balkans from Alexander the Great to Alexander Battenberg, American Research center in Sofia, Sofia 2012, 1-10.
- Dunn, *Boniface I and Roman Ecclesiastical Supervision*** = G. Dunn, *Boniface I and Roman Ecclesiastical Supervision of the Churches of Illyricum Orientale: The Evidence of Retro Maioribus to Rufus of Thessaloniki*, in: Costellazioni geoecclesiali da Costantino a Giustiniano: dalla chiese 'principali' alle chiese patriarcali, XLIII Incontro di studiosi dell'antichità cristiana, Roma, 7-9 Maggio 2015, Studia Ephemeridis Augustinianum 149, Institutum Patristicum Augustinianum, Rome 2017, 221–235.
- Durliat, *Les dédicaces d'ouvrages de défense dans l'Afrique byzantine*** = J. Durliat, *Les dédicaces d'ouvrages de défense dans l'Afrique byzantine*, École Française de Rome, Rome 1981, 3-123.
- Duval, *Densité et répartition des évêchés dans les provinces africaines*** = Y. Duval, *Densité et répartition des évêchés dans les provinces africaines au temps de Cyprien*. Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité, tome 96, n°1. 1984. 493-521.
- Duval, *Les monuments d'époque chrétienne en Cyrénaïque*** = N. Duval, 1989a. *Les monuments d'époque chrétienne en Cyrénaïque à la lumière des recherches récentes*, in : N. Duval, F. Baritel & P. Pergola (éd.), Actes du XIe Congrès international d'archéologie chrétienne, Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste (21-28 septembre 1986). Rome, École française de Rome (Collection de l'École française de Rome, 123), 2743-2796.
- Duval – Popović, *Caričin Grad I*** = N. Duval, V. Popović, *Caričin Grad I*, École Française de Rome - Institut archéologique de Belgrade, Belgrade - Rome 1984.
- Dvornik, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*** = F. Dvornik, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*,

Dumbarton Oaks Studies IV, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1958, 342.

- Dyczek – Shpuza**, *Three years of Albanian-Polish excavations in Shkodra* = P. Dyczek, S. Shpuza, *Three years of Albanian-Polish excavations in Shkodra*, in: Proceedings of the International Congress of Albanian Archaeological Studies, 65th Anniversary of Albanian Archaeology (21-22 November, Tirana 2013, eds L. Perzhita, I. Gjipali, G. Hoxha, B. Muka, Tiranë 2014, 387-399
- Dzino**, *Illyricum in Roman Politics* = D. Dzino, *Illyricum in Roman Politics*, 229 BC–AD 68, Cambridge University Press, 2010, 223.
- Edmonson**, *Cities and Urban Life in the Western Provinces* = J. Edmonson, *Cities and Urban Life in the Western Provinces of the Roman Empire 30 BCE-250 CE*, in: A Companion to the Roman Empire, ed. D. S. Potter, Blackwell, Oxford 2006, 250-280.
- Ekonomou**, *Byzantine Rome and the Greek Popes* = A. J. Ekonomou, *Byzantine Rome and the Greek Popes: Eastern Influences on Rome and the Papacy from Gregory the Great to Zacharias, A.D. 590-752*, Lexington Books, Lanham 2007.
- Elton**, *Warfare and the Military* = H. Elton, *Warfare and the Military*, in: The Cambridge Companion to the Age of Constantine, ed. N. Lenski, Cambridge University Press, Cambridge 2012, 325-345.
- Evans**, *The Age of Justinian* = J. A. S. Evans, *The Age of Justinian: The Circumstances of Imperial Power*, Routledge, London – New York 2000.
- Fedwick**, *The Church and the Charisma of Leadership in Basil of Caesarea* = P. J. Fedwick, *The Church and the Charisma of Leadership in Basil of Caesarea*, Wipf and Stock Publishers, Eugene 2001, 246.
- Fowden**, *The Barbarian Plain: Saint Sergius* = E. K. Fowden, *The Barbarian Plain: Saint Sergius between Rome and Iran*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1999.
- Franconi**, *The Economic Development of the Rhine River Basin* = T. Franconi, *The Economic Development of the Rhine River Basin in the Roman Period (30 BC - AD 406)*, University of Oxford, Oxford 2014.
- French**, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor* = D. H. French, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor* Vol. 4, The Roads. Fasc. 4.1: Notes on the Itineraria, British Institute at Ankara Electronic Monograph 10, London 2016.
- Geanakoplos**, *Church building and Caesaropapism* = J. D. Geanakoplos, *Church building and Caesaropapism, A.D. 312-565*, Greek, Roman and Byzantine Studies 7, 1966, 167-186.
- Gibbon**, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* = E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, Vol. V, John Murray, London 1862.
- Gkoutzioukostas**, *The prefect of Illyricum and the prefect of Thessaloniki* = A. E. Gkoutzioukostas, *The prefect of Illyricum and the prefect of Thessaloniki*, Βυζαντιακά 30, 2013, 45-80.

- Goffart, *Barbarian Tides* = W. Goffart, *Barbarian Tides: The Migration Age and the Later Roman Empire*, University of Pennsylvania Press 2006, 372.
- Goldstein, *Historiografski kriteriji Prokopija iz Cezareje* = I. Goldstein, *Historiografski kriteriji Prokopija iz Cezareje*, Зборник радова Византолошког института XXIV-XXV, Београд 1986, 25-102.
- Gračanin - Skrgulja, *The Ostrogoths* = H. Gračanin, J. Skrgulja, *The Ostrogoths in Late Antique Southern Pannonia*, Acta Archaeologica Carpathica 49, 2014, 165–205.
- Greatrex, *Byzantium and the East in the sixth century* = G. Greatrex, *Byzantium and the East in the sixth century*, in: The Cambridge companion to the Age of Justinian, ed. M. Maas, Cambridge companions to the ancient world,), Cambridge University Press, New York 2005, 477-509.
- Greatrex, *Justin I and the Arians* = G. Greatrex, *Justin I and the Arians*, in: Historica, Biblica, Theologica et Philosophica, Papers presented at the Thirteenth International Conference on Patristic Studies held in Oxford 1999, eds. M. F. Wiles, E. Yamold, Peeters, Leuven 2001, 72-81.
- Greatrex, *Perceptions of Procopius in Recent Scholarship* = G. Greatrex, *Perceptions of Procopius in Recent Scholarship (Addenda)*, Histos 8, 2014, 76-121.
- Greatrex, Lieu, *The Roman Eastern Frontier* = G. Greatrex, S. N. C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars, Part II AD 363-630*, Routledge, London 2002.
- Grillmeier, Hainthaler, *Christ in Christian Tradition: From the Council of Chalcedon* = A. Grillmeier, T. Hainthaler, *Christ in Christian Tradition: From the Council of Chalcedon (451) to Gregory the Great (590-604)*, part 1. Reception and Contradiction, Mowbray - Westminster John Knox Press, London – Louisville 1987.
- Grillmeier, Hainthaler, *Christ in Christian Tradition: The Church in Alexandria* = A. Grillmeier, T. Hainthaler, *Christ in Christian Tradition: The Church in Alexandria, with Nubia and Ethiopia After 451 AD*, part 4., Mowbray - Westminster John Knox Press, London – Louisville, 1996.
- Grotowski, *Arms and Armour of the Warrior Saints* = P. Grotowski, *Arms and Armour of the Warrior Saints: Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261)*, Brill, Leiden 2010.
- Güney, *The Economic Activities of Roman Nicomedia* = H. Güney, *The Economic Activities of Roman Nicomedia and Connectivity between the Propontic and the Pontic World*, in: Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods, eds V. Cojocar, A. Coşkun, M. Dana, Pontica and Mediterranea III, Cluj-Napoca 2014, 605-625.
- Gürbüz - Leroy, *Science versus myth* = A. Gürbüz, S. A. G. Leroy, *Science versus myth: was there a connection between the Marmara Sea and Lake Sapanca?* Journal of Quaternary Science 25, 2010, 103–114.
- Haarer, *Developments in the governance of late antique cities* = F. Haarer, *Developments in the governance of late antique cities*, in: Governare e riformare l'impero al momento della sua divisione : Oriente, Occidente, Illirico, eds R. Umberto, L. Mecella, École française de Rome, Rome 2015, 125-162.

- Haldon, *The Palgrave atlas of Byzantine history*** = J. F. Haldon, *The Palgrave atlas of Byzantine history*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2010. *The Roman empire c. 400 CE* .
- Haldon et al., *Plagues, climate change, and the end of an empire*** = J. Haldon, H. Elton, S. Huebner, A. Izdebski, L. Mordechai, T. Newfield, *Plagues, climate change, and the end of an empire. A response to Kyle Harper's The Fate of Rome (2)*: Plagues and a crisis of empire, *History Compass* 16 (22), 2018, 10.
- Hall, *Roman Berytus*** = L. J. Hall, *Roman Berytus: Beirut in late antiquity*, Routledge, London 2004.
- Halsall, *Barbarian Migrations*** = G. Halsall, *Barbarian Migrations and the Roman West, 376–568*, Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- Halsall, *The Sources and their interpretation*** = G. Halsall, *The Sources and their interpretation*, in: *The New Cambridge Medieval History: Volume 1, c.500-c.700*, ed. P. Fouracre, Cambridge University Press, Cambridge 1995, 56-90.
- Hanlon, *Gregory the Great and Sicily*** = Ch. Hanlon, *Gregory the Great and Sicily: An Example of Continuity and Change in the Late Sixth Century*, in: *The Bishop of Rome in Late Antiquity*, ed. G. D. Dunn, Ashgate, London – New York 2015, 197-256.
- Harl, *Coinage in the Roman Economy*** = K. W. Harl, *Coinage in the Roman Economy, 300 B.C. to A.D. 700*, John Hopkins University Press, Baltimore and London 1996.
- Heather, *The Fall of the Roman Empire*** = P. Heather, *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians*, Oxford University Press, New York 2007.
- Heather - Matthews, *The Goths in the Fourth Century*** = P. J. Heather, J. Matthews, *The Goths in the Fourth Century*, Liverpool University Press, 1991, 210.
- Hefele, *A History of the Christian Councils, Vol. II*** = C. J. Hefele, *A History of the Christian Councils, from the original documents*. Volume II, A.D. 326 to A.D. 429, T. & T. Clark, Edinburgh 1876.
- Hefele, *A History of the Christian Councils, Vol. IV*** = C. J. Hefele, *A History of the Christian Councils, from the original documents*. Vol. IV, A.D. 451 to A.D. 680, T. & T. Clark, Edinburgh 1895.
- Hefele, *A History of the Christian Councils, Vol. III*** = C. J. Hefele, *A History of the Christian Councils, from the original documents*. Vol. III, A.D. 431 to A.D. 451, T. & T. Clark, Edinburgh 1883.
- Henning, *Did the agricultural revolution go east with Carolingian conquest?*** = J. Henning, *Did the agricultural revolution go east with Carolingian conquest? Some reflections on early medieval rural economics of the Baiuvarii and Thuringi*, in: *The Baiuvarii and Thuringi: an Ethnographic Perspective*, eds J. Fries-Knoblach, H. Steuer, J. Hines, Boydell & Brewer Ltd, 2014, 388.
- Hill, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*** = S. Hill, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*, Variorum. Ashgate Publishing Co., Brookfield 1996.
- Hoddinott, *Bulgaria in Antiquity*** = R. F. Hoddinott, *Bulgaria in Antiquity: An Archaeological Introduction*, Ernest Benn Limited, London 1975.

- Hodgkin, *Italy and Her Invaders*** = T. Hodgkin, *Italy and Her Invaders. 476-535*, Vol. 3, Oxford 1885.
- Holmes, *The age of Justinian and Theodora*** = G. W. Holmes, *The Age of Justinian and Theodora: a History of the Sixth Century A.D.*, G. Bell and Sons, London 1912.
- Hoti, *Archeological and Historical Data for Durrachionin*** = A. Hoti, *Archeological and Historical Data for Durrachionin during the Transition from Late Antiquity to the Middle Ages*, Interdisciplinary Journal of Research and Development I.1, 2014, 85-90.
- Hovell Minns, *Scythians and Greeks*** = E. Hovell Minns, *Scythians and Greeks: A Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.
- Humfress, *Law and Legal Practice in the Age of Justinian*** = C. Humfress, *Law and Legal Practice in the Age of Justinian*, in: *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, ed. M. Maas, (Cambridge Companions to the Ancient World, Cambridge University Press, Cambridge 2005, 161-184.
- Huxley, *On the Greek Martyrium of the Negrantes*** = G. L. Huxley, *On the Greek Martyrium of the Negrantes*, Proceedings of the Royal Irish Academy: Archaeology, Culture, History, Literature, Vol. 80C, 1980, 41-55.
- Inaishvili, *Archaeological Sites in Environment of Batumi*** = N. Inaishvili, *Archaeological Sites in Environment of Batumi*, in: Proceedings of the Symposium on City Ports from the Aegean to the Black Sea: Medieval-Modern Networks, eds F. Karagianni, U. Kocabaş, Istanbul 2015, 93-107.
- Irshai, *Uniformity and Diversity in the Early Church*** = O. Irshai, *Uniformity and Diversity in the Early Church – The Date of Easter, the Jews, and Imperial Symbolism in the Sixth Century and Beyond*, in: *Between Personal and Institutional Religion: Self, Doctrine, and Practice in Late Antique Eastern Christianity*, eds B. Bitton-Ashkelony, L. Perrone, Brepols, Leuven 2013, 295-309.
- Ivanišević – Bugarski - Stamenković, *Nova saznanja o urbanizmu Caričinog grada*** = V. Ivanišević, I. Bugarski, A. Stamenković, *Nova saznanja o urbanizmu Caričinog grada*, Starinar LXVI, 2016, 143-160.
- Ivanišević – Bugarski – Stamenković, *Primena istorijsko-arheološkog geografskog informacionog sistema*** = V. Ivanišević, I. Bugarski, A. Stamenković, *Primena istorijsko-arheološkog geografskog informacionog sistema u istraživanjima Caričinog grada i okoline*, Saopštenja L, 2018, 259-279.
- Ivanišević – Bugarski - Stamenković, *The Outer Forts of Caričin Grad*** = V. Ivanišević, I. Bugarski, A. Stamenković, *The Outer Forts of Caričin Grad: Visualisation of Digital Terrain Models and Interpretation*, Starinar LXIX, 2019, 297-317.
- Ivanišević – Bugarski, *Nov nalaz carske statue iz Caričinog grada*** = V. Ivanišević, I. Bugarski, *Nov nalaz carske statue iz Caričinog grada - Justinijane Prime*, Leskovački zbornik LIX, 2019, 9-19.
- Ivanišević – Bugarski, *Post-antique settlement patterns in the central Balkans*** = V. Ivanišević, I. Bugarski, *Post-antique settlement patterns in the central Balkans: use of Justinianic landscape in the early middle ages*, in: *Mediterranean Landscapes*

in Post Antiquity New frontiers and new perspectives, eds S. Gelichi, L. Olmo-Enciso, Archaeopress Archaeology, Summertown 2019, 185, 7-17.

- Ivanišević, *Akvedukt Caričinog grada – Justinijane Prime*** = V. Ivanišević, *Akvedukt Caričinog grada – Justinijane Prime*, Saopštenja XLIV, 2012, 13-31.
- Ivanišević, Stamenković, *Razgradnja fortifikacije Akropolja Caričinog grada*** = V. Ivanišević, S. Stamenković, *Razgradnja fortifikacije Akropolja Caričinog grada*, Leskovački zbornik 53, 2013, 22-31.
- Ivanišević, *The Danubian Limes of the Diocese of Dacia*** = V. Ivanišević, *The Danubian Limes of the Diocese of Dacia in the 5th Century*, in: Romania Gothica II: The Frontier World Romans, Barbarians and Military Culture, ed. T. Vida, Eötvös Loránd University, Institute for Archaeological Sciences, Budapest 2015, 653-665.
- Ivanov, *Two Early Christian Basilicas in Serdica*** = M. Ivanov, *Two Early Christian Basilicas in Serdica: New Archaeological Data*, Acta XVI Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae Romae 2013, Costantino e i costantinidi l'innovazione costantiniana, le sue radici e i suoi sviluppi, eds O. Brandt, G. Castiglia, Romae 2016, 393-405.
- Jacobs, *The Creation of the Late Antique City*** = I. Jacobs, *The Creation of the Late Antique City, Constantinople and Asia Minor during the 'Theodosian Renaissance'*, Byzantion 82, 2012, 113-164.
- Janin, *Les églises Sainte-Euphémie*** = R. Janin, *Les églises Sainte-Euphémie à Constantinople*, Échos d'Orient 167, 1932, 270-283.
- Janin, *Constantinople Byzantine*** = R. Janin, *Constantinople Byzantine: Developpement Urbain Et Repertoire Topographique*, Inst. Français d'Études Byzantines, 1964, 582.
- Jeffreys, *Writers and Audience*** = E. Jeffreys, *Writers and Audience in the Early Sixth Century*, in: *Greek Literature in Late Antiquity: Dynamism, Didacticism, Classicism*, ed. S. F. Johnson, Ashgate, Aldershot – Burlington 2016, 215.
- Jensen, *Saints' Relics*** = R. M. Jensen, *Saints' Relics and the Consecration of Church Buildings in Rome*, Studia Patristica LXXI, eds J. Day, M. Vinzent, Peeters, Leuven – Paris - Walpole 2014, 153-169.
- Jeremić-Ilić, *Evidence of Early Christianity on the Danube Limes*** = G. Jeremić, O. Ilić, *Evidence of Early Christianity on the Danube Limes, from Singidunum to Aquae*, Vivere militare est. From Populus to Emperors - Living on the Frontier, eds S. Golubović, N. Mrđić, Vol. I, Belgrade 2016, 197-247
- Johnson, *Toward a History of Theoderic's Building Program*** = M. J. Johnson, *Toward a History of Theoderic's Building Program*, Dumbarton Oaks Papers 42, 1988, 73-96.
- Jongman, *The Economic Archaeology of Roman Economic Performance*** = W. M. Jongman, *The Economic Archaeology of Roman Economic Performance*, in: Verhagen P., Joyce J., Groenhuijzen M. (eds) *Finding the Limits of the Limes, Modelling Demography, Economy and Transport on the Edge of the Roman Empire*, Springer 2019, Cham Computational Social Sciences, 95-109.

- Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces* = A. H. M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford University Press, Oxford 1971, 607.
- Jones, *The Later Roman Empire* = A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602: A Social Economic and Administrative Survey*, Volume 2, Taylor & Francis, Oxford 1986, 1518.
- Jurasz, *Sainte-Sophie de Constantinople* = I. Jurasz, *Sainte-Sophie de Constantinople dans l'ekphrasis poétique de Paulle Silentiare: Entre l'histoire et l'idéologie*, in: Images de la cathédrale dans la littérature et dans l'art. Actes du colloque de Tours (5-7 octobre 2006), Cahiers de Rencontre avec patrimoine religieux, coll. Art sacré 26, Tours 2008, 75–89.
- Kalinowski, *Patterns of patronage* = A. V. Kalinowski, *Patterns of patronage: the politics and ideology of public building in the Eastern Roman Empire (31 BCE - 600 CE)*, Thesis of Doctor of Philosophy, University of Toronto, Toronto 1996.
- Karydis, *The Evolution of the Church of St. John* = N. Karydis, *The Evolution of the Church of St. John at Ephesos during the Early Byzantine Period*, Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien 84, 2016, 97-128.
- Kaser, *Das römische Zivilprozessrecht* = M. Kaser, *Das römische Zivilprozessrecht*, C. H. Beck, München 1996, 712.
- Kazhdan et al., *The Oxford Dictionary of Byzantium* = A. P. Kazhdan, A.M. Talbot, A. Cutler, T. E. Gregory, N. P. Ševčenko, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York: Oxford University Press, 1991. Print. The Oxford Dictionary of Byzantium, Volume 1-2-3, (Oxford 1991).
- Keser Kayaalp - Erdoğan, *Recent Research on Dara/Anastasiopolis* = E. Keser-Kayaalp, N. Erdoğan, *Recent Research on Dara/Anastasiopolis*, in: New Cities in Late Antiquity: Documents and Archaeology, Proceedings of a Workshop in Istanbul 2013, ed. E. Rizos, Bibliothèque de l'Antiquité Tardive 35, Turnhout 2017, 153-175.
- Klingshim, *Caesarius of Arles* = W. E. Klingshim, *Caesarius of Arles: The Making of a Christian Community in Late Antique Gaul*, Cambridge University Press, 2004, 344.
- Koch, *Albania* = G. Koch, *Albania*, in: The Eerdmans Encyclopedia of Early Christian Art and Archaeology Vol. 1, ed. P. Corby Finney, Grand Rapids 2017.
- Komatina, *Crkva i država u srpskim zemljama* = I. Komatina, *Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII veka*, Istorijski institut, Beograd 2016.
- Kosiński, *The Emperor Zeno's Church Donations* = R. Kosiński, *The Emperor Zeno's Church Donations*, in: Hortushistoriae, Księga pamiątkowa ku czci profesora Józefa Wolskiego w setną rocznicę urodzin, red. E. Dąbrowy, M. Dzielskiej, M. Salamona, S. Sprawskiego, Kraków 2010, 635-649.
- Kraft et al., *The Pass at Thermopylae* = J. C. Kraft, G. Rapp Jr., G. J. Szemler, C. Tziavos, E. W. KaseRevie, *The Pass at Thermopylae, Greece*, Journal of Field Archaeology, Vol. 14, No. 2 (Summer, 1987), 181-198.
- Krautheimer - Ćurčić, *Ranohrišćanska i vizantijska arhitektura* = R. Krautheimer, S. Ćurčić, *Ranohrišćanska i vizantijska arhitektura*, Gradevinska knjiga, Beograd 2008.

- Kruse, *The Politics of Roman Memory*** = M. Kruse, *The Politics of Roman Memory: From the Fall of the Western Empire to the Age of Justinian*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2019.
- Kyriacou - Dendrinou, *The Encomium on St Barnabas*** = C. Kyriacou, C. Dendrinou, *The Encomium on St Barnabas by Alexander the Monk: ecclesiastical and imperial politics in sixth-century Byzantium*, in: Proceedings of the Second International Conference on Cypriot Hagiography "From Saint Epiphanius to Saint Neophytos the Recluse (4th-12th centuries)", Nicosia 2020, 1-36.
- Laiou – Morrison, *The Byzantine Economy*** = A. E. Laiou, C. Morrison, *The Byzantine Economy*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.
- Łajtar, Twardecki, *Catalogue des Inscriptions*** = A. Łajtar, A. Twardecki, *Catalogue des Inscriptions Grecques du Musée National de Varsovie*. <http://ig.mnw.art.pl/index.php?q=title.html> (Приступљено 15/03/2020).
- Lancaster, *Concrete Vaulted Construction in Imperial Rome*** = L. C. Lancaster, *Concrete Vaulted Construction in Imperial Rome: Innovations in Context*, Cambridge University Press, Hong Kong 2005.
- Lee, *From Rome to Byzantium AD 363 to 565*** = A. D. Lee, *From Rome to Byzantium AD 363 to 565: The Transformation of Ancient Rome*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2013.
- Lee, *War in Late Antiquity*** = A. D. Lee, *War in Late Antiquity, A Social History*, Oxford: Blackwell Publishing, 2007, 282.
- Lenski, *Imperial Legislation and the Donatist Controversy*** = N. Lenski, *Imperial Legislation and the Donatist Controversy: From Constantine to Honorius*, in: *The Donatist Schism Controversy and Contexts*, ed. R. Miles, Liverpool University Press, Liverpool 2016, 166-220.
- Lenski, *Relations Between Coast and Hinterland in Rough Cilicia*** = N. Lenski, *Relations Between Coast and Hinterland in Rough Cilicia*, in: *La Cilicie: espaces et pouvoirs locaux (IIe millénaire av. J.-C. – IVe siècle ap. J.-C.)*, Actes de la Table Ronde d'Istanbul, 2-5 novembre 1999, Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil, Istanbul 2001, 417-424.
- Leyser, *Law, memory, and priestly office in Rome*** = C. Leyser, *Law, memory, and priestly office in Rome, c.500*, *Early medieval Europe* 27, 2019, 61-84.
- Lieu, *Nisibis*** = S. N. C. Lieu, *Nisibis*, in: *Encyclopaedia Iranica* (Winona Lake 2006). <http://www.iranicaonline.org/articles/nisibis-city-in-northern-mesopotamia> (Приступљено 15/03/2020).
- Livrea, *The Last Pagan at the Court of Zeno*** = E. Livrea, *The Last Pagan at the Court of Zeno: Poetry and Politics of Pamprepios of Panopolis* in: *New Perspectives on Late Antiquity in the Eastern Roman Empire*, eds A. de Francisko Heredero, D. H. de la Fuente, S. T. Prieto, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2014, 2-30.

- Lossky**, *The Mystical Theology of the Eastern Church* = V. Lossky, *The Mystical Theology of the Eastern Church*, St Vladimir's Seminary Press, 1976, 252.
- Lozanov**, *Roman Thrace* = I. Lozanov, *Roman Thrace*, in: J. Valeva, E. Nankov, D. Graninger, *A Companion to Ancient Thrace*, John Wiley & Sons, 2015, 75-91.
- Luttwak**, *The Grand Strategy of the Roman Empire* = E. Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century CE to the Third*, John Hopkins University Press, Baltimore 2016.
- Maas**, *Roman History and Christian Ideology* = M. Maas, *Roman History and Christian Ideology in Justinianic Reform Legislation*, *Dumbarton Oaks Papers* 40, 1986, 17-31.
- Maas**, *Roman Questions, Byzantine Answers* = M. Maas, *Roman Questions, Byzantine Answers: Contours of the Age of Justinian*, in: M. Maas ed., *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Cambridge University Press, 2005, 626.
- Mackeldey**, *Compendium of Modern Civil Law* = F. Mackeldey, *Compendium of Modern Civil Law*, Volume 1, Harvard University editor, London 1845.
- Mackay**, *Procopius' De Aedificiis and the Topography of Thermopylae* = P. A. Mackay, *Procopius' De Aedificiis and the Topography of Thermopylae*, *American Journal of Archaeology*, Jul., 1963, Vol. 67, No. 3 (Jul., 1963), 241-255.
- Maguire**, *Nectar and Illusion* = H. Maguire, *Nectar and Illusion: Nature in Byzantine Art and Literature*, OUP USA, 2012, 198.
- Maenchen-Helfen**, *The World of the Huns* = J. O. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns: Studies in Their History and Culture*, University of California, Berkeley – Los Angeles – London 1973.
- Mango**, *The Art of the Byzantine Empire* = C. A. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453: Sources and Documents*, University of Toronto Press, Toronto 1986.
- Mango - Ševčenko**, *Three Inscriptions of the Reigns of Anastasius I and Constantine V* = C. Mango, I. Ševčenko, *Three Inscriptions of the Reigns of Anastasius I and Constantine V*, *Byzantinische Zeitschrift*, 65(2), 379-393.
- Manservigi – Mezzetti**, *The Didyma Inscription* = F. Manservigi, M. Mezzetti, *The Didyma Inscription: Between Legislation and Palaeography*, in: *Understanding Material Text Cultures: A Multidisciplinary View*, ed. M. Hilgert, De Gruyter, Berlin – Boston 2016, 203-243.
- Marazzi**, *Ostrogothic Cities* = F. Marazzi, *Ostrogothic Cities*, in: J. Arnold, S. Bjornlie, K. Sessa, *A Companion to Ostrogothic Italy*, Brill, Leiden – Boston 2016, 98-121.
- Markus**, *Carthage – Prima Justiniana – Ravenna* = R. A. Markus, *Carthage – Prima Justiniana – Ravenna: an aspect of Justinian's Kirchenpolitik*, *Byzantion* 49, 1979, 277-306.
- Markus**, *Gregory the Great* = R. A. Markus, *Gregory the Great and His World*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.
- Meyendorff**, *Byzantine Theology* = J. Meyendorff, *Byzantine Theology, Historical Trends and Doctrinal Themes*, Fordham University Press, 1979, 243.

- Miles, *Late Antique Carthage*** = R. Miles, *Late Antique Carthage: archaeological and historical context*, in: The Bir Messaouda Basilica: Pilgrimage and the Transformation of an Urban Landscape in Sixth Century AD Carthage, eds R. Miles, S. Greenslade, Oxbow Books, Oxford 2019, 9-23.
- Milev, *Wulfila's Cultural Heritage*** = R. Milev, *Wulfila's Cultural Heritage in Bulgaria and the Eastern Orthodox Tradition*, in: Wulfila 311–2011, International Symposium, Uppsala University June 15–18, 2011, eds A. Kaliff, L. Munkhammar, Uppsala 2013, 125-137.
- Millar, *Condemnation to Hard Labour in the Roman Empire*** = F. Millar, *Condemnation to Hard Labour in the Roman Empire, from the Julio-Claudians to Constantine*, Papers of the British School at Rome 52, 1984, 124-147.
- Miraj, *Some new data on the construction date of Dyrrachium's Byzantine walls*** = L. Fabian Miraj, *Some new data on the construction date of Dyrrachium's Byzantine walls*, Niš i Vizantija X, 2012, 201-218.
- Misc. 378: *Cosmographia Scoti, Notitia dignitatum*** = (Various authors, including Gregory of Nazianzus), *Misc. 378: Cosmographia Scoti, Notitia dignitatum, etc.*; Bodleian Library MS. Canon. Switzerland (Basel), 1436.
<https://digital.bodleian.ox.ac.uk/inquire/p/df046fcb-ae3c-437e-a06d-d0ddcdf02b1d>
- Mitchell, *Map 66 Taurus*** = S. Mitchell, *Map 66 Taurus*, in: Barrington atlas of the Greek and Roman world Vol. II, eds R. J. A. Talbert, R. S. Bagnall, Princeton University Press, Princeton 2000, 1013-1024.
- Moisil, *The Danube Limes and the Barbaricum*** = D. Moisil, *The Danube Limes and the Barbaricum (294-498 A.D.)*, Histoire & mesure XVII.3/4, 2002, 79-120.
- Mommsen, *The Provinces of the Roman Empire*** = T. Mommsen, *The Provinces of the Roman Empire. From Caesar to Diocletian, Vol II*, trans. W. P. Dickson, Macmillan & Co, London 1909.
- Moutsopoulos, *Urban Entities – Redina*** = N. K. Moutsopoulos, *Urban Entities – Redina, Greece*, in: Secular medieval architecture in the Balkans 1300-1500 and its preservation, Aimos, Society for the Study of the Medieval Architecture in the Balkans and its Preservation, eds S. Ćurčić, E. Hadjistryphonos Thessaloniki 1997, 82-85
- Moorhead, *Italian Loyalties during Justinian's Gothic War*** = J. Moorhead, *Italian Loyalties during Justinian's Gothic War*, Byzantion, vol. 53, no. 2, 1983, 575–596.
- Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*** = A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, Routledge, Abingdon – New York 2014.
- Mrozewicz, *Flavian municipal foundations in Dalmatia*** = L. Mrozewicz, *Flavian municipal foundations in Dalmatia*, in: K. Twardowska, ed., In the circle of ancient ideas and virtues: Studies in honor of Professor Maria Gigielska, Towarzystwo Wydawnicze "Historia Iagellonica", 2014, 456.
- Nicks, *The Reign of Anastasius I*** = F. Nicks, *The Reign of Anastasius I, 491-518*, Thesis of Doctor of Philosophy, St. Hilda's College, Oxford 1998.

- Niewöhner, *Germia* = Ph. Niewöhner, (2012) *Germia 2010: The Byzantine Pilgrimage Site and Its History*, Araştırma Sonuçları Toplantısı 29.3, 2011, 95-114.
- Niewöhner, *Urbanism* = Ph. Niewöhner, *Urbanism*, in: *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity Until the Coming of the Turks*, ed. P. Niewöhner, Oxford University Press, New York 2017, 39-59.
- Nikolajević-Stojković, *Ranovizantijska arhitektonska dekorativna plastika u Makedoniji, Srbiji i Crnoj Gori* = I. Nikolajević-Stojković, *Ranovizantijska arhitektonska dekorativna plastika u Makedoniji, Srbiji i Crnoj Gori*: primljeno na I skupu Odeljenja društvenih nauka SANU 7 februara 1957 g., Naučno delo, 1957, 112.
- Omari, *The Mosaics with Animals Theme in the Southern Adriatic* = E. Omari, *The Mosaics with Animals Theme in the Southern Adriatic Between 4th and 6th century A.D.: Decorative and Iconographic Schemes in Comparison*, in: *The Proceeding of V. International Symposium of Mosaic Corpus of Turkiye Kommagene. Syria Mosaic and their Relations with the Kahramanmaras Mosaic*, ed. S. Mustafa, Journal of Mosaic Research 5, 2012, 115-129.
- Onur, *The Anastasian Military Decree* = F. Onur, *The Anastasian Military Decree from Perge in Pamphylia: Revised 2nd Edition*, Gephyra Sayı 14, 2017, 133-212.
- Ousterhout, *Building Medieval Constantinople* = R. G. Ousterhout, *Building Medieval Constantinople*, Proceedings of the Patristic, Mediaeval, and Renaissance Conference 19-20, 1994-1996, 35-67.
- Özgümüş, *The Church of Hagia Mocius* = F. Özgümüş, *The Church of Hagia Mocius in Istanbul*, Sanat tarihi araştırmaları dergisi 13, 1996, 46-49.
- Özyildirim - Yeğin, *İmparator Zeno Dönemi'nde Cilicia ve Isauria'da Kilise İnşa Faaliyetleri* = M. Özyildirim, Y. Yeğin, *İmparator Zeno Dönemi'nde Cilicia ve Isauria'da Kilise İnşa Faaliyetleri*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 3.20, 2019, 264-279.
- Palmer, *Monk and Mason* = A. Palmer, *Monk and Mason on the Tigris Frontier. The Early History of Tur Abdin*, Cambridge University Press, 1990.
- Patrich, *Sabas* = J. Patrich, *Sabas, Leader of Palestinian Monasticism. A Comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries*, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1995.
- Petrović, *The Aquae Station* = V. Petrović, *The Aquae Station on the Roman Danube Limes Road in Upper Moesia*, Open Archaeology 4, 2018, 387-393.
- Pilhofer, *Das frühe Christentum im kilikisch-isaurischen Bergland* = P. Pilhofer, *Das frühe Christentum im kilikisch-isaurischen Bergland: Die Christen der Kalykadnos-Region in den ersten fünf Jahrhunderten*, Walter de Gruyter, Berlin – Boston 2018.
- Pinder, *Form or function? Towards a typology* = I. Pinder, *Form or function? Towards a typology of Augustan city walls in Roman Italy*, Journal of Ancient History and Archaeology 4.3, 2017, 30-45.
- Popova, *The martyrium under the basilica of Saint Sofia* = V. Popova, *The martyrium under the basilica of Saint Sofia and its pavement*, Niš i Vizantija XIII, 2015, 131-150.

- Poulter**, *The use and abuse of urbanism* = A. Poulter, *The use and abuse of urbanism in the Danubian provinces during the Later Roman Empire*, in: *The City in Late Antiquity*, ed. J. Rich, Routledge, London - New York 2002, 99-136.
- Pummer**, *The Samaritans* = R. Pummer, *The Samaritans: A Profile*, William B. Eerdmans Publishing, Grand Rapids 2016.
- Ramsay**, *The Historical Geography of Asia Minor* = W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, Cambridge University Press, New York, 2010, 576.
- Rivoira**, *Lombardic architecture* = G. T. Rivoira,, *Lombardic architecture: its origin, development and derivatives* Vol. 1, Translatd by G. McN. Rushforth, Heinemann, London 1910.
- Rizos**, *Centres of the Late Roman Military Supply* = E. Rizos, *Centres of the Late Roman Military Supply Network in the Balkans: a Survey of horrea*, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 60, 2013, 659-696.
- Rostovtzeff**, *The Social and Economic History of the Roman Empire* = M. I. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Biblo & Tannen Publishers, 1926, 695.
- Sabin, de Souza**, *Battle* = P. Sabin, Ph. de Souza, *Battle*, in: *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, eds H. van Wees, M. Whitby, Cambridge University Press, Cambridge 2007, 399-460.
- Salway**, *The publication and application of the Theodosian Code* = B. Salway, *The publication and application of the Theodosian Code: NTh 1, the Gesta senatus, and the constitutionarii*, *Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité* 125.2, 2013, 1-40. <https://journals.openedition.org/mefra/1754> (Приступљено 19/03/2020).
- Saner**, *Büyükkarapınar (Zenonopolis-Isauria)* = T. Saner, *Büyükkarapınar (Zenonopolis-Isauria)*, *çalışmaları* 2008-2009, *Araştırma sonuçları toplantısı* 28.2, 2011, 107-114.
- Sarantis**, *The Strategic Role of Thracian Fortifications* = A. Sarantis, *The Strategic Role of Thracian Fortifications in the Balkan Wars of Late Antiquity*, *Proceedings of the First International Roman and Late Antique Thrace Conference Cities, Territories and Identities*, *Известия на Националния археологически институт XLIV*, 2018, 415-425.
- Sarantis**, *War and Diplomacy* = A. Sarantis, *War and Diplomacy in Pannonia and the Northwest Balkans during the Reign of Justinian: The Gepid Threat and Imperial Responses*. *Dumbarton Oaks Papers* 63, 2009, 15-40.
- Sarantis**, *The Justinianic Herules* = A. Sarantis, 'The Justinianic Herules: from allied barbarians to Roman provincials', in: F. Curta ed. *Neglected Barbarians* (Brepols, Turnhout 2011) 361-402.
- Scharf**, *Der Patricius Calliopius* = R. Scharf, *Der Patricius Calliopius Und Seine Familie*, *Latomus* 52.3, 1993, 651-658.
- Segal**, *Religious architecture in the Roman Near East* = A. Segal, *Religious architecture in the Roman Near East: temples of the bazalt lands (Trachon and Hauran)*, in: *The Variety of Local Religious Life in the Near East: In the Hellenistic and Roman Periods*, ed. T. Kaizer Brill, Leuven 2008, 97-132.

- Schibille, *The Profession of the Architect in Late Antique Byzantium* = N. Schibille, *The Profession of the Architect in Late Antique Byzantium*, Byzantion, vol. 79, 2009, 360–379.
- Di Segni, *New Epigraphic Discoveries at Scythopolis* = L. Di Segni, *New Epigraphic Discoveries at Scythopolis and in Other Sites of Late-Antique Palestine*, in: Atti del XI. Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina II, Roma 1997, Roma 1999, 625–642.
- Shahîd, *Byzantium and the Arabs in 4th century* = I. Shahîd, *Byzantium and the Arabs in the Fourth Century*, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1984.
- Shahîd, *Byzantium and the Arabs in 5th century* = I. Shahîd, *Byzantium and the Arabs in the Fifth Century*, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1989.
- Shahîd, *Byzantium and the Arabs in 6th century* = I. Shahîd, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1995.
- Shalev-Hurvitz, *Holy Sites Encircled* = V. Shalev-Hurvitz, *Holy Sites Encircled: The Early Byzantine Concentric Churches of Jerusalem*, Oxford University Press, Oxford 2015.
- Shapur Shahbazi – Kettenhofen – Perry, *Deportations* = A. Shapur Shahbazi, E. Kettenhofen, J. R. Perry, *Deportations*, Encyclopædia Iranica, VII/3, 297-312. <http://www.iranicaonline.org/articles/deportations> (Приступљено 20/03/2020).
- Signes-Codoñer, *The Corpus of Leo's Novels* = J. Signes-Codoñer, *The Corpus of Leo's Novels: Some Suggestions Concerning Their Date and Promulgation*, Subseciva Groningana 8, 2009, 1-33.
- Siméon, *Notitia episcopatum d'Antioche* = V. Siméon. *Une Notitia episcopatum d'Antioche du Xe siècle*, Échos d'Orient 10.63, 1907, 90-101.
- Sivan, *On Foederati, Hospitalitas* = H. Sivan, *On Foederati, Hospitalitas, and the Settlement of the Goths in A.D. 418*, The American Journal of Philology 108.4, 1987, 759-772.
- Skedros, *Civic and Ecclesiastical Identity in Christian Thessalonike* = J. Skedros, *Civic and Ecclesiastical Identity in Christian Thessalonike*, in: From Roman to Early Christian Thessalonike: Studies in Religion and Archaeology, eds L. Nasrallah, C. Bakirtzis, S. J. Friesen, Harvard University Press, 2010, 245-262.
- Sloan, *The Beersheba Edict and Travel* = D. Sloan, *The Beersheba Edict and Travel in Late Antique Palestine*, Master of Arts Major Research Paper, Queen's University, Kingston 2010.
- Smyrlis, *Settlement and Environment in Halkidiki* = K. Smyrlis, *Settlement and Environment in Halkidiki, Ninth to Fifteenth Century AD*, in: Mines, Olives and Monasteries, Aspects of Halkidiki's Environmental History, ed. B. C. Gounaris, Epikentro and Pharos, Thessaloniki 2015, 109-123.
- Snee, *Gregory Nazianzen's Anastasia Church* = R. Snee, *Gregory Nazianzen's Anastasia Church: Arianism, the Goths, and Hagiography*, Dumbarton Oaks Papers 52, 1998, 157–186.
- Snively, *Thessaloniki versus Justiniana Prima* = C. S. Snively, *Thessaloniki versus Justiniana Prima: a rare mention of the conflict, in the Life of Osios David of Thessaloniki*, Niš i Vizantija V, 55-62.

- Stamenković, *Rimsko nasleđe u Leskovačkoj kotlini* = S. Stamenković, *Rimsko nasleđe u Leskovačkoj kotlini*, Arheološki institut, Beograd 2013.
- Steuer, *The hierarchy of Alamannic settlements* = H. Steuer, *The hierarchy of Alamannic settlements in the former Limes region of South-Western Germany to AD 500*, *Journal of European Archaeology* 2, 1994, 82-96.
- Stewart, *Breaking Down Barriers: Eunuchs in Italy and North Africa 400-620* = M. E. Stewart, *Breaking Down Barriers: Eunuchs in Italy and North Africa 400-620*, in: *Byzantine Culture in Translation*, eds A. Robertson Brown, B. Neil, Brill, Leiden - Boston 2017, 33-55.
- Stickler, *The Foederati* = T. Stickler, *The Foederati*, in: *A Companion to the Roman Army*, ed. P. Erdkamp, Wiley-Blackwell, Oxford 2011, 600.
- Székely, *Theodosius and the Goths* = M. Székely: *Theodosius and the Goths*, *Chronica* 17, 2017, 79-90.
- Talbert, *Barrington Atlas of the Greek and Roman World* = R.J.A. Talbert, *Barrington Atlas of the Greek and Roman World: Map-by-map Directory*, Princeton University Press, 2000, 1448.
- Tchalenko, Loosley Leeming, *Notes on the Sanctuary of St. Symeon Stylites* = J. Tchalenko, E. Loosley Leeming (eds.), *Notes on the Sanctuary of St. Symeon Stylites at Qal'at Sim'an*, Brill, Leiden - Boston 2019, 144.
- Teichner, *On the ancient twin-city of Ulpiana-Iustiniana Secunda* = F. Teichner, *On the ancient twin-city of Ulpiana-Iustiniana Secunda (Kosovo). Capital of the Metalla Dardanica*, Actas XVIII Congreso Internacional Arqueología Clásica Vol. I, eds. J. M. Álvarez, T. Nogales, I. Rodà, Merida 2015, 271-275.
- Thonemann, *The Maeander Valley* = P. Thonemann, *The Maeander Valley. A Historical Geography from Antiquity to Byzantium*, Cambridge University Press, New York 2011.
- Thornton - Thornton, *Julio-Claudian Building Programs* = M. K. Thornton, R. L. Thornton, *Julio-Claudian Building Programs. A Quantitative Study in Political Management*, Bolchazy-Carducci Publishers, Mundelein 1989, 156.
- Tomlin, *A.H.M. Jones and army of the fourth century* = R. Tomlin, *A.H.M. Jones and army of the fourth century*, in: *A.H.M. Jones and the Later Roman Empire*, ed. D. M. Gwynn, Brill, Leiden 2008, 143-192.
- Torrance, *Christology After Chalcedon* = I. Torrance, *Christology After Chalcedon: Severus of Antioch and Sergius the Monophysite*, Wipf and Stock Publishers, Eugene 1998.
- Trombley, *Epigraphic Data on Village Culture and Social Institutions* = F. R. Trombley, *Epigraphic Data on Village Culture and Social Institutions: An Interregional Comparison (Syria, Phoenice Libanensis and Arabia)*, in: *Recent Research on the Late Antique Countryside*, eds. W. Bowden, L. Lavan, C. Machado, Brill, Leiden - Boston 2004, 55-73.
- Trousset, *Caput Vada* = P. Trousset, *Caput Vada*, in: *Encyclopédie berbère* 12, 1993, 1772-1774. <https://journals.openedition.org/encyclopedieberbere/2060?lang=en> (Пристапљено 20/03/2020)

- Trousset, *Hadrumetum* = P. Trousset, *Hadrumetum*, in: Encyclopédie berbère 22, 2000, 3307-3319. <https://journals.openedition.org/encyclopedieberbere/698?lang=en> (Пристапљено 20/03/2020)
- Turlej, *Herulian settlements in Byzantium* = S. Turlej, *Herulian settlements in Byzantium under Emperors Anastasius and Justinian*, in: *Colonization in the Ancient World*, ed. E. Dąbrowa, *Electrum* 20, 2013, 163–176.
- Turlej, *Justiniana Prima* = S. Turlej, *Justiniana Prima. An Underestimated Aspect of Justinian's Church Policy*, Kraków 2016.
- Vailhé, *Une Notitia episcopatum d'Antioche* = Vailhé Siméon. *Une Notitia episcopatum d'Antioche du Xe siècle*, *Échos d'Orient* 10.63, 1907, 90-101.
- Valeva – Vionis, *The Balkan Peninsula 321-378* = J. Valeva, A. K. Vionis, *The Balkan Peninsula 321-378*, in: *Early Christianity in Contexts: An Exploration across Cultures and Continents*, ed. W. Tabbernee, Baker Academic, Grand Rapids 2014, 315-380.
- Van Loon, *The Dyophysite Christology of Cyril of Alexandria* = H. Van Loon, *The Dyophysite Christology of Cyril of Alexandria*, Brill, Leiden - Boston 2009.
- Van Millingen, *Byzantine Constantinople* = A. Van Millingen, *Byzantine Constantinople: The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, John Murray, London 1899.
- Varinlioğlu – Esmer, *From an Abandoned Quarry to a Residential Complex* = G. Varinlioğlu, M. Esmer, *From an Abandoned Quarry to a Residential Complex: A Case Study on Dana Island in Isauria (Rough Cilicia)*, in: *The Archaeology of Anatolia, Vol. III: Recent Discoveries (2017–2018)*, eds. S. R. Steadman, G. McMahon, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2019, 246-260.
- Varinlioğlu, *Rural Habitat in the Hinterland of Seleucia ad Calycadnum* = G. Varinlioğlu, *Rural Habitat in the Hinterland of Seleucia ad Calycadnum during Late Antiquity*, in: *Rough Cilicia: New Historical and Archaeological Approaches*, eds. M. C. Hoff, R. F. Townsend, Oxbow Books, Oxford 2013, 199-209.
- Varinlioğlu, *The Archaeology of Late Antique and Medieval Cilicia* = G. Varinlioğlu, *The Archaeology of Late Antique and Medieval Cilicia: Landscape, Architecture, and Connectivity*, *Annuaire de l'École pratique des hautes études, Section des sciences historiques et philologiques* 150, 2019, 188-194.
- Vasiliev, *Justin the First* = A. A. Vasiliev, *Justin the First, An Introduction to the Epoch of Justinian the Great*, *Dumbarton Oaks Studies* 1, Cambridge, Mass. 1950.
- Vesevska, *Between east and west: Early Christian bishops* = I. T. Vesevska, *Between east and west: Early Christian bishops from the territory of the Republic of Macedonia in historical sources*, *Živa antika*, 68.1-2, 2018, 183-198
- Viezure, *The Election of Paul the Jew* = D. I. Viezure, *The Election of Paul the Jew (519) in Light of Theopaschite Controversy*, in: *Episcopal Elections in Late Antiquity*, eds. J. Leemans, P. Van Nuffelen, S. W. J. Keough, C. Nicolaye, *Arbeiten zur Kirchengeschichte* 119, Walter de Gruyter, Göttingen 2011, 563-574.
- Ward-Perkins, *Jones and the Late Roman Economy* = B. Ward-Perkins, *Jones and the Late Roman Economy*, in: *A.H.M. Jones and the Later Roman Empire*, ed. D. M. Gwynn, Brill, Leiden – Boston, 2008, 193-213.

- Wessel, *Leo the Great* = S. Wessel, *Leo the Great and the Spiritual Rebuilding of a Universal Rome. Supplements to Vigiliae Christianae*, Brill, Leiden 2008.
- Whitby, *The Occasion of Paul the Silentiary's Ekphrasis of S. Sophia* = M. Whitby, *The Occasion of Paul the Silentiary's Ekphrasis of S. Sophia*, *The Classical Quarterly* 35.1, 1985, 215-228.
- Whitby, *The Greatness of Procopius* = M. Whitby, *The Greatness of Procopius*, in: *Procopius of Caesarea: Literary and Historical Interpretations*, ed. C. Lillington-Martin, Taylor & Francis, 2017, 300.
- Whittaker, *Barbarian settlements* = C. R. Whittaker, *Barbarian settlements*, in: *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World*, eds. G. W. Bowersock, P. Brown, O. Grabar, Harvard University Press, Cambridge – London 1999, 780.
- Widrig, Goodchild, *The West Church at Apollonia in Cyrenaica* = W. M. Widrig, R. Goodchild, *The West Church at Apollonia in Cyrenaica*, *Papers of the British School at Rome*, 1960, Vol. 28 (1960), 70-90.
- Wiewiorowski, *The Defence of the Long Walls of Thrace* = J. Wiewiorowski, *The Defence of the Long Walls of Thrace (Μακρά Τείχη τῆς Θράκης) under Justinian the Great (527–565 A.D.)*, *Studia Ceranea* 2, 2012, 181-194.
- Wolfram, *History of the Goths* = H. Wolfram, *History of the Goths*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London 1990.
- Zanini, *Technology and ideas* = E. Zanini, *Technology and ideas: architects and master-builders in early Byzantine world*, in L. Lavan, E. Zanini, A. Sarantis (edd.), *Technology in Transition (AD 300-650)*, (*Late Antique Archeology* 4), Brill, Leiden - Boston 2007, 381-405.
- Zetterholm, *The Formation of Christianity in Antioch* = M. Zetterholm, *The Formation of Christianity in Antioch: A Social-Scientific Approach to the Separation Between Judaism and Christianity*, Routledge, London – New York 2003.
- Zuiderhoek, *The Politics of Munificence* = A. Zuiderhoek, *The Politics of Munificence in the Roman Empire: Citizens, Elites and Benefactors in Asia Minor*, Cambridge University Press, New York 2009.
- Динчев, *Ранновизантийските крепости в България* = В. Динчев. *Ранновизантийските крепости в България и съседните земи (в диоцезите Thracia и Dacia)*. София (Разкопки и проучвания, XXXV), 2006 (Early Byzantine Fortresses in Bulgaria and its neighbouring territories/ in the Dioceses of Thracia and Dacia), 141.
- Иванов – Бобчев, *Разкопки върху площта на Хотел „Балкан“* = Т. Иванов, С. Бобчев, *Разкопки върху площта на Хотел „Балкан“ в центъра на София през 1952-1953 г.*, СЕРДИКА Археологически материали и проучвания Том 1, София 1964, 230.
- Мано-Зиси, *Ископавања на Царичином граду 1953 и 1954 године* = Ђ. Мано-Зиси, *Ископавања на Царичином граду 1953 и 1954 године*, СТАРИНАР, Књига V-VI, САНУ Београд 1954-1955. Сл. 1.

- Милошевић**, *Patrimonium principis* = М. Милошевић, *Patrimonium principis*, *Анали Правног факултета у Београду*, LVIII.1, 2010, 150-167.
- Петровић**, *О водоводу Царичиног града* = Н. Петровић, *О водоводу Царичиног града*, СТАРИНАР *Нова серија Књига XX* – 1969, Београд 1970, 289-298. Сл. 3.
- Поповић**, *Васељенски сабори* = Р. Поповић, *Васељенски сабори, одабрана документа*, Књига 2, Београд 2002, 230.
- Поповић**, *Грчки натпис из Царичиног града* = В. Поповић, *Грчки натпис из Царичиног града и питање убикације Прве Јустинијане*, *Глас ССCLX Српске академије наука и уметности, Одељење историјских наука*, Књига 7, 1990, 53-108.
- Станковић**, *Цариградски патријарси и цареви Македонске династије* = В. Станковић, *Цариградски патријарси и цареви Македонске династије*, *Византолошки институт САНУ*, Београд 2003.
- Станчева**, *Археологичкото наследство на Софија* = М. Станчева, *Археологичкото наследство на Софија. Формиране, състояние, проблеми*, *Сердика, Археологически материали и проучвания Том 2*, Софија 1989, 6-36.

Прилог I:

НОВЕЛА XI

- Prilog 1** **NOV. XI**, Justinian, Wilhelm Kroll, and Rudolf Schoell. *Corpus Iuris Civilis: Vol. 3*. Berolini: Apud Weidmannos, 1877. 6.
- Prilog 2** **Novel XI**, Justinian, Justice Fred H. Blume, *Annotated Justinian Code and Justinian Novels.*, <http://www.uwyo.edu/lawlib/blume-justinian/> 7.
- Prilog 3** **Novel XI**, *The Novels of Justinian. A Complete Annotated English Translation.* Translated by D. J. D. Miller, edited by P. Sarris, University of Cambridge, Cambridge 2018. 8.

Прилог II:

Листа епиграфских споменика са преводима

V 6. Cherson. Building inscription of Zeno, 487–488 C.E. (**CIG IV**, 8621) 134

“Emperor Caesar Zeno, pious, victor, triumphant, the greatest, eternal Augustus: His Worship, having made a donation, in this town of his, as well as in others, made a monetary gift - which comes from the praxeion, that is, from the local vikaratos of faithful ballistrarii: by whose efforts the walls are being renovated for the sake of this city's safety. In gratitude, we have set this inscription in eternal commemoration of His reign. Also this tower was restored by the efforts of the most magnificent comes Diogenes, in the year 512, in the 11th indiction.”

[IOSPE_V 6. Cherson. Building inscription of Zeno, 487.html](#)

INSCRIPTION HISTORIQUE RAPPELANT LA CONSTRUCTION DE L'AQUEDUC SAINT-SOCRATE 142

A. Łajtar, A. Twardecki, Catalogue des Inscriptions Grecques du Musée National de Varsovie. <http://ig.mnw.art.pl/index.php?q=title.html> (Приступљено 15/03/2020).

“Firminianos, le pieux évêque de notre magnifique cité Zénonopolis, fit rénover à fond l'aqueduc du saint martyr Socrate, l'année après le consulat de Flavius Longinus, homme éminent, sous la 11 indiction. Et (l'eau) coula pour la première fois dans l'atrium et dans la fontaine dudit martyr au mois de février. Priez tous qui profitez (de ces installations) que, grâce à l'intercession du saint martyr, elles puissent fonctionner intactes pendant de longues années. Elles furent exécutées par Auxanôn, constructeur d'installations hydrauliques de Prymnessos.”

Mar Saba. Greek inscription on the lintel of the "Tower of Justinian..... 183

J. Patrich, *Sabas, Leader of Palestinian Monasticism. A Comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries*, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1995, 63-65.

“Building of Justinian the Great, the king of Orthodox Christians, in the year 529.”

J. Durliat, *Les dédicaces d'ouvrages de défense dans l'Afrique byzantine*, École Française de Rome, Rome 1981, 3-123.

N° 1 (4). Plaque commémorant, à Bordj Helial, la construction d'une forteresse par le préfet du prétoire Solomon sous le règne de l'empereur Justinien. 196

“---au temps très heureux des très pieux Augustes ---Justinien et Théodora, --- par la prévoyance de Solomon, très glorieux exconsul --- préfet d'Afrique.”

N° 8 (11) Inscription commémorant la construction de la forteresse de Theveste (Tébessa) par le préfet du prétoire Solomon, sous le règne de l'empereur Justinien. 196

(croix) “Avec l'assentiment divin, au temps très heureux de nos maîtres Justinien et Theodora, Augustes, après l'expulsion des Vandales, de l'Afrique et l'anéantissement du peuple maure par Solomon, très glorieux et très excellent magister militum, exconsul, préfet de Libye, cette ville de Theveste a été construite à partir de ses fondations par la prévoyance de ce même très eminent personnage (croix).”

N° 13 (16) Fragments d'une inscription commémorant la construction à Capsa (Gafsa), d'une fortification par le préfet du prétoire Solomon, sous le règne de l'empereur Justinien. 197

(croix) Sub temporibus piissimorum d]oinin [onun nostro]nun [Iustiiiiiani et Theodo]rae p[e~\rp{etuum}] au[gustor]u[m per / Solomon]em e[xc]cellentissimum magistrum m]Uitum [praefectum praetorio]nim Africe, _excou\sule a[c /patrici]o mur\i felicissime Iustutiaii]e Ca[pse civitatis edificati siint a fu]ndam[e~\nti]s. Felici~\ter[(cro\x)].

N° 15 (17 a) Inscription commémorant la construction à Cululis Theodoriana (Aïn Djelloula) d'une fortification par le tribun Nonnus, sous les ordres du préfet du prétoire Solomon, sous le règne de l'empereur Justinien (fig. 8). 197

“L'heureux pouvoir a réalisé cet ouvrage, c'est-à-dire ces fortifications, et on a aussi donné les ordres du magnanime Solomon, à qui le tribun Nonnus, qui a exécuté ces travaux, a obéi. Cité, réjouis-toi d'avoir ce maître pieux et regarde dès à présent à combien de maux tu as été arrachée et de quelle parure tu as été ornée! Enfin arrachée à la peur des Maures, tu reçois l'autorité de l'administration, la stabilité politique, des citoyens, le droit, des murailles, le luxe, et l'épouse impériale t'a donné son nom. Puisque la main de Justinien a mis le peuple des Maures en fuite on a du temps pour toute chose et on élève ces fortifications immenses.”

N° 24 (26) Fragment d'une inscription commémorant la construction à Zabi (Bechilga, près de Msila) d'une fortification sous le règne de l'empereur Justinien, vraisemblablement par le préfet du prétoire Solomon.198

“Cette ville nouvelle justinienne de Zabi a été édifiée à partir des fondations, au temps de notre maître très pieux et très invaincu . . .”

Биографија аутора

Владан М. Здравковић рођен је у Крагујевцу 19. 01 1967. године. Основно образовање стекао је у Крагујевцу, где завршава и Грађевински смер у Првој Техничкој школи 1981-1985. године. Студије архитектуре на Архитектонском факултету у Београду окончао је 2008. године стекавши звање дипломирани инжењер архитектуре (MsC). Докторске студије је уписао школске 2011/12. године на Филозофском факултету УБ, Одељење за Историју – Византијске студије, ментор проф. др Радивој Радић, са темом: „*Пројектовање и планирање рановизантијског града – Јустинијана Прима (Царичин Град ?)*“.

Од 2006. до 2014. године био је запослен као архитект-истраживач у Агенцији за визуелну историју са седиштем Крагујевцу а од 2013. до 2017. године био је члан Управног одбора Републичког завода за заштиту споменика у Београду.

Аутор је више пројеката израде архитектонских студија и реконструкција у графици и програмима мултимедије међу којима се издвајају студије средњовековног Београда и Петроварадина (Градска влада Београда и Музеј Новог Сада 2004-5. године), ходочасничких центара Абу Мина у Египту и Христов Гроб у Јерусалиму (Римско-германски музеј у Мајнцу RGZM и Лајбниц Асоцијација од 2012. до 2015. године) и најдуготрајнији, пројекат Архитектонске студије Царичиног града у 3Д (Археолошки институт у Београду и Универзитет у Стразбуру – Француска школа у Риму, од 2002. до 2017. године).

Посвећен је истраживању историје архитектуре и развоја планерске мисли и процеса пројектовања у различитим епохама са посебном пажњом на сакралној и фортификационој архитектури.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора _____ Владан М. Здравковић _____

Број индекса _____ 5И110009 _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

ПРОЈЕКТОВАЊЕ И ПЛАНИРАЊЕ РАНОВИЗАНТИЈСКОГ ГРАДА

- Јустинијана Прима (Царичин град?)

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 20. окт. 2020. _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

ПРОЈЕКТОВАЊЕ И ПЛАНИРАЊЕ РАНОВИЗАНТИЈСКОГ ГРАДА

- Јустинијана Прима (Царичин град?)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 20. окт. 2020.
